TOPOGRAFIE STAROVĚKÉHO ŘÍMA.

NAPSAL

D^R L. BRTNICKÝ,
PROFESSOR KRÁLOVÉHRADECKÉHO GYMNASIA V. V.

S 81 OBRÁZKY A PLÁNY

V PRAZE
NÁKLADEM ČESKÉ AKADEMIE VĚD A UMĚNÍ
1925

PŘEDMLUVA.

Jestliže pomocí České akademie věd a umění uveřejňuji tuto svou práci, činím tak s plným vědomím, že nelze o této látce podati dílo hotové a ukončené. Archaeologické výzkumy a objevy dějí se v Římě stále, o významných výkopech na Palatinu stále ještě nevyšla authentická zpráva, a je patrno, že se látka v tomto oboru bude ustavičně rozhojňovati. Ale s druhé strany římské topografie je naší literatuře třeba, a nemůžeme jako Horatiův rusticus čekati, d u m d e f l u a t a m n i s. Proto vydávám i přes tuto nesnáz svou knihu, doufaje, že snad něčím přispěje k oživení studií starověku.

Při práci byly mi pohodlnou pomůckou bohaté příruční knihovny epigrafického i archaeologického semináře naší pražské university. Jejich ředitelé, universitní professoři pp. Dr. Frant. Groh a Dr. H. Vysoký, umožnili mi volné užívání jich a učinili to s ochotou tak přátelskou, že je mi příjemno toho vzpomínati.

V Hradci Králové v květnu 1925.

Lad. Brtnický.

ZKRATKY.

Am. j. arch.: American journal of Archeology.
A. d. i.: Annali dell'istituto di corrispondenza archeologica. Roma.
Arch. Anz.: Archeologischer Anzeiger (příloha k Jahrbuch des deutschen archeol. Instituts). Berlin.
Beschreib.: Beschreibung Roms von K. Bunsen, E. Gerhard, E. Platner, Niebuhr, W. Röstell, Urlichs. Leipzig 1830—42.
B. c.: Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma. Roma.
B. d. i: Bullettino dell'istituto di corrispondenza archeologica. Roma.
Berl. Woch.: Berliner philologische Wochenschrift.
CIL.: Corpus inscriptionum latinarum. Berlin.
Cohen, Descr. Emp.: Déscription historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Paris (1859—68).
Compt. r. ac. ins.: Comptes rendus del'académie des inscriptions et belles lettres. Paris.
Dessau: Dessau, Inscriptiones latinae selectae. Berolini 1892
Helbig Führer: . . . durch die öffentl. Sammlungen klass. Altertümer in Rom. Leipzig.
Huelsen III.: Jordan, Topographie der Stadt Rom im Altertume. Bd. III. von Chr. Huelsen.
Huelsen Ausgr.: Ausgrabungen auf d. römischen Forum.
Jahrb. d. arch. I.: Jahrbuch des deut. archaeologischen Institutes. Berlin.
Jordan Top.: Topographie der Stadt Rom im Altertume. Berlin.
Jordan F.U.: Forma Urbis Romae regionum XIV. Berlin 1874.
Lanciani Rod. Acque: Topografia di Roma antica; i commentarii di Frontino intorno le acque e gli aquedotti. Roma 1880.
Lanciani Ancient Rome: . . . in light of recent discoveries. Boston 1889.
Lanciani Destruct.: The destruction of ancient Rome. London 1901.
Lanciani F. U.: Forma urbis Romae consilio et auctoritate regiae academiae Lyncaeorum edita. Mediolani.
Lanciani R. a. Ex.: The ruins and excavations of ancient Rome. London 1897.
Lanciani Storia sc.: Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità. Od r. 1902.
L. f.: Listy filologické.
Mélanges: Mélanges d'archéologie et d'historie. École française de Rome.
Mon. d. i.: Monumenti dell'istituto di corrispondenza archeologica.
Mon. lin.: Monumenti dell'antichità pubblicati per cura dell'accademia dei Lincei.
Monografia — della città di Roma e della campagna. Roma 1878.
Not. sc.: Notizie degli scavi d'antichità communicate alla regia accademia dei Lincei per ordine di S. E. il ministro della pubblica istruzione.
R. E.: Pauly-Wissova, Realencyklopädie des Klass. Altertums.
R. M.: Mitteilungen des deutsch. archaeol. Institutes, Römische Abteilung.

OBSAH.

SEZNAM VYOBRAZENÍ A PLÁNŮ.

PLÁNY:

DÍL PRVNÍ

I.

Prameny k topografii starého Říma.

Studium římského starověku přivádí nás nezbytně také k pátrání po historii samého místa, v němž dějiny národa římského mají svůj původ a střed, k stavební historii města Říma a k jeho topografii. Jednak čteme u starých spisovatelů zprávy a zmínky o ulicích a budovách a snažíme se z nich sestaviti celkový obraz, jednak jsou dosud v Římě zachovány malebné a velkolepé trosky starověkých budov, známé z reprodukcí po celém světě, které vybízejí, abychom pátrali po jejich původu a významu. Proto vzešla z pátrání archaeologických *topografie starého Říma* jako důležitý a zajímavý doplněk starořímských dějin.

Prameny římské topografie jsou šesterého druhu: zachované stavební památky, zprávy starověkých spisovatelů, plán antického Říma z doby Septimia Severa, starověké nápisy, vyobrazení na reliefech a mincích a konečně zprávy středověké.

O zachovaných památkách stavebních promluvíme v podrobném popisu jednotlivých částí Říma. Některé z nich jsou, co se týče svého původu a účelu, zcela jasné, jako Kolosseum a vítězné oblouky; jiné zůstávají záhadné a nejisté. V minulých stoletích bylo antických trosek více; mnohé zanikly sešlostí nebo byly barbarskou nešetrností úmyslně zbořeny. Z těchto zbořených některé zmizely beze stopy, po jiných zbyl nejen popis, ale i jasné vyobrazení. Ale s druhé strany byly v novější době nové trosky starověké, dosud zasypané, odhaleny, a počet památek se tím rozmnožil.

Při studiu těchto starověkých památek je důležito všímati si způsobu jejich konstrukce. Tento způsob se časem měnil, a proto lze podle slohu zdiva stavby datovati. Nejstarší

budovy veřejné byly stavěny z kvádrů šedého, křehkého tufu, jaký se vyskytuje na pahorcích římských. Kameny byly široké, poměrně nízké; při odměřování jich užívalo se staré stopy oskické (0·275 *m*) a kameny nespojovány maltou. Takovou konstrukci ukazují některé části hradeb Serviových, spodní část karceru, substrukce Jovova chrámu na Kapitoliu, cisterna palatinská. To je *opus quadratum*, nejstarší způsob římské stavby. Řecký způsob, sestavovati zeď z balvanů polygonálně přitesaných (kyklopské zdi), nemá v Římě příkladu. Po zpustošení gallském a novém zbudování Říma objevuje se ve stavivu tuf hnědý, lámaný v okolí Říma, a na rozměrech kamenů viděti, že se užívalo stopy řecké (0·295 *m*), v Italii zavedené.

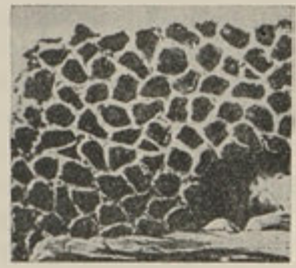
V posledním století republiky zavedena místo massivní, kvádrové zdi konstrukce z dusaného betonu, *opus caementicium* (angl. c o n c r e t e, franc. b l o c a g e). Drobné kusy tufu, v pozdějších dobách cihel a rozbitého mramoru, promíchávaly se maltou, jež se vyráběla z vápna a sopečného písku jmenovaného italsky pozzolana. Tato smíšenina tuhla v hmotu pevně souvislou a tvrdou. Byla-li takováto konstrukce pod zemí jako základ stavby, nebylo třeba žádné úpravy na povrchu. Jinak dostávala však líc, aby tvořila hladkou stěnu. V úpravě tohoto líce užívalo se různého způsobu. V II. a I. stol. př. Kr. bývalo plochou stěn *opus incertum*, t. j. řady nepravidelných menších kamenů, na přední ploše rovně uhlazených, kterými bylo přikryto vnitřní, betonové jádro zdiva. Od I. stol. před Kr. až do polovice II. stol. po Kr. vyskytuje se na stěnách *opus reticulatum*. Kameny, přitesané ve čtyřboké hranoly, kladou se na sebe v řadách tak, že leží na hraně, a jejich spáry tvoří na stěně síť, složenou ze šikmých, protínajících se linií. Ale na krajích a rozích se tyto kameny upevňovaly vrstvami horizontálně položených cihel.

Jestliže byl líc zdi sestrojen z pálených cihel, vzniká *opus latericium*, a to je konstrukce v pozdější době císařské nejrozšířenější. Vrstva malty mezi cihlami nebývala vždy stejně tlustá, a znamenati jest, že čím pozdější jsou stavby, tím je tato vrstva silnější. — Zdi takto sestrojené byly pak pokrývány jemnou omítkou a bíleny nebo obkládány mramorovými deskami.[1])

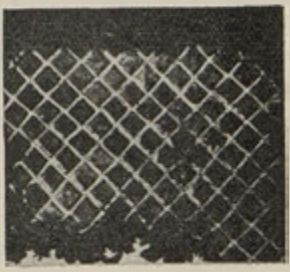
---

[1]) V. Esther *van Deman*, Methods of determinating the date of roman concrete monuments. Am. j. arch. 1912. Densmore *Curtis*, The difference between sand and pozzolana. Jour. of roman studies III, 1913.

Vedle toho užívalo se při stavbě monumentálních budov (divadel, amfitheatrů) *travertinu* (*lapis tiburtinus*), který je mnohem trvanlivější než tuf.



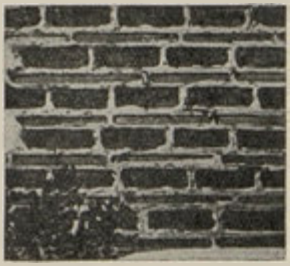
Opus incertum.



Opus reticulatum.



Opus latericum.



Opus mixtum.

Obr. 1. Různé konstrukce zdiva. (Podle Platnera, Topography and monuments of ancient Rome.)

Literární zprávy o topografii římské nalezneme především u římských historiků, jako jsou Varro, Livius, Suetonius, Tacitus, scriptores historiae Augustae, Dionysios Halikarnaský, Appian, Dio Kassius, Herodian a j. I pozdní suchopárná kronika, t. zv. chronographus anni 354[1]), obsahuje některá data o stavební historii Říma. Historické zprávy o dobách nejstarších, které předcházely vpád Gallů, jsou nevalné ceny. Zvláštní význam mají však zprávy o některých náboženských slavnostech, které se vztahovaly

[1]) Text této staré kroniky vytiskl a objasnil Th. Momsen, Abhandl. d. philos.-hist. Classe der k. sächs. Gesellschaft d. Wissensch. 1850. — Podobného rázu je kronika Kassiodorova ze VI. stol. po Kr. (ibid. 1861).

k určitému stupni ve vývoji města. Takovéto slavnosti, s pečlivou konservativností zachovávané často až do nejpozdnějších dob (lupercalia, septimontium), jsou důležitým dokladem o jisté vývojové fázi města Říma. — I jiní spisovatelé kromě historiků mají cenné pro nás zprávy, jako Ovidius — jmenovitě ve Fastech —, Plinius st., Gellius, Festus a j. Hříčkou osudu známe mnohé vynikající stavby jen ze zpráv literárních, kdežto o jiných, dosud stojících, není v literatuře ani zmínky; tak o vítězném oblouku Konstantinově.

Dva dokumenty písemné, formy sice naprosto neliterární, ale svým obsahem jen popisu Říma věnované, zaujímají mezi památkami tohoto druhu přední místo. Jsou to popisy 14 městských okresů (*regiones*), pocházející z doby císaře Konstantina (306—337). První z těchto popisů vyskytuje se v rukopisech[1]) bez titulu a dostal od novějších topografů jméno *Notitia*. Druhý má nadpis: *Curiosum urbis Romae regionum XIV cum breviariis suis*. Oba seznamy jsou obsahu skoro totožného a skládají se ze dvou částí. V první vypočítávají se podle jednotlivých okresů tyto věci: přirozené části kraje (flumen Almo, Janiculum, Capitolium), ıoviny, pole, náměstí (area, campus), ulice (clivus, vicus, via), chrámy, lázně (balnea, thermae), divadla, stadia, amphitheatry, sloupení, oblouky, některé domy soukromé, brány, basiliky, radnice, nádržky vodní, sochy a sloupy na veřejných ulicích, průmyslové závody (jircharny a mlýny ve XIV. okrese), veřejná skladiště (horrea), tržiště (macella), zahrady, kasárny — vše bez jakéhokoli bližšího vysvětlení. Ku konci každého odstavce věnovaného popisu jednoho okresu je udána pro celý ten okres suma ulic (vicus), kaplic, vikomagistrů, kurátorů, domů nájemných (insula), paláců (domus), skladišť, lázní, nádržek vodních, pekáren a objem celého okresu ve stopách.

K tomuto popisu všech 14 okresů jsou připojeny dva rejstříky. První, bez nadpisu, udává pro celé město celkový počet: biblioték, obelisků, mostů, pahorků, náměstí (campus), basilik, velkých lázní (thermae), vodovodů a silnic z Říma vycházejících. Druhý rejstřík má nadpis: *Horum omnium breviarium* a sčítá tyto věci: capitolia, circi, amphitheatra, theatra, ludi,

---

[1]) O rukopisné tradici těchto památek důkladně pojednal Jordan, Top. II, str. 1 nn.

naumachiae, nymphaea, equi magni, dei aurei, eburnei, arci marmorei, portae, vici, aedes, vicomagistri, curatores, insulae, domus, horrea, balinea, lacus, pistrina, lupanaria, latrinae publicae, cohortes praetoriae, urbanae, vigilum, castra (vypočítána jednotlivě), mensae oleariae.

Vypočítávají tedy breviaria také některé věci, které v popisu jednotlivých okresů uvedeny nejsou (jako bibliothecae, obelisci, equi). Naproti tomu nesčítají se tam zahrady.

Ačkoliv Notitia i Curiosum jsou patrně sestaveny podle úředního pramene, jsou stylisovány formou vulgární, neukazujíce známek úředního slohu. Popis každého okresu začíná slovem „continet" a vypočítává jednotlivé položky akkusativem. Místo „templum (aedem) Cereris, gentis Flaviae" praví se krátce „Cererem, gentem Flaviam"; podobně čteme „Herculem cubantem" (reg. XIV), „Apollinem Caelispicem", „Herculem olivarium" (reg. XI) místo „statuam Herculis, Apollinis" atd. Některé výrazy mají ráz lidového názvu a jsou nám nesrozumitelné, pokud se jim z jiného pramene nedostalo výkladu: tak Dolocenum (r. XIII = templum Jovis Dolicheni), Gaianum (r. XIV), mappam auream (r. XIII), bucinum aureum, mansuetas (VII), platanonis (XIII), ciconias nixas (IX). Řeč je pozdní, vulgární latina. Zvláštností jsou mnohé genitivy na *es* u vlastních jmen I. deklinace (Domities, Matidies). Proti správnému jazyku praví se porticum margaritarium (VIII), p. fabarium (XIII), amphitheatrum castrensem (V). Jmenovitě vulgárně zní poznámka v Curiosu (XIV) „Herculem sub terram medium cubantem, sub quem plurimum auri positus est", která obsahuje patrně lidovou pověst o pokladech pod sochou ukrytých. V této chatrnosti formy je Curiosum horší než Notitia.

Bylo-li řečeno, že Notitia a Curiosum jsou obsahu skoro totožného, je třeba upozorniti také na rozdíly mezi nimi. Srovnáním se objevuje, že v Curiosu schází 29 věcí v Notitii uvedených, naproti tomu najdou se jen tři položky, o které Curiosum má více než hlavní rukopisy Notitií. Oba seznamy vyplynuly tedy ze dvou různých opisů společné předlohy a Notitia jest celkem pečlivější a úplnější.

Naskytuje se dále otázka, byl-li při sestavování těchto seznamů úmysl, podati úplný seznam všech důležitých věcí a míst. Kontrola je nám jen z části možná, poněvadž o některých čtvrtích města

nemáme vědomostí obšírnějších, než jaké právě podávají Curiosum a Notitia. Nejpoučnější v té příčině je popis pole Martova a částí na jihu k němu přiléhajících. Tu shledáváme, že popisy vynechávají saepta, chrám Bellonin, porticus Octaviae, mausoleum Augustovo, forum Olitorium a jeho chrámy; mimo pole Martovo pak forum Boarium, chrám Caesarův, oblouky Septimia Severa na foru a na Velabru, oblouk Gallienův na Esquilinu, mausoleum Hadrianovo a hradby Aurelianovy. Také není jmenován ostrov a chrámy jeho a mnoho jiného. Bylo vysloveno mínění, že ani jeden ani druhý popis nechtěly podávati úplný výpočet důležitých budov a míst, nýbrž že jejich sestavovatelé jmenovali jen ta místa, která ležela na obvodu každé čtvrti.[1]) Ale bedlivé srovnání obou seznamů s plánem města, jmenovitě v okrese IX, jenž zahrnuje jižní část pole Martova, vyvrací takové mínění velmi zřetelně. Zde jsou vypočteny velmi četné budovy ležící v centru popisované čtvrti. Kdyby byl popisovatel měl úmysl označiti jen hranice této čtvrti, nebylo by postačilo jmenovati jako ohraničení západní řeku Tiberu? A tak bude nejpřirozenější předpokládati, že skladatel tohoto seznamu, ač jej psal maje bezpochyby plán města před očima, něco omylem vynechal a omyl ten přešel do obou přepisů na něm založených. Příkladem sumární stručnosti jest, jmenuje-li se v seznamech jen celek Kapitolium, a nikoliv jednotlivé, tak významné chrámy a místa tohoto pahorku.

O časovém poměru obou popisů lze souditi z prvního breviaria.[2]) Notitia uvádí v něm pět obelisků; ve Velkém cirku jmenuje jen jeden. Curiosum zná jich šest a mluví o dvou obeliscích v cirku. Tento druhý obelisk byl postaven r. 357 po Kr. Ale naproti tomu uvádí Notitia jezdeckou sochu Konstantinovu na foru, postavenou r. 334 po Kr., o níž se Curiosum nezmiňuje. Konstantin je označen v Notitii příjmím „divus“, což se mohlo státi teprve po jeho smrti, r. 337; Curiosum tohoto epitheta neužívá. Tato různá fakta lze srovnati předpokladem, že Curiosum vzniklo po r. 357, ale že v něm vynechána zmínka o Konstantinově soše; Notitia napsána mezi 337 a 357.

---

[1]) Jordan podle toho užívá názvu „Grenzbeschreibung“, v. Top. II, str. 76.

[2]) Ovšem musí se při tom breviaria pokládati za organický celek společně s vlastním popisem. Vyskytlo se také mínění (Beschreib. I 176), že breviaria jsou samostatný, pozdější přídavek.

Stavby Konstantinovy jsou časově nejposlednější ze všeho, co se v obou seznamech uvádí. Jmenují se tu basilica Constantiniana (Curiosum ji nazývá nova), thermae Constantinianae a porticus Constantini. Ale podivným způsobem schází tu slavný, dosud stojící arcus Constantini, postavený po r. 315.[1]) Jordan z toho soudil, že jmenované stavby byly uváděny v původní, společné předloze, z níž oba seznamy opsány, ale oblouk tam jmenován nebyl, poněvadž nestál ještě, když ona předloha byla sestavována (Jordan II 10). Pak by bylo nutno předpokládati, že nejen basilika Konstantinova, kterou vlastně vystavěl už Maxentius, ale i lázně na Quirinálu byly vystavěny dříve než oblouk oslavující vítěznou bitvu na mostě Milviově, jíž se Konstantin zmocnil vlády. — Momsen (Abhand. d. sächs. Ges. d. Wiss. 1850, str. 601) si představoval, že původní předloha vznikla v poslední době vlády Maxentiovy nebo na počátku Konstantinovy. Z ní opsána Notitia r. 334; název „divi" Constantini je ještě pozdějším přídavkem nějakého přepisovače. Curiosum vzniklo po r. 357 a jest celkem méně interpolováno.

Notitia i Curiosum byly ve středověku častěji přepisovány a statistické přehledy jejich breviarií přešly do mnohých kronik. V době oživených studií starověku čerpalo z nich mnoho učenců své známosti o Římě. V XV. stol. pokládal je Flavius Blondus za dílo starověkého historika S. Rufa[2]), snad proto, že je nalezl v společném svazku rukopisném s Festovým Breviariem, a odtud vyskytují se opisy se jménem Rufovým v čele. V témže století doplňoval horlivý a nadšený badatel starožitností Pomponius Laetus († 1497) svůj exemplář Notitií mnohými dodatky podle svých studií. Dílo takto rozšířené vydal potom (r. 1503) Janus *Parrhasius* pod titulem: P. Victoris de regionibus urbis Romae libellus aureus. Toto, neznámo jakým způsobem přimyšlené jméno domnělého autora bylo opakováno v dalších vydáních, hojně interpolovaných, a nepravý autor „P. Victor" stal se příčinou mnohých omylů, až na počátku

[1]) Bunsen (Beschreib. I 176) předpokládal, že oblouk ten je jmenován, ale omylem na nepravém místě, v XI. okresu. Avšak arcus Constantini jmenovaný v XI. okresu je spíše Janus Quadrifrons na foru Boariu, který také pocházel z doby Konstantinovy.

[2]) Dějepisce doby Valentovy, jehož jméno správněji zní Festus Rufius.

XIX. stol. Emiliano *Sarti* vysvětlil jeho vznik a ukázal na pravé jádro spisu.[1])

Nápisy starověké jsou pro topografii římskou veledůležitým dokumentem. Kde památka stavební má dosud na sobě nápis — jako vítězné oblouky Titův, Severův, Konstantinův, pyramida Cestiova, některé vodovody —, tam není pochybnosti o jejím původu a významu. Ale takovýchto nápisů in situ je málo: často nalézají se zavlečeny daleko od svého původního místa. Významný nápis pro dějiny staveb městských jsou R e s g e s t a e d i v i A u g u s t i, obsahující množství dat o založení a obnovení budov římských. *Basis Capitolina*, věnovaná r. 136 císaři Hadrianovi od vikomagistrů, zachovala jména skoro 66 římských ulic.[2]) Nápisem označeny jsou často c i h l y staroŕímské; jsou to zkratky označující cihlářskou dílnu, jejího majetníka, dělníka, jenž cihlu zhotovil, a od II. stol. po Kr. i jména konsulů. Mnoho těchto zkratek bylo rozluštěno a získán tím materiál k chronologickému hodnocení (v. CIL XV; Dessau 8646 ss.). Ale třeba počítati i s faktem, že bylo při stavbě užito někdy cihel velmi starých, získaných rozbořením budovy starší. Podobné důležitosti jsou olověné roury vodovodní, označené jménem majetníka domu, do něhož vedly.[3]) Zajímavým nálezem jsou kovové kruhy, c o l l a r i a, které se upevňovaly na krk uprchlým otrokům. Nápisy na nich znějí: „tene me, ne fugiam", nebo „fugi, tene me", a dodává se: „revoca (reduc) me in... (ad)" s adresou pána otrokova. Takové adresy jsou ku př. „ad Florae, ad tonsores, ad mappa aurea in Aventino" (Huelsen, Top. Jahresbericht 1889; CIL XV, p. 897 ss.; Dessau 8726—8733). Také náhrobní nápisy zachovaly někdy adresu zemřelého a tím topografické datum („Margaritarius a Sacra via". Srv. Arch. Z. 1891, 67). Římské kalendáře (*fasti*), otištěné v I. sv. CIL, obsahují mnoho poznámek o chrámech, jejich poloze a data jejich zasvěcení. Konečně zasluhují zvláštní zmínky zápisky starodávné společnosti náboženské, zvané *bratří*

---

[1]) Beschreib. I 174, Jordan II 291; Urlichs, Codex topographicus str. 29 nn.

[2]) CIL VI 975; Dessau 6073.

[3]) Obšírné poučení o nich a sbírku nápisů týkajících se vodovodů podal Rud. Lanciani ve spise Topografia di Roma antica; i commentarii di Frontino intorno le acque e gli aquedotti; silloge epigrafica aquaria. Roma 1880. Úplnější sbírka jich je v XV. svazku Corp. inscript. lat.

arválští (*acta fratrum Arvalium*), které nás rovněž poučují místy o chrámech římských (cf. Henzen, Acta fratrum Arvalium quae supersunt. Berlin 1874).

Starověký plán Říma, forma Urbis, je spolu s Notitií a Curiosem nejdůležitějším pramenem studií topografických; litovati jest jenom, že se tak kuse a neúplně dochoval. Jsa vryt do mramorových desk, pokrýval zeď budovy antické, jež stála při Vespasianově foru Pacis. Jižní polovice této budovy spolu s přiléhajícím kulatým chrámkem je nyní kostel sv. Kosmy a Damiana. Zeď, na které plán býval připevněn,[1]) tvoří nad silným soklem plochu asi 13 *m* vysokou, 20 *m* širokou a viděti na ní otvory po železných hrotech, kterými byly mramorové desky na stěnu připevněny. Podle vzdálenosti a postavení těchto otvorů lze hádati, že jednotlivé desky měly rozměry asi 2×1 *m* a byly položeny v řadách střídavě po šířce a po délce.

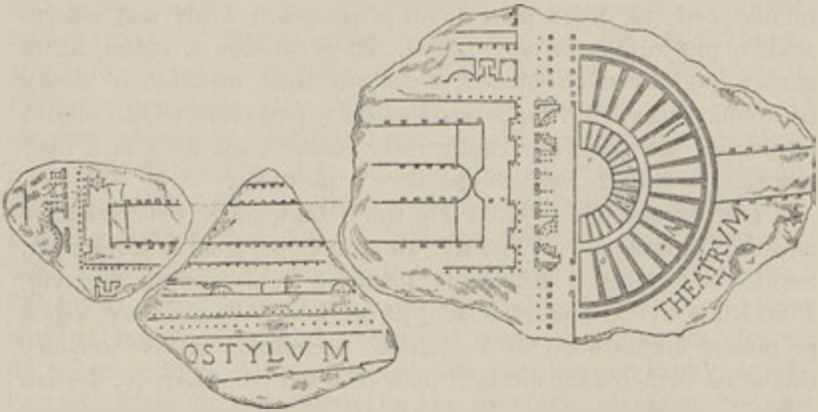
Celé forum Pacis snad i s touto budovou[2]) bylo založeno císařem Vespasianem r. 75 po Kr., ale zničeno požárem za Kommoda. Septimius Severus a Karakalla forum a tuto budovu obnovili. Plán Říma byl na její stěně snad již od doby Vespasianovy; aspoň je mínění archaeologů, že Vespasian, podniknuv za své censury důkladné vyměřování města, i plán jeho dal zhotoviti (v. Jordan Top. II, str. 85). Severus a Karakalla jej pořídili znovu a nemůžeme býti v pochybnostech, že z jejich doby pochází plán nalezený. Čtou se na něm na dvou místech slova „Severi et (An)tonini Au(gg) nn. (t. j. Augustorum nostrorum), což je dokladem, že dílo zhotoveno ještě za života Severova († 211). A poněvadž na plánu je také Septizonium, postavené r. 203, spadá zhotovení plánu do ll. 203—211. S dobou Severovou souhlasí také pravopis vepsaných slov. Vidíme, že se v něm zaměňuje *v* hláskou *b* (Minerbae), že psáno místy *e* m. *ae* (gr*e*costadium, aqueductium), *f* nastupuje v řeckých slovech místo *ph* a v slově *lavachrum* ohlašuje se nepravá aspirace vulgární mluvy.

---

[1]) V. popis, jejž podal *Tocco* v Ann. d. i. 1867, str. 410. Popis celé budovy: Lanciani, Degli antichi edificii componenti la chiesa dei ss. Cosma e Damiano. B. c. 1882.

[2]) Lanciani (B. c. 1882) soudil, že k této budově náležel veliký nápis nalezený ve dvou kusech mezi kostely S. Maria in porticu a S. Salvatore in aerario, t. j. na jihozápad od Kapitolia; v nápise je označen 8. konsulát Vespasianův, což by vedlo k r. 78 po Kr.

Jaká to byla budova, jejížto zevnější stěna měla na sobě tento rozsáhlý plán města, není známo. Je přirozeno vzpomenouti na *templum Pacis*; ale půdorys a popis budovy, jak je znám z nákresů XVI. stol.,[1]) nezdá se ukazovati na chrám. Snad byla budova tou bibliotékou, o níž se zmiňuje Gellius (V 21, 9 a XVI 8, 2). Lanciani, předpokládaje, že účel budovy byl v souhlase s tímto plánem na ní připevněným, hádá, že v ní byl archiv censorů a plány katastru. Archaeologové pokřtili budovu tu jménem „templum sacrae Urbis", jež v starověku nikde není doloženo.



Obr. 2. Divadlo a sloupení Pompejovo na plánu Severově.
(Podle Art. Schneidra, Das alte Rom V, 3.)

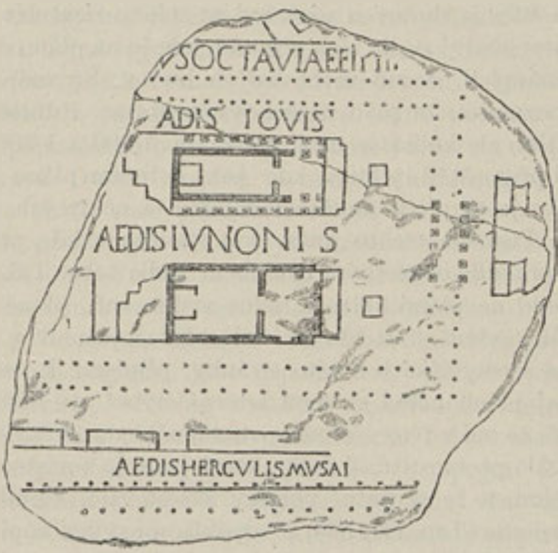
Trosky tohoto plánu, spadlé se stěny, nalezl Giov. Ant. Dosi r. 1562.[2]) Dostaly se v majetek vévodů Farneských a uloženy v jejich paláci. V XVIII. stol. byly majetkem papeže Benedikta XIV., který je věnoval museu konservátorů na Kapitoliu; tam byly zazděny do stěny schodiště a označeny nápisem „Fragmenta ichnographiae veteris Romae in Romuli templo olim efossa et ad Farnesianas aedes translata Benedictus XIV. p. m. in Capitolio munificentissime collocavit anno 1742." Odtud dostalo se jim názvu p l á n K a p i t o l s k ý. R. 1903 byly ze zdi vyňaty,

[1]) Nákresy zhotovil Pirro Ligorio, poznámky k nim připsal On. Panvinio (v. Lanciani v uv. článku, B. c. 1882).

[2]) O zjištění tohoto roku v. Comptes rend. de l'acc. d. inscr. 1910, str. 499—510.

s nově nalezenými kusy opětně srovnány a vsazeny do stěny otevřeného dvora v témž museu. Všechny nalezené kousky, počtem 1049, jsou sotva patnáctinou původního celku.

Nalezený plán byl obkreslen od Fulvia Orsiniho,[1]) ale vzbudil pozornost učenců, teprve když byl vydán tiskem. První vydání vyšlo v Římě r. 1673 s titulem Fragmenta vestigii veteris Romae ex lapidibus Farnesianis nunc primum in lucem edita cum notis



Obr. 3. Porticus Octaviae na plánu Severově. (Podle A. Schneidra, Das alte Rom IX, 13.)

Io. Petri Bellorii. Již po tomto vydání se některé kusy plánu ztratily a byly podle Belloriovy reprodukce pro museum konservátorů zhotoveny. Tyto doplněné kusy rozlišeny od pravých hvězdičkou. Další vydání opatřili G. *Piranesi* (v svých Antichità romane, vol. I, r. 1756), X. *Canale* (1756) a konečně nákladem berlínské akademie H. *Jordan* (Forma Urbis Romae regionum XIV. Berlin 1874). Toto vydání je opatřeno instruktivní latinskou předmluvou.

[1]) Trendelenburg, I disegni Vaticani della pianta Capitolina, A. d. i. 1872.

Zachované úlomky plánu jsou z velké části malé a proto nesrozumitelné kusy. Nicméně podařilo se pečlivým pozorováním v několika případech uhodnouti jejich souvislost a snad se podaří ještě další objevy. Počet zlomků se novými nálezy ještě v minulém století rozhojnil; tak když r. 1888 zbořena zahradní zeď za palácem Farneským, shledáno, že v ní bylo zazděno 188 kousků plánu. Nové nálezy byly v různých časopisech publikovány (Not. sc. 1882, 1884, 1888, 1900, R. M. 1891, 1892 etc.).

Dvě otázky se nám nutně namítnou, pozorujeme-li tento plán: v jakém *měřítku* je zhotoven a jak byl na stěně *orientován*. O prvé věci můžeme souditi podle těch případů, kde je na plánu dochován půdorys známých, dosud zachovaných budov. Srovnání taková vedou k poznatku, že plán nezachovává přesně a důsledně jednoho měřítka, ale kolísá se mezi poměrem 1/200 a 1/300.[1]) Soud o orientaci připouštějí ty kusy, kde jsou k liniím plánu připsána jména, jako je to při budovách veřejných a některých ulicích a náměstích. Písmena těchto jmen jsou stavěna někde přímo pod sebe, ale zpravidla obyčejným způsobem vedle sebe. Takto psané jméno mohlo na plánu státi v řádce vodorovné, šikmé i svislé, ale nemohlo ovšem státi hlavou dolů. Uvažujeme-li o nápisech v plánu se vyskytujících s této stránky, přijdeme k úsudku, že hořejší kraj plánu nebyl stranou *severní*, nýbrž asi *jihovýchodní*. Je nasnadě, že ani v této věci mapovací umění starověkých měřičů nedostihovalo přesnosti naší doby, která pracuje s nástroji daleko dokonalejšími, a že skutečné poměry zkreslovalo. Zlomky sestavené u Huelsena (Top. III, 568) předpokládají svými nápisy orientaci čistě jižní. I přes tyto nedostatky má plán značnou důležitost a pomohl rozřešiti některé otázky topografické.

Srov.: Elter, De forma Urbis Romae deque orbis antiqui facie dissertatio I et II. Bonn 1861. — R. M. 1889, p. 78. — B. c. 1885, p. 157; 1886, p. 270; 1893, p. 119. — A. d. i. 1883, p. 5. — Rhein. Mus. XLIX, p. 420. — Berl. phil. Woch. 1903, p. 574 a 766. — Trendelenburg, Die Orientierung des Capit. Stadtplanes, Arch. Z. 1874 (XXXI).

Jako tento starověký plán, tak i zachovaná **antická vyobrazení budov** římských podávají zprávy přibližné a nepřesné. Shledáváme taková vyobrazení na některých reliefech a na

---

[1]) Srov. Berliner Wochenschrift f. klass. Phil. 1903, str. 767.

mincích. Z reliefů těch nejznámější jsou dvě mramorová zábradlí na foru, na kterých jsou v pozadí naznačeny budovy fora, mimo to pak relief náhrobku rodiny Hateriů. Tento relief byl nalezen u silnice Latinské a je uložen v Lateránském museu. Zobrazeny jsou na něm budovy na Svaté cestě od Caelia až k oblouku Titovu a některé z nich jsou označeny nápisy. Ale proporce nejsou správné, Kolosseum je proti jiným budovám označeno takřka zkratkou a některé postavy bohů, které jsou na obraze podány, znamenají symbolicky jen blízkost jejich chrámů.[1]) O jiných příkladech takovýchto reliefů zmíníme se na případném místě.

Velmi hojná vyobrazení starých budov římských podávají *antické mince.* Jejich význam byl dávno oceněn, a spisovatelé knih topografických otiskovali reprodukce takových mincí. Jimi zachována památka na budovy úplně zmizelé a datum o jejich vzniku nebo opravě. Ovšem zůstává tu nerozhodnuta otázka, jak věrně dovedli a chtěli staří plastikové mincí svůj předmět znázorniti a zdali se nespokojili někdy vyobrazením schematickým a konvenčním. Vidíme-li však na těchto obrazech takovou podrobnost, že je znázorněn i rozdíl mezi ionskou a korintskou hlavicí, nebudeme je pokládati za zcela ve všem libovolné. Některé odchylky od správných rozměrů, jako nepoměrnou velikost soch na vítězných obloucích, úmyslné rozšíření prostředního interkolumnia chrámového (aby bylo viděti uvnitř sochu boha), snadno pochopíme a nedáme se jimi másti. Jisto je, že topograf Říma nesmí těchto památek pomíjeti. Nejobšírnější díla věnovaná popisu antických mincí jsou: *Babelon,* Description historique des monnaies de la république Romaine (v Paříži 1885); *Cohen,* Description générale des monnaies de la République romaine (Paris 1854) a Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain (Paris 1859—68). Zajímavou knihou je *Donaldsonův* spis Architectura numismatica, or architectural medals of classic antiquity, London 1859.

Středověká tradice o památkách starověkého Říma podává v nejednom případě vysvětlení a poučení topografické, a je proto zajímavo k ní přihlížeti. Mnoho starých názvů topo-

---

[1]) V. A. d. i. 1849, str. 370. — Benndorf u. Schöne, Die ant. Bildwerke des Lateranensischen Museums (1867), str. 230. — Hermes 1885, str. 407. — Vyobrazení: Richter, Top.[3] str. 172.

grafických zachovalo se v titulech kostelů, jako S. Maria in via lata (na Corsu), Sta Agatha in Suburra (via Mazzarino); Sta Lucia in Orfea ukazuje na starý vodojem *lacus Orphei*, známý z Notitie; S. Marco iuxta *Pallacinas*, S. Gregorio in clivo *Scauri*, Sta Pudentiana in *vico Patricio* dosvědčují blízkost jmenovaných ulic a náměstí, a Sta Maria *sopra Minerva* zachovala zprávu o poloze Minervina chrámu na poli Martově.

Mezi písemnými památkami středověku, které mají vztah k topografii starého Říma, je na prvém místě *Anonymus Einsiedlensis*. Asi v VI. nebo VII. stol. navštívil Řím učený mnich ze severu, opsal s veřejných budov mnoho nápisů starověkých, sestavil stručného průvodce po městě, který popisuje cesty mezi různými důležitými body, a konečně opatřil ze staršího pramene popis hradeb římských s podrobným výpočtem bran, věží, cimbuří atd. Tato trojí stať přepsána od nějakého písaře, podle různých mínění v VIII.—X. stol., a z tohoto rukopisu, uloženého v klášteře einsiedelském, vydal ji po prvé francouzský benediktin a archaeolog Mabillon r. 1675. První stať je nejstarší sbírkou antických nápisů; v ní se nám zachovaly kopie mnohých nápisů, jejichž originály už neexistují, jako nápis chrámu Konkordie a Vespasianova. Druhá část, vlastní *itinerarium*, jmenuje sice hlavně místa důležitá kultem křesťanským, ale také stavby antické: forum Romanum, forum Traiani et columna, Capitolium, circus Maximus, theatrum Pompei, amphitheatrum, arcus Titi et Vespasiani, arcus Constantini etc. Výrazem „circus Flaminius" označuje se mylně stadium Domitianovo (piazza Navona), jak patrno z přídavku „ubi sancta Agnes".

Z obsahu tohoto itineraria je patrno, že anonymní cestovatel našel v Římě ještě většinu ulic založených ve starověku. Udávaje budovy ležící napravo a nalevo od každé z popisovaných cest, vypočítává i takové, které ležely značně stranou a kterých poutník s cesty viděti nemohl. Musíme souditi, že sestavil svůj popis dívaje se na plán města a čta z něho různé názvy. Rozbor a výklad této památky podali Jordan (Top. II, str. 329 nn.) a Lanciani (Itinerario Einsiedlense ed ordine di Benedetto canonico, v Monumenti dei Lincei I).

Určitěji dá se datovati *Ordo Benedicti canonici*. V tomto spisku vypsal jmenovaný autor pořádek procesí, která se ubírávala za vedení papežova po různých kostelích římských. Spis je věnován

kardinálovi Guidovi de Castello, jenž se r. 1143 stal papežem (Celestin II.); vznikl tedy před tímto rokem. I v něm jsou jmenovány některé budovy a památky staořímské; ale uvádějí se z části nepravými, změtenými názvy a také se tu setkáváme již s fantastickými legendami (v. Jordan II, str. 664 nn., Lanciani l. c.).

Asi v polovici XII. stol. vznikl spisek, v rukopisech žádným nadpisem neoznačený, jejž novověcí archaeologové pojmenovali *Mirabilia Romae.* Svým obsahem dělí se na tři části. V *prvé* je prostý výpočet objemu hradeb, bran, uvádějí se jména mostů, oblouků, pahorků, lázní, paláců,[1]) divadel, k tomu „loca, quae inveniuntur in passionibus sanctorum" a „de cimeteriis". *Druhou* součástkou je pět legend: o vidění císaře Oktaviana,[2]) o původu mramorových koní na Quirinálu, o původu jezdecké sochy řečené Konstantinovy (recte M. Aurelia), o vzniku Pantheonu, o původu kostela Sti Petri ad vincula. *Třetí* část je popis, který se snaží vysvětliti, jaké paláce a chrámy na jednotlivých místech Říma bývaly v pohanském starověku. Vysvětlení ta jsou naprosto nespolehlivá; jsou založena na fantastických konjekturách, jež vznikly částečně i vlivem Notitie a na jednom místě vlivem Ovidiových básní. Ona uvádějí na př. palác Katilinův, templum Ciceronis in Tulliano; mluví o nápise, „ubi fuit scripta amicitia in loco bono et notabili, que fuit inter Romanos et Judeos tempore Jude Machabei". Vědomostí o historii starověké postupem času ubylo, porozumění památkám stavitelským slábne. Jména jednotlivých budov se matou, větší zříceniny jsou označovány často všeobecným jménem „palatia", a špatně jsou vykládány někdy i ty stavby, které dosud jsou označeny zřetelným nápisem. Tak oblouk Septimia Severa a jeho synů uvádí se jménem „arcus Caesaris et senatorum inter edem Concordie et templum fatale" (= curiam Juliam). Velikolepost trosek láká fantasii k pověstem; vznikají o nich smyšlená vypravování, v kterých se často křesťanská legenda naivně mísí do pohanského starověku.

Jak vypadaly v oné době zbývající trosky, se z Mirabilií nedovídáme, a zjistiti budovy v nich popsané a vysvětlované je

[1]) Mezi nimi palatium Romulianum. „In Romuliano palatio sunt due edes Pietatis et Concordie, ubi posuit Romulus statuam auream dicens: non cadet, donec virgo pariat. Statim ut virgo peperit, illa corruit."

[2]) „Vidit in celum quandam pulcherrimam virginem stantem super altare, puerum tenentem in brachiis. Miratus est nimis et vocem dicentem audivit: hec ara filii dei est."

nesnadno a často nemožno. Zakončení tohoto spisku zní: „Tyto a mnohé jiné chrámy a paláce císařů, konsulů, senátorů a praefektů byly v tomto římském městě v době pohanské. Jak jsme v starodávných annálech čtli a svýma očima viděli i od starých slyšeli, co v nich bylo krásného zlata a stříbra, bronzu i sloni a drahocenných kamenů, pro příští památku vynasnažili jsme se co možná nejlépe zaznamenati." Nejen tento závěrek, ale i několik jiných míst spisku jinak suchopárného prozrazuje, že bylo ve středověku antického Říma zmateně sice, ale s obdivem vzpomínáno. Mirabilia jsou otištěna Urlichsem (Codex urbis Romae topographicus) a v II. dílu Jordanovy topografie, kde je přidán k textu apparát kritický a pečlivý i podrobný rozbor. Jiné vydání opatřil F. *Nichols* (Mirabilia urbis Romae, The marvels of Rome or a picture of the golden City. London and Rome 1889). Mirabilia měla — při nedostatku samostatného badání v oněch dobách — dlouho rozhodující vliv na literaturu středověkou. Asi o století mladší rukopis florentinský „Graphia aureae urbis Romae" je jejich přepracováním. Na Graphii se zakládá popis Říma, který ve XIII. století do své kroniky pojal *Martinus Polonus* (také zvaný *Bohemus*)[1]). Ve XIV. stol. opěvuje Řím v jedné kapitole své poučné básně, řečené Dittamondo, italskými tercinami *Fazio degli Uberti*; jeho báseň ukazuje velmi zřetelně na Mirabilie jako na svůj nepřímý pramen.[2]) Jiné zpracování látky je ve spise *Descriptio urbis*, který pochází z pera tribuna Coly di *Rienzi* a je částí knihy Signoriliho „de iuribus et excellentiis urbis Romae" (B. d. i. 1871, str. 3), a v pergamenovém rukopise XV. stol., řečeném *Anonymus Magliabecchianus*, jenž se chová ve Florencii.

Pravá historie antického Říma byla přikryta zapomenutím a znešvařena nekritickými pohádkami. Bylo třeba studiem antických spisovatelů znovu ji objeviti, a to vykonali učenci doby renaissanční.

---

[1]) Martinus Polonus narodil se v Opavě, vstoupil do řádu dominikánského v Praze, žil v Římě, a jmenován byv biskupem hnězdenským, zemřel na cestě do své diecese v Bologni r. 1279. Jeho kronika světa vyšla ve sbírce Monumenta Germaniae historica. Scriptores XXII, str. 377 nn.

[2]) Příslušná část básně je otištěna ve spisech: Urlichs, Cod. top. str. 244 nn.; Jordan II 389 nn.

II.

Dějiny topografického badání a literatury.

Bedlivým studiem starověké literatury rozšířily se správnější vědomosti o starověkém životě Říma. Vzdělaní humanisté a archaeologové dívali se na zachované trosky pátravým zrakem a činili si o nich úsudky ze starověkých zpráv literárních. Vzniká v XV. stol. vědecká topografie Říma. Za jejího zakladatele se pokládá *Flavius Blondus* (Biondo) *Forlicensis* (1388—1463), jehož spis *De Roma instaurata* byl po latinsku i po italsku několikrát vydán. *Poggio Bracciolini* (1380—1459), známý svými dopisy z kostnického sněmu, zachoval cenné poznámky o tehdejším stavu zřícenin ve spisku „De fortunae varietate urbis Romae et de ruina eiusdem descriptio". *Pomponius Laetus* v témž století stává se zakladatelem učené archaeologické společnosti; pátrá s největší vědychtivostí po starých nápisech a shromažďuje v svém domě na Quirinálu sbírku starožitností; je to enthusiastický nadšenec pro zkoumání starověká, ale někdy i falsátor. *Andreas Fulvius Marliani*, Němec *Fabricius*, *Onuphrius Panvinius*, učený a soudný jesuita *Donatus* (Roma vetus ac recens 1638) vydávají v XVI. a XVII. stol. výklady o starověkém Římě. Částečně neblahého významu v dějinách římské topografie nabyl *Famiano Nardini*. Jeho dílo ukazuje pilné sebrání různé rozptýlené látky, ale také nedostatek kritiky, ba i autopsie, ačkoliv žil v Římě. Bylo pod titulem *Roma antica* vydáno r. 1666, již po jeho smrti, a stalo se příčinou mnohých bludných mínění. Ještě r. 1818 vydal je znovu opravené Nibby.

Vedle archaeologických spisů poskytují nám *nákresy* a *plány* starých architektů cenného poučení a zachovaly, jsouce často provázeny vysvětlujícími poznámkami, památku na budovy a

trosky již zmizelé. Neapolan *Pirro Ligorio* zanechal kromě knihy „Delle antichità di Roma", r. 1553 v Benátkách tištěné, 30 svazků s nákresy staveb italských. Uloženy jsou v bibliotéce turinské, částečně ve vatikánské a j. a obsahují mnoho látky ke zkoumání topografickému. Podobný význam mají kresby a rytiny XV. a XVI. stol., jež zůstavili *S. Serlio, Hieronymus Kock, du Pérac,*[1] *A. Palladio, Bald. Peruzzi, Scamozzi, Ant. Dosio, Ant. da Sangallo* starší a mladší. Francouzský architekt *A. Desgodetz*, od ministra Colberta do Říma vyslaný, vydal knihu s výkresy *Les édifices antiques de Rome, dessinés et mesurés très exactement* (1682). Četné anonymní výkresy staveb římských jsou obsaženy v Kodexu eskuriálském A/e II, 7 a ve *sbírce Destailleurově* v Berlíně.[2] V XVIII. stol. vydal foliantová díla s krásnými, umělecky cennými rytinami *Giambattista Piranesi*: Della magnificenza ed architettura de' Romani (1760), Antichità Romane (1784) a j., ale opravuje místy skutečnost svou fantasií Jeho díla v 29 svazcích byla znovu reprodukována v Paříži i 1835—1839 firmou Didotovou.

Století XIX. stalo se hned s počátku svědkem mnohonásobné práce a pronikavého pokroku v badání archaeologickém a topografickém. Poznání, jak veliký význam mají starověké památky a že je povinností kulturní pokud možno je zachovati, všeobecně proniká. Konají se výkopy příležitostné i úmyslné a jejich výsledky se čím dále tím přesněji popisují a uveřejňují. Jestliže středověk a prvá století nového věku se prohřešily barbarskou nedbalostí a ničením staroslavného města, v XIX. stol. roste nadšení pro ně a jeho básnickým výrazem stává se IV. zpěv Byronova Childa Harolda.[3]

Mocný impuls ke zkoumání staveb dán za doby Napoleonovy (1809—1814). Tenkráte nejen věnovány miliony franků na okrasu města (zřízen od Valadiera monumentální výstup na monte Pincio z náměstí del Popolo), nýbrž vyvlastněny a zbořeny

---

[1]) Rytiny Péracovy opakuje Marco Sadeler ve sbírce Vestigi delle antichità di Roma, Tivoli, Pozzuolo et altri luochi (bez místa a letopočtu). Mezi těmito „altri luochi" je na konci také pražský Vyšehrad.

[2]) Reprodukce některých těchto rytin a kreseb najdou se ve spisech: Lanciani, Ancient Rome; Huelsen Das röm. Forum; a j. O sbírce Destailleurově v. Mélanges 1891, 132—178. Srov. i B. c. 1909, str. 3, 12.

[3]) K básni té vydal komentář John Hobhouse, Historical illustration of the IV. Canto of Child Harold, containing dissertations on the ruins of Rome, London 1818.

mnohé domy mezi Kapitoliem a Kolosseem, odvezen násyp, jenž zakrýval do dvou třetin sloupy chrámu Vespasianova, zbořeny sýpky u chrámu Saturnova, odhaleny stupně chrámu Antonina a Faustiny až na antickou dlažbu, odstraněna 4 metry vysoká vrstva rumu z basiliky Konstantinovy, z Kolossea, z chrámu Veneris et Romae, vykopána část fora Trajanova, opraven Pantheon, lázně Diokletianovy a j.[1]) V Římě vynikají topografickými pracemi v první polovici tohoto století *Guattani* (Roma descritta ed illustrata, 2. vyd. 1805), *Nibby* (Del foro romano 1820, Le mura di Roma 1820, Delle antichità di Roma 1830, Roma nell' anno 1838), *Stef. Piale* (Sopra alcuni monumenti di Roma antica 1820-35). *Uggeri* vydal ilustrované dílo Journées pittoresques des édifices antiques 1804—1837. Při výkopech a objevech byl činný vládní archaeologický komisař, advokát *Carlo Fea.* Jeho studie a poznámky jsou uloženy ve spisech Miscellanea filologica, critica et antiquaria (1790—1836), Descrizione di Roma e dei contorni (1822) a j. Vynikající archaeolog a architekt *Luigi Canina* (1795—1856) vydal několik objemných spisů, vypravených krásnými plány a rytinami: Indicazione topografica di Roma antica (1831), Descrizione storica e topografica del foro Romano e sue adiacenze (1834), Edifizi di Roma antica (1848—56). I pro topografii má význam Gian Battista de *Rossi* (1822—1894), ačkoliv jeho práce je věnována archaeologii křesťanské a hlavně prozkoumání katakomb, jejichžto „Kolumbem" bývá nazýván, *Pietro Rosa* po r. 1861 řídil výkopy a zkoumání na Palatinu i na foru.

Epochální význam pro rozvoj Říma moderního má den 20. září 1870, kdy zrušena světská vláda papežova a Řím se stal hlavním městem italského království. Pro příval nového obyvatelstva a centrálních úřadů bylo třeba stavěti nové domy, zakládati celé ulice a náměstí. Regulační plán provedl důkladné změny: založeny široké třídy via Nazionale a corso Vittorio Emanuele, výšiny Quirinálu, Viminálu, Esquilinu a Caelia, do té doby vyplněné zahradami, kláštery, troskami, rozparcelovány v bloky obytných domů. Do konce r. 1885 bylo založeno a vydlážděno 132 kilometrů ulic a vystavěno 3094 domů. Toto modernisování dalo podnět k polemice podobné našemu „boji za starou Prahu", polemice tím nutnější, čím významnější jsou dějinné památky Říma. Z ciziny

---

[1]) V. Lanciani, Sulle vicende edilizie di Roma, str. 42 (Monografia I.).

ozvaly se výčitky vandalství.[1]) Správa městská měla však k těmto výčitkám celkem spravedlivou odpověď. Právě převracení půdy při novostavbách obohatilo netušeným způsobem naše vědomosti o antickém Římě. Přišlo na světlo množství zbytků antických budov, dlážděných ulic, veliké bohatství uměleckých památek, což všechno bylo s největší péčí zaznamenáváno a pokud možno zachováváno. Do konce r. 1885 přibylo do městských museí 705 antických amfor s nápisy, 2360 hliněných lampiček, 1824 nápisů, 77 mramorových sloupů, 157 sloupových hlavic, 118 basí, 590 kusů uměleckých předmětů hliněných, 405 bronzových, 711 řezaných kamenů, 18 mramorových sarkofagů, 152 reliefů, 192 soch mramorových, 266 poprsí, 54 mosaikových obrazů, 47 předmětů zlatých, 39 stříbrných, 36679 mincí zlatých, stříbrných a bronzových (Lanciani, Ancient Rome, str. X). Zřízena městská archaeologická komise,[2]) která v stavebním tom ruchu pečlivě hájí zájmů historických a uměleckých. O nálezech podávány podrobné zprávy a založen k tomu cíli časopis Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, jenž od r. 1872 bez přestávky vychází; v něm jest uložena bohatá řada cenných příspěvků archaeologických a topografických. Vedle toho vycházejí od r. 1876 zprávy o výkopech římských (a italských vůbec) v časopise „Rendiconti della accademia de' Lincei, classe filosofico-storica" pod titulem Notizie degli scavi di antichità comunicate alla regia accademia dei Lincei per ordine di S. E. il ministro della pubblica istruzione.[3])

Významná pro nové objevy na foru a v jeho okolí byla léta 1898—1903. Štědrý dar Angličana Philipse, jenž zakoupil domy na severní straně fora, stojící mezi kostely S. Adriano a S. Lorenzo, a daroval je ministerstvu vyučování, učinil možným vykopati severní stranu fora a vedl k objevení basiliky Aemiliovy. Ředitel výkopů, Giacomo Boni, vyslovil heslo „stratigrafické prozkoumání fora", jímž se mínilo, že badání má pokračovati nejen do šířky, nýbrž i do hloubky. Při známém obyčeji starověkém, klásti novou dlažbu na starou a stavěti nové budovy na zbytcích a základech starých, sestupuje se kopáním do větší a větší hloubky k památkám

---

[1]) Srov. L. Brtnický, Moderní Řím a jeho archeologické objevy, v Osvětě r. 1890. — Bulle, Sauer, Wiegand, Handb. d. Archaeologie, Mnichov 1913, str. 145.

[2]) První její schůze konala se 17. června 1872.

[3]) Notizie vycházejí také v samostatném otisku.

dávnější a dávnější minulosti. Tak vyšla na jevo blízko chrámu Antonina a Faustiny (kostela S. Lorenzo) archaická nekropole a pod „černým kamenem" objeveny záhadné pomníky z doby snad královské.[1]) V posledních letech před světovou válkou prozkoumáno zajímavé podzemí paláce Flaviova na Palatinu. V popředí topografického zkoumání římského stojí po půlstoletí neúnavný profesor římské university a redaktor „Bullettinu" *Rodolfo Lanciani*. Maje v moci celý apparát učenosti o starověku, jeho prameny antické i středověké, orientoval své čtenáře co nejrychleji při každém novém objevu, nevyhýbaje se nebezpečenství, že živá imaginace jej svede časem k nejistým konjekturám. Nesčetná je řada jeho článků, týkajících se římské topografie. Ve zvláštním otisku vyšla kniha „Topografia di Roma antica; i commentarii di Frontino intorno le acque e gli aquedotti, silloge epigrafica aquaria" (Roma 1880). Dějiny výkopů minulých vydal pod titulem Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità (dosud 5 svazků, 1902—12). V tomto díle uložil bohaté výpisky o minulých výkopech od středověku počínaje. Zprávy o výkopech, pokud se vůbec jaké zachovaly, jsou rozptýleny po mnohých rukopisech a knihách; sebráním a vytištěním jich značně usnadněno studium topografie. Ale nejcennější službu tomuto studiu prokázal Lanciani svým velikým *plánem Říma*. V starší době vydali plány města Leonardo *Bufalini* (1551, znovu otištěn 1879), Giov. B. *Nolli* (1748) a ředitelství popisného úřadu (direzione generale del censo): Pianta topografica (v měřítku 1 : 4000, 3. vyd. 1866)[2]). Veliký plán Lancianiův vycházel po sešitech od r. 1893 až do r. 1899 s titulem *Forma urbis Romae consilio et auctoritate regiae academiae Lyncaeorum edita* (46 tab.), Mediolani, Hoepli. Měřítko plánu je 1 : 1000 a naznačeny jsou na něm zbytky budov antických (i takové, které byly opět zasy-

---

[1]) Srov. L. f. 1905, str. 1 nn. — Giacomo Boni, Il metodo delle esplorazioni archeologiche, Roma (otištěno z čas. Bollettino d'arte VII, 1913).

[2]) Starší plány Říma nově vydává Fran. *Ehrle*, Le piante maggiori di Roma dei secoli XVI.—XVII. riprodotte in fototipia a cura della Biblioteca Vaticana. — Srov.: Giamb. *de Rossi*, Le piante icnografiche e prospettiche di Roma anteriori al sec. XVI., 1871; E. *Rocchi*, Le piante icnografiche e prospettiche di Roma del sec. XVI., Torino 1902; *Huelsen*, Saggio di bibliografia ragionata delle piante icnografiche e prospettiche di Roma dal 1551 al 1748, v časop. Archivio d. società romana di storia patria 1915, str. 1—105; srv. Göttingische gelehrte Anzeigen 1921, str. 30—52.

pány, zastavěny nebo zbořeny), budovy nynější a modrými liniemi označeny i změny chystané regulačním plánem. Při velikém měřítku mohly býti na jednotlivých místech vepsány i odkazy na literární zprávy o výkopech tam někdy konaných. Je to dílo neúmorné a energické píle, k němuž se musí obraceti každý badatel. Vedle svých vědeckých publikací vydal Lanciani po anglicku několik krásně ilustrovaných, svěže psaných knih, jimiž výzkumy archaeologické s velikým zdarem popularisoval. Jsou to: Ancient Rome in the light of recent discoveries (Boston 1889), Pagan and christian Rome (Boston, London 1892), The ruins and excavations of ancient Rome (London 1897), The destruction of ancient Rome (London 1901), New tales of old Rome (ib. 1901).

Duchesne charakterisoval Lancianiho rozmarně těmito slovy: „Čím on nad jiné vyniká, je hluboká znalost podzemí římského. S trpělivostí vyhledal vše, co lze vypsati ze starých účtů, ze starých zápisníků stavitelských, z listin notářských atd. Málo domů je od XVI. stol. vystavěno nebo zbořeno, aby Lanciani nevěděl, co se nalezlo v jejich sklepích. Hloubky nemají pro něho tajemství. Procházeje se Římem vidí dlažbou ulic a dvorů. Kdyby se propadla půda pod jeho nohama, bude věděti vždy, ke kterému starému Římanu padá“. (Cit. v Mélanges 1891, str. 351 n.)

Praktická příruční knížka (nyní ovšem zastaralá) je Topografia di Roma antica, kterou napsal Luigi *Borsari* (ve sbírce Manuali Hoepli, v Miláně 1897); velmi podrobný plán římského fora a okolí vyšel nákladem akademie Lynceů s titulem Rilievo planimetrico ed altimetrico della media pars Urbis, ed. *V. Reina*. Cenné rozpravy topografické obsaženy jsou v publikacích *papežské akademie vědecké* (Atti, a *Disertazioni* dell' Accademia pontificia).

Vědecké práce topografické zúčastnili se vynikajícím způsobem učenci němečtí. Na podnět štuttgartského knihkupce Cotty vyšla *Beschreibung Roms* společnou prací K. Bunsena, E. Gerharda, E. Platnera, Niebuhra, W. Röstella a Urlichse (1830—1842). O rok později vydal W. A. *Becker* svou Topografie der Stadt Rom (1. svazek díla Handbuch der röm. Altertümer). Oblíbena pro své krásné rytiny byla kniha *Frant. Rebra*: Die Ruinen Roms und der röm. Campagna (1862, 2. vyd. 1879). — Pod titulem „Codex urbis Romae topographicus“ vydal Urlichs (1871) Notitii, Curiosum a některé středověké prameny římské topografie. R. 1871 začal

vydávati *H. Jordan* v Berlíně svou *Topographie der Stadt Rom im Alterthum*, dílo hluboce založené na kritickém studiu pramenů. Vydal nejprve svazek II., obsahující texty některých pramenů a jejich rozbor. Z dílu I., jenž měl obsahovati popis vlastní, vyšly od něho jen dvě části (1885), věnované popisu Kapitolia, fora a končin okolních. Jordanovo dílo, ač nyní je předstiženo novými objevy, nepozbylo přece jako kritický základ topografických studií svého významu. Dokončení dostalo se mu teprve r. 1907, kdy Christian *Huelsen* vydal dílu I. část 3., založenou na velikém množství nových objevů a studií. Ch. *Huelsen* je přední a nejdůkladnější znalec topografie římské; jeho kritická soudnost místy doplňuje a opravuje výklady Lancianiovy. V jeho článcích, uveřejňovaných hlavně v Mittheilungen des k. deut. arch. Institutes, Röm. Abt., byly zvlášť poučné přehledy („Jahresberichte") o nových výkopech a literárních pracích tohoto odboru (R. M. 1889, 1891, 1892, 1893, 1902, 1905); populárně psané a pěkně ilustrované knihy Huelsenovy jsou: Bilder aus der Geschichte des Capitols, v Římě 1899; Das Forum Romanum, 2. vyd., v Římě 1905. V encyklopaedii Iw. Müllera (Handbuch der klass. Altertumswissenschaft) vyšla pěkná a spolehlivá příručka O. Richtra, Topographie der Stadt Rom (2. vyd. 1901). Obšírné, trojsvazkové dílo vydal *O. Gilbert* (Geschichte der Stadt Rom im Altertume, v Lipsku 1883—1890). Přehledné plány antického Říma vydali *H. Kiepert* a *Ch. Huelsen* (Formae urbis Romae antiquae, Berlin, 2. vyd. 1912). Tři z nich jsou v měřítku 1 : 10000, čtvrtý, představující centrum města, 1 : 2500. Předeslán jest Huelsenův *Nomenclator topographicus*, uvádějící k jednotlivým heslům doklady a příslušnou literaturu.

Anglicky psané topografie jsou: *Middleton*, Ancient Rome (London 1885); téhož The remains of ancient Rome (1892); Sam. *Ball Platner*, The topography and monuments of ancient Rome (Boston, 2. vyd. 1911). — Francouzskou příručku ve formě slovníkové napsal Léon *Homo* (Lexique de topographie Romaine, Paris 1900); týž autor vydal důkladnou a přehlednou topografii *La Rome antique* (Paris 1921).[1])

---

[1]) Obšírnou bibliografii o dějinách a topografii Říma nalezne čtenář v těchto knihách: L. Canina, Indicazione topografica di Roma, vyd. r. 1850; Monografia della città di Roma I, str. 81 nn. (pro ll. 1850—1877); Archivio della società romana di storia patria XIV (do r. 1891); pro nejnovější dobu

Plastický *model Říma* Konstantinova zhotovil v měřítku 1 : 400 francouzský architekt *Paul Bigot*. Ukázka z něho je reprodukována v časopise L'art et les artistes 1913, str. 174.[1])

Vydatnou podporou jak archaeologického studia vůbec, tak i topografie staly se *učené společnosti* archaeologické. R. 1828 založen v Římě pod protektorátem pruského korunního prince a s podporou francouzského hraběte de Luynes mezinárodní *Instituto di corrispondenza archeologica*, jenž začal vydávati publikace: 1. Bullettino dell' instituto di corrispondenza archeologica; 2. Annali dell' inst. di corrispondenza archeologica; 3. Monumenti dell' instituto di c. a. Po r. 1871 splynul Instituto s německým říšským archaeologickým ústavem v Berlíně (Deutsches archaeol. Institut) a jeho publikace od r. 1886 mají název 1. Jahrbücher des kais. deutschen archaeol. Instituts, 2. Mitteilungen des k. d. arch. Institutes, Römische Abteilung, 3. Denkmäler des k. deutsch. arch. Inst. Římské oddělení ústavu mělo před světovou válkou své sídlo na Kapitoliu v paláci Caffarelli a v něm bohatou bibliotéku odbornou.[2]) Francouzové mají na podporu historických a archaeologických studií od r. 1876 v Římě svou École française de Rome, jež vydává časopis *Mélanges d'archéologie et d'histoire* a sbírku *Bibliothèque de l'école française de Rome*. V ní vyšel jako sv. 87 spis *Besnierův L'île Tiberine* a ve sv. 97 *Merlinovo* dílo *L'Aventin dans l'antiquité* (1906).[3]) — Podobně existuje v Římě vědecká společnost britská, *British school of Rome*, a vydává od r. 1902 své Papers of the British school of Rome. Američané vydržují svou *American school of classical studies* in Rome a mají svůj *American journal of archeology* (II. serie od r. 1897). Americký „*archeological institute*" vydává „Papers", které mají svou „classical series".

---

v berlínském časopise Archaeologischer Anzeiger a Bibliographie zum Jahrb. des deut. archäol. Institutes.

[1]) V Comptes r. d. l' ac. des inscriptions et belles lettres 1908, sedění ze dne 5. června; Revue archéol. 1911, ser. IV., tome 18; Chatelain, Le plan en relief de la Rome impériale aux thermes de Dioclétien; Filipovský, Budoucí museum imperia římského, L. f. 1913, str. 105.

[2]) A. Michaelis, Geschichte des deut. arch. Institutes. 1879; A. Mau, Katalog des k. d. arch. Inst. in Rom, vol I, II (Rom 1900, 1902).

[3]) A. Gefroy, L'école française de Rome, ses origines son objet, ses premiers travaux, 1876; Geffroy, L'école française de Rome. Ses premiers travaux. Antiquité classique, moyen âge, 1884.

Málo rozprav a pojednání o topografii starého Říma a jeho zříceninách podává naše literatura. R. 1499 a 1500 pobýval v Římě *Racek Doubravský*, odchovanec boloňské university; ale marně bychom hledali v latinských jeho dopisech zmínky o tom, co v Římě viděl. Zajímá nás jen výpověď v 10. jeho dopise: Ut Romam veni, tanta subito sum amoenitate urbis captus, ut non Romam sed patriam esse iudicaverim.[1]) V letech 1815—1819 cestoval po Italii a pobýval v Římě Mil. Zd. *Polák*. Jeho cestopis, otištěný po prvé v časopisu Dobroslav 1820, posledně ve Světové knihovně, věnuje mnoho pozornosti antickým zříceninám a vykládá je podle mínění tenkráte běžných, napřed s velikou obšírností a hojnými poznámkami, dále však stručněji a zběžněji.[2]) Naproti tomu obírá se *J. Kollár* v svém Cestopise jen středověkým a křesťanským Římem. *Fr. Vališský* popsal v článku „Řím za času císařů“ (Č. Č. M. 1870) římské forum. Podrobnou studii o prvních počátcích Říma napsal Dr. Vlad. *Groh* (Řím. — Ve sbírce pojednání a rozprav filosof. fakulty pražské university 1923). O jiných statích a článcích našeho předmětu se týkajících bude zmínka na svém místě.

---

[1]) Jos. Truhlář, Dva listáře humanistické (ve Sbírce pramenů ku poznání liter. života v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, nákl. Čes. akad. 1897).

[2]) Více o tom ve Sborníku prací filologických Fr. Grohovi, v Praze 1923, stran 136 nn.

III.

Fysická povaha místa a jeho podnebí.

Krajina, v které Řím stojí, je původu sopečného. Geologové předpokládají, že celá mírně zvlněná rovina římského kraje (campagna) byla v době třetihorní mořským zálivem, že vlny Tyrrhenského moře omývaly přímo úpatí apenninská, a ústí Tibery bylo daleko na sever od nynějšího Říma. Dvě skupiny vulkánů projevily v různých dobách svou činnost a přispěly k změně krajiny. První byla v jižní Etrurii; jezero Bracciano (lacus Sabatinus) a jezero Bolsena (l. Vulsiniensis) jsou bývalé kratery, jež se naplnily vodou. Hmota těmito sopkami vychrlená a původně do moře spadlá vytvořila mocné vrstvy tufu, které skládají římské pahorky i jejich okolí. Tato hornina vyskytuje se ve třech odrůdách; jsou to tuf kamenitý červený (tufa litoide), žlutavý zrnitý (t. granulare) a šedý lupínkový (t. lamellare). Jen na pravém břehu Tibery jsou části starší těchto erupcí a původu třetihorního: Janikul, návrší Vatikánské a monte Mario (sev.-záp. Říma) jsou složeny ze slínů a vrstev písečných, jež shora pokrývá sopečný tuf.

Druhá skupina sopek byla na jih od Říma, v horách Albánských. Nezasáhla svou činností na místo, kde později zbudován Řím, ale vytvořila výšiny, na nichž stojí města Frascati a Roca Priora. Složeny jsou z horniny zv. sperone, kterou staří jmenovali lapis Gabinus. Když se krater, jehož činností tyto vrstvy vznikly, sesul, povstal v jeho středu v pozdější době nový jícen mezi vrcholky monte Cavo (950 *m*) a m. Pila. Z něho vytékaly proudy lávy směrem silnice Appiovy a přiblížily se až do okolí náhrobku Caecilie Metelly. Z tvrdé, černé této hmoty vyráběli Římané ve starověku dlažební kámen pro své silnice a ulice města. Konečně vytvořily se menší kratery, jež se pak sesuly, naplnily vodou a tvoři nynější jezera Nemi a Albánské. Z jejich erupcí vznikl vulkanický

konglomerát, který tmavými zrny upomíná na pepř (ital. pepe) a nazván proto peperino. Antické jméno jeho bylo lapis Albanus. Také on byl po nějakou dobu římským stavivem, ačkoliv málo trvanlivým, ježto snadno větrá.

Je nesnadno rozřešiti otázku, zda se sopečné úkazy v okolí Říma a v městě samém vyskytovaly ještě v dobách historických. V horách Albánských u Castel Gandolfo nalezeny popelnice pod vrstvou lávy, která tedy přikryla stopy lidského osídlení. Tvrdilo se, že nalezena římská mince pod vrstvami sopečnými. Začátků ražení mince nelze přesně určiti; pokládají se však za pozdější, než byla vláda decemvirů, ba někdy se kladou až do IV. a III. stol. před Kr., což by sopečnou činnost dokazovalo pro doby velmi pozdní.[1]) Ze zpráv literárních, zdá se, že poukazuje na tradici o sopečných zjevech vypravování o teplých pramenech *aquae Lautolae*, které vyrazily na severu fora, v okolí chrámku Janova (Varro l. l. V 32; Ovid. F. I 257), a o oltáři podsvětních božstev Plutona a Persefony, jenž stával na místě Martova pole, nazývaném *fumans solum* (Valerius Max. II 4, 5, *πυροφόρον πεδίον* u Zosima II 3). Naproti tomu pověst o propasti otevřené na foru, do níž se vrhl rytíř Curtius, má svůj vznik, jak uvidíme, jinde než v úkazech sopečných. Záhadný je kamenný dešť (lapidibus pluit), který tolikráte zaznamenal Livius v III. a II. stol. př. Kr.[2]) Toto prodigium bylo v knihách kněžských pečlivě zaznamenáváno, a kdykoliv se vyskytlo, usmiřováni bohové devítidenní slavností (sacrum novendiale). Je přirozené mysliti při tom na kamení chrlené ze sopečného jícnu, ale s druhé strany lze si těžko mysliti, že by historie zaznamenala dopadání sopečného kamení na to neb ono místo a nezachovala ani zmínky o výjevu daleko úžasnějším, totiž o krateru samém a jeho plamenech, kdyby se v horách Albánských byl objevil.

Řeky z Apennin tekoucí, Tibera a její přítok Anio, uložily v okolí Říma písek s hor vyplavený, a z jeho vrstev povstal vápnitý

---

[1]) Diskusse o tom vedena v B. d. i. 1871 a Ann. d. i. 1871 (De Rossi, Nuove scoperte nella necropoli arcaica albana).

[2]) Livius I 31, VII 28, XXI 62, XXII 36, XXIII 31, XXV 7, XXVII 37, XXIX 14, XXX 38, XXXI 12, XXXIV 45, XXXV 9, 21, XXXVII 3, XXXVIII 26, XXXIX 46, 56, XL 19, XLII 20, XLIII 13, XLIV 18. Nepřihlížím k místům, kde kamenný dešť padal v krajinách od Říma vzdálených.

pískovec travertin (lapis Tiburtinus, od města Tiburu v okolí Říma). Tento kámen, odolávající výborně vlivům povětrnosti, nabyl velkého významu ve stavebních dějinách Říma. Po tufu a peperinu stal se oblíbeným stavivem, jmenovitě pro budovy monumentální, a zůstal jím po tisíciletí; z něho vystavěno Kolosseum i chrám svatopetrský.

Řím rozšířil se hlavně na levém břehu Tibery na pověstných sedmi pahorcích. Tři z nich, Kapitolium, Palatinus, Aventinus, zvedají se ojediněle nad okolní roviny a údolí. Aventin je rozdělen širokou proláklinou, jíž prochází via di porta S. Giovanni, ve dvě části, *větší* (s kostely sv. Sabiny, sv. Anselma a j.) a *menší* (s kostely sv. Sáby, sv. Balbiny). Podobně má i Kapitolium dva vrcholky, oddělené sedlem (náměstím piazza Campidoglio), a také Palatin byl rozdělen na západní Germalus a východní vlastní Palatin; roklina mezi nimi byla později vyplněna stavbami. K Palatinu připojuje se na severovýchodě výšina Velia, která je od něho přechodem k Esquilinu. Naproti těmto třem ojedinělým pahorkům splývají čtyři východní v souvislou výšinu. Jsou to výběžky, které ze společné planiny vybíhají k západu, svažujíce se k poli Martovu a k údolím, kteráž je mezi sebou rozdělují. Jsou to od severu k jihu: Quirinalis, Viminalis, Esquilinus a Caelius. V nejstarších dobách měly i jednotlivé jejich části svá vlastní jména. Tak Quirinál skládaly tyto pahorky: collis Latiaris, Salutaris, Sanqualis, Mucialis a Quirinál vlastní. Severní část Esquilinu slula Cispius, jižní Oppius. Jedna část Caelia, asi okolí kostela Sti Quattro Coronati, slula Caeliolius. K těmto sedmi pahorkům přistupuje na severu osmý, collis Hortorum, nynější monte Pincio, který na východě taktéž s Quirinálem splývá. Starověký Řím se teprve v době císařské částečně i tam rozšířil. Kdo by chtěl v plánu moderního Říma umístiti východní pahorky, nechť si představí, že via S. Giovanni, stoupající od Kolossea k Lateránu, označuje údolí mezi Caeliem a Esquilinem; že hořejší (sev.-vých.) část ulice Cavourovy dělí částečně Esquilin a Viminál; údolí mezi tímto pahorkem a Quirinálem procházejí via Palermo a via Nazionale. Tato ulice k severovýchodu stoupá asi jako hořejší část Václavského náměstí a končí na vyvýšeném plateau, v něž Viminál i Quirinál splývá. Římané nazývali pahorky římské *montes*, jen Quirinál a Viminál slují *colles*.

Mezi Quirinálem, Kapitoliem a Tiberou rozkládá se rovina pole *Martova*. Za Tiberou nalezneme na pravém břehu opět rovinu,

jež je k západu ohraničena nevysokým *pahorkem Vatikánským.* O něco jižněji zužuje se rovina, a vysoký vrch *Janiculum* (nebo Janiculus, n. Gianicolo) nechává jen úzký pruh mezi svým úpatím a řekou; dále k jihu se Tibera od tohoto úpatí zase odděluje. Janiculus je značně vyšší než pahorky na levém břehu a ční nad řekou a nad protějším městem, nejsa nepodoben Letné nad Prahou. Starověké jméno montes Vaticani byl souhrnný název, jímž byl zahrnut i Janiculus.

Vertikální rozčlenění půdy objasní tato data. Hladina Tibery je za normální výšky 6—7 *m* nad mořem.

Pole Martovo má výšku	12—20	*m*
Corso Umberto	17	,,
Kapitolium u kostela Aracoeli	46	,,
Jižní vrcholek Kapitolia	46	,,
Palatin u kostela sv. Bonaventury . . .	50 [1])	,,
Aventin u kostela sv. Alexia	45·90	,,
Caelius, villa Mattei	47·85	,,
Esquilin, piazza St. Maria Maggiore . . .	54·43	,,
Viminál u nádraží	57·48	,,
Quirinál, porta Pia	63·05	,,
Monte Pincio ve ville Medici	89	,,
Janiculus, villa Savorelli	89 [2])	,,

Výšiny byly původně mnohem sráznější a údolí těsnější, nežli se jeví nyní vlivem lidské práce a umělého regulování. Quirinál svým jižním výběžkem se o něco více přibližoval ke Kapitoliu než nyní. Zvláštní zjev jest, že půda města se za tisíciletého osídlení stále zvyšovala. Čedičová dlažba antických ulic leží někde 4, 6 i více metrů pod úrovní ulic dnešních, ba na náměstí Esquilinském objevena v hloubce 22 *m* (Borsari, Topogr. str. 4). Příčinou toho byl zvyk, že se na polozbořené a zasypané trosky starších budov

---

[1]) Ve své monografii *Palatin* (Výr. zpráva gymn. v Hradci Kr. 1893) jsem mylně napsal, že tento pahorek je n e j n i ž š í z pahorků římských.

[2]) Význačným bodem na levém břehu býval dříve monte della Giustizia, pahorek uměle nasypaný, který dávno již zmizel. Čněl do výše 80 *m* na místě nynějšího nádraží. — Čísla jsou vzata z Lancianiova díla R. a Ex. str. 3.

stavěly nové.[1]) Tak vystavěny Titovy lázně nad částí Zlatého domu Neronova; pod kostelem sv. Klementa je starší budova kostelní, zbořená za vpádu normanského v XI. stol., a pod ní zase zbytky antického domu. Také kostel Ss. Giovanni e Paolo na Caeliu zvedá se nad soukromým domem antickým. Jak se profil půdy změnil, ukazuje jmenovitě ulice Quattro fontane na Quirinálu: na jednom jejím konci stojí palác del Drago, jehož dvůr je založen níže než byla půda antická, na druhém (jižním) konci, na rohu ulice Nazionale, nalezena antická dlažba pod palácem Tenerani v hloubce 17 *m* (Lanciani, Sulle vicende edilizie di Roma, Monografia I).

Pahorky římské bývaly v pradávných dobách porostlé mnohými *háji*. Na Esquilinu byly háje Junonis Lucinae, Libitinae, Mephitis a část pahorku slula kdysi „fagutal" (bukovina, v. Plin. N. h. XVI 37). Viminál svým jménem ukazuje na porost vrbový (ibid.), a o Caeliu tvrdí Tacitus (ann. IV 65), že kdysi měl jméno mons Querquetulanus, patrně od doubravy, která jej pokrývala. Na Aventinu bývaly háje vavřínové (loreta), na svahu Palatinu lucus Vestae, u Svaté cesty háj dřínový (cornetum), dva háje na Kapitoliu znal ještě Livius, a na poli Martově doložen je lucus Petelinus (Liv. VI 20) a „aescletum" (CIL VI 30957). Za Tiberou je znám z dob Grakchových lucus Furrinae. Náboženský kult byl sice těmto hájům ochranou, ale stavební ruch rostoucího města, neboli podle Varronových slov „avaritia", je přece z části vyhubil a po některých zbyly jen místní názvy upomínkou (Varro de l. l. V 50; Jordan Top. I 1, 146, I 3, 257—260; Stara—Tedde, I boschi sacri dell' ant. Roma. B. c. 1905).

Řeka *Tibera*, na jejímž břehu Řím povstal, přichází do obvodu města po toku vzdáleném od svých pramenů 373 *km*, vykonavši spád s úrovně 1161 *m* na 7 *m*. Stará tradice zachovala jiná, dřívější jména této řeky. Podle Livia slula Albula a Tiberou přezvána, když se v ní utopil albánský král Tiberinus — etymologie jistě obrácená. Scholiasta Vergiliův uvádí i staré jméno *Rumon* a tvrdí, že v posvátných písních byla řeka ta take nazývána *serra*

---

[1]) Frontinus, de aquaed. c. 18.: Nam nunc colles qui sunt, propter frequentiam incendiorum excreverunt rudere. — O půdě římské před změnami rukou lidskou provedenými uvažuje R. Canevari, Atti d. r. accademia dei Lincei, ser. II, vol. II.

(pila)[1]). Tibera poskytovala městu možnost dovážeti zboží od blízkého moře, kde brzo vznikl při jejím ústí přístav Ostia, ale byla také nepohodlná svými povodněmi, jež zaplavovaly ulice města. O zhoubném rozvodnění řeky děje se ve starověku zmínka často (v. Friedländer, Darstellungen aus der Sitteng. Roms I[6], str. 33n.); známa je Horatiova óda (I 2) tohoto zjevu se týkající. R. 23 př. Kr. strhla povodeň dřevěný most a tři dny jezdilo se ulicemi po člunech. O deset let později, když se zasvěcovalo na poli Martově divadlo Balbovo, bylo jeho okolí úplně zaplaveno vodou a vstup do divadla byl možný jen loďkami (Dio LIV 25). V zápětí po zatopení města nastávalo pak i sesouvání špatně stavěných, podemletých domů. Neblahé povodně opakovaly se i ve středověku a v nové době. Známá Berniniova fontána v podobě lodičky, stojící na piazza Spagna, je upomínkou, že se tam r. 1598 za povodně jezdilo po člunech. Po roce 1871 bylo první starostí vlády italské regulovati řeku a vystavěti vysoká nábřeží, dílo, na něž vynaloženo 200,000.000 lir.[2])

Tibera má své přítoky v městě samém. Polem Martovým protékala říčka Petronia, vyvěrající z pramene „fons Cati".[3]) Podle mínění Huelsenova jest tento pramen totožný s podzemním potůčkem, jenž, prýště ve dvoře královského paláce na Quirinálu, teče pak pod Corsem, pod piazza Venezia, pod corsem Vittorio Emanule, pod ulicí Torre di Argentina a ústí do Tibery proti ostrovu. Zdá se, že Petronia měla otevřené řečiště, přes něž vedl most, ještě za Caesara. Neboť Suetonius (Caes. 80) vypravuje, že spiklenci proti diktátorovi se rozmýšleli, „utrumne illum in campo per comitia tribus ad suffragia vocantem partibus divisis e ponte deiicerent atque exceptum trucidarent". To se

---

[1]) Servius ad Aen. VIII 62: Nam hoc est Tiberini fluminis proprium adeo, ut ab antiquis Rumon dictus sit quasi ripas ruminans et exedens; in sacris etiam Serra dicebatur.

[2]) Al. *Betocchi*, Del fiume Tevere (Monografia I 197); E. *Celani*, Alcune iscrizioni sulle inondazioni del Tevere (B. c. 1895); A. *Ronna*, Le Tibre et les travaux du Tibre, Paris 1898, 4°.

[3]) Festus p. 250 M: Petronia amnis est in Tiberim perfluens, quam magistratus auspicato transeunt, cum in campo quid agere volunt, quod genus auspicii perenne vocatur. Paulus c. 45: Cati fons, ex quo aqua Petronia in Tiberim fluit, dictus, quod in agro cuiusdam fuerit Cati.

nemůže vztahovati na most vedoucí přes Tiberu, ale ovšem na most, jenž byl na poli Martově, kde se konala komitia (Deutsch, The plot to murder Caesar on the bridge. Ref. Berliner phil. Woch. 1917, col. 1564).

Jiný potůček, taktéž nyní podzemní, jmenovaný nyní „aqua Sallustiana", začíná v údolí mezi Panciem a Quirinálem a spojuje se s předešlým v ulici Torre di Argentina. Lanciani pokládá tento druhý pramen za fons Cati a jeho tok za vlastní řeku Petronii.[1])

Podle zprávy Ciceronovy (de nat. deor. III 52) vyskytovala se v modlitbách augurů jména „Tiberinus, Spino, Almo, Nodinus, aliaque *propinquorum fluminum* nomina". Almo je známý potok tekoucí pod Appiovou silnicí na jihu města a jména Spino a Nodinus označovala bezpochyby potoky proudící samým Římem. Takovým potokem je *cloaca Maxima,* odvádějící vodstvo z jižního svahu Quirinálu. Její břehy byly opevněny kameny, ale otevřenou stokou byla ještě v době Plautově; teprve později překlenuta a zmizela v podzemí. Údolím Velikého cirku, mezi Aventinem a Palatinem, teče potok nyní jmenovaný Marrana. Všechny tyto potoky, jež se později staly podzemními stokami, v původním stavu rozbahňovaly okolí. Bažina, zvaná *Caprae palus,* byla na poli Martově (Liv. I 16), forum bylo bažina a na jihozápadní straně Palatinu bylo bahnité Velabrum.

I kromě těchto potoků měla půda římská hojnost *pramenů,* a některé byly pokládány za léčivé. Na jihozápadní straně Palatinu tryskal pramen v jeskyni Luperkál (Dionys. Hal. I 32, 4), na foru dosud je viděti pramen Juturnin a nádržku jím napájenou. Na severu fora byly kdysi teplé a sirnaté prameny „aquae Lautolae" blízko chrámku Janova. Janus, podle pověsti u Ovidia vypravované (Fasti I 257), dal jim vyraziti ze země, aby zadržel Sabiny, bojující proti Romulovi. Podle slov Varronových (de l. l. 5, 156) „Lautolae a lavando, quod ibi ad Janum geminum aquae caldae *fuerunt*", prameny později zanikly. Nad forem vytéká pramen pod úpatím Kapitolia, a karcer, v němž se pramen vyskytuje, byl původně bezpochyby jen obezděné, klenutím chráněné místo, jímž měl pramen býti zabezpečen. Jméno karceru „Tullianum", které bylo později nesprávně uváděno ve spojení se jménem krále Servia Tullia, vysvětluje dobře zlomek Suetoniův: „tullii, aquarum

---

[1]) Mínění Huelsenovo je lépe odůvodněno, v Top. III 404, p.

proiectus, quales sunt in Aniene flumine" (C. Suetonii Tranquilli reliquiae, ed. Aug. Reifferscheid, Lipsiae 1860, f. 157, str. 244). Křesťanská legenda vybájila, že tento pramen vyrazil, když byl v karceru vězněn apoštol Petr, a že jeho vodou byli pokřtěni centurioni sv. Processus a Martinianus. Prameny vyskytují se na Quirinálu, na východním svahu Aventinu, pak na třech místech u Caelia: v zahradě kláštera s. Gregorio Magno, na úpatí villy Mattei–Hoffmann a o něco výše v zahradě této villy. Tyto tři prameny odpovídají asi prameni Merkuriovu, Apollinovu a prameni Kamen.[1]) Na východním svahu aventinském dosvědčují blízkost někdejších pramenů nápisy v těch místech nalezené, v kterých se jmenují „magistri et ministri fontis" (CIL. VI 154—165). Prameny byly i na Esquilinu, za Tiberou pak v končinách Vatikánských a na východním svahu Janikula (Lanciani, Acque str. 8 nn.).

Cicero napsal o poloze Říma (de rep. II 6.): Locumque (Romulus) delegit et *fontibus abundantem* et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui cum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus. Jedna část této chvály je zajisté pravdivá.

Podnebí Říma. Řím leží skoro o 9 stupňů zeměpisné šířky víc k jihu než Praha, totiž na 41° 54' sev. š. Rozdíl mezi temperaturou jednoho a druhého města je patrný z tohoto přehledu:[2])

Průměrná teplota.

	Řím	Praha
v lednu	6·7 C^2	—1·2
v únoru	8·1	—0·1
v březnu . . .	10·4	3·1
v dubnu	13·8	8·7
v květnu . . .	17·8	13·6

[1]) Pramen Merkuriův v. Ovidii F. V 669: Est aqua Mercurii portae vicina Capenae. — O prameni Kamen Juvenál III 1: Substitit ad veteres arcus madidamque Capenam, hic, ubi nocturnae Numa constituebat amicae, k čemuž třeba srov. Livia I 21. — Apollinův pramen uvádí bez udání místa Frontinus, de aquaed. 4: Fontium memoria cum sanctitate adhuc extat et colitur: salubritatem enim aegris corporibus afferre creduntur, sicut Camenarum et Apollinis et Iuturnae. Poněvadž Notitia jmenuje v 1. okrese „aream Apollinis et Splenis", je nasnadě domněnka o blízkosti léčivého pramene Apollinova v okolí brány Kapenské.

[2]) Data o padesátiletém průměru teploty uvádím podle laskavé zprávy prof. Dr. Boh. Maška.

	Řím	Praha
v červnu . . .	21·8	17·5
v červenci . . .	24·8	19·3
v srpnu	24·3	18·6
v září	21·2	14·9
v říjnu	16·5	9·3
v listopadu . .	11·3	3·2
v prosinci . . .	7·7	— 0·4
průměr roční . .	15·4	7·7

Množství srážek ročně v Římě: 803 *mm.*
Počet dní srážkových 97·3.
Tlak vzduchu průměrný 761·94.

Mráz a sníh jsou v Římě věcí výjimečnou. Sníh ležívá jen podál na horách Albánských a Apenninech, řidčeji na Sorakte (vys. 691 *m*), takže Horatiův verš „Vides, ut alta stet nive candidum Soracte?" mluví o případu kromobyčejném. Případy neobyčejné zimy zaznamenali někdy historikové; tak r. 399 před Kr. zamrzla Tibera a cesty byly zasypány sněhem (Liv. V 13). Za takové zimy mohla se státi příhoda v epigramu Martiálově vypravovaná (IV 18), že byl zabit hoch velikým rampouchem, jenž visel z oblouku vodovodního a utrhnuv se na něho spadl.

Provívání větrů, o němž ve výše citovaných slovech mluví Cicero, lze podnes znamenati. Řím má svůj vítr severní, tramontanu, který věje za zimní doby, a teplý, malátně unavující, jižní vítr scirocco. Ale co pravil Cicero o zdravosti podnebí římského, bylo řečeno příliš optimisticky. Řím hrozil ode dávna v úpalu letním a na podzim svému obyvatelstvu malarií. „Když začínají dozrávati fíky — píše Horatius (Epist. I 7, 5) — a dostaví se horko letní, objevují se pořadatelé pohřbů s černými smutečními sluhy, otcové a matičky bojí se o zdraví svých dětí a horlivá práce ve veřejném životě působí horečky. Otvírají se testamenty." Toto zlo bylo metlou kraje již v dobách nejdávnějších, a zlá bohyně Febris usmiřována byla oltáři a svatyněmi; měla svatyni na Palatinu, na Janikulu, a dvě na Esquilinu.[1]) Odvodňování, dobrá pitná voda a proplachování stok činily podle přesvěd-

---

[1]) Ve středověku byla u Vatikánu kaplice Madonny della febre.

čení starých[1]) město zdravějším, ale nezažehnaly zlo nadobro. I ve středověku znějí nářky nad římskými zimnicemi.

Roma vorax hominum domat ardua colla virorum,
Roma ferax febrium necis est uberrima frugum.
Romanae febres stabili sunt iure fideles,
quem semel invadunt, vix a vivente recedunt,

n apsal okolo r. 1060 Petrus Damianus. Četnější osídlení města, jež mělo před půlstoletím ještě mnoho půdy pokryté zahradami, zlepšilo zdravotní poměry v nové době. Ale dosud jsou letní měsíce dobou nezdravou, a cizinec, klimatu nezvyklý, jenž by v té době v Římě prodléval, není jist před útrapami malarie, která ještě po letech může býti nemilou upomínkou na věčné město.[2])

---

[1]) Frontinus de aq. 111: Nam necesse est ex castellis (vodních nádrží) aliquam partem aquae effluere cum hoc pertineat non solum ad urbis nostrae salubritatem sed etiam ad utilitatem cloacarum abluendarum.

[2]) Viz: Blanchère, La malaria de Rome et le drainage antique, Mélanges 1882; C. Tomasi-Crudeli, Alcune riflessioni sul clima dell' antica Roma, R. M. 1887; P. Mantovani, Costituzione geologica del suolo romano (Monografia I); Giordano, Condizioni topografiche e fisiche di Roma, ibid.

IV.

Vznik a rozvoj antického Říma.

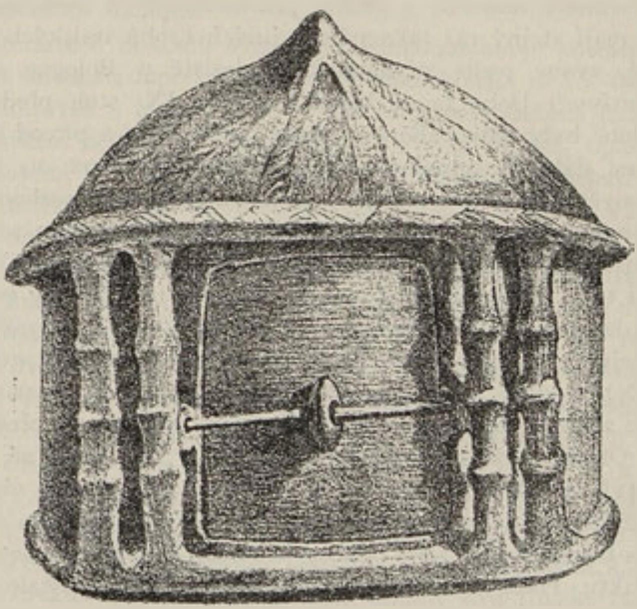
1. Nejstarší osada a rozšiřování pomeria. Argei.

V krajině, jejíž obraz jsme nastínili, vyskytla se již v pradávných dobách lidská osídlení. Přímé svědectví o nich vydávají praehistorické a protohistorické hroby, jichž bylo veliké množství v obvodu starého Říma nalezeno. Největší skupinou jich jest *nekropole esquilinská*, která zjištěna v okolí kostela S. Martino ai monti, v ulici dello Statuto, na náměstí Vittorio Emanuele, u kostela sv. Eusebia a v ulici Napoleona III. Při stavebním ruchu, který nastal v těchto končinách po r. 1870, objeveno tu na půl druhého sta hrobů a počet ten mohl býti ještě větší, kdyby nálezy na soukromých staveništích byly bedlivěji zaznamenávány. Západní část této nekropole ukazuje hroby nejstarší, východní byla v užívání ještě dlouho v dobách historických. Hroby, kromě nepatrných výminek, jsou hroby kostrové (inhumační). Mrtvoly v nich byly položeny prostě do země a hrob kolem nich vyložen kameny; větší kameny, opřené o sebe, tvořily nad mrtvolou ochrannou střechu. Nebo vloženo bylo tělo do sarkofagu dřevěného neb kamenného. Mezi popelnicemi nečetných hrobů žárových vyskytuje se také jedna, jež svou formou napodobí kruhovitou chaloupku (urna a capanna) — typ známý z pohřebišť na horách Albánských. Dary vložené do hrobů jsou bronzové ozdoby (prsteny, sponky, náhrdelníky), železné zbraně, hliněné nádoby a j. Nádoby jsou většinou starší, domácí výroby; ale někde vyskytuje se také importované zboží etruské a korintské; to v hrobech poměrně mladších.[1])

---

[1]) Pinza, Monumenti primitivi di Roma e Lazio antico (Mon. Linc. XV). — Vlad. Groh, Řím str. 39 nn.

Jednotlivé hroby nalezeny byly i na Quirinálu. Na severu tohoto pahorku v někdejší ville Spithoeverově, t. j. v bloku mezi ulicemi Flavio, Quintino Sella, Servio Tullio a Venti Settembre, objeveny tři kostry; jedna z nich ležela prostě v zemi, dvě byly složeny v hliněných sarkofazích, které se svými víky napodobily tvar kmenů stromových. Starodávné hroby byly na náměstí Magnanapoli před kostelem Sv. Kateřiny Sienské (Pinza l. c.



Obr. 4. Popelnice chaloupkovitého tvaru.
(Art. Schneider, Das alte Rom, I, 12.)

č. CLXX).[1]) Na počátku tohoto století odhaleno starodávné pohřebiště u *Svaté cesty* v sousedství chrámu Antoninova a Faustinina. Objeveno tu celkem 52 hrobů a jsou mezi nimi také hroby žárové s popelnicemi, mezi nimiž se vyskytla jedna tvaru chaloupkovitého. Z polohy hrobů bylo zjištěno, že hroby žárové jsou starší

[1]) M. St. Rossi, Tre sepolcri archaici nella villa Spithoever, An. d. i. 1885. — Pinza l. c. str. 250. — O stáři hrobu č. CLXX před kostelem sv. Kateřiny srov. i Graffunder, Das Alter der Servianischen Mauer in Rom, Klio XI, 1911.

než kostrové, neboť hroby kostrové byly v některých případech vykopány tak, že se jimi porušil níže ležící hrob žárový.[1]) Konečně nalezeno několik hrobů na jižním cípu Palatinu. Byly rozrušeny pozdějšími stavbami, takže nelze rozeznati, nejsou-li to spíše zbytky starodávných příbytků. I zde nalezeny vedle novějších výrobků nádoby nejstaršího druhu, které ukazují na současnost s nejstaršími hroby esquilinskými.[2])

Předměty nalezené v těchto praehistorických hrobech římských mají stejný ráz jako nálezy jiných hrobů italských doby železné, zvané podle významného naleziště u Bologne dobou *villanovskou.*[3]) Doba ta se klade do X. a IX. stol. před Kr.; v té době byly tedy pahorky římské již osídleny a původ města sahá asi dále do minulosti než rok založení Říma, na němž se starověká tradice ustálila.[4]) Při nahodilosti, jaká rozhodovala o zachování těchto hrobů i o nalezení jich, nelze ovšem souditi, zda nejstarší ty osady byly jenom na Palatinu, Quirinálu a Esquilinu, či také na jiných pahorcích, ani nelze z téže příčiny tvrditi, že osada esquilinská, která zanechala nekropoli nejrozsáhlejší, byla největší a nejvýznamnější. Podobně nelze z nálezů archaeologických souditi, zdali všechny vzpomenuté osady jsou stejně staré či zdali některá z nich svým původem předcházela před druhými. Okolnost, že nekropole u Svaté cesty má poměrně větší množství hrobů žárových než pohřebiště esquilinské, ukazuje na možnost, že náleželo k nějaké osadě starší. Tato osada mohla býti na blízké Velii. Určitě poučuje nás však tato nekropole o jednom faktu. Podle předmětů v ní se vyskytujících přestalo se tu

---

[1]) Not. sc. 1906, str. 5 nn. — Huelsen. — Das forum Romanum str. 179 nn, Vlad. Groh, Řím str. 43. — L. f. 1905, str. 93.

[2]) Not. sc. 1907, str. 185. — Vl. Groh str. 48 n.

[3]) Niederle, Lidstvo v době předhistorické str. 419.

[4]) V L. f. XLV, 1918, str. 326 soudil jsem, že máme důkazy o osídlení Říma v době kamenné. K tomu mě vedly zvláštní zprávy u Plinia (H. n. XXXVI 15, 23), Plutarcha (Numa 9) a Dionysia Hal. (III 43, V 24), podle kterých se pons sublicius v Římě, i když byl v pozdějších dobách znovu stavěn a opravován, musil stavěti toliko ze dřeva, bez pomoci kovu. Podle toho by se zdálo, že pocházel ještě z doby kamenné, kdy užívání kovů bylo neznámo. Ale toto faktum vysvětlí se snadno i tím způsobem: most byl vystavěn v době již historické, ale když byl sestrojován, zachovával se ještě předpis z doby kamenné pocházející a náboženskou tradicí ustálený, podle něhož se nesmělo při stavbě mostu užívati kovu.

pohřbívati v VI. stol. před Kr.; není zde žádného hrobu, který by pocházel z dob pozdějších. To se shoduje s historickou tradicí, podle které poslední králové římští, založivše velikou kloaku, vysušili bahno na východ pod Kapitoliem a proměnili dotavadní močál ve forum, střed obchodního a politického života; pohřebiště octlo se tak uprostřed města, překáželo a bylo zrušeno. V tom století tvořily tedy osady na pahorcích vůkol fora jedno město, mající společné náměstí.

Z literárních dokladů o založení Říma zasluhuje pozornosti zpráva o slavnosti luperkálií. Tato slavnost konala se 15. února po celý starověk a byla teprve r. 494 od papeže Gelasia nahrazena svátkem očišťování Panny Marie. Při ní luperci, opásáni jsouce kožemi kůzlat, obíhali kolem úpatí Palatinu a šlehali řeménky kůzlečími ženy, které cestou potkávali. Varro l. l. VI 34 praví o této slavnosti: Dies februatus, quod tum februatur populus id est lupercis nudis lustratur antiquum oppidum Palatinum gregibus humanis cinctum. Dionysius Hal. I 80 praví o téže slavnosti: *ἡνίκα ἐχρῆν τοὺς περὶ τὸ Παλλάντιον οἰκοῦντας τῶν νέων ἐκ τοῦ Λυκαίου τεθυκότας περιελθεῖν τὴν κώμην γυμνούς.*[1]) Z těchto výroků je patrno, že starobylá tato slavnost, s konservativností u náboženských obřadů obvyklou zachovávaná, byla konána s vědomím, že se týká města založeného na Palatinu, a že luperci původně obíhali kolem tohoto pahorku. Teprve později a snad jen výminkou a ze zvláštní příčiny zabloudil někdy jejich běh od této původní dráhy na forum, jako v případě u Plutarcha, Caes. 61 vypravovaném. Slavnost luperkálií konaly dva římské rody, Fabii a Quinctii. Jestliže rod Fabiů náležel k dávným obyvatelům Quirinálu, neplyne z toho, že by slavnost ta měla stejný vztah i k tomuto pahorku, ale vysvětlí se to tím, že po provedení synoikismu byla ke konání starého obřadu palatinského povolána i rodina quirinálská (Wissowa, Relig. u. Kultus d. Römer, 2. vyd., str. 560).[2])

Přihlížíme-li k průkaznému významu této náboženské slavnosti, budeme souditi, že i jiné zprávy o původním omezení Říma na pahorek Palatinský nejsou pozdějším výmyslem, nýbrž zakládají se na starodávné tradici. Sem patří výrok Gellia (XIII 14),

---

[1]) Srov. Ovid. F. II 267 nn.

[2]) Jinak soudí o luperkáliích Vl. Groh, Řím str. 66—99.

jenž, odvolávaje se na „augures populi Romani, qui libros de auspiciis scripserunt", tvrdí: antiquissimum autem pomerium, quod a Romulo institutum est, Palatii montis radicibus terminabatur. Podrobně označil hranice palatinského Říma Tacitus an. XII 24: „Sed initium condendi et quod pomerium Romulus posuerit, noscere haud absurdum reor. Igitur a foro boario, ubi aereum tauri simulacrum adspicimus, quia id genus animalium aratro subditur, sulcus designandi oppidi coeptus, ut magnam Herculis aram amplecteretur. Inde certis spatiis interiecti lapides per ima montis Palatini ad aram Consi, mox ad curias veteres, tum ad sacellum Larum: forumque Romanum et Capitolium non a Romulo sed a T. Tatio additum urbi credidere." Tu je hranice palatinského pomeria popsána podrobněji, ale neodpovídá přesně Gelliovu výrazu „Palatii montis radices". Neboť oltář na foru Boariu, od něhož Tacitův popis vychází, je značně vzdálen od palatinského úpatí. Jestliže linie vedla odtud k oltáři Konsovu, který byl na jihozápadním konci Velikého cirku, tedy probíhala středem údolí mezi Aventinem a Palatinem. Neznáme přesně polohu budovy „curiae veteres"; je přirozené předpokládati ji tam, kde linie okolo Palatinu vedoucí měnila svůj směr, tedy proti východnímu výběžku pahorku. Sacellum Larum třeba umístiti na severu pahorku, při Svaté cestě. Tato linie pomeria byla při zakládání Říma podle Tacitova předpokladu označena brázdou, „sulcus designandi oppidi". Představoval si patrně ten způsob zakládání měst, jaký je popsán u Varrona l. l. V 143: Oppida condebant in Latio ritu Etrusco, ut multa, id est iunctis bobus tauro et vacca interiore aratro circumagebant sulcum. Ale údolím Velikého cirku nemohla ve starodávné době býti orána brázda, poněvadž bylo močálovité. Také je nepřirozené, že by osada na Palatinském pahorku založená měla své hranice tak daleko od úpatí pahorku. Divným omylem viděl Tacitus v soše kovového býka na foru Boariu narážku na toho býka, jenž při zakládání města oral hraniční brázdu: socha ta tam byla postavena jako přirozená ozdoba dobytčího trhu.[1]) Hranice Tacitem popsaná nebyla tedy hranicí původního Říma. Jestliže však dějepisec ukazuje na „certis spatiis interiecti lapides", musíme předpokládati, že takové mezníky na linii popsané za jeho dob skutečně byly; nepocházely ovšem z dob založení Říma, ale

---

[1]) Vlad Groh, Řím str. 62.

byly tam z nějaké příčiny vsazeny později[1]) a svedly Tacita k mylnému výkladu.

Palatinský Řím byla primitivní osada pastýřská a nebylo v něm ještě těch kultů náboženských, které pak nabyly pro Řím tak velikého významu, kultu Vesty, Quirina nebo kapitolské triady Joviše, Junony, Minervy, která dříve než na vlastním Kapitoliu uctívána byla na Quirinálu (Capitolium vetus). Poněvadž některé tyto kulty měly své sídlo na Quirinálu, vedlo to k mínění, že tento pahorek je pro počátek Říma důležitější než osada palatinská, že Quirinál je Pařím. Tak soudil Degering (Berl. phil. Wochenschr. 1903, 1654). Ale není žádného důkazu, že by sakrální místa na Quirinálu musila býti staršího původu než palatinská osada; Minerva, která je částí kapitolské triady, nezdá se náležeti mezi nejstarší božstva římská (v. Wissowa, Relig. u. Cultus d. R. str. 41). Význam, kterého nabyla některá místa na Quirinálu pro římský kult, neodporuje staré zprávě, že antiquissimum pomerium Palatii montis radicibus terminabatur.

Jméno *Roma* odvodili si starší od vymyšlených heroů eponymních, Romula a Rema. Pozoruhodna je však zpráva Serviova (Aen. VIII 62), že řeka Tiber za starodávna slula Rumon. V tomto jméně spatřoval Corsen appellativum souvisící s řeckým ῥεῦμα a vyložil jméno Roma ve smyslu „město u řeky" (Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung X, 1860, 18). Uvážíme-li, že rozvodněná Tibera omývala na Velabru a na foru úpatí Palatinu, byl by takový název zcela pochopitelný. Avšak etymologický tento výklad nezůstal bez námitek jazykozpytných (Král-Groh, Státní zřízení řím. 12).

Nelze naprosto nic určitého říci o tom, jak se nepatrná osada pastýřů palatinských rozšířila na ostatní pahorky římské. Lze si mysliti celkem tři možnosti. Obyvatelé palatinští, když se jejich pahorek přelidnil, založili na Quirinálu, Esquilinu a jiných pahorcích předměstí, a v tom případě by osady ony byly mladší než palatinská. Nebo existovaly osady ty již současně s Římem palatinským a byly s ním spojeny, a to buď dobrovolným synoikismem, nebo podmaněním. Jméno Esquiliae (ten název se vyskytuje vedle „mons Esquilinus"), srovná-li se se slovem „in-quilinus", vzbu-

---

[1]) Tak předpokládají: Jordan, Top. I 1, 320; De Sanctis, Storia dei Romani I 188; Binder, Die Plebs str. 76.

zuje dojem appellativa, značícího „obydlí mimo město", tedy předměstí. Na druhé straně však užíváno bylo jména toho grammaticky tak, jako vlastního jména měst: Esquiliis habitare (Liv. I 41), Esquilias contendere (id. XXV 10). Podle nápisu tiburského (CIL XIV 3679) zdá se, že byla v tomto městě „porta Esquilina", patrně na západní straně města, a to by ukazovalo, že město Tiburským nejbližší na západ slulo Esquiliae, nikoliv Roma, že tedy byly Esquiliae samostatnou osadou.[1])

Nesnadno je odpověděti k otázce, v jakém pořádku se připojovaly jednotlivé pahorky k palatinské osadě. Důležitost některých kultů, které měly své sídlo na Quirinálu, jakož i název „Quirites", jímž byli odedávna označováni úředně a slavnostně římští občané a jenž souvisí se jménem téhož pahorku, podporují mínění, že Quirinál se brzo připojil k původnímu jádru Říma. Naproti tomu zprávy o slavnosti *septimontiální* vedou k domněnce, že dříve než s Quirinálem spojila se osada palatinská s výšinou Esquilinskou v jednu obec. Slavnost „septimontium" byla slavena ještě v dobách císařských (Suetonius, Domitian 4). Kterých pahorků se týkala, uvádějí tato místa:

1. Festus p. 348 b: Septimontio, ut ait Antistius Labeo, hisce montibus feriae: Palatio, cui sacrificium, quod palatuar dicitur, Villae (čti Veliae), cui item sacrificium, Fagutali, Suburae, Cermalo, Oppio, Caelio monti, Cispio monti. (Jmenováno je 8 míst místo 7.)

2. Paulus Diac. 341: Septimontium appellabant diem festum, quod in septem locis faciebant sacrificium, Palatio, Velia, Fagutali, Subura, Cermalo, Oppio et Cispio.

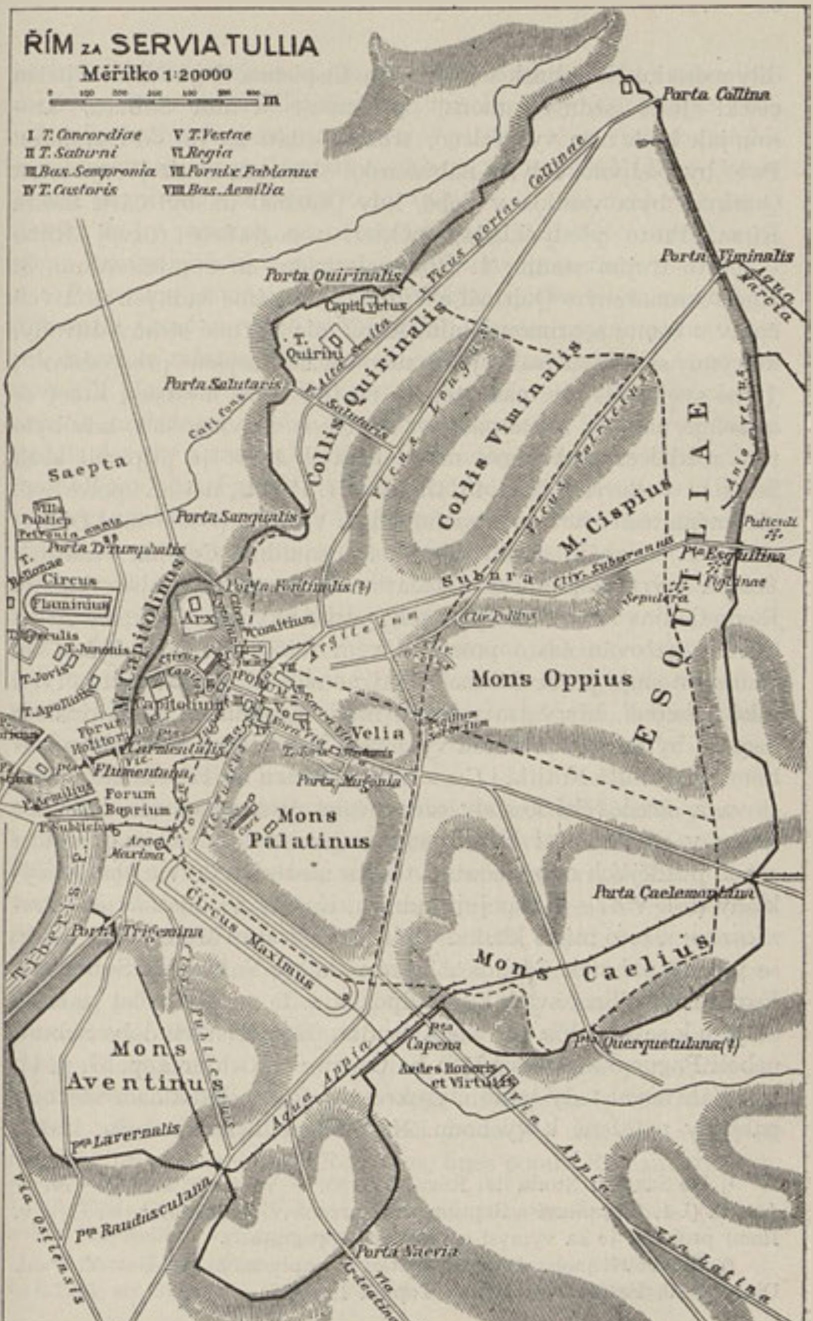
3. Festus, ed. Thewrewk, p. 506: (Septimontium dies ap) pellatur mense (decembri III. idus, qui dicitur in) fastis Agonalia (quod ea die septem m) ontibus fiunt sa (crificia: Palatio, Velia, F)agutali, Subura (Cermalo, Oppio) Cispio.[2])

Tedy tři díly pahorku Palatinského, Cermalus, Palatin a Velia, objevují se tu spojeny společnou slavností náboženskou s třemi

---

[1]) Nissen, Italische Landeskunde II 495.

[2]) Méně určité výroky podávají: Varro l. l. VI 3: Dies Septimontium nominatus ab his septem montibus, in quis sita urbs est; feriae non populi sed montanorum modo, ut Paganalibus, qui sunt alicuius pagi. — Plut. Quaest. rom. 69: *Τὸ δὲ σεπτιμοὔντιον ἄγουσιν ἐπὶ τῷ τὸν ἕβδομον λόφον τῇ πόλει προσκατανεμηθῆναι καὶ τὴν Ῥώμην ἑπτάλοφον γενέσθαι.* — Lydus de mens. IV 155. — Tertullian de idol. 10.



Obr. 5. Podle O. Richtra, Topograph. v. Rom, T. 6.

díly pahorku Esquilinského, Oppiem, Cispiem a Fagutálem, v jeden celek. Jako sedmý „mons“ přistupuje k nim Subura, kterou, jak bude níže vysvětleno, třeba hledati na jih od Esquilinu. Bylo by podivno, kdyby náboženská slavnost, z níž je vyloučen Quirinál, byla vznikla v době, kdy Quirinál již byl částí města Říma. Proto předpokládají někteří topografové rozvoj Říma v tomto trojím stadiu: 1. Řím palatinský, 2. Septimontium, 3. Řím rozmnožený o Quirinál a Viminál. Nemáme žádných určitých zpráv o tomto septimontiálním Římu, ale s druhé strany důvody, kterými se dokazovala jeho nemožnost, nejsou přesvědčivé.[1]) Jasné světlo historie padá teprve na ten útvar městský, který se označuje názvem *Roma quattuor regionum*. Nevíme sice, kdy bylo toto rozdělení provedeno, neboť zprávy, které je připisují králi Serviovi Tulliovi (Liv. I 43, Dionys. H. IV 14), nejsou spolehlivé: ale jména těch čtvrtí jsou zachována u Varrona (l. l. V 45) i Dionysia (l. c.) a znějí: regio Suburana, Esquilina, Collina, Palatina. Poloha čtvrti esquilinské a palatinské určena jest jejich jmény. Regio Collina zahrnovala pahorek Quirinálský, který v kalendářích bývá označován často prostě slovem *collis*, tak jako brána na Quirinálu sluje porta Collina.[2]) Patrně náležel však do této čtvrti také *Viminál*, který jsa položen mezi Esquilinem a Quirinálem nemohl býti z tohoto Říma vyloučen. Méně jasná jest poloha Subury. Poněvadž Notitia i Curiosum ji kladou do IV. okresu Augustova a středověké kostely označované přídomkem „in Subura“ ležely v nížině mezi Esquilinem a Quirinálem, musíme Suburu aspoň pozdějších dob hledati v těchto místech. Ale Varronovy výklady (l. l. V 47—48) spojují Suburu, Kariny a v nich *locum Ceroniensem*; a toto místo kladou v blízkost chrámu Minervina, „kudy se jde na pahorek Caelius“. Také pořádek Varronův: Suburana, Esquilina, Collina, svádí ku předpokladu, že se děje výčet směrem od jihu k severu. Vše to vede k úsudku, že v nejstarší době Subura neboli Pagus Succusanus byla na Caeliu (v. Richter Top. 37, p. 1).

Zahrnoval tedy tento čtyrokresový Řím s Palatinem všechny pahorky položené k východu. Nepatřil do něho Aventin, který,

---

[1]) De Sanctis, Storia dei Romani I 185. — Vl. Groh, Řím 70—74. — Jordan (I 1, 199) mluví o Septimontiu zdrženlivě, Graffunder (R. E. s. v. Rom) prohlásil je za výmysl německých topografů.

[2]) Jiné starší jméno tohoto pahorku bylo prý mons Agonius. V. Paul. Diac. p. 10, Festus 254, Jordan Top. I. 1, 180.

ač byl obklíčen společnou hradbou Serviovskou, zůstal mimo pomerium až do císaře Klaudia. O Kapitoliu byly pochybnosti, zda náleželo do tohoto pomeria, a to z té příčiny, že se vyskytuje u historiků výraz urbs et Capitolium (Liv. V 39, 9; XXXII 29), který se zdá Kapitolium z pojmu urbs vylučovati. Ale není pravděpodobno, že by pahorek, na němž byla nejdůležitější svatyně a na němž konána městská auspicia, byl mimo pomerium.[1])

Pomerium jest pojem již starověkým spisovatelům pozdějších dob málo jasný a různě vykládaný.[2]) O něm možno mluviti jen při městech založených ritem etruským, za auspicií. Augurové vyměřili plochu budoucího města (ager effatus), a hranice plochy označil zakladatel města vyoranou brázdou. Hlína vyorávaná padala dovnitř a značila symbolicky hradby. Kde měly býti brány, vyzvedl zakladatel pluh a nesl jej — odtud prý název *porta*. Uvnitř této vyorané hranice běžel široký pás země, jenž zván pomerium a jenž zase v sobě uzavíral a obkličoval vlastní město. Hradby města pak stavěny na pomeriu takovým způsobem a směrem, jak toho poloha půdy a účel opevňovací vyžadovaly. Pomerium pak, když hradby vystavěny, bylo dílem vně, dílem uvnitř hradeb. a proto mohl vykládati Livius (jenž slovo to odvozoval od post + murus), že je to vlastně *circamerium*, udržované tím, že ,,ani země, venku hradbám nejbližší, nesměla býti vzdělávána, ani přiléhající půda uvnitř hradeb zastavěna" (Liv. I 44). Pro Římany mělo pomerium význam náboženský a politicky právní. Uvnitř pomeria bylo možno konati auspicia urbana a nejvyšší úředník měl tam toliko svou civilní potestas, nikoli vojenské imperium. Proto vojevůdcové, vracející se z výpravy domů, nechtěli-li složiti ještě imperium, zůstávali za městem, a jestliže chtěli vyjednávati se senátem, shromažďoval se senát mimo město, nejčastěji v některé budově na poli Martově. Tak Vespasian a Titus, vracejíce se z Asie, přenocovali před triumfálním vjezdem do Říma v sousedství chrámu Isidina (Jos. Flavius, b. iud. VII 5, 4). Toto pomerium se, když město vzrůstá, pošinuje v objemnější pruh (pomerium profertur), ale k rozšíření pomeria měl právo jen ten, kdo výbojem rozšířil římské území (ager Romanus, fines populi Romani augere).

---

[1]) Vlad. Groh, Řím 76 n. — Připojený plán Serviova Říma (obr. 5) ovšem Kapitolium vylučuje ze 4 okresů.

[2]) Srov. Teplý, Pomerium. Výr. zpráva gymn. ve Vyškově 1900. — L. f. 1901, str. 315 nn. — Texty: Varro l. l. V 143, Gellius XIII 14, Liv. I 44.

Kdo skutečně pomerium rozšířili, o tom zprávy historické nejsou v souhlase.[1]) Jistě tak učinil Sulla (Seneca, de brevitate vitae 13, 8), ač neznámo, na kterém místě Říma; podle některých zpráv také Caesar a Augustus, podle zachovaných mezníků bezpečně Klaudius a Vespasian a podle biografie Vopiskovy také Nero, Trajan a Aurelian (Script. h. A. XXVI 21). L. Laffranchi (Gli ampliamenti del pomerio nelle testimonianze numismatiche, B. c. 1919) upozornil na některé mince doby císařské, na kterých se zachovala upomínka na rozšíření pomeria některým císařem. Tak je vyobrazena na minci císaře Augusta hermovka s nápisem „Jupiter Terminus"; na jiných mincích viděti císaře, oděného togou pontifikální, an vyorává pluhem symbolickou brázdu. Z těchto dokladů soudí Laffranchi, že pomerium rozšířil Augustus — ačkoliv sám v svých Res gestae o tom nečiní zmínky —, Trajanus a Kommodus. Z obrazů těch můžeme také souditi, že se při každé změně linie pomeriové opakoval starodávný obřad, vyorávání symbolické brázdy. Nová linie byla pak označována novými mezníky (cippi).

Význam slova pomerium později přenesen na vnější linii, která ohraničovala celou plochu pomeria — asi tak, jako při slově „kruh" myslíváme často na kružnici místo na plochu, která jest jí ohraničena (E. T. Merrill, The city of Servius and the Pomerium, Classical Philology 1909).

Ze známých nám cippů nejstarších šest je z doby císaře Klaudia, z r. 49 po Kr., a mají nápis:

Ti. Claudius
Drusi f. Caisar
Aug. Germanicus
pont. max. trib. pot.
VIIII. imp. XVI. cos. IIII
censor p. p.
auctis populi Romani
finibus pomerium
ampliavit terminavitq.
(CIL VI 1231, 31537).

Jeden z těchto cippů je zazděn v domě č. 146 v ulici Sta Lucia (v záp. části pole Martova), druhý byl nalezen na sever od brány

[1]) O tom v. Detlefsen, Das Pomerium Roms u. die Grenzen Italiens, Hermes 1886, p. 497 nn. Huelsen, Hermes 1887, 615 nn.

Salarské, třetí blízko brány Metrovie na jihu Říma a jest uložen v Lateránském museu. Čtvrtý objeven blíže monte Testaccia a je označen číslem VIII. Pátý nalezen při silnici Flaminiově, 330 *m* daleko za branou del Popolo (B. c. 1909, 130), šestý za branou Salarskou v ulici del Tevere (B. c. 1915, 67).

Jiné tři cippi potvrzují rozšíření pomeria, jež provedli r. 75 po Kr. konsulové císař Vespasian a syn jeho Titus. Nápis na nich (CIL VI 1232, 31538 a, b) zní:

(imp. Caesar.
Vespasianus Aug. pont.
m)ax. trib. pot. VI. im(p. XIII)
T. Caesar Aug. f.
Vespasianus imp. VI.
pont. trib. pot. IV. censor
cos. IV. desig. V.
auctis p. R.
finibus pomerium
ampliaverunt terminaveruntq.

Kameny z této terminace nalezeny na protilehlých koncích Říma: jeden, označený číslem XXXI, za branou Pincijskou, druhý na jihu blízko brány Ostijské (porta S. Paolo). Tento je označen číslem XLVII, a po straně přípis *p. CCCXLVII* udává vzdálenost jeho od nejbližšího mezníku. Třetí objeven pod kostelem sv. Cecilie v Trastevere, sotva asi *in situ* (B. c. 1899, 270 nn).

Jinak znějí nápisy na cippech z doby Hadrianovy. Na nich se jakožto vykonavatel terminace uvádí kollegium augurů „k návrhu císaře Hadriana a podle usnesení senátu"; slova závěrečná pak ukazují, že tu nešlo o vytčení nové, rozšířené linie pomeria, nýbrž o nové postavení starých mezníků.

Ex s. c. collegium augurum auctore
imp. Caesare divi
Traiani Parthici f.
divi Nervae nepoti
Traiano Hadriano
Aug. pont. max.
cos III procos.

terminos pomerii
restituendos
curavit
(CIL VI 1233 a, b, 31539).

I tyto cippi byly nalezeny na poli Martově. Jeden, nalezený na náměstí Sforza (u č. 18), je označen číslem V a po straně je na něm udána vzdálenost od nejbližšího kamene: p. CCCCLXXX; druhý objeven u kostela S. Stefano del Cacco.

Těchto nemnoho mezníků[1]) zachovaných na naše doby nebo popsaných ve starších zprávách podává jen velmi kuse obraz linie pomeriové v I. a II. stol. po Kr. — Vidíme z něho, že v pomerium byla zahrnuta jen jižní část pole Martova, ale na východ od cesty Flaminiovy (corso Umberto) že zabíhala linie ta mnohem dále k severu, za hradby Aurelianovy, takže zahrnula i část Pincia a místa položená na sever od Quirinálu.

Argei. Z citované zprávy Varronovy o rozdělení Říma na čtyři čtvrti městské poznáváme, že po městě bylo na různých místech 27 oltářů řečených *argei.* Varro cituje zprávy o nich bezpochyby z nějaké staré úřední pontifikální listiny, ale nepodává, bohužel, úplného výpočtu těchto oltářů; nešlo mu o věcné poučení, nýbrž o etymologické výklady některých vlastních jmen. Tak uvádí

ze čtvrti I (Subura) oltář 4;
ze čtvrti II (Esquilina) oltáře 1, 3, 4, 5 a 6;
ze čtvrti III (Collina) oltáře 3, 4, 5, 6;
a ze čtvrti IV (Palatina) 5 a 6.

Vidíme z toho, že každá čtvrt měla aspoň šest oltářů, a soudilo se z toho (velmi nejisto, zda správně), že jich nebylo více a že souhrnný počet všech byl 24. Podle toho Jordan opravil rukopisné čtení Varronových slov ze „septem et viginti" na viginti quattuor. K těmto oltářům konaly se náboženské průvody dne 16. a 17. března. Potom 15. května ubíralo se procesí na starý dřevěný most přes Tiberu, aby s něho do řeky svrhlo 27 panáků udělaných ze sítí a zvaných taktéž argei — snad upomínkou na původní lidské oběti. Původ a význam tohoto obřadu je nejasný. Podle některých starověkých zpráv pocházel z doby Herkulovy, Livius

---

[1]) Kus kamene s pouhým jménem „pomerium" nalezen na severovýchodě Říma ve viale del policlinico (B. c. 1912, 259).

(I 21) přičítá postavení oltářů králi Numovi. Slavnost tato neuvádí se v starých římských kalendářích a novější vykladatelé kladou její původ do III. stol. př. Kr. Snad v té době byl tento obřad jenom změněn a existoval v jiné formě již dříve.[1])

Nás ve zprávě Varronově zajímají především topografická určení. Jsou tu jmenovány háje lucus *Esquilinus, Fagutalis, Poetelius*. Neurčitého významu je „*merus*" (murus, hradba městská?) na Esquilinu. Tamtéž se citují hrnčířské dílny (*figlinae*). Z chrámů se jmenují *Minervium* („tam, kde se vystupuje na Caelius"), na Esquilinu chrám *Junony Luciny* s blízkým obydlím chrámového strážce, na Quirinálu *chrám Quirinův* a chrám *Dei Fidii* na výběžku quirinálském řečeném Mucialis. Také u tohoto chrámu jmenuje se obydlí „strážce chrámového". Na Quirinálu je také *aedes Salutis* a místo, jež zkažený rukopis naznačuje slovy *est pilonarois*. Vykladatelé čtou buďto *Apollinar* (Richter), nebo *pulvinar Solis*. Na záp. Palatinu (Germálu) se uvádí svatyně *Romulova* a na Velii *aedes deorum Penatium*. Také jméno jedné ulice poznáváme z citátu Varronova; je to *vicus Insteianus*, s nímž totožný jest patrně vicus insteius u Livia XXIV 10, 8. Ulice ta stoupala vzhůru na Quirinál a v hořejší části její bylo *auguraculum*.

2. **Stavební vývoj města do císaře Augusta.**

Město, jež vyrůstalo v kruhu hradeb Serviových, bylo po mnoho století za uměleckým vkusem řeckých a hellenistických měst. Nejstarší jeho chrámy, vzniklé v době královské vlády, byly stavby tufové, a jejich plastická ozdoba byla z hlíny. K nim náležejí chrám Jova Statora pod Palatinem, chrámek Penatů u Velie, Janův na foru, Semo Sancus na Quirinálu, tři svatyně na foru Boariu (Hercules Victor, Mater Matuta, Fortuna), chrám Dianin na Aventinu, a především rozsáhlý chrám Jova Kapitolského, vystavěný Tarquiniem, ale vysvěcený už za republiky. Velikým a důmyslným podnikem bylo zřízení veliké stoky, *cloaca Maxima*. Byl to původně otevřený, regulovaný kanál a v té podobě ji znal ještě dramatik Plautus (Curculio v. 476). V pozdější době byla překlenuta a stala se podzemním tunelem, jenž se klikatí

---

[1]) Srov. Jiráni, Oběť Argeů (L. f. 1906, 412—420).

od svahů Quirinálu pod forum Nervovo, forum Romanum, podle východní strany basiliky Juliovy.

Stavby ke konci doby královské prováděné jsou dílem mistrů a dělníků etruských, jejichžto památka v Římě zůstala asi ve jméně ulice vicus Tuscus[1]), vedoucí na jih z fora mezi basilikou Juliovou a chrámem Kastorovým. Kulturní vliv etruský byl starým historikům znám (v. Liv. I 8); sklepní skrýše v chrámě Jovově označeny byly etruským slovem „favissae" a z téhož jazyka vzaty názvy „pompa" a „triumphus". Páté stol. př. Kr. přidalo k svatyním římským několik důležitých chrámů; tradice historická, pro tu dobu ovšem naprosto nespolehlivá, zachovala i letopočty jejich založení. Jsou to: chrám Saturnův na foru (r. 497), Cereris, Liberi et Liberae v údolí cirku (r. 494), Dioskurů (obyčejně zv. chrámem Kastorovým) na jihu fora (r. 484). R. 431 založen první chrám cizímu bohu Apollonovi za městem na poli Martově na odvrácení moru (Liv. IV 29).

Důležitý rok v dějinách Říma jest r. 389 př. Kr., v němž Gallové ovládli město a zničili je požárem tak, že se naskytla po jejich odchodu otázka, není-li výhodnější opustiti jeho zříceniny a přestěhovati se do Vej.[2]) Nové zbudování nebylo nikterak zdokonalením a lepší úpravou; dálo se — podle zprávy Liviovy (V 55) — s takovým spěchem, že ulice nebyly řádně vyměřeny, nedbáno hranic vlastního pozemku a místy stavěny soukromé domy nad kloakami, které procházely původně pod veřejnou ulicí. Livius praví, že stát při tom poskytoval občanům krycí tašky (tegulae); ale věříme-li zprávě u Plinia (N. h. XVI 36), byly domy v Římě až do války s Pyrrhem (r. 280 p. Kr.) kryty šindelem.

Ve IV. stol. před Kr. vystavěn na Aventinu chrám Junonin (392), nad forem chrám Konkordie (367) a na severním vrcholu Kapitolia chrám Junony Monety (343). Na jihu za branou Kapenskou vznikl chrám Martův (387).

Ve stol. III. uveden cizí kult řeckého boha Aeskulapa a postaven mu chrám na ostrově tiberském (291). Na Palatinu vztyčen chrám Jova Vítěze (Jupiter Victor) r. 295 zaslíbený, v téže době chrám Venušin u Velikého cirku a Bellonin na poli Martově, na

---

[1]) Jordan I 1, 273, 274; Platner, Topogr. 172. Jinak vykládali původ tohoto jména Liv. II 14, Festus 355, Tacit. ann. IV 65.

[2]) Někteří učenci popírají velikost této zhouby gallské, v. Jahrb. f. Phil., suppl. XI 98.

foru Olitoriu dostali svatyně Janus a Spes, na Esquilinu Tellus (268), na Aventinu Libertas (238). Jeden ze Scipionů, censor r. 258 př. Kr., založil chrám personifikovaným Bouřím (Tempestates), jak oznamuje náhrobní jeho nápis: hec cepit Corsica Aleriaque urbe, dedet Tempestatibus aide meretod (CIL VI 1287, Dessau 3). A v témže stol. vznikl v jižní části pole Martova druhý cirkus římský: C. Flaminius jej vystavěl r. 221.

Na poli Martově zbudováno i v II. stol. před Kr. několik chrámů: Iunonis Sospitae a Pietatis na foru Olitoriu, Martův chrám u cirku Flaminiova (r. 138), chrám Herkula s Musami, Larum Permarinorum (r. 179 od L. Aemilia Regilla). Z cizích božstev uvedena na konci druhé války punské do Říma pessinuntská Magna Mater a dostala vlastní chrám na Palatinu r. 191. Na ostrově zřízeny svatyně Faunovi a Vejovovi. Umělecké ozdoby chrámů staly se od druhé války punské nádhernějšími. V jižní Italii, na Sicilii, v Řecku poznali vítězové krásu mramorových a bronzových soch řeckých a vozili je při svých triumfech do Říma jako válečnou kořist. Známy jsou v této příčině triumfy Marcellův, Q. Metella Macedonského, T. Flaminia, M. Fulvia Nobiliora, L. Mummia. M. Fulvius vezl do Říma (r. 187) 785 soch bronzových, 230 mramorových. Z Liviových slov (XXV 40) [1]) zní ohlas mravního rozhořčení nad tímto olupováním svatyň, ale svědomí římské mu přivyklo a vkus drsných sedláků se řeckým uměním zjemňoval. Q. Mettellus Macedonicus vystavěl podle Velleja Paterkula (I 11)[2]) první mramorový chrám v Římě.

K ozdobě města přispívaly *basiliky*, budovy, v kterých soudní řízení a obchodní schůzky měly pohodlnější sídlo než na náměstí pod širým nebem. První vystavěl Kato r. 184 (bas. Porcia), pak následovaly b. Fulvia-Aemilia (r. 180), Sempronia (170) a Opimia (122). Sloupení, *porticus*, zakládána v městě i za branami, jako

---

[1]) Ornamenta urbis, signa, tabulasque, quibus abundabant Syracusae, Romam devexit (Marcellus), hostium illa quidem spolia et parta belli iure ceterum inde primum initium mirandi Graecorum artium opera licentiaeque huic sacra profanaquė omnia vulgo spoliandi factum est. Srov. Plut. Marc. 21, 5: *Μάρκελλον δ' ᾐτιῶντο πρῶτον μὲν ὡς ἐπίφθονον ποιοῦντα τὴν πόλιν, οὐ μόνον ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ θεῶν αἰχμαλώτων ἀγομένων ἐν αὐτῇ καὶ πομπευομένων, ἔπειτα ὅτι τὸν δῆμον ... σχολῆς ἐνέπλησε καὶ λαλιᾶς περὶ τεχνῶν καὶ τεχνιτῶν ἀστεϊζόμενον καὶ διατρίβοντα πρὸς τοῦτο πολὺ μέρος τῆς ἡμέρας.*

[2]) Hic idem primus omnium Romae aedem ex marmore in iis ipsis monumentis molitus vel magnificentiae vel luxuriae princeps fuit.

u emporia za branou Trigemina (Liv. XXXV 10 a 41) a od brány Fontinalis na pole Martovo k oltáři Martovu (Liv. XXXV 10).

Ulice města některé slují *viae* (Sacra via, v. Nova), ale obyčejný název je *vicus*, což označuje nejen cestu samu, ale i domy ji obkličující. Obyvatelé jednotlivých viků tvořili nejužší společnost, spjatou společnými obřady náboženskými. Na křižovatkách ulic stály svatyně Larů; při nich konány oběti a náboženské slavnosti (ludi compitalicii). Ulice stoupající do vrchu slula *clivus*, ulička *semita*, slepá ulice *angiportus*. Názvy ulic někdy brány od řemeslníků, kteří v nich měli svá sídla: inter lignarios (Liv. XXXV 41), inter falcarios (Cic. in. Cat. I 8). Jiné dochované názvy jsou vicus Longus (Liv. X 23), Insteius, Patricius, Cyprius, clivus Orbius, jenž od té doby, kdy zločinná Tullia jela v něm přes mrtvolu svého otce, nazván *vicus Sceleratus* (Liv. I 48, Dion. H. IV 39). Clivus Publicius, Pullius, Cosconius dostaly jména od úředníků, kteří je dali vydlážditi (Varro l. l. V 158). Většina názvů nám zachovaných týká se ulic doby císařské. O dláždění ulic v městě a silnic mimo město mluví Liviovy zprávy X 23 (z r. 296 př. Kr.) a XLI 27 (r. 174). Velikolepý a pro město blahodárný podnik byly vodovody, z nichž čtyři byly zřízeny v době republikánské: aqua Appia (r. 311 př. Kr.), Anio Vetus (r. 272), a. Marcia (z r. 144) a Tepula (r. 125).

Obytné domy s počátku nevyplňovaly celé plochy zahrnuté hradbou Serviovou: mnoho bylo na pahorcích římských hájů, jak jsme viděli, a pahorek Aventinský byl zcela neobydlen do r. 455 př. Kr., kdy vydán zákon Iciliův de Aventino publicando (Liv. III 31, Dion. H. X 32) a pahorek přidělen za obydlí lidu. S rostoucí lidnatostí ubývalo hájů a kromě toho šířila se obydlí, trhy, přístav za hradby města podle Tibery, jednak k severu na pole Martovo, jehož částí byly pozemky Aemiliana a prata Flaminia, jednak k jihu, kde vzniklo při řece emporium, k němuž vedla dlážděná cesta a sloupení.

Podoba domů obytných se měnila: na místo kulatých, slamou krytých chatrčí doby praehistorické, jejichž formu prozrazují staré popelnice, nastoupil dům půdorysu obdélného, s atriem. Původně oddělen byl od domů sousedních uličkou 2½ stopy širokou, aby voda s jeho střechy nemohla na ně stékati (J. Marquardt, Das Privatleben d. Römer I 213); později stavěno k samé stěně sou-

sedově. Materiálem stavebním byly nepálené cihly, ale také lámaný kámen.[1])

Rozmnožení městského obyvatelstva vedlo k stavbě několikapatrových domů. Ale kdežto v naší době mnohopatrové domy dodávají městům rázu výstavné velkoleposti, jest patrno ze zmínek starých spisovatelů, že v Římě vyšší patra (cenacula) byla nesouladným a nepěkným přídavkem přízemí. Jejich přičlenění k přízemkům bylo asi nejen architektonicky nepěkné, ale nebylo ani technicky spolehlivě provedeno; činila dojem něčeho „nejistě se vznášejícího" (suspensum). Ba stavby soukromé byly tak úžasně chatrné, že boření se domů — vedle požárů — patřilo mezi pohromy v Římě velmi obvyklé (Plut. Krass. 2, Strabo V 3). Celkem byl Řím za republiky proti výstavnějším residencím vladařů východních ještě nevzhledný. Na dvoře makedonském posmívali se před válkou Perseovou vzhledu celého města, „v němž nebylo ani soukromých, ani veřejných staveb ozdobnějších" (Liv. XL 5), a ještě za Ciceronova konsulátu srovnání Říma s Kapuou, pravidelně na rovině vystavěnou, vypadlo v neprospěch Říma.[2]) V Římě nebylo před dobou císařskou nic, co by se dalo srovnati s nádhernými stavbami, jimiž ozdobil Perikles Atheny (Plut. Srov. Periklea a Fabia c. III).[3])

V posledních decenniích před vládou Augustovou vyskytují se příklady nádherných obydlí soukromých. Řečník L. Krassus a vítěz nad Cimbry Q. Katulus měli nádherné domy na Palatinu, rytíř C. Aquilius, slavný právník, na Viminálu (Plin. H. n. XVII 2). Caesarův praefectus fabrum Mamurra měl první na Caeliu dům, jehož stěny byly obloženy mramorem (Plin. XXXVI 48). Také veřejné stavby stávají se velkolepějšími; když r. 83 vyhořel chrám Jova Kapitolského, ozdobena jeho novostavba mramorovými sloupy, jež Sulla přivezl z athenského Olympieia, a do celly po-

[1]) Varro u Non. 48, 13: Antiqui nostri in domibus latericiis paululum modo suffundatis, ut humorem effugerent, habitabant. — Cic. de div. II 47, 99: in latere aut in caemento, ex quibus urbs effecta est.

[2]) Cic. de lege agr. II 96: Romam in montibus positam et convallibus, cenaculis sublatam atque suspensam, non optimis viis, angustissimis semitis prae sua Capua planissimo in loco explicata ac prae illis semitis irridebunt atque contemnent.

[3]) *Ἔργων γε μὴν μεγέθεσι καὶ ναῶν καὶ κατασκευαῖς οἰκοδομημάτων, ἐξ ὧν ἐκόσμησεν ὁ Περικλῆς τὰς Ἀθήνας, οὐκ ἄξιον ὁμοῦ πάντα τὰ πρὸ τῶν Καισάρων φιλοτιμήματα τῆς Ῥώμης παραβαλεῖν.*

stavena chryselefantina místo staré sochy hliněné. Katulus vystavěl na svahu Kapitolia, nad forem, mohutné *tabularium* (archiv), jež je nyní spodní částí radnice. Pompeius, nedbaje předsudků veřejného mínění, vystavěl na poli Martově *první kamenné divadlo* a připojil k němu rozsáhlé sloupení. Diktátor Caesar měl dalekosáhlý plán regulační: předvídaje, že pole Martovo bude čím dále tím více zabíráno stavbami, chtěl Tiberu převésti obloukem více na západ až pod návrší Vatikánské a pole Martovo tím způsobem značně rozšířiti (Cic. ad Att. XIII 33). Plán ten ovšem nebyl uskutečněn; ale pronikavě změnilo se stavebními podniky forum. Stará radnice (curia Hostilia) přestavěna a změnila svou orientaci (curia Iulia); řečniště, jež bylo na rozhraní komitia a fora, přeloženo na západní stranu fora; vystavěna nádherná basilica Iulia na jižní a Aemilia na severní straně fora. K foru republikánskému připojeno na severu nové forum Caesarovo s chrámem Veneřiným (Venus Genetrix) — jako na officiální potvrzení legendy, která rod Juliův odvozovala od Veneřina vnuka, trojského Jula. Byl to stavební podnik velice nákladný: vyvlastnění půdy, k foru tomu potřebné, stálo sto milionů sestercií (140,000.000 Kč), což znamená cenu asi 9600 Kč za čtverečný metr. Myšlenka zřizovati nová fora v sousedství starého našla své pokračování; během půldruhého století vzniklo pět for císařských, jejichž architektonická krása vyvrcholena forem Trajanovým.

3. Vývoj města od císaře Augusta do konce říše římské.

Dlouhá vláda císaře Augusta (31 před Kr. — 14 po Kr.) znamená i ve stavebních dějinách města pronikavou změnu a zvelebení. Již restaurační jeho činnost je rozsáhlá: neméně než 82 chrámů jeho péčí opraveno. Jeho nákladem dokončeny stavby Caesarovy (basilika a kurie) na foru, založeno forum Augusti s chrámem Martovým, na poli Martově vystavěno druhé kamenné divadlo, theatrum Marcelli — první, pokud známe, budova, stavěná vesměs z travertinu. Ozdobou severní části Martova pole stalo se monumentální mausoleum rodu Iuliova a blízko něho sloužil egyptský obelisk svým stínem za sluneční hodiny. Ke čtyřem dotavadním vodovodům přibyly aqua Julia, Virgo a Alsietina. Věrný pomocník Augustův, M. Agrippa, založil pověstné Pantheon a thermy sou-

sedící s ním na poli Martově. Byly to první veliké lázně veřejné — druh budov, který v následujících stoletích až do Diokletiana a Konstantina byl rozmnožován novými a novými podniky, velikolepě a vkusně vyzdobenými, a přispíval velikou měrou k nádheře města. Lázně byly obyvateli Říma nejen místem určeným ke koupání, ale i tělocvičnou a besedou, kde se recitovaly i básně a řeči. Dílem Agrippovým byla porticus Vipsania, sloupení ležící na východě Corsa (via lata); v sloupení tom byla vystavena mapa světa. Za své aedility, kterou přijal ještě po konsulátu, opravil Agrippa všechny vodovody a zřídil po městě 700 kašen (lacus), 500 výtoků vodních a 130 vodárenských nádrží; za ozdobu při tom užil 300 soch kovových a mramorových a 400 mramorových sloupů. Opravil a zdokonalil podzemní stoky a plavil se jimi až do Tibery (Plin. H. n. XXXVI 121; Dio C. IL 53). Augustus stav se samovládcem vystavěl si dům — poměrně ještě skromný — na Palatinu a v jeho sousedství zbudoval skvostný chrám Apollinův s veřejnou bibliotékou. Také způsob stavby stává se za Augusta ozdobnější: užívá se hojně mramoru, dováženého nejen z Řecka a Afriky; v severoetruském městě Luně našel Řím bohatou zásobu krásného, bílého mramoru (nyní jmenovaného karrarský), jenž poskytoval staviva na paláce a chrámy. Zpravidla byly cihlové zdi jen obkládány mramorovými deskami; výminkou vystavěn chrám palatinského Apollina a na Kapitoliu chrám Jova Hřimatele (Iupiter Tonans) celý z mramorových kvádrů. Chrámy, sloupení, náměstí zdobeny takovým množstvím bronzových a mramorových soch, že nabývaly podoby uměleckých museí. A nebyla to umělecká díla posledního řádu: Feidias, Skopas, Praxiteles, Lysippos byli v Římě zastoupeni vynikajícími pracemi, které moc vítězného dobyvatele odvezla z jejich vlasti. Jestliže v II. stol. před Kr. makedonští dvořané mohli mluviti s nevážností o vzhledu neozdobeného Říma, mluví za Augusta řecký zeměpisec Strabo o městě s obdivem.[1]) Jestliže r. 17 př. Kr. Horatius vzývá živné Slunce, aby Řím byl nejvelkolepější věcí, kterou by mohlo viděti, maje asi na mysli i politickou moc i krásu města, nebylo přání jeho příliš daleké svého vyplnění.[2]) Augustus sám mohl se pochlubiti, že „přijal Řím cihlový a zanechává mramorový“ (Suet. Aug. 28). Poněvadž právě od doby Augustovy se

[1]) V popisu pole Martova V 3, p. 361.

[2]) Hor. Carm. saec 9: Alme Sol, curru nitido diem qui promis et celas aliusque et idem nasceris, possis nihil urbe Roma visere maius.

výroba pálených cihel a jejich užívání rozmáhá, působil tento výrok vykladačům nesnáze (Jordan I 1, 15, 16). Význam jeho pochopíme z uvedeného fakta, že massivní cihlová zeď se při nádhernější stavbě obkládala mramorem — způsob konstrukce, známý i ve Florencii v době renaissance (florentský dóm, kostel St. Croce). Výrazům *cihlový, mramorový* rozumím poloobrazně, jako by se řeklo *hrubá stavba* a *ozdobně provedená.* Užívání ozdobného kamene vzmáhá se v Římě více a více. Stavby hrdého města zdobí se fialovým mramorem frygickým, zelenavým karystickým (cipollino), mramorem africkým, parským, pentelickým, alabastrem a žulou. Sbírky mramorů ze staveb římských existují v Oxfordě, v Londýně, v Brusselu, v Římě a ukazují na půldruhého sta různých druhů.[1]) Významné zařízení Augustovo bylo rozdělení Říma na čtrnáct *městských okresů* (*regiones*). Podle Diona C. LV 8 provedeno r. 748 po zal. Ř. (5/6 před Kr.). Jak daleko se šířil Augustův Řím za hradby Serviovy a jaké byly hranice oněch čtrnácti čtvrtí, nevíme. Naše zprávy o nich pocházejí teprve ze IV. stol. po Kr., zakládajíce se na Notitii a Curiosu. V té době byly *regiones* označovány vlastními jmény podle význačných budov, cest a míst, jež v jednotlivých čtvrtech byly. Za Augusta těchto jmen nebylo: některá jsou vzata z míst, jež v době Augustově neexistovala (forum Pacis). Jejich jména a čísla jsou:

I. *Porta Capena.* Zahrnovala místa za touto branou a sahala ve IV. stol. až k říčce Almo. Ježto lázně Karakallovy do ní nepatří, byla přibližně asi via Appia v jedné své části jejími hranicemi západními. Na sever sahala tato čtvrt asi dovnitř opevnění Serviova, zahrnujíc úzký pruh mezi Palatinem a Caeliem.

II. *Caelimontium.* Zahrnovalo pahorek toho jména a blížilo se severozápadním svým cípem Kolosseu.

III. *Isis et Serapis.* Čtvrt tato měla jméno podle svatyně egyptských božstev, která v ní stála. Zahrnovala amfitheatr Flaviův a velikou část Esquilinského pahorku s lázněmi Titovými a Trajanovými.

---

[1]) Lanciani, R. a Exc. str. 42 n. — L. Bruzza, Iscrizioni dei marmi (An. d. i. 1870, p. 106). — H. W. Pullen, Handbook of ancient Roman marbles, London 1894.

IV. *Templum Pacis.* Zahrnovala forum Vespasianovo, Velii, nejbližší místa na západ od amfitheatru položená, Suburu a severní část Esquilinu.

V. *Esquiliae.* Do jejich obvodu náležely asi části města na východ za hradbami Serviovými. Na jižní jejich části leží amphitheatrum castrense, na sever sahaly nejvýše k táboru praetorianů, jenž ležel mimo tuto čtvrt.

VI. *Semita alta.* Název této čtvrti dala ulice, jež odpovídala přibližně nynější via Venti Settembre a via del Quirinale. Zahrnovala pahorky Viminál a Quirinál, na severu sestupovala do údolí pod Quirinálem, kde byly zahrady Sallustiovy.

VII. *Via lata.* Ulice, která této čtvrti dala jméno, kryje se s nynějším Corsem. Byla jejími západními hranicemi; jižními hranicemi bylo forum Trajanovo.

VIII. *Forum Romanum.* Zahrnovalo také fora císařská a Kapitolium.

IX. *Circus Flaminius* zahrnoval pole Martovo na západ od Široké ulice, na jihu i divadlo Marcellovo.

X. *Palatium* bylo omezeno na pahorek toho jména.

XI. *Circus Maximus.* Čtvrt tato zabírala údolí mezi Palatinem a Aventinem. Na severozápadě vybíhala na břeh Tibery.

XII. *Piscina publica.* Tato čtvrt měla jméno od vodní nádržky, jež bývala za branou Kapenskou, ale v době císařské již neexistovala. V ní ležely lázně Karakallovy (thermae Antoninianae) a jihovýchodní část návrší Aventinského.

XIII. *Aventinus* obsahoval vlastní pahorek toho jména, břeh Tibery na jeho západní straně a rovinu na jeho jižní straně.

XIV. *Trans Tiberim* byla čtvrt na pravém břehu řeky, kde ležely mlýny, jircharny a bydlilo mnoho obyvatelstva řemeslného.

Každá regio dělí se na nestejný počet ulic (*vici*); v čele ulic stáli představení, *vicomagistri.* Jejich počet je nestejný v různých dobách; podle svědectví některých nápisů byli někdy 2, jindy 4 vicomagistri. Ve IV. stol. je (podle zprávy Not. a Cur.) počet viko-

magistrů ve všech čtvrtech stejný, totiž 48, ač počet ulic v jednotlivých čtvrtech je velmi různý, kolísaje se mezi 7 a 78. Vicomagistri byli bráni z propuštěnců a měli k ruce sluhy (minister) stavu otrockého. Hlavní jejich funkce byl náboženský kult Larů a Genia Caesarova[1]) — tím způsobem sloužila tato organisace k upevnění smýšlení monarchistického. S tímto rozdělením města souviselo také zřízení *pravidelného sboru hasičského*. Ochrany proti požárům bylo v Římě svrchovaně třeba. Úzké ulice a chatrná stavba domů napomáhaly rychlému šíření ohně. Již před Augustem bývaly pohotově stráže požární, složené z obecních otroků pod velením tří úředníků: ,,Apud vetustiores incendiis arcendis triumviri praeerant; — — erat autem familia publica circa portas (ms.: portam) et muros disposita, quae inde, si opus esset, evocabatur" (Paulus, Digg. I 15, 1). Augustus zřídil 7 kohort hasičů (*vigiles*) pod velením praefekta z rodu rytířského. Tyto kohorty měly (podle Not. a Cur.) své kasárny takto rozloženy: 1. kohorta v VII. čtvrti, 2. kohorta v V., 3. kohorta v VI., 4. kohorta ve XII., 5. kohorta v II., 6. kohorta v VIII. a 7 kohorta ve XIV. čtvrti. Kromě svých kasáren měly *strážnice* (excubitoria), v každé čtvrti jednu. Každé kohortě byla svěřena ochrana dvou čtvrtí městských. I při této četné ochranné stráži hasičské trpěl Řím často požáry; některé z nich byly katastrofálně záhubné a zpustošily rozsáhlé části města.[2]) Tak jmenovitě za Tiberia (r. 27 a 37), za Nerona (64), za Tita (80), za Kommoda (191). Za Augusta věnována pozornost také úpravě břehů tiberských. Byly ohraničeny (r. 8 a 7 př. Kr.) řadou mezníků (cippi); na 40 těchto kamenů je zachováno. Již před Augustem provedli terminaci břehů censoři r. 53/4. Po Augustovi se tato terminace za různých císařů obnovovala. Zachované kameny terminační[3]) poučují nás, že péči o toto vymezení břehů měli později zvláštní úředníci: curatores riparum et alvei Tiberis. Za Vespasiana je kurátor jen jeden a za Trajana zní jeho titul: curator alvei et riparum Tiberis et cloacarum (Dessau 5930). Na většině těchto zachovaných cippů je udána ve stopách vzdá-

---

[1]) Doklady z nápisů: Dessau 3305—3309, 3613—3615, 6073. — CIL VI 445, 448, 975, 30957 etc. — Srov. Dio LV 8.

[2]) O požárech v starém Římě v. Friedländer, Darst. I⁶ 31 n. — P. Werner, De incendiis urbis Romae aetate imperatorum. Lipsiae 1906.

[3]) Nápisy těchto mezníků v. CIL VI 31540 nn., Dessau 5922 n. Srov. Cantarelli, La serie dei curatores Tiberis. Bull. com. 1889.

lenost cippu nejbližšího, a kameny na pravém břehu Tibery nalezené označují tento břeh jménem „ripam *Veient(em)*". Za císaře Augusta proměněn násep Serviův na východě Říma v příjemnou procházku, zasypáno rozsáhlé pohřebiště k němu přiléhající a proměněno v zahrady *Maecenatovy*. Počet velikých zahrad se během doby množí; byla to náhrada za zmizelé svatoháje. Takové zahrady, známé svou nádherou, byly severně pod Quirinálem; založil je dějepisec Sallustius (horti Sallustiani). Na Pinciu byly horti Domitiani, Aciliani, Lucullani; na východě Říma Tauriani, Epaphroditiani, Lamiani, Maiani a j.; za Tiberou horti Caesaris (odkázané pak závětí národu římskému), horti Getae (na Janikulu?), Agrippinae, mezi Tiberou a Vatikánem Domitiae. Velká část těchto zahrad přešla během časů v držení císařů.[1])

Spořivý Tiberius nepodnikl mnoho staveb k okrase Říma. Jeho zařízením je opevněný tábor praetorianů, jenž vystavěn za městem mezi branou Kolínskou a Viminálskou. Byl později pojat v opevnění Aurelianovo a slouží až do našich dob za kasárny. Kaligula, jenž měl zálibu v provádění podniků gigantických a nesmyslných, rozšířil mocnými substrukcemi pahorek Palatinský k severozápadu a odtud vystavěl vysoký most na Kapitolium — stavba, která po jeho smrti zase zrušena. Klaudiovo jméno zvěčněno v Římě vodovodem, aqua Claudia, který začal stavěti již jeho předchůdce, ale nedokončil; též vodovod Anio novus je dílo těchto dvou vladařů.

Neronova vláda stala se pro Řím významnou známým hrozným požárem r. 64, jehož popis podává Tacitus (ann. XV 38 nn) a Dio Kassius (62, 16—18). Ze čtrnácti městských čtvrtí jen čtyři zůstaly neporušeny; tři zničeny do základů, ze sedmi ostatních zbyly nevelké trosky. Nové zbudování města dálo se však promyšleněji než dříve po gallském požáru: ulice vyměřeny pravidelněji, staly se širšími, nařízeno stavěti jistou část domu z kamene gabinského nebo albánského, „poněvadž ten kámen je ohněm neproniknutelný", bez dřeva; zakázány stavby příliš vysoké a před každým domem zřízena sloupová podsíň. Zajímavo je čísti u Tacita (XV 43), že Řím takto zmodernisovaný a zdokonalený se mnohým lidem líbil méně než úzké uličky a vysoké domy vyhořelého města: ty prý byly více chráněny proti žáru slunečnímu a

---

[1]) G. Lugli, Giardini e ville di Roma antica. — Roma — Spoleto 1919.

proto zdravější. Veřejné stavby obohatil Nero jen lázněmi vystavěnými na poli Martově; lázně ty později dostaly jméno thermae Alexandrinae podle císaře Alexandra Severa, jenž je přestavěl. Ale hlavní Neronova činnost stavební směřovala k vybudování pověstného paláce, *zlatého domu* (domus aurea), který vyplňoval Palatin a přes Velii postupoval na Esquilin, jsa v souvislosti se zahradami dříve Maecenatovými, té doby císařskými.

Z nástupců Neronových Otho a Vitellius užívali pyšného jeho paláce, ale lidumilní Flaviové jej zrušili. Na místě rozsáhlé jeho nádržky postaven velkolepý amfitheatr (Kolosseum je pozdější jeho jméno), dále na západ zřízeno Vespasianem forum Pacis a chrám zosobněného Míru. Na svahu Esquilinu zřídil Titus thermy. Po smrti Titově zřízen na Svaté cestě vítězný oblouk Titův. Nebyl to první oblouk toho druhu v Římě; v době republikánské vystavěn na vých. straně fora oblouk Fabiů, za císařství na témže náměstí oblouk Augustův a na západní straně fora Tiberiův.

Za vlády Vespasianovy, když císař se svým synem Titem zastával úřad censorský (r. 74 po Kr.), provedeno měření města, o jehož výsledcích zachoval zprávu Plinius (H. n. III 66). Z ní se dovídáme: 1. že obvod zastaveného města [1]) měl délku 13200 kroků, t. j. skoro 20 kilometrů;

2. že město, rozdělené na 14 čtvrtí, mělo 275 kaplic Larů a (poněvadž každý vicus měl takovouto kaplici) stejný počet viků;

3. že město mělo 37 bran;

4. že součet vzdáleností od středního milníku, jenž stál na foru, ke všem těmto 37 branám dával dohromady sumu 20765 kroků (= 31147 *m*);

5. udává se také součet vzdáleností od jmenovaného milníku až na konec zastavěného okolí města, ale číslo tohoto součtu není v rukopisech spolehlivé.

Tato zpráva Pliniova přese všechny pokusy vykladatelské zůstává nám nejasná.[2]) Patrno jen, že se udaným obvodem 13200 kroků nemíní obvod hradeb Serviových, který je asi o polovic menší. Snad třeba mysliti na obvod povinný potravní daní —

---

[1]) V tom smyslu vykládám podle Jordana (II 87) slovo *moenia*.

[2]) Huelsen, Der Umfang d. St. Rom zur Zeit des Plinius. R. M. 1897, 148—160.

o němž se zmíníme níže —, a v tomto obvodu, ohraničeném nějakou zdí nebo plotem, hledati třeba 37 Pliniových bran.

Podivné je i měření 37 vzdáleností bran od milníku fora římského. Dovídáme se však z Pliniovy zprávy, že existoval v jeho době „agger Tarquinii Superbi" i hradby na jiných místech; jenže budovy se rozšířily daleko za ně a přidaly tak k původnímu Římu „mnoho měst". Poněvadž kromě toho domy byly vysoké, nemohlo se „žádné město na světě velikostí (t. j. lidnatostí) s Římem srovnávati". Sama sebou zajímavá je zpráva, že se za Vespasiana město důkladně vyměřovalo, a Jordan z toho soudí, že zhotoven také v této době, ne-li už za Augusta, *plán* města a že mramorový plán z doby Septimia Severa, jehož trosky známe, jest jenom obnovením a doplněním staršího plánu Vespasianova.

Třetí Flaviovec Domitian byl milovníkem nádhery stavební a „toužil všechno v zlato a kámen proměniti".[1]) Přidal k císařskému sídlu na Palatinu komplex budov, jejichžto trosky ukazují dosud stopy zmizelé velikoleposti. Na poli Martově zřídil nové stadium (v místě nyn. piazza Navona) a odeum.

Vzhled ulic římských změnil se k svému prospěchu policejním zákazem Domitianovým zřizovati na ulicích krámky. Počet těch pouličních krámů, holíren, lidových kuchyní byl se rozmohl a zatarasil ulice tak, že podle slov Martiálových (VII 61) celý Řím byl velikým krámem: rozkazem Domitianovým stal se zase Římem.

Nerva spojil Augustovo a Vespasianovo forum, zřídiv mezi nimi jako spojení své f. Nervae, zvané i forum transitorium, s chrámem bohyně Minervy, a spoluvladař i nástupce jeho Trajanus svým nádherným forem dokončil řadu náměstí císařských. K založení tohoto posledního a nejnádhernějšího fora bylo třeba již uměle upraviti terén. Úžlabí mezi Kapitoliem a Quirinálem bylo příliš úzké a nejkrajnější výběžek tohoto pahorku byl odkopán, aby se získala plocha k budovám fora Trajanova. Na něm vztyčen památník nového druhu: *columna cochlis*, sloup s točitými schody uvnitř, hlásající svými reliefy vítězství římská nad Dacií. K římským vodovodům přidána aqua Traiana, která sloužila čtvrti Zátiberské. Za Hadriana se stavělo mnoho a mnoho restaurovalo; jest veliké množství cihel, jejichžto značky svědčí době tohoto císaře. Dvě charakteristické stavby dostal od něho Řím: na severu, na pravém

[1]) Plut. Public. c. 15.

břehu Tibery, mausoleum Hadrianovo (andělský hrad) s mostem, který je spojoval s polem Martovým, a v srdci Říma velikolepý dvojitý chrám Venery a Říma, zřízený na mohutné terase při Svaté cestě, blízko Flaviova amfitheatru. Sloup Trajanův napodoben podobným pomníkem vztyčeným na oslavu vítězství Marka Aurelia nad Markomany. Z doby císařů M. Aurelia a Kommoda máme zajímavé dokumenty nápisové, z nichž poznáváme, že se v Římě vybírala daň potravní a město musilo, jak patrno, býti k tomu účelu ohrazeno zdí nebo plotem. Hraniční kameny tohoto obvodu potravní daně nalezeny čtyři. Vidíme z nich, že obvod ten na severu sahal za pozdější hradbu Aurelianovu, kdežto na východě zůstával uvnitř této hradby. Nápisy na nich znějí:

Imp. Caesar M. Aurelius Antonius Aug. Germanicus Sarmat. et. imp. Caesar L. Aurelius Commodus Aug. Germanicus Sarmatic. hos lapides constitui iusserunt propter controversias, quae inter mercatores et mancipes ortae erant, ut finem demonstrarent vectigali foricularii et ansarii pomercalium secundum veterem legem semel dumtaxat exigundo (CIL VI 1016 abc, 31227, Dessau 375). Hrozný požár, který zpustošil město za vlády Kommodovy (r. 191 po Kr.), byl podnětem Septimiovi Severovi a Karakallovi k četným opravám. Mezi jinými budovami opravili Agrippův Pantheon a porticus Octaviae; na obou těchto budovách čteme dosud jména obnovitelů. Význačnou novostavbou Severovou bylo Septizonium, které, jsouc postaveno pod jihovýchodním cípem Palatinu, mělo býti ozdobným průčelím celého pahorku, vyplněného z veliké části sídlem Caesarů. Karakalla sám zbudoval na jihu Říma své obrovské lázně (thermae Antoninianae), z jejichž trosek vidíme do dneška rozsáhlost a velikolepost stavby; uměleckou nádheru pak uhodneme ze sochařských památek (jako je býk Farneský) tam kdysi nalezených. V III. stol. začíná se velmoc římská již kolísati pod nájezdy barbarů a nastala nutnost vystavěti kolem Říma mocné hradby. Císař Aurelian a jeho druhý nástupce Probus provedli toto veliké dílo v době poměrně krátké (270—282).

Vzestup a rozvoj Říma ve IV. stol. po Kr. je u konce. Posledními císaři, kteří vynikajícím způsobem přispěli k zvelebení města, jsou Diokletian, Maxentius a Konstantin. Prvý, jenž prožil dobu své vlády většinou mimo Řím, dal městu rozsáhlé lázně na pahorku Quirinálském, jejichžto zbytky chovají v sobě kostel S. Maria degli angeli a národní museum (museo delle terme). Stavby

Maxentiovy jsou veliký cirkus za městem při silnici Appiově a basilika, kterou dostavěl a svým jménem označil Konstantin. Její trosky u Svaté cesty patří k nejvelkolepějším zříceninám římským. Naproti tomu z lázní Konstantinových na Quirinálu nezbývá nyní už nic. Vítězný oblouk, jímž senát římský oslavil válečný úspěch Konstantinův, je největší a nejkrásnější z dochovaných oblouků. Ale jeho plastická ozdoba je vzata ze starších pomníků a svědčí jen o umělecké nemohoucnosti IV. století. Ještě v druhé polovici tohoto věku vznikají na poli Martově nová sloupení (boni Eventus, porticus Maximae) a vítězný oblouk Gratianův, Theodosiův, Valentinianův — ale v V. stol. město Řím jako západní říše římská začíná klesati.

Statistika, kterou obsahují breviaria Notitie a Curiosa, staví nám svými daty na oči velikost a krásu Říma v době Konstantinově. Město mělo 423 (nebo 424) chrámů, 3 kamenná divadla, 2 amfitheatry, 2 veliké cirky, 10 nádherných basilik, 11 rozsáhlých therm kromě 856 menších lázní a 290 skladišť na zboží. K jeho ozdobě sloužilo 1352[1]) kašen, 15 nymfeí, 2 sloupy s točitými schody, 5 obelisků, 2 sochy kolosální, 22 jízdných soch, 80 zlatých (pozlacených) soch bohů, 77 soch ze slonové kosti. Vodu přivádělo do města 19 (?) vodovodů. Veřejných biblioték bylo 28, paláců 1790, „insulí" 46602.

Uvažujeme-li o významu slova „insula" podle zachovaných zpráv, postřehneme, že význam se během doby změnil a že také v době Konstantinově, kdy vznikl originál Notitie a Curiosa, nemá slovo to vždy jeden a týž význam. Původní smysl vysvětluje Festus exc. 111 takto: insulae proprie dicuntur, quae non iunguntur parietibus cum vicinis circuituque publico aut privato cinguntur — tedy dům v městě ojediněle stojící, ulicemi ohraničený. Ale v pramenech I. stol. před Kr. čteme slovo „insula" ve významu „činžovní dům", v kterém se byty pronajímají. V tom významu mluví Cicero ad Att. XVI 1 „de fructu insularum" (o výnosu činže) a jmenuje „Clodii insulam" (pro Caelio VII 17). Z Pompej známo je ohlášení o uprázdněných bytech: Insula Arriana Polliana Cn. Alifii Nigidii Mai. Locantur ex K. iuliis primis tabernae cum pergulis suis et cenacula equestria et domus etc (CIL IV 138).[2]) Z do-

[1]) Podle jednotlivě uvedených položek měl býti součet 1212.

[2]) „Domus" při tom znamená asi hlavní velký byt, proti jednotlivým pokojům „pro urozené pány" (equestria).

kladů epigrafických známe některé činžovní domy vlastními jmény, snad vynikaly rozsáhlostí. Takové jsou insula Bolani (CIL VI 67), Sertoriana (VI 29791), Vitaliana (VI 33893). — Notitia uvádí v IX. okresu insulam Felicles.

Naproti tomu není možno, aby při velkém počtu „insulí" v X. okrese bylo slovo to znamenalo „činžovní dům". Tento okres (Palatin) měl podle Notitie 2642 insulí a 80 domů (paláců). Kdyby každý z těchto 2722 domů pokrýval jen 100 m^2, vyplnily by dohromady 272.200 m^2. Ale celý Palatin i s úpatím, které do téhož okresu patří, má plochu asi 200.000 m^2, a z této plochy paláce císařské, Apollinův chrám a bibliotéka pokrývaly asi 93.000 m^2. Vedle toho bylo v okrese tom 48 horreí, 44 balineí a něco prostory zaujímaly také ulice.

Zdá se tedy, že slovo „insula" je také označením jednotlivého pronajatého bytu.[1])

Mezi těmito zajímavými daty pohřešujeme zprávy o počtu obyvatelstva. Všechna starověká udání o lidnatosti Říma jsou neúplná. Livius sice zaznamenal v svém díle výsledky jednotlivých censů,[2]) avšak počet „římských občanů" není totožný s počtem obyvatelů Říma. Na jedné straně scházejí v něm otroci a obyvatelé bez práva občanského, na druhé straně mohou v počtu býti zahrnuti občané, kteří nebydlili stále v Římě a jen v den censu byli tam přítomni.

Také nepřímý úsudek ze zprávy císaře Augusta (Res gestae), že r. 5 př. Kr. rozdělil 320.000 osobám z lidu římského peněžní příspěvek, je velice nespolehlivý. Friedländer (Darst. I 59) připočítává k těmto obdarovaným 320.000 občanům ještě:

265.000	žen,
17.000	senátorů, rytířů a jejich rodin,
13.000	vojáků,
60.000	cizinců a dospívá k číslu
675.000	osob svobodného obyvatelstva.

[1]) O insule pojednává Jordan Top. I 1, 537 nn., ale v svých výpočtech dopustil se omylu; v. Richter, Insula (Hermes 1885). — Attilio Marchi, Ricerche intorno alle insulae o case a pigione di Roma. Memoria presentata al r. istituto Lombardo di scienze e lettere. 1891. Milano. K tomu posudek Huelsenův, Dritter Jahresb. ü. Topogr. d. Stadt Rom. R. M. 1892.

[2]) Liv. I 44, III 3, III 24, X 47, XXVII 36, XXIX 37, XXXV 9, XXXVIII 36, XLII 10. I periochy Liviových knih udávají počet občanů při jednotlivých censech.

Počet otroků, který k tomu přistupuje, musíme si mysliti ovšem hodně veliký, takže bychom dostali celkem přes milion obyvatel. Také výpočty ze zpráv o obilí do Říma ročně dováženém jsou neurčité. Každým způsobem byl Řím v dobách císařských milionovým městem.

Kontrast mezi nádherou a bohatstvím sídelního města a mezi velkoměstskou bídou podle všeho byl daleko větší než v moderních městech. Jakkoliv skrovné jsou o takovýchto věcech zprávy starověkých autorů, lze z nich přece uhodnouti, že veliké množství obyvatelů Říma bydlilo za drahé nájemné ve špatných a těsných bytech.[1])

4. Hradby Servia Tullia.

Sedmipahorkový Řím obklíčen byl opevněním, které využilo důmyslně přirozených vlastností terénu. Na kraji pahorků, jejichžto svah sám byl ochranou proti útoku, vystavěny zdi; a tam, kde Řím měl před sebou rovinu, t. j. na straně východní, kde se pahorky Quirinál, Viminál a Esquilin spojovaly v rovnou vyvýšeninu, zřízen široký příkop a násep, podepřený s obou stran mohutnou zdí.

Zprávy starověké připisují toto opevnění souhlasně době královské. Cicero (de rep. II 6) přičítá je „moudrosti jak Romula, tak i ostatních králů". Podle Livia (I 38) začal opevňovati město Tarquinius Priskus; a Dionysius Hal. (III 67) tvrdí, že před tímto králem hradby byly chatrné a kvapně zřízené, a on první je nahradil důkladnou zdí z pravidelně přitesaných velikých kamenů. Ale dokončení hradeb, jmenovitě velikého náspu a příkopu esquilinského, oba dějepisci (Liv. I 44, Dionys. IV 14) a s nimi Strabo (V 3) připisují Serviovi Tulliovi. Za Tarquinia Superba byl prý tento násep zvýšen, příkop rozšířen a přistavěny věže (Dionys.

[1]) Srov. P. Castiglioni, Della popolazione di Roma dalle origini ai nostri tempi (Monografia d. c. d. Roma II); R. Pöhlmann, Übervölkerung d. antiken Groszstädte im Zusammenhange mit der Gesammtentwickelung städtischer Zivilisation dargestellt, Lipsko 1884; Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms I 1; E. Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale (Mémoires de l'ac. d. inscript. et d. b. lettres t. XL, 1915); Guido Calza, La preminenza dell' Insula nella edilizia Romana (Monum. d. acc. d. Lincei vol. XXIII, p. 541—608, 1916).

IV 54); odtud Plinius Starší (III 5, 7) jej jmenuje agger Tarquinii Superbi.

V době republikánské děje se několikráte zmínka o opevňování Říma. Podle Livia (VI 32) dali censoři r. 377 př. Kr. „vystavěti zeď z kvádrů". R. 352 př. Kr. byly hradby opravovány (Liv. VII 20) a za druhé války punské zvolena „pětičlenná komise pro opravu hradeb a věží" (Liv. XXV 7). Také za válek občanských mezi Mariem a Sullou bylo opevnění zesilováno (Appian b. c. I 66) a snad i před příchodem Caesarovým od Rubikonu.[1]) Ale za císaře Augusta, kdy zmizely obavy z nepřátelských útoků, byly hradby zanedbány a přistavěny k nim na mnoha místech domy, takže bylo nesnadno pásmo hradeb mezi domy sledovati (Dionys. IV 13).

Z tohoto opevnění, jež bývá vlivem zpráv Liviových a Dionysiových nazýváno hradbou Servia Tullia, zachovaly se dosud některé trosky; přečetné kusy jeho byly na různých místech odhaleny a opět zasypány nebo zničeny. Ale celý obvod jeho není nám přesně znám a na mnohých místech musíme se jeho linie toliko dohadovati. Plocha jím zahrnutá odhaduje se asi na 4,260.000 m^2 a je tedy o $^1/_8$ menší než Staré a Nové město pražské dohromady.[2]) Kruh těchto hradeb ležel úplně na levém břehu řeky. Čteme sice u Livia (I 23), že Ankus Marcius opevnil také Janikulum — nequando ea arx hostium esset —, ale bylo-li v době královské takové opevnění zřízeno, bylo patrně oddělenou tvrzí a s městem nesouviselo. Jak vypadalo Serviovské opevnění Říma na straně západní, proti Tibeře, o tom se podle nepřímých jenom zpráv, jež se nám zachovaly, utvořilo dvojí různé mínění.

Podle jednoho spojovala jedna linie hradební břeh Tibery s jižním cípem Kapitolia a jiná linie, jižnější, se severozápadním úpatím Aventina. Podle zpráv starých historiků břeh sám mezi začátky těchto linií nebyl opevněn;[3]) ale při regulaci Tibery v nové době stopována byla stará tufová zeď v délce 600—700 *m*, a Lanciani ji pokládá za starou hradbu (R. a. Exc. 63; id. F. U.). Hranice mezi vnitřkem města a polem Martovým určuje se přibližně podle

---

[1]) Srov. L. f. 1919, str. 251.

[2]) V. Pöhlmann, Aus Altertum u. Gegenwart, 2. vyd. 1911, str. 205. — Obě první dvě čtvrti pražské mají dohromady povrch 4,888.898 m^2 (Ottův Slov. nauč. XX, str. 399).

[3]) Dionys. H. V 23: *ἀτείχιστος οὖσα (Ῥώμη) ἐκ τῶν παρὰ τὸν ποταμὸν μερῶν.* — Srov. id. IX 68 (Liv. II 10).

Liviova vypravování XXV 7. Tam se udává, že požárem byly zničeny mezi jinými chrám Fortunin a chrám Matris Matutae *uvnitř* města a chrám *Spei* za branou Karmentskou. Zbytky tohoto chrámu tají se pod kostelem S. Nicola in Carcere na náměstí Montanara, za chrám Fortunae nebo Matris Matutae pokládá se kostel S. Maria Aegyptiaca. Je-li tento výklad správný, procházela mezi těmito kostely, na jih od náměstí Montanara, hradba, jež spojovala Tiberu s úpatím Kapitolia. V tomto traktu, asi 150—180 *m* dlouhém, byly porta *Flumentana, Carmentalis* a podle některých mínění i Triumphalis. O první z těchto bran nečteme u starých autorů nic, co by blíže označovalo její polohu.[1]) Festus (89) tvrdí: Flumentana porta appellata, quod Tiberis partem ea fluxisse affirmant. Určitější jsou zprávy o bráně Karmentské. Měla jméno od matky Euandrovy, věštkyně, které byla zasvěcena svatyně nebo oltář na blízku brány (Solinus I 13; Dionys. H. I 32), a ležela přímo pod sráznými výšinami Kapitolia (Plutarch, Kamillus 25). Měla dva oblouky a pravým z nich vytáhli r. 479 př. Kr. Fabiové k nešťastné bitvě na Kremeře. Proto byl tento východ pokládán za neblahý:

Carmentis portae dextra est via proxima Jano,
ire per hanc noli, quisquis es, omen habet
(Ovid. F. II 201, Liv. II 49).

Brána proto nazývána i porta *scelerata* (Festus 334; 285; cf. Servius ad Aen. VIII 337).

Dál k jihu byla druhá linie hradební, jež spojovala břeh řeky s úpatím Aventinu. V ní se otvírala porta *Trigemina*,[2]) u starých spisovatelů nejednou jmenovaná. Byla u Aventinu, kam pověst kladla sídlo Kakovo a kde začínal stoupati na pahorek *clivus Publicius*. Za ní u Tibery bylo emporium a solnice (Dionys. H. I 32, Frontinus aq. 5, Liv. XXXV 10, Solinus I 8). Tak vylíčili západní stranu Serviova opevnění Lanciani, Huelsen i Richter.

---

[1]) V. Livius VI 20, XXXV 9, Varro de r. r. II 2, Cic. ad Att. VII 3, 9.

[2]) E. Schulze uveřejnil v Arch. Zeit. 1872 domnělé vyobrazení této brány a svatyně Herkulovy stojící u ní. Obraz je reprodukcí výkresu ze XVI. stol., jenž byl zhotoven podle antického reliefu, nyní ztraceného. Brána ta má jen jeden oblouk a byla by proto velmi nepřesným vyobrazením portae Trigeminae, která podle svého jména měla oblouky tři.

Naproti tomu představují si jiní, že hradba ta s Aventinu sestupovala směrem celkem severním a linií, zlomenou asi v okolí oblouku Iani Quadrifrontis na Velabru, spojovala Aventin s Kapitoliem. Hradba byla vzdálena řeky a forum Boarium leželo mimo ni. V tomto traktu bylo mnoho bran. Předně branka objevená r. 1888 na blízku kostela S. Maria in Cosmedin, jež byla ještě v republikánské době zazděna cihlovou zdí (B. c. 1888, st. 21). Pak p. *Trigemina*, dále *duodecim portae*, o kterých mluví Plinius (H. n. III 66) a které asi vedly přímo do Velikého cirku. Mezi nimi byla porta *Triumphalis*, kterou vítězný vojevůdce vjížděl do cirku; pak porta Flumentana, snad v místech, kde nyní stojí Ianus Quadrifrons. Je to nad Velikou kloakou, na místě nízko položeném, které asi často bývalo zaplaveno povodněmi Tibery. Pod samým Kapitoliem byla p. Carmentalis. Ale snad i ty dva oblouky, které postavil L. Stertinius před chrámem Fortuny a Matris Matutae (Liv. XXXIII 24), byly branami v hradbu prolomenými. Ovidius, mluvě o chrámě Fortunině, zmiňuje se o bráně řečené Fenestella (F. VI 578) a scholiasta Suetoniův tvrdí „Porta Triumphalis media fuisse videtur inter Flumentanam et *Catulariam*". Tímto výkladem mění se také výklad antických budov zachovaných na foru Boariu. Kulatý chrámek (nyní S. Maria del Sole) se pokládá za chrámek Herkulův a dorský chrám na sever od něho (n. S. Maria Aegyptiaca) za svatyni Portunovu. Svatyně Matris Matutae a Fortunae, které podle výše uvedeného místa Liviova ležely uvnitř hradeb, kladou se více na východ, blíže Velabra.

Tak vyložil topografii těchto částí Říma A. Piganiol (Les origines du forum Boarium, Mélanges 1909). Jeho výklad se v mnohých jednotlivostech dobře shoduje se starými texty, ale zůstává přece hypothesou nejistější než mínění uvedené na prvém místě.[1])

Různým způsobem vykládá se poloha portae *Triumphalis*, kterou procházívaly průvody vítězoslavných vojevůdců. Takový průvod císaře Vespasiana s Titem popisuje Josephus Flavius (b. I. VII 5, 4). „Císař, vyjednávav se senátem v portiku Oktaviině, postupoval ku bráně, která své jméno dostala od triumfů jí procházejících. Tu oblekše triumfální roucho a obětovavše bohům, kteří měli

[1]) V některých argumentech pojednání Piganiolova našly by se spory, a nepravděpodobný je veliký počet bran, který se předpokládá v hradbě asi 500 *m* dlouhé. Autor kromě bran uvedených klade tam ještě „porta Navalis" a „Minucia" (Paulus ex F. 122).

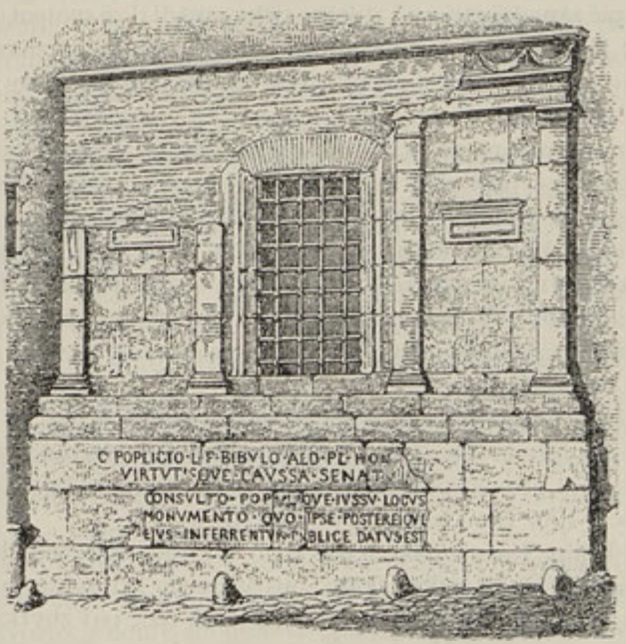
své svatyně blízko brány, vedli průvod postupujíce divadlem, aby podívaná byla zástupům lidstva pohodlnější." Huelsen podle tohoto popisu předpokládá, že porta Triumphalis byl oblouk volně stojící na poli Martově, někde na východ od cirku Flaminiova — neboť tento cirkus snad označil Flavius nepřesným výrazem *διὰ θεάτρων* —, a na plánu Kiepertově je naznačena brána mezi kostelem Gesù a ulicí Aracoeli (v. příl. IV.). Jiní pokládali bránu tu za bránu v hradbách Serviových uprostřed mezi branami Flumentana a Carmentalis. Piganiol, podle jehož výkladu Serviova hradba jde podle samé západní strany Velikého cirku, uvádí ji ve spojení s cirkem samým. Upozorňuje, že Varro (l. l. V 153), vyloživ význam slova *oppidum* = carceres circi, uvádí z Naevia citát: dictator ubi currum insidit, pervehitur usque ad oppidum. O Neronově pak vítězoslavném návratu po pěveckém tournée v Řecku vypráví Suetonius (Nero, 25), že vjezd císařův do měst Neapole, Antia, Albana dál se průlomem hradeb k tomu cíli zvlášť způsobeným; „dehinc diruto circi Maximi arcu per Velabrum forumque Palatium et Apollinem petit" (sr. Dio LXIII 20). Z toho soudí Piganiol, že porta Triumphalis byla brána vedoucí do cirku. Vítězný průvod prošel celou délku závodní dráhy, obrátil se okolo mety a vyšel severní stranou na Velabrum.

Brána triumfální existovala již za republiky a je o ní zmínka u Cicerona (or. in Pis. 55). Císaři Augustovi prokázána po smrti pocta, že byl průvod pohřební veden touto branou (Tac. ann. I 8, Suet. Oct. 100, Dio Cassius LVI 42, 1).

Od brány Karmentské následoval v kruhu opevnění Kapitolský pahorek, jehož příkré skály, místy uměle přitesané, byly přirozenou pevností. Na skále vystavěna ještě zeď; její zbytky viděti nad uličkou vicolo della rupe Tarpea. Jiné kusy zdi se zachovaly u vozové cesty salita delle tre pile, která serpentinou vystupuje nyní z náměstí Aracoeli na Kapitolium; v starověku nebylo s této strany na pahorek žádného přístupu. Mimo to nalezeny zbytky mezi ulicemi *delle tre pile* a *tor dei specchi* (R. M. 1893, str. 287), ve dvoře domu č. 15 v ulici della Pedacchia, jakož i mezi pomníkem Viktora Emanuela a ulicí Giulio Romano. Na východní straně Kapitolia sestupovala hradba zase do údolí; části její byly konstatovány v ulici di *Marforio* r. 1862 v domech č. 81 C a 81 E, r. 1881 u čísel 73—75 (Borsari, Le mura e porte di Servio. B. c. 1888). Od Kapitolia mířila zeď na pahorek Quirinálský

a tato část její musila býti zničena založením fora Trajanova, ne-li už dříve.

Není pochyby, že na východní straně pod Kapitoliem bývala v hradbách b r á n a, neboť tam ústila do města silnice Flaminiova, probíhající pod nynějším Corsem. Hned za branou byla silnice lemována náhrobky. Jeden z nich se zachoval dosud na svém původním místě, na úpatí velkolepého pomníku Viktora Emanuela II. Náhrobek byl 9 *m* vysoký, zbudován z travertinu, a měl snad



Obr. 6. Náhrobek Bibulův. (Art. Schneider, Das alte Rom, IV, 12.)

původně podobu malého chrámku s obdélníkovým půdorysem; jen západní část a část jižní strany se však zachovala. Stěna nad vysokým soklem je článkována čtyřmi pilastry, nad nimiž býval architráv a římsa (Not. scavi 1907, str. 410 nn.). Na soklu je nápis podle svého rázu pocházející z posledních dob republiky:

C. Poplicio C. f. Bibulo aed. pl. honoris virtutisque caussa senatus consulto populique iussu locus monumento quo ipse postereique eius inferrentur publice datus est. CIL VI 1319.

V okolí byly nalezeny zbytky i jiných hrobů, sestrojených z cihel.

Jak slula brána, za kterou stál náhrobek Bibulův?

Obyčejně se předpokládá, že slula *porta Ratumenna*, a to podle vysvětlení Festova 274: Ratumenna porta a nomine eius appellata est, qui ludicro certamine victor Etrusci generis iuvenis Veis consternatis equis excussus Romae periit. Qui equi feruntur non ante constitisse quam pervenirent in Capitolium.[1]) Toto spřežení přiběhlo do Říma od severu, a jestliže Ratumenna porta je branou Serviova opevnění, nemohla to býti jiná než ta, kterou do Říma ústí Flaminiova silnice; jména ostatních bran na severní straně Říma jsou nám známa. Huelsen, nepokládaje toto vypravování za spolehlivé, dává bráně jméno *Fontinalis*. Od brány toho jména k oltáři Martovu na Martově poli vystavěno bylo sloupení (Liv. XXXV 10), a ježto si nelze prý dobře mysliti, že by sloupení bylo bývalo stavěno po svahu dolů, soudil Huelsen, že p. Fontinalis nemohla býti na výšině Quirinálské, nýbrž že je to název brány, v níž končí silnice Flaminiova (Rhein. Mus. 1894, str. 411).

Ale naproti tomu mluví závažná okolnost, že brána řečená „Fontinalis" byla zajisté blízko nějakých pramenů. K tomu ukazuje jmenovitě výrok Paulův (ex Festo 85): Fontinalia, fontium sacra unde et Romae Fontinalis porta. Pod Kapitoliem v místech, kde asi brána stála, pramenů není; ale hojné prameny vyskytly se na výšině Quirinálské v okolí náměstí Magnanapoli. Také není nemožno, že byl porticus vystavěn podle cesty sestupující se svahu; víme, že podobný porticus byl při klivu stoupajícím na Kapitolium. Proto pokládám za případnější klásti bránu Fontinalis na výšiny Quirinálské, kam ji odkazuje Lanciani (F. U. t. XXII), a nazývati bránu, do níž ústila via Flaminia, porta R a t u m e n n a.[2])

---

[1]) Totéž vypravuje Plinius N. h. VIII 161. Plutarch, Poplic. c. XIII *ἄχρι οὗ τῷ Καπετωλίῳ προσμίξαντες ἐξέβαλον αὐτὸν ἐνταῦθα παρὰ τὴν πύλην ἣν νῦν Ῥατουμέναν καλοῦσιν.* Tato slova by se dobře hodila na bránu ležící přímo pod Kapitoliem.

[2]) Několik zmínek epigrafických, jako „tablarius a porta Fontinali" (CIL VI 9514, 9921, 33914), nám nepoví nic o poloze brány. Morpurgo (La porta Fontinalis ed il campus Minor. B. c. 1906) chtěl ztotožniti bránu Fontinalis s branou Kapenskou na jihu Říma, Martův oltář, k němuž bylo vedeno sloupení, pokládal za oltář před Martovým chrámem in via Appia; kolem něho prý byl také „Campus".

Nejbližší kus Serviových hradeb viděti na výšině Quirinálské, na náměstí Magnanapoli, kde jejich zachované tufové kvádry jsou nyní obklíčeny trávníkem a květinami.

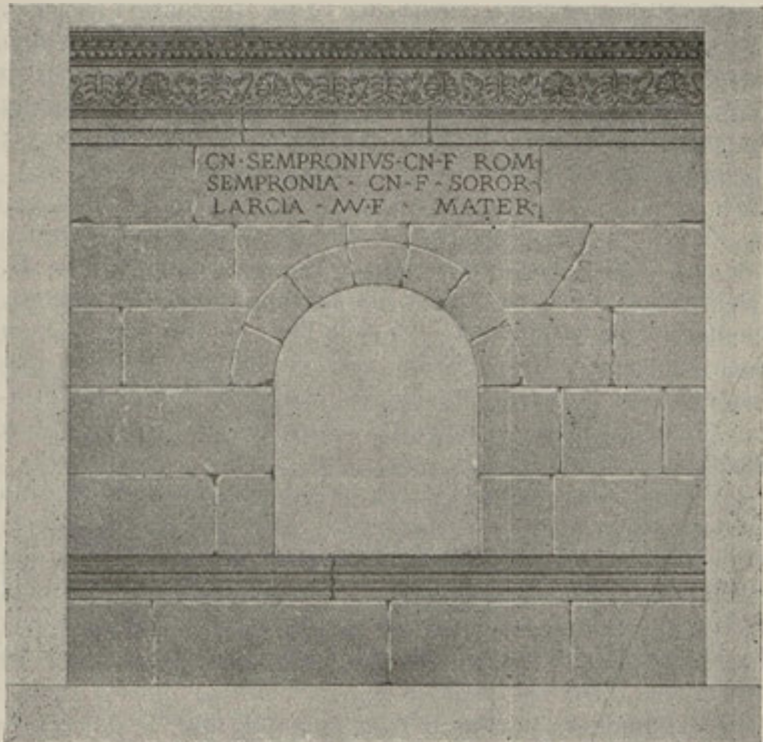
Na rohu téhož náměstí a ulice del Quirinale v paláci Antonelli je zachován kus hradby a oblouk brány v světlosti 2·11 *m* vysoký, 1·95 široký. Byla různá mínění vyslovena o tom, může-li tento oblouk platiti za bránu Serviova města; Lanciani (Ara Ver-



Obr. 7. Brána Serviových hradeb v paláci Antonelli.

mini, B. c. 1876) to nepřipouštěl, Borsari (Le mura e porte di Servio, B. c. 1888) předpokládal. Důkladnější zkoumání konstrukce ukázalo, že brána je sice stavěna z balvanů šedého tufu jako nejstarší partie zdí Serviových, ale spočívá na základech betonových, tedy byla rekonstruována v poslední době republiky, při čemž se užilo starého staviva (Graffunder, Das Alter der servianischen Mauer, Klio 1911). T. Frank (Americ. j. Arch. 1918, vol. XXII) pokládá tuto branku za konstrukci z doby Sullovy, kdy se hradby zesilovaly proti očekávanému útoku Mariovců. To, myslím, nevylučuje možnosti, že to byla brána starého, původního založení, která byla

později z nějaké příčiny přestavěna. Má sice na městskou bránu malé rozměry, ale staré opevnění Serviovo mohlo míti vedle větších bran i malé branky, jako v hradbě Aurelianově byly vedle bran i posterulae.



Obr. 8. Hrobka Semproniova na Quirinálu.
(Podle A. Schneidera, Das alte Rom, IV, 17.)

Na Quirinálu byly jistě brány *Sanqualis*, *Salutaris* a *Quirinalis*. Víme o nich ze zmínky Pavla Diakona (p. 345, 327, 255). První měla jméno od blízké svatyně Semona Sanka, druhá byla blízko chrámu Salutis, třetí tak nazvána „sive quod ea in collem Quirinalem itur seu quod proxime eam est Quirini sacellum". Svatyně Sankova byla v okolí zahrady Colonnů na západě pahorku, a snad branka v paláci Antonelli je branou nazvanou po ní.

Kusy hradeb nalezeny nad divadlem teatro nazionale a v zahradě Colonnů. V okolí královských koníren (scuderie) nalezen náhrobek s nápisem: Cn. Sempronius Cn. f. Rom. Sempronia Cn. f. soror Larcia M. f. mater (CIL VI 26152). Jím je dotvrzena zase antická silnice vycházející z brány a tedy blízkost brány, patrně portae Salutaris. Pak zjištěny zbytky hradby v zahradách paláce Quirinálského. Bránu *Quirinálskou* třeba hledati v bloku domů mezi ulicemi Quattro Fontane, del Quirinale a del Giardino reale. Tam byly nalezeny zbytky schodů, lemovaných zdí a vedoucích od severu na pahorek; předpokládá se, že vedly k bráně (Lanciani, Recenti scoperte, B. C. 1892).

Zeď Serviova v dalším svém traktu protínala by ulici Quattro Fontane, v níž byly nalezeny její zbytky mezi domy č. 35 a 37. Pak jsou známy kusy nalezené v zahradách za kostely Sta Susanna, Sta Maria della Vittoria a v ulici delle Finanze. Kus hradby 35 *m* dlouhý objeven r. 1909 v bloku mezi ulicemi delle Finanze, Piemonte, Flavia, Aureliana; prodloužením ulice S. Niccolo da Tolentino do tohoto bloku rozbořena a odstraněna z něho část 9 *m* dlouhá (B. c. 1909, str. 345—348).

V okolí ulic Collina, Salaria, Venti Settembre dosahovalo opevnění svého nejsevernějšího bodu. Odtud se obracelo směrem skoro jižním a na počátku tohoto traktu byla *porta Collina*. Její poloha zjištěna při stavbě paláce pro ministerstvo financí: brána ležela pod severovýchodním křídlem této budovy a tam nalezeny zbytky antické dlažby ulice, která procházejíc touto branou slula *vicus portae Collinae* (CIL VI 450).

Od této brány k jihu táhl se pověstný *agger Servii Tullii*. Dionysius Hal. (IX 68) popisuje jej takto: „Jedno však místo, které z celého města je nejsnáze útoku přístupno, od brány řečené Esquilinská až ku Kollinské jest opevněno rukou lidskou. Neboť jest před ním vykopán příkop na nejužším místě přes 100 stop široký a jeho hloubka je 30 stop. Nad příkopem stojí zeď souvisící na vnitřní straně s vysokým a širokým náspem, takže by ji ani bořicí stroje neroztřásly ani se nedá podkopáním základů zvrátiti. To místo se táhne do délky asi 7 stadií, do šířky 50 stop."

Tato míra se shoduje se skutečností: délka náspu mezi jmenovanými branami rovná se asi 1350 *m*, a 7 olympijských stadií

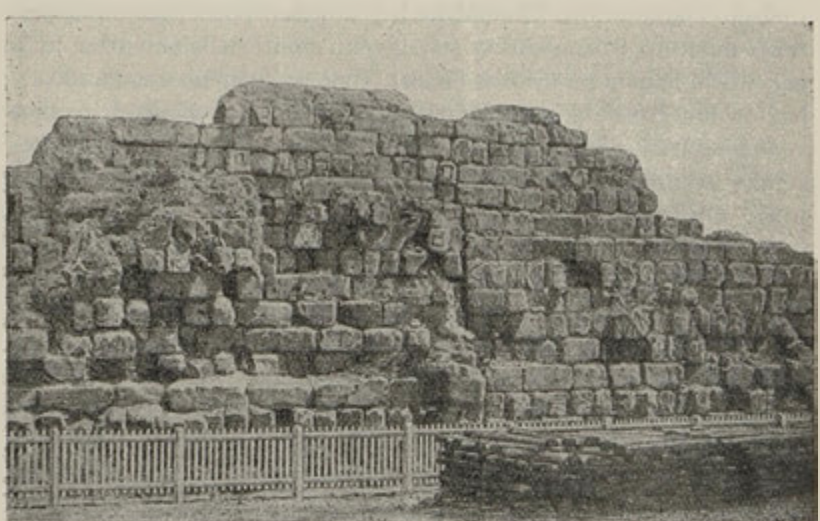
(po 192·2 *m*) dalo by 1345·4 *m*. Strabo (V 3, 7) udává délku méně přesně na 6 stadií a připomíná, že nad příkopem stály i věže.

Násep a hradba vzbuzovaly svou rozsáhlostí a důkladností obdiv současných pokolení (Plinius H. n. XXXVI 104.). Byly předmětem útoků za válek Sullových a ještě za boje Flaviova vojska proti Vitelliovi hraje porta Collina nějakou úlohu (Tac. h. III 82). Ale celkem byl násep již za Augusta rušen, zastavěn nebo proměňován v příjemnou, výslunnou procházku: „nunc licet aggere in aprico spatiari" (Horác, S. I 8, 15). Během století zmizel příkop i násep. Okolo brány Viminálské byl vyvýšen pozdějším návozem, takže místo to, jmenované ve středověku monte della Giustizia, bylo nejvyšším bodem na východě Říma. Bylo proměněno v sad a okrášleno sochou Romy. Při stavbě nádraží r. 1862 bylo rozkopáno a objevena mohutná zeď Serviova opevnění. V převratech půdy, které způsobil stavební ruch po r. 1870, byly zbytky zdi a příkopu na mnohých místech objeveny a popsány. Celý agger měl tvar čáry celkem skoro od severu k jihu mířící, ale místy v tupém úhlu zlomené. Příčný řez náspem a příkopem ukazuje všude stejnou podobu. Zeď, která podpírala násep na straně zevnější, je v severní své části stavěna z velikých, pravidelně přitesaných kamenů tufových, jejichž výška je většinou 2 římské stopy, t. j. 0·59 *m*, a které bývají kladeny střídavě po délce a po šířce. Jsou spojovány železem. Utvrzena byla věžemi, které byly 7·61 *m* od sebe vzdáleny a měly půdorys čtverce se stranou 2·04 dlouhou. Ale jižní část zdi, asi dvě třetiny linie mezi branou Viminálskou a Esquilinskou, ukazuje poněkud jinou konstrukci: stavivem jsou kvádry z peperinu, přesněji přitesané (také železem spojované), což Lanciani uvádí ve spojení se zprávou Dionysia Hal. (IV 54), že Tarquinius Superbus část hradeb zesílil. Parallelně se zdí zevnější běžela uvnitř města druhá zeď, která násep s vnitřní strany podpírala.

Příkop se v době císařské vyplňoval. Mezi ulicemi Volturno, Gaëta a Montebello, na východ od lázní Diokletianových, nalezena v zemi spousta prázdných, převrácených amfor, které ležely ve třech až šesti vrstvách na sobě a byly tam vloženy patrně jen k vyplnění příkopu. Mnohé z nich byly datovány jmény konsulů a jejich data se pohybují mezi r. 34 př. Kr. a 45 po Kr. Ležely často starší amfory navrchu, pozdější vespod. Z toho patrno, že

sem nebyly ukládány postupně, nýbrž *najednou,*[1]) a to asi v polovici I. stol. po Kr. Jako byl rušen příkop, tak byla zatarasena i hradební zeď. Nalezeny místy soukromé domy, přistavěné přímo k ní tak, že shledány na ní i stopy nástěnných maleb.

Kus této zdi na jih od brány Kollinské bylo viděti až do r. 1907 na náměstí Cinquecento, blíže lázní Diokletianových. Byl odstraněn k usnadnění kommunikace, ale rozebraná zřícenina byla pečlivě znovu sestrojena ve dvoře musea delle Terme (Not. sc. 1910, str. 495 nn.). Blízko této zbořené zdi byla *porta Viminalis.* Její polohu



Obr. 9. Zbytky Serviovské hradby u nádraží.
(Podle O. Richtera, Topogr. v. Rom, str. 42.)

na sever od ohrady nádražní lze uhodnouti podle zbytků antické dlažby, které objeveny na náměstí Cinquecento; byla to ulice vedoucí k bráně. Dále k jihu nalezneme největší a nejimposantnější zbytek Serviovy hradby v ohradě nádražních skladišť. Místy leží tu na sobě až šestnáct řad kamenů průměrně 1·5 *m* dlouhých a 0·59 *m* vysokých. Na nich lze pozorovati různá znaménka kamenická, jež většinou nemají podoby latinských písmen ani starého špiča-

[1]) Dressel, Di un grande deposito di anfore, B. c. 1879.

tého písma, známého z nápisů etrurských.[1]) Přichází potom zbytek zdí zachovaný na náměstí Manfredo Fanti. Zde měnila linie hradeb svůj směr, lomila se v tupém úhlu 155° a uvnitř vrcholu tohoto úhlu byla zesílena kulatou věží. Poloha následující *brány Esquilinské* je dosud označena vítězným obloukem Gallienovým, který byl vztyčen r. 262 po Kr. na místě bývalé brány. Střední část tohoto oblouku dosud stojí u kostela sv. Víta v ulici stejného jména.

Dále za branou Esquilinskou byly opevněním města zase pouhé zdi, bez příkopu a náspu. Z jejich zbytků, které se při stavbách a regulaci oné čtvrti našly, zachovala se část na křižovatce ulic Merulana a via Leopardi. Zde prolomena zeď v době Augustově stavbou t. zv. auditoria Maecenatova, jež i s přiléhajícími kusy Serviovy hradby zůstalo zachováno. Odtud dále k jihu je zbytků známých málo. U kostela Santi Quattro Coronati je několik kamenů tufových, jež se pokládají za součástku Serviových hradeb, ale neleží na svém původním místě: všechny rekonstruované plány starého Říma kreslí hradbu mnohem východněji.

Dvě brány čteme jmenovány v starověkých pramenech, jež podle svého názvu stály na Caeliu: porta *Caelimontana* a *Querquetulana.* Caelimontana je jmenována u Cic. in Pisonem 23, 55, a u Livia XXXV 9 (fulmine icta est). Querquetulanu jmenují Festus 261 a Plin. H. n. XVI 37 beze všeho označení polohy; ale z Tacita (ann. 4, 65) víme, že Querquetulanus je staré jméno Caelia.

Předpokládati možno, že, jako v dobách císařských, tak již v dávnějším věku vedla cesta od údolí Kolossea k paláci Lateránskému, tedy mezi pahorky Esquilinem a Caeliem; a tak tato cesta mohla asi vésti k bráně hradební na východní straně města. Podobně zjištěna antická ulice pod nynější via della Navicella. I ta mířila asi do brány, obrácené však k jihu. V první z těchto předpokládaných bran tušívá se porta *Caelimontana,* v druhé *Querquetulana.*

Nevíme, jak daleko na jih zabíhalo Serviovské opevnění, a jestliže Lanciani (Le mura e porte etc. Ann. d. i. 1871) upozornil na starší zprávu o nálezu popelnic v končinách mezi kostelem S. Stefano rotondo a Lateránskou basilikou, je nejisto souditi z toho, že tyto končiny byly již vně hradeb; neboť neudává se, z které doby pocházely nalezené popelnice. V okolí S. Stefana nalezeny

---

[1]) V. vyobrazení u Jordana I 1, str. 258. — Srov. O. Richter, Über antike Steinmetzzeichen 45. Winckelmannsprogr. der archäol. Ges. Berlin 1885.

kusy zdi Serviovské ve směru příčném přes ulici della Navicella; i zeď zahradní u tohoto kostela spočívá na tufových kvádrech, podobných hradbě Serviově (Lanciani, Itiner Eins. str. 507). Hradby nelemovaly pahorek Caelius na jihozápadě až ke kostelu S. Gregorio Magno; o něco více k jihu před ním se od něho odloučily, přeťaly údolí mezi Caeliem a Aventinem a vystoupily na tento pahorek. A v této části údolní byla *porta Capena*, z níž vycházela na jih via Appia s odbočkou via Latina. Brána Kapenská se u starých spisovatelů častěji jmenuje. Přes ni byla vedena odbočka vodovodu Marciova, řečená rivus Herculaneus[1]), a z jejího koryta přetékaly krůpěje padajíce na bránu. Odtud sluje brána ta u Juvenála (III 11) *madida Capena* a Martiál (III 47) mluví o tom dešti kapek:

Capena grandi porta qua pluit gutta.

Před ní setkala se (podle vypravování Liviova I 26) sestra Horatiů se svým bratrem, když byl přemohl tři Kuriatie.

R. 1867 dala archaeologická společnost anglická pod dozorem H. Parkera kopati v ulici di porta S. Sebastiano po stopách zdí Serviových. Byl zjištěn v zemi dlouhý trakt této hradby, přerušený na dvou místech: 1. tam, kde vtékal do hradeb potok Marrana, a 2. na ulici di porta S. Sebastiano. Parker prohlásil tuto druhou mezeru za místo brány Kapenské. Mínění to po dalším šetření a úvahách archaeologové odmítli. Zjistilo se zbytky antické dlažby, že se starověká via Appia nekryje s nynější ulicí brány sv. Šebestiana, nýbrž vedena byla o něco dál k východu, blíže pod svahem Caelia, a že tedy i brána Kapenská nemohla ležeti v linii nynější ulice.

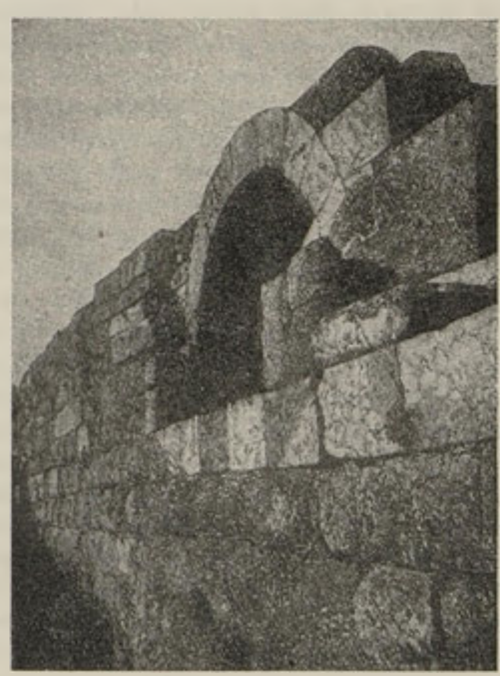
Canina kdysi chtěl vyměřiti polohu brány podle prvního římského milníku, který byl nalezen r. 1584 ve vinici *Nari*, 114·17 *m* za branou sv. Šebestiana. Tisíc římských kroků zpět vedlo jej na můstek, pod kterým Marrana podtéká ulici. Tento výpočet je však z uvedené příčiny nespolehlivý (v. Bull. d. inst. 1869, str. 67; Lanciani, Le mura di Servio v Ann. d. in. 1871).

Na východní polovině Aventinského pahorku nalezeny Serviových zdí tři kusy, jeden na sever od kostela sv. Balbiny, druhý ve vinici Cardoni, třetí na severozápad od kostela svatého

---

[1]) Frontinus de aquaed. c. 19: Is (rivus Herculaneus) per Caelium ductus... finitur supra portam Capenam.

Saby. Hradba patrně lemovala tuto výšinu a ustupovala na jejím západním kraji zpět k severu. Pak sestoupila v dolinu, jež východní vrcholek dělí od vlastního (západního) Aventinu. Touto dolinou prochází ulice viale di porta S. Paolo a ulice tudy vedla již ve starověku, aspoň v dobách císařských; tudy vezen za císaře Konstantia veliký obelisk od brány Ostijské (porta S. Paolo) do cirku



Obr. 10. Část hradeb Serviovských na Aventinu. (Podle Balla-Platnera, Topography and monuments of ancient Rome.)

(Ammianus Marcell. XVII 4). Dále k východu lze dosud spatřiti zbytky Serviovy zdi ve vinici Maccarani-Torlonia. Je to troska skoro stejně imposantní jako hradba v nádraží; její délka činí 35 *m*, výška 13 *m*. Ve vyšší své části ukazuje pozdější restauraci; je z kamenů menších, pravidelněji přitesaných a maltou spojených. Také viděti v hořejší části sklenutý oblouk v světlosti 2·50 *m*, zřízený snad k tomu, aby jím odtékaly vody s pahorku, jejž zeď podpírala. Na jihozápadní straně Aventina nalezeny zbytky zdi

nad ulicí della Marmorata, mezi kostelem sv. Anselma a priorátem maltézským; pak na severu blíže kostela sv. Sabiny.

Tážeme-li se po branách, jež se otvíraly v této části opevnění od brány Kapenské až k severní části Aventinského pahorku, naskytnou se nám předně jména dvou viků XII. okresu Augustova na Kapitolské basi (v. str. 10) zaznamenaná. Je to „vicus *portae Rauduscullanae*" a „vicus *porta Naevia*" (sic). S tím spojme slova Varronova de l. l. V 34: Sequitur porta Naevia, quod in nemoribus Naeviis, etenim loca, ubi ea, sic dicta. Deinde porta Rauduscullana, quod aerata fuit. Aes raudus dictum...[1]) Hinc Lavernalis ab ara Lavernae, quod ibi ara eius. — Zde máme výpočet tří bran, patrně v topografickém pořádku, a poněvadž podle prvního svědectví Naevia a Rauduscullana náležejí XII. okresu Augustovu, t. j. východní části Aventina, je přirozeno bránu Lavernalis klásti na západní, vlastní Aventin. Výpočet Varronův pokračuje od východu k západu. O místech, kde tyto tři brány stály, souditi možno podle cest, které z Říma od Aventinu k jihu vycházely. Nejvýchodnější byla via Ardeatina, které odpovídala v pozdějších hradbách Aurelianových zvláštní, stejnojmenná brána, brzo však zazděná. Tato via mohla sestupovati s východního Aventinu uprostřed mezi kostelem sv. Balbiny a sv. Saby, a v těch místech možno tedy předpokládati bránu *Naevia*. Dále k západu přicházíme k úžlabí dělícímu východní a západní část Aventinského pahorku, k nynější cestě di porta S. Paolo. Zde asi mohla býti druhá z vypočtených bran, *porta Rauduscullana*. Třetí, *porta Lavernalis*, umisťují topografové nad ulicí via della Marmorata, blíže bašty založené v XVI. stol. Pavlem III.

Jaké mohlo býti opevnění mezi Aventinem a Kapitoliem, bylo vysvětleno výše. Stanoviti, kolik bylo bran v celém tomto kruhu hradebním, není možno. Vyskytujíť se o některých jen ojedinělé, neurčité zmínky, takže nemůžeme z nich vyrozuměti, míní-li se jimi brána Serviova opevnění. Taková jest ku příkladu poznámka Paulova (ex Festo 179): Navalis porta a vicinia navalium dicta.

Stáří a původ hradby Serviovy. Historická tradice starověku, která přičítá s takovou určitostí popsanou hradbu předposlednímu králi římskému, jest sama sebou málo spolehlivá a otázka o původu

---

[1]) Jinak vysvětluje Festus, výt. 275: quod rudis et impolita sit relicta.

toho opevnění není jí vyřízena. O. Richter prohlásil je za dílo IV. stol. před Kr. a objasnil své mínění třemi důvody: 1. Konstrukce hradeb, srovnáme-li ji se zbytky opevnění v jiných městech italských, je velmi dokonalá a musí býti proto poměrně mladší. 2. Z výšky jednotlivých kamenů je patrno, že v době konstrukce byla v užívání stopa římská rovná = 0·296 *m*; ale až do IV. stol. alespoň se užívalo v Italii starší stopy, rovnající se 0·278 *m*. 3. Kamenická znaménka na kvádrech ukazují podobu čtvercovitou a nepodobají se staršímu, špičatému písmu italskému.[1]) Toto mínění bylo od mnohých archaeologů přijato a opakováno. Merrill (The city of Servius and the Pomerium, Classical philology 1909) představuje si věc tak, že Servius Tullius, rozšířiv Řím a rozděliv jej na čtyři okresy, zřídil kolem města pouhý násep, ale nepojal ještě do tohoto kruhu opevňovacího Aventin. Po vpádu gallském uznána potřeba důkladnějšího opevnění a začala se stavěti r. 377/6 před Kr. zeď *saxo quadrato*, jak praví Livius (VI 32). Dílo to vyžadovalo mnoho let práce a o jeho pokračování v ll. 354/3 mluví Livius VII 20. Slova historikova znějí sice „reliquum anni muris turribusque r e f i c i e n d i s consumptum"; ale je prý patrno, že zpráva ta není přesná a že v těch letech se mohlo jen v stavbě opevnění pokračovati. Hradba započatá r. 377 nemohla potřebovati oprav za dobu tak krátkou. — Připomeňme si ještě tato udání římských dějepisců: Gallové r. 389 po bitvě u Allie obsadí Řím beze všeho odporu a nemluví se o žádném dobývání hradeb městských; ale r. 211 Hannibal objíždí na východní straně hradby a nepustí se do jich dobývání. Bylo tedy opevnění po válce gallské podstatně zdokonaleno a zesíleno. Pinza (Mon. Lincei XV) myslil, že lze viděti důkaz o věku hradeb Serviových také v starém hrobě, který byl nalezen na náměstí Magnanapoli a je označován v popise jeho číslem CLXX. Podle střepin nádoby graekoitalské, která byla v hrobě nalezena, klade Pinza hrob ten do IV. stol. před Kr. Před hrob byla vystavěna hradba takovým způsobem, že zatarasila jeho vchod — je tedy tato hradba pozdější než hrob a nemůže se klásti do starší doby než do IV. stol.

Ale všechny tyto důvody rozplynuly se bedlivějším pátráním Graffunderovým (Das Alter der Servianischen Mauer, Klio XI,

---

[1]) Richter Top.[2] str. 13; id., Über antike Steinmetzzeichen, Winckelmannsprogr. 1885; J. Müller, Handb. der klass. Altertumswiss. I, str. 887.

1911). Není pravda, že by všechny kameny, z nichž byla hradba sestrojena, byly vysoké 0·59 *m*, t. j. dvě řeckořímské stopy. Velmi často vyskytuje se výška 0·55 a 0·54 *m*, což poukazuje na použití starší, t. zv. oskické stopy. Hrob č. CLXX nepochází ze IV. stol., ale může býti mnohem starší. Střepy nádob, které ukazují na tento věk, nepatří k původnímu obsahu hrobu, nýbrž padly do něho se zemí, kterou byl hrob, již zrušený, později zasypán. Že město za vpádu gallského nemělo žádných odporu schopných hradeb, vykládá Graffunder zvláštním způsobem. Domnívá se, že Řím byl ovládnut etrurským králem Porsennou. Starší annalisté toto faktum zamlčovali, ale zprávu o něm prozrazují přece Tacitus v h. III 72 („dedita urbe") a jmenovitě Plinius H. n. XXXIV 39: in foedere, quod expulsis regibus populo Romano dedit Porsenna, nominatim comprehensum videmus, ne ferro nisi in agriculturam uterentur. Mohl-li Porsenna ukládati Římanům takové zákony, jistě byl pánem města a pak mohl také rozbořiti jeho hradby. Pliniova slova výrazem v i d e m u s činí dojem, jako by f o e d u s bylo na starobylém nápise vyryto a až do dob Pliniových zachováno.

Z bedlivého zkoumání Graffunderova vyplývá, že Serviova hradba může zcela dobře pocházeti z doby královské, ale že ovšem mnohé její partie byly v pozdější době, a to podle citovaných zpráv Liviových ve IV. stol., přestavěny; tím se vysvětlí jejich dokonalejší konstrukce i ony značky kamenické, odchylné od nejstaršího známého nám písma italského, jež se vyskytuje ku př. na cippu „pod černým kamenem" na foru nebo na nádobě Dresslově (Dessau č. 8743).

Byl kruh opevnění Serviova ve IV. stol. rozšířen? K tomu odpovídá Merrill (l. c.) konjekturou, která se zdá velmi případná. Serviova hradba asi nezahrnovala Aventin. V těch starých dobách by si bylo těžko vysvětliti úkaz, že onen pahorek byl obklíčen hradbami městskými a přece nenáležel do pomeria. K tomu, zdá se, poukazuje i archaeologický nález. Asi 40 *m* na jih od kostela S. Maria in Cosmedin nalezen starodávný oblouk z velikých kamenů tufových, s rozpětím 3·30 *m* (Not. sc. 1886, p. 274; 1888, p. 21). K oblouku tomu byly přistavěny pozdější stavby opere reticulato, tedy z konce republiky nebo začátku císařství, kterými byl zatarasen. Může to býti tedy starodávná brána, nikoli však porta Trigemina, která byla v těch dobách ještě otevřena a v uží-

vání, tedy brána staršího opevnění než „Serviovská" hradba, obkličující Aventin.[1]) Ve IV. stol. cítila se nutnost pojmouti do hradeb také tento pahorek, jehož osídlení se do té doby rozmnožilo. Ale snad v té době utkvěla v myslích augurů představa, že pomerium se *nesmí* měniti, a tak Aventin sice opevněn, ale zůstal mimo pomerium, až císař Klaudius, dozkoumav se jiných mínění o pomeriu, hranice jeho rozšířil za tento pahorek na jih (Merrill l. c. str. 429 n.).

5. Mosty.

1. Osídlení pravého břehu Tibery stává se během dob hustějším a hustějším, styky mezi oběma břehy čím dál tím čilejšími, a proto vznikla na Tibeře řada mostů. Viděli jsme, jak starý byl pons *sublicius*, jenž z tradice náboženské stále obnovován; poslední zmínka o něm je ze IV. stol. po Kr. (Not. a Cur). *Kde* tento most byl, je nejisto. Jordanovi se zdálo (I 1, 405), že nejspíš vedl přes ostrov, poněvadž bylo nasnadě užíti tohoto přirozeného pilíře, kdežto stavěti most pod ostrovem, kde je proud prudší, bylo technicky obtížnější. Také starodávný kult boha Vejova, na ostrově pěstovaný, musil prý přirozeně vésti brzo k spojení ostrova s břehem. Ale starověké zprávy neobsahují sebemenšího pokynu, který by nás vedl k tomuto předpokladu. Vypravování historiků[2]) o statečném činu Horatia Koklita, který mostu hájil proti Etruskům, ani vyobrazení této scény na minci (Cohen Desc. Emp. II 326) nenaznačuje, že by most byl vedl přes ostrov. Naproti tomu dovídáme se z Valeria Maxima (IV 7, 3), že C. Grakchus utíkal s Aventinu přes Tiberu a jeho přátelé se postavili stihatelům na odpor nejprv v bráně Trigemině, *pak* in *ponte sublicio.* To ukazuje, že most ústil dovnitř Serviových hradeb nad jmenovanou branou a tedy nemohl jíti přes ostrov, který byl mimo Serviovy hradby. S tím souhlasí verše Ovidiovy (F. VI 471): pontibus et magno iuncta est celeberrima circo area, quae posito de bove nomen habet. To jest: k foru Boariu přiléhaly *mosty.* Jistě to není plurál básnický; a dva mosty na tom místě mohly býti jen Aemilius a sublicius.

---

[1]) Na tuto věc upozorňuje T. Frank, Notes on the Servian wall, Amer. j. of arch. 1918, vol. XXII.

[2]) Liv. II 10, Dion. H. V 22, Polybios VI 55.

2. Zpráva o založení druhého mostu, a to kamenného, je obsažena u Livia XL 51. R. 179 př. Kr. dal vystavěti censor Fulvius jen kamenné pilíře mostové do Tibery; oblouky byly k nim přidány a most dokončen od censorů P. Scipiona Afrikana a L. Mummia (r. 142 př. Kr.). — U Plutarcha (Numa 9) čteme, že „mnohem později" než dřevěný most byl vystavěn kamenný most od censora *Aemilia.* Pons *Aemilius* je jmenován také v kalendáři Alifském (Eph. epigr. III 85), jenž pochází z r. 31 př. Kr.,[1]) a v životopise Elegabalově (Script. h. a. XVII 17). Zdá se, že výše citovaná zpráva Liviova se vztahuje k témuž mostu; snad omylem připsáno založení jeho Fulviovi místo jeho kollegovi v censuře, M. Aemiliovi Lepidovi. Zajímavo je, že středověký spis Aethicus uvádí na místě, kde se ramena Tibery, rozdvojená ostrovem, zase spojují, pontem Lepidi, qui nunc abusive a plebe lapideus dicitur (Jordan I 1, 393). Podle toho se ještě ve středověku udržela upomínka na M. Aemilia Lepida jako zakladatele mostu. Jinak slul tento most, ostrovu nejbližší, ve středověku pons senatorum a pons S. Mariae. Byl několikráte pobořen a zase obnoven, od r. 1598 až na naše dni byl zříceninou, známou pode jménem *ponte rotto.* Název ponte Emilio byl přenesen na moderní most železný, vystavěný v malé vzdálenosti níže.

3. Ostrov tiberský byl spojen aspoň s jedním břehem již na začátku II. stol. př. Kr. Jestliže čteme u Livia (XXXV 21) zprávu, že toho roku (193 př. Kr.) veliká voda strhla dva mosty, mohly to býti (poněvadž pons Aemilius-Fulvius t. r. neexistoval) jenom starý most dřevěný a nějaký (taktéž dřevěný) most vedoucí na ostrov. Kamenný most na ostrov vystavěn r. 62 př. Kr. (Dio C. XXXVII 45) a dosud je na něm zachován nápis (CIL VI 1, 1305 = I 600):

L. Fabricius C. f. cur. viar. faciundum coeravit idemque probavit.

Vedle toho čte se na mostě nápis

Q. Lepidus M. f. M. Lollius M. f. cos. ex s. c. probaverunt.

Jsou to konsulové r. 21 př. Kr.; potřeboval tedy most po jedenačtyřicíti letech již rekonstrukce.[2]) Ve středověku slul tento most

---

[1]) Jordan I 1, 409, p. 22.

[2]) To je správný výklad, nikoliv předpokládati (jako Borsari Top. str. 67), že stavba Fabriciem začatá byla teprve po jedenačtyřiceti letech

podle blízkého ghetta pons *Iudaeorum* a podle čtyř kamenných hlav, které zdobí sloupy zábradlí, *ponte quattro capi*.

4. Také most, který spojuje ostrov s pravým břehem Tibery, je označen antickým nápisem (CIL VI 1175, Dessau 771), hlásajícím, že císařové Valentinian, Valens a Gratian „*pontem felicis nominis Gratiani in usum senatus ac populi Romani constitui dedicarique iusserunt*“. Uvedené při tom tituly císařů ukazují na rok 369 po Kr. Možná, že to byla pouhá přestavba staršího již mostu; ale že se most dříve jmenoval pons Cestius (toto jméno se vyskytuje v seznamu mostů v Notit.) a že jej vystavěl L. Cestius, ten, který byl praetor a triumvir monetalis r. 44 nebo 43 př. Kr., je pouhá domněnka. V letech 1886—89 byl Gratianův most přestavěn a shledáno při tom, že se při jeho stavbě užilo za stavební materiál také kamenů vzatých z divadla Marcellova (R. E. s. v. Cestius pons). Po této přestavbě zbyl ze starověké konstrukce jen střední oblouk s rozpětím 27·73 *m*. Nynější jméno mostu je ponte S. Bartolomeo.

5. *Pons Valentinianus*. Pod nynějším mostem Sixtovým (vystavěným 1473—1475) nalezen v řece nápis (Dessau 769, Eph. ep. IV 800), z něhož se dovídáme, že v těch místech býval most Valentinianův, jejž dedikoval r. 364 L. Aur. Avianius Symmachus, ex praefectis urbi. O stavbě velkolepého mostu provedeného Symmachem zmiňuje se Ammianus Marcellinus XXVII 3, 3, ale uvádí, že Symmachus jej dokončil jsa praefectus urbi. Nápis nás poučuje, že stavba provedena *po* praefektuře Symmachově. Před mostem stál, jak z nalezených trosek možno souditi, vítězný oblouk (v. Lanciani, Ancient Rome 256).

Má se za to, že i tento most je přestavbou staršího díla. Notitia jmenuje most Aureliův, středověké zprávy *Antoninův;* kombinuje se, že obojí jméno označuje týž most, jejž vystavěl M. Aurelius Antoninus (Karakalla) a jenž pak přestavěn Valentinianem (Ch. Huelsen, Röm. M. 1892, p. 329).

6. *Pons Agrippae*. Žádná starověká ani pozdější památka literární nejmenuje tento most, o jehož existenci jsme se dověděli r. 1877 z nápisu. Nalezen blíže kostela S. Biagio (via Giulia) pobřežní mezník z doby Klaudiovy, na němž je označeno, že curatores

---

dokončena. Vždyť i Fabricius podle nápisu kollaudoval hotovou stavbu (probavit).

„ripam cippis pos. (itis) terminaverunt a tr(ig)ar(io) ad pontem Agrippae" (CIL VI 31545). Zbytky pilířů tohoto mostu nalezeny později na dně řeky v krajině známé villy Farnesiny, nedaleko místa, kde se hradby Aurelianovy dotýkaly pravého břehu řeky. Byl patrně ještě ve starověku zrušen a v Notitii není už o něm zmínky (Ch. Huelsen, Röm. M. 1889, 285; Bull. c. 1888, 92).

7. *Pons Neronianus* je znám jen ze zpráv středověkých. Byl nedaleko pod mostem Hadrianovým (p. S. Angelo) proti nemocnici S. Spirito in Sassia a jeho značné trosky bylo ve středověku viděti. Uvážíme-li, že Juliovci měli v okolí Vatikánu zahrady, že tam Kaligula vystavěl cirkus a císař Nero pozemků těch mnoho užíval, pochopíme, že došlo ke zřízení tohoto mostu. Snad byl zrušen po vystavění mostu Hadrianova a Notitia o něm již neví.

8. *Pons Aelius* vystavěn byl od císaře Hadriana spolu s jeho mausoleem, k němuž přímo vedl (Dio LXIX 23; Vita Hadr. 19). Na začátku středověku četl se na něm ještě nápis, nyní zmizelý, zachovaný u Anonyma Eins. (CIL VI 973): Imp. Caesar divi Traiani Parthici filius, divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus, pontif. maxim. tribunic. potest. XVIIII cos. III. p. p. fecit. — Tím je označen r. 136/7 po Kr.[1]) Most, stavěný z peperinu a obložený travertinem, měl původně osm oblouků; z nich tři stály nad proudem řeky, dva a tři na březích. Na počátku středověku bývá označován jménem pons Sti Petri, později, když Hadrianovo mausoleum přezváno na castell S. Angelo, dostal i most název ponte Sant Angelo. Značná část jeho (prostřední tři oblouky) náleží původní stavbě antické, kraje byly rekonstruovány při regulaci Tibery r. 1892 (Not. d. sc. 1892, 411 nn; Ch. Huelsen, Röm. M. 1894, p. 321).

9. V středověkých pramenech jmenuje se *pons Marmoreus Theodosii* a jeho místo je určováno „in riparmea". Jordan (II 195) vyložil, že tato slova jsou zkomolením jména „ripa Romea", jímž je označován pravý břeh Tibery proti Aventinu (n. ripa Grande). Zbytky mostu v těch končinách byly ve středověku patrné a roku 1484 zbořeny (Jordan I 1, 421). To byl patrně poslední v starověku zbudovaný most a vznikl v ll. 379—393.

10. V Notitii uvádí se také *pons Probi*. O jeho místě nevíme nic a topografové vykládají to jméno buď za pozdější jméno mostu

---

[1]) Srov. W. Liebenam, Fasti consulares imperii Romani, Bonn 1910.

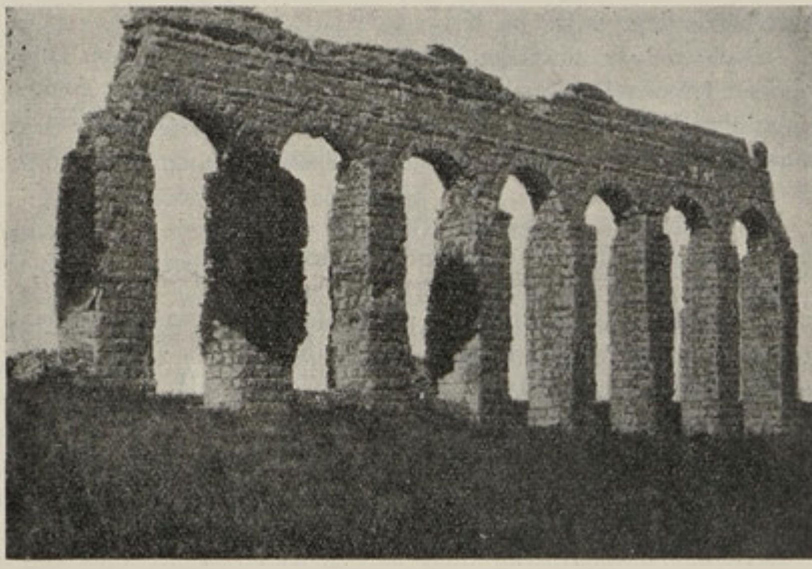
Aemiliova (Jordan I 1, 421), císařem Probem (276—282) snad přestavěného, nebo za dřívější jméno mostu Theodosiova (Richter, str. 69). Pons *Mulvius* nebo *Milvius* (n. ponte Molle), taktéž v Notitii uváděný, leží již mimo Řím, 3 kilometry k severu na silnici Flaminiově. Existoval již r. 207 př. Kr. a snad byl vystavěn zároveň se silnicí Flaminiovou. R. 110 obnovil jej censor M. Aemilius Skaurus (Viri ill. 72). Je to most známý z příběhů spiknutí Katilinova (Sallustius Cat. 45) a ještě více vítězstvím Konstantinovým nad Maxentiem r. 312 po Kr.

Byly tedy v antickém Římě, od jihu k severu čítaje, tyto mosty: 1. pons Theodosii (= Probi?), 2. p. sublicius, 3. p. Aemilius, 4. p. Fabricius, 5. p. Gratiani (= Cestius?), 6. p. Valentinianus (= Aurelius = Antonini), 7. p. Agrippae, 8. p. Neronianus, 9. p. Aelius.

6. **Vodovody a stoky.**

Obyvatelům Říma stačila po mnoho století za nápoj voda z Tibery, z pramenů a studní. Voda tiberská byla ještě v nové době pokládána za zdravou; papežové Klement VII. a Pavel III. v XVI. stol. užívali toliko jí za svůj nápoj, ba cestujíce vozili s sebou její zásobu, aby nemusili píti vod jiných. O pramenech byla zmínka výše a studní antických nalezeno všude množství. Ke konci IV. stol. před Kr. zřízen první vodovod, aqua Appia. Nebyl to ovšem vynález římský. Římané mohli poznati užitečné to zařízení v nejednom městě řeckém; za příklad budiž vzpomenuto jen vodovodu na ostrově Samu, o němž Herodot (III 60) mluví s obdivem a který byl veden tunelem sedm stadií dlouhým. V následujících stoletích zřizovány vodovody nové a nové a ke konci starověku měl jich Řím jedenáct. Byly zbudovány velikým nákladem a s velikou dovedností technickou. Nejstarší z nich (a. Appia a Anio Vetus) byly vedeny pod zemí, „buďto že staří neuměli dobře nivellovati, nebo že schválně skrývali vedení, aby nemohlo býti snadno od nepřátel přerušeno“ (Frontinus c. 18). Pozdější vodovody držely se vyšší úrovně a jejich koryta vedena částečně po vysokých obloucích (formae), jejichž trosky dosud malebně zdobí blízké okolí Říma. Starověká technika neuměla zhotovovati litých železných rour, a olověné, jakými se voda po menším množství rozváděla do domů a kašen, nebyly by snesly

velikého tlaku celého proudu vodovodního. Proto vyhledavše a zachytivše prameny přiváděli je do města v kamenných korytech (specus). Prameny nalezli dílem na jihu, na svahu hor Albánských, ale hlavně v údolí horního Anienu, na sever od městečka Sublaquea (n. Subiaco), na úpatí hory monte Autore. Různé vodovody měly délku 20—90 kilometrů. Jejich dráha byla vyznačena kameny (cippi iugerales) ve vzdálenosti jednoho jugera (240 stop) a mnoho



Obr. 11. Aqua Claudia. (Podle fotogr.)

těchto cippů s nápisy a čísly se dochovalo (CIL VI 1249 nn.). Uvážíme-li, že někde jim byla ražena cesta prokopáním hory a jinde stavěny obloukové podpory až 25 *m* vysoké, pochopíme, že již starověcí spisovatelé mluvili o tomto díle s obdivem.[1])

[1]) Plin. H. n. XXXVI 123: Quod si quis diligentius aestumaverit abundantiam aquarum in publico, balineis, piscinis, euripis, domibus, hortis, suburbanis villis, spatia aquae venientis, extructos arcus, montes perfossos, convalles aequatas, fatebitur nil magis mirandum fuisse in toto orbe terrarum. — Frontinus c. 16: Tot aquarum tam multis necessariis molibus pyramidas, videlicet otiosas, compares, aut inertia sed fama celebrata opera Graecorum ?

Většina vodovodů vtékala před městem do velikých kamenných nádrží (piscinae limatoriae), aby v nich voda usadila své zemité příměsky, a byly jmenovitě takovéto pisciny u šestého milníku na silnici Latinské. I v městě samém byly pisciny. Menší nádrže, z kterých se pak voda rozváděla olověnými rourami do kašen (lacus), lázní a soukromých domů, sluly *castellum*. Vedle kašen byla v Římě i *nymphaea*, architektonicky a sochařsky vyzdobené pomníky s proudící vodou, tedy něco podobného jako v novém Římě fontana Trevi, Paola, Felice a jako v Praze býv. pomník Františka I. — Olověné roury byly různé tloušťky a podle toho se označovaly různými jmény. Quinaria, denaria, duodenaria měly v průměru $^5/_4$, $^{10}/_4$, $^{12}/_4$ římského palce (= 0·0185 *m*). Silnější roury, jako tricenaria, quadragenaria, centenaria, měly jméno podle plošné velikosti svého průřezu, který se rovnal 30, 40, 100 čtver. palcům. Quinaria se pokládala za míru základní a počtem quinarií určovalo se množství vody, jež jednotlivé vodovody dodávaly. Bylo to měření nedosti určité, poněvadž rychlost proudění nebyla u všech vodovodů stejná, a proto přepočítávání kvant quinarií, zachovaných Frontinem, na kubické metry je velice problematické.[1])

Zařízení a správa vodovodů v dobách republikánských byly péčí censorů, výminkou praetorů nebo aedilů. Císař Augustus zřídil r. 11 př. Kr. zvláštní úřad vodárenský, v jehož čele byl *curator aquarum* a dva *adiutores*, všichni ze stavu senátorského. Později se vyskytuje titul *consularis aquarum* (CIL VI 515, 1418) a *comes ordinis primi et formarum* (CIL VI 1765).

Jim bylo podřízeno množství úředních sluhů (lictores, scribae librarii, apparitores), mezi nimi hlavně *procurator aquarum*, zpravidla propuštěnec císařský. Dělníci — aquarii — byli otroci dílem státní (publici populi romani), dílem císařští. Na olověných rourách vodovodních bývá psáno genitivem jméno majitele domu, do něhož roura vedla, nominativem (často s přídavkem fecit, zkráceně fec., f.) jméno dělníka, který vedení zhotovil, a často jméno pro-

---

[1]) Lanciani, Acque str. 358 n. počítá v přehledných tabulkách, že quinaria dodávala za 24 hodin 60 m^3 vody, ale v svém dalším výkladu uvádí i jiné mínění, že toto množství mohlo dělati jen 27·216 m^3. Podle prvního počtu dodávaly římské vodovody za císaře Nervy 1,488.300 m^3 vody denně, podle druhého 675.092 m^3. — Pražský vodovod dodává denně 68.759 m^3 průměrně.

kurátorovo formulí „sub cura" (zkráceně *suc.*). Nápisů takových otiskl Lanciani v uvedené knize (vydané r. 1880) 596. Jimi je zjištěna přibližná poloha 80 soukromých domů, mezi nimi i Sexta Julia Frontina, curatoris aquarum za Nervy a Trajana a spisovatele zajímavé knížky „de aquis urbis Romae". Roura označená jeho jménem nalezena v ulici porta S. Lorenzo. — Povolení zavésti vodu do soukromého domu udílel sám císař.

Nejstarší vodovod, *aqua Appia*, byl zřízen r. 313 př. Kr. od censorů Appia Klaudia a C. Plautia. Frontinus vypravuje, že Appius, pohnuv svého kolegu, aby po půldruhém roku úřad složil, sám pod různými záminkami dobu svého úřadování prodlužoval, aby se sláva z dokončení vodovodu pojila jen k jeho jménu, jež zvěčněno také silnicí do Kapue. Místo nalezených pramenů určuje Frontinus slovy: od silnice Praenestinské mezi 7. a 8. milníkem 780 kroků na levo. Lanciani (Acque 35) tvrdí, že na místech takto označených žádných pramenů není a že v textu má státi asi via *Collatina* m. Praenestina. Vodovod byl 11.190 kroků (16½ *km*) dlouhý, vesměs podzemní. V Římě vykopány zbytky jeho koryta na sever od brány Praenestinské; jsou z tufu a ukazují silnou inkrustaci vápenitou.[1]) Z Caelia na Aventin přecházel vodovod na vysokých obloucích blíže brány Kapenské. Na Aventinu zjištěny jeho zbytky mezi ulicemi sv. Saby a via di porta S. Paolo. Konec vodovodu byl pod Aventinem blízko brány Trigeminy. Za císaře Augusta přibrán k zesílení vody Appiovy nový pramen, zachycený mezi silnicí Praenestinskou a Kollatinskou. Kapacitu Appiova vodovodu určuje Frontinus na 1825 quinarií, tedy (podle toho, chceme-li ceniti quinarii za 30 neb 60 m^3 denního přítoku) asi 54.000—110.000 m^3. Ale množství v městě skutečně rozváděné bylo jen 699 q (21.000—42.000 m^3).

Druhý vodovod římský, *Anio*, později označený přídavkem *Vetus*, byl založen censorem M'. Kuriem Dentatem r. 271 př. Kr. Doba censorování nestačila na provedení celého díla a senát zvolil po dvou letech dvoučlennou komisi a v ní Kuria, aby podnik dokonal; ale Kurius pět dní po této volbě zemřel a dílo ukončeno jeho kolegou Fulviem Flakkem. Voda Anienu byla zachycena 10 řím. mil nad Tiburem (Lanciani, Acque str. 44).

---

[1]) E. Gatti, Avanzi di acquedotti rom. scoperti presso porta Maggiore. B. c. 1912.

Celé vedení, 43.000 kroků (63½ *km*) dlouhé, bylo většinou podzemní. Zbytky jeho zjištěny 450 *m* za branou Praenestinskou, pak v městě na různých místech mezi nádražím a branou Esquilinskou. Opravu vodovodu provedl r. 127 př. Kr. Marcius Rex a v 1. stol. před Kr. Agrippa. Ještě před městem oddělovalo se od vodovodu rameno, *specus Octavianus*, zřízené Augustem. To bylo vedeno směrem jihozápadním podle hradeb Aurelianových, bylo do nich zazděno mezi branou Metrovií a Latinskou a končilo v ulici via Nova u zahrad Asiniových, na jih od brány Kapenské. Anienský vodovod neměl podle Frontina žádných piscin a dodával Římu denně 1508½ quinarií (45.200—90.400 m^3) vody. Množství vody u pramene měřené bylo však skoro čtyřikráte větší.

Aqua Marcia. R. 144 př. Kr.[1]) uznal senát, že oba dosud zavedené vodovody jsou chatrné a že voda z nich je od mnohých soukromníků neprávem zachycována. Proto uložil praetorovi Marciovi Regovi, aby staré vodovody opravil, přetrhl neoprávněné zneužívání jejich vody a hleděl opatřiti přítok vod nových. Mimořádným způsobem svěřena věc ta *praetorovi*, patrně proto, že tu šlo o soudní vyšetřování poškozovatelů vodovodu. Marcius, opraviv vodovody staré, založil nový vodovod, a poněvadž rok jeho úřadování na to nestačil, byl mu úřad praetorský prorogován mimořádně na příští rok. Zatím vynašli decemviri sacris faciundis v Sibylliných knihách, že nikoliv aqua Marcia, nýbrž Anio má býti zaveden na Kapitolium. Ale při debatě, v senátu toho roku a ještě po třech letech opět vedené, provedl Marcius i proti autoritě prorockých knih, že jeho nový vodovod opatřoval vodou též Kapitolium. Jméno zakladatelovo vedlo k nekritickému výkladu, že vodovod pochází již od krále Anka Marcia (Plin. H. n. XXXI 41). Stejně nesprávné je Pliniovo tvrzení, že prameny tohoto vodovodu pocházejí z hor Paelignů a tekou mimo jezero Fucinské. Frontinus (c. 6) označil zdroj Marciem zachycený takto: od 36. milníku na silnici Valeriově (která vede od Tiburu s počátku údolím Aniena) třeba odbočiti napravo 3000 kroků. Toto udání vede nás opět do údolí Aniena mezi obce Arsoli a Marano, kde na úpatí hory monte Prugna je množství pramenů. Nero měl r. 60 bujný nápad vykoupati se v prameni tom; ale onemocněl po té

[1]) Frontinus c. 8 udává letopočet 608 ab U. c., ale jména konsulů ukazují na r. 610 (Lanciani l. c. str. 58).

lázni — trestem bohů, jak Tacitus (ann. XIV 22) myslí, za to, že zneuctil posvátné místo. — Agrippa vodovod opravil (Dio 48, 42) a Augustus, vpustiv do něho nový zdroj, zdvojnásobil jeho proudy (Res gest. 4, 1, 11). Nad branou Tiburskou, přes niž vodovod veden, čte se o trojím obnovení jeho z r. 5 před Kr., 79 a 212/13 po Kr. tento trojí nápis:

1. Imp. Caesar divi Juli f. Augustus pontifex maximus cos XII. tribunic. potestat. XIX. imp. XIIII rivos aquarum omnium refecit.

2. Imp. Caes. M. Aurellius Antoninus Pius Felix Aug. Parth. maxim. Brit. maximus pontifex maximus aquam Marciam variis kasibus impeditam purgato fonte excisis et perforatis montibus restituta forma adquisito etiam fonte novo Antoniniano in sacram urbem suam perducendam curavit.

3. Imp. Titus Caesar divi f. Vespasianus Aug. pontif. max. tribuniciae potestat. IX. imp. XV. cens. cos. VII. design IIX. p. p. rivom aquae Marciae vetustate dilapsum refecit et aquam quae in usu esse desierat reduxit. (CIL VI 1246. Dessau 98.)

Ještě za císařů Arkadia a Honoria byl vodovod, jak asi ukazuje neúplný nápis vytištěný u Lancianiho (l c. str. 73, 74), opravován. Jeho délka rovnala se 61.710 ½ krokům (91 ½ *km*) a byl většinou podzemní. U 6. milníku Latinské silnice prošed piscinou vycházel po obloucích, jež nesly ještě koryta vody Tepuly a Juliovy, a všechna tři koryta přicházela do Říma u brány Praenestinské. O jejich zbytcích promluvíme níže. Aqua Marcia měla odbočku směřující k jihozápadním končinám města. Jmenovala se *rivus Herculaneus* a vycházela z kastelu, jenž byl zazděn v páté hradební věži na jih od brány Tiburské. Procházela pod zemí přes Caelius a končila u brány Kapenské, na niž padaly její krůpěje; odtud název brány „madida Capena“ u Juvenála (III 11) a středověké označení arcus *stillans* ante Septemsolium (Mirabilia Romae, Jordan II, str. 616). Za Trajana prodloužen rivus Herculaneus na Aventin. — Množství vody Marciova vodovodu u pramenů vyměřil Frontinus na 4690 quinarií, ale do města samého docházelo z toho jen 1472 q (tedy 44.100—82.200 m^3 denně).

Z vodovodu Marciova byly opatřovány také lázně Karakallovy na jihu Říma. Před městem, asi v okolí místa řečeného porta Furba, byla piscina, do níž se vlévala část aquae Marciae. Odtud bylo koryto pod zemí vedeno k bráně Latinské; tam vystupovalo nad zemi

a podpíráno bylo i oblouky. Ještě v XVII. stol. bylo pilíře tohoto vodovodu znáti ve vinicích u jmenované brány. Pak přecházelo vedení silnici Appiovu na vítězném oblouku, který stojí nedaleko před branou Appiovou (porta S. Sebastiano) a je obyčejně nazýván arcus Drusi. Celá tato odbočka slula aqua *Antoniniana*. Itinerarium Einsiedlense uvádí: inde ad portam Appiam ibi *forma Iobia* quae venit de Marsia et currit usque ad ripam. — Zdá se, že výrazem forma Iovia se označuje týž vodovod Antoninův; jmenuje-li se Iovia, ukazuje toto jméno, že vodovod byl opraven a znovuzřízen císařem Diokletianem, jenž přijal příjmí Jovius (sr. CIL VI 254, Dessau 621).

Císařové Diokletian a Maximian věnovali mnoho péče opravám vodovodů a své opravné dílo označili nějakým pomníkem, snad sochou boha Tiberina. V monumentálním nápise vzpomněli při tom zásluhy všech mužů, kteří v minulých dobách vodovody zařizovali, takže v nápise tom zase vystupuje vědomí o velikosti těchto římských podniků. Nápis, jen v opise zachovaný (CIL VI 773, Dessau 626), zní:

Impp. Diocletianus et Maximianus Augg. perpurgatis fontium rivis et itineribus eorum ad perennem usum refectis Tiberino patri aquarum omnium et repertoribus admirabilium fabricarum priscis viris honori dederunt, curante aquas L. Aelio Dionysio c. v.

Čtvrtý vodovod římský je *aqua Tepula*. Byl zařízen r. 124 př. Kr. od censorů Cn. Servilia Caepiona a L. Kassia Longina. Jeho prameny leží na svahu hor Albánských a vyznačovaly se temperaturou na pitnou vodu příliš vysokou, majíce i v zimě 16—17° C. Proto Agrippa ji spojil s nově zachycenými prameny svého vodovodu Juliova. Tím přestala aqua Tepula sice jako samostatné vedení existovati, ale nicméně vycházela z pisciny u 6. milníku silnice Latinské, kam spojené prameny vtékaly, *dvě* koryta vodovodní a jedno z nich označováno jménem a. Tepula. Dodávalo do města 444 quinarií (13.320—26.640 m^3).

Aqua Iulia byla zřízena M. Agrippou r. 33 př. Kr.[1]) Její prameny byly na jih od jezera Albánského 2000 ř. kroků daleko od 12. milníku silnice Latinské. Společně s Tepulou byla svedena do vzpomenuté pisciny a za tou rozdělena zase ve dvě koryta,

---

[1]) Frontinův letopočet 719 ab U. c. je podle konsulů uvedených při tom zase o dvě léta nižší.

která s třetím — vodou Marciovou — spočívají na společných obloucích. Značná část těchto oblouků se dochovala tím, že jich užil v XVI. stol. Sixtus V. za podklad svého vodovodu aqua Felice. Blíže před Římem je zbytků tohoto vedení velmi málo (Lanciani str. 89), ale v Římě samém objevují se u brány Praenestinské a jsou zazděny do hradeb Aurelianových až k bráně Tiburské. — Tuto bránu tvoří, kromě pozdějšího přístavku, oblouk trojitého onoho vodovodu. V dalším postupu k severu snižují se koryta a v ulici via di porta S. Lorenzo nalezena byla na dvou místech již pod zemí. Na rohu jmenované ulice a ulice Milazzo leželo dno koryta a. Iuliae 2·35 *m* pod dlažbou ulice, a. Tepulae 3·88 *m* a nejspodnější, a. Marciae, 5·68 *m*. Všechny tři vodovody vcházely pak do brány Viminálské; ale část a. Iuliae odváděna byla k jihu na Caelius. Nedaleko místa, kde tato brána bývala, nalezeny r. 1869 dva kameny se zajímavými nápisy:

Hac rivi aquar.
trium eunt. cippi
positi iussu
A. Didi Galli
T. Rubri Nepotis
M. Cornelii Firmi
curator. aquar. (CIL VI 1248.)

Třetí podobný cippus nalezen 1879.[1]) K rozvádění vodovodu na jednotlivá místa spotřeby sloužilo 51 kastellů. Množství vody Juliovy bylo 548 quinarií (16.440—32.880 m^3).

Aqua Virgo. Tento vodovod zařídil Agrippa o třináct let později než Juliův a 9. června r. 20 př. Kr. jej odevzdal veřejnosti. Vedení mělo 14.105 kroků (20·8 *km*) a začínalo na východ od Říma, blízko místa (a stanice dráhy římsko-sulmonské) řečeného Salone. Původ jména vysvětluje příhoda, že „vojákům hledajícím vody dívčina ukázala nějaký pramen a oni kopajíce po něm nalezli veliké množství vody. Tento vznik vodovodu znázorněn býval obrazem na kaplici vedle pramenů stojící".[2]) (Front. c. X.) Podle Diona Kassia (XLIV 11) nazval Agrippa tento pramen aqua Augusta,

[1]) Tyto nápisy jmenují nezvyklým způsobem tři curatores aquarum. Přesně náležel tento titul jen prvnímu z nich, druzí dva jsou adiutores.

[2]) Tato scéna je vyobrazena i reliefem na fontáně Trevi v Římě.

ale jméno se patrně neujalo. Salone je v přímé linii asi 11 *km* na východ od hradeb Aurelianových, ale vodovod před nimi obracel se — aby se vyhnul obtíži stoupajícího terénu — k severu, přibližoval se skoro ku břehu Anienu naproti Svaté hoře (Mons Sacer) a odtud oklikou k západu a k jihu dostihoval Říma v okolí pozdější brány Flaminiovy, na svahu Pincia. Podle udání Frontinova neměl pisciny; ale nad náměstím piazza Spagna nalezeny zbytky pisciny, jež patrně souvisela s tímto vodovodem a byla zřízena teprve po době Frontinově. Teprve pod svahem Pincia vystupoval vodovod ze země; zbytek jeho oblouků lze viděti v ulici Nazareno. Nápis na nich (z r. 46 po Kr.) zní:

> Ti. Claudius Drusi f. Caesar Augustus Germanicus pontifex maxim. trib. potest. V. imp. XI. p. p. cos. desig. IIII. arcus ductus aquae virginis disturbatos per C. Caesarem a fundamentis novos fecit ac restituit. CIL VI 1252, Dessau 205.

Oblouky vodovodu Virgo postupovaly od svahu Pincia k jihu a přecházely Corso (via lata) na místě, kde ústí do něho od západu ulice Caravita. Oblouk nad cestou byl upraven v triumfální bránu Klaudiovu.

Podle Frontina končily oblouky vodovodu „podle průčelí saept", což znamená na východ od kostela sv. Ignáce. Ale určení toto bylo jen přibližné, neboť i více k západu se našly zbytky vedení, které bezpochyby dodávalo vody lázním Agrippovým u Pantheonu. Aqua Virgo dodávala před městem 200 quinarii, v městě samém 2304 (69.120—138.240 m^3). — Vodovod tento byl ve středověku i v novější době několikráte obnoven a koná svou funkci dosud. Jím se napájí pověstná fontána Trevi a fontány na piazza Popolo i na náměstí Navona.

Aqua Alsietina. Ke dvěma vodovodům Agrippovým přidal Augustus třetí, jímž se přiváděla do města voda z jezera Alsietinského (n. lago di Martignano) v j. Etrurii ze vzdálenosti 22.172 kroků (32·8 *km*). Nebyla to voda pitná, nýbrž sloužila k naplnění velikého bassinu naumachie, který zřídil Augustus na pr. břehu Tibery; jen z nouze, když bylo při opravách mostů přerušeno vedení trub z levého břehu, užívalo se jí k pití. Vodovod byl z největší části podzemní a u naumachie (jejíž poloha se různě udává) končil. Dodával 392 quinarií (14.460—28.920 m^3) denně.

Vodovod *aqua Claudia* začal stavěti císař Kaligula r. 38 po Kr., ale dokončil jeho nástupce Klaudius teprve r. 52. Jeho prameny byly v údolí Anienu na sever od města Sublaquea, 300 kroků nalevo od 38. milníku na silnici Sublaquejské. Jeden z těchto pramenů slul Caeruleus, druhý Curtius, třetí Albudinus. Kromě toho byl pramen Augustův, zachycený k rozmnožení vody Marciovy, částečně vpuštěn do Klaudiovy. Vedení bylo 46.406 kroků (98½ *km*) dlouhé a z toho více než pětina šla nad zemí, většinou po vysokých obloucích. U 7. milníku silnice Latinské shromažďovala se voda v kryté piscině a z ní vycházelo její koryto na podezdívce a pak na obloucích společně s korytem Nového Anienu. Dvojitý vodovod dobíhá do Říma u brány Praenestinské; dva portály této brány jsou dva oblouky tohoto vodovodu. Trojí nápis nad branou vypráví historii obou vodovodů: zařízení Klaudiem r. 52, obnovení za Vespasiana r. 71, když byl vodovod po devět let přerušen, a nové opravení za Tita, které se stalo nutným již deset let po opravě Vespasianově. Nápisy (CIL VI 1256—1258, Dessau 218) znějí:

1. Ti. Claudius Drusi f. Caisar Augustus Germanicus pontif. maxim. tribunicia potestate XII. cos. V. imperator XXVII. pater patriae aquas Claudiam ex fontibus, qui vocabantur Caeruleus et Curtius a milliario XXXXV item Anienem Novam a milliario LXII. sua impensa in urbem perducendas curavit.

2. Imp. Caesar Vespasianus August. pontif. max. trib. pot. II. imp. VI. cos. III. desig IIII. p. p. aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea intermissas dilapsasque per annos novem sua impensa urbi restituit.

3. Imp. T. Caesar Divi f. Vespasianus Augustus pontifex maximus, tribunic. potestate X. imperator XVII. pater patriae, censor, cos. VIII. aquas Curtiam et Caeruleam perductas a divo Claudio et postea a divo Vespasiano patre suo urbi restitutas cum a capite aquarum a solo vetustate dilapsae essent nova forma reducendas sua impensa curavit.

V prvním nápise je pozoruhodno, že se délka vodovodů udává jinými čísly, než jsou čísla svrchu uvedená a vzatá z Frontina — okolnost, jež se nejlépe vysvětlí tím, že byla původní délka v nápise jmenovaná změněna pozdější přestavbou Titovou („nova forma“).

Vodovod odlučoval se od Nového Anienu na severu od brány Praenestinské[1]) a končil v blízké piscině, jejížto zbytky dosud trvají v bývalé vinici Belardi. Do téže pisciny vléval se i Anio Novus; množství vody oběma vodovody přiváděné bylo 3498 quinarií (104.940—209.880 m^3).

Za Nerona odvedena z hlavního koryta od jmenované brány odbočka vysokými oblouky přes Caelius. Jsou to známé arcus Caelimontani, krásné konstrukce cihlové, 16 *m* vysoké, s rozpětím 7·70 *m*, z nichž velmi mnoho dosud zbývá mezi branou a Lateránem. Odtud postupují ulicí St. Stefano k náměstí Navicella, podle zahradní zdi villy Mattei-Hofmann, přecházejí oblouk opatřený nápisem z r. 10 po Kr.:

P. Cornelius P. f. Dolabella cos.
C. Junius C. f. Silvanus flamen Martial.
ex s. c.
faciundum curaverunt idemque probaverunt
(CIL VI 1384)

a vedly do Klaudiana, jež leželo v nynější klášterní zahradě u kostela S. Giovanni e Paolo. Tam zřídil Nero nádhernou fontánu, z níž pak byla voda dále vedena do veliké nádržky před Neronovým Zlatým domem. Později prodlouženo vedení na Palatin, Aventin a přes most do Zátibeří (Front. c. 20). Za císaře Septimia Severa a Karakally byly oblouky caelimontanské „stářím rozpadlé a pokažené"; panovníci je dali opraviti a označili je nápisem, jenž byl v XVI. stol. několikráte opsán a nyní je ztracen.[2]) Opravu oblouků, zesílení jejich pilířů je dosud znáti.

Anio Novus, blíženec Aquae Claudiae, přicházel taktéž od silnice Sublaquejské, ale z větší vzdálenosti, od 42. milníku. Aby se říční voda očistila od zemitých příměsků, shromažďovala se hned v piscině. U 38. milníku téže silnice dostávala přítok řečený rivus Herculaneus z pramene velmi čistého a dobrého. Celé vedení Nového Anienu mělo délku 58.700 kroků (88 *km*) a od veliké pisciny u 7. milníku Latinské silnice šlo společně s vodovodem Klaudiovým. Oba vodovody byly založeny v stejné době Kaligu-

[1]) V. E. Gatti, Avanzi di acquedotti romani scoperti presso porta Maggiore. B. c. 1912.

[2]) CIL VI 1259, Dessau 424. Konec nápisu: arcus Caelemontanos plurifariam vetustate conlapsos et corruptos a solo sua pecunia restituerunt.

łou a v stejném čase od Klaudia dokončeny. Jejich voda byla rozvedena do všech čtrnácti čtvrtí města, kdežto jiné vodovody sloužily jen některým, aqua Virgo ku př. jen VII., IX. a XIV. čtvrti (Frontinus cap. 79—86).

Aqua Traiana byla jako Alsietina určena pro čtvrt ležící na pravém břehu Tibery. Zprávu o ní podává nápis nalezený r. 1830 deset mil od Říma na silnici vedoucí k jezeru Bracciano (CIL VI 1260), jenž pochází z r. 109 po Kr. a hlásá, že císař Traianus „aquam Traianam pecunia sua in urbem perduxit emptis locis per latitudinem p. XXX." Kromě toho se dochovala mince Trajanova, na jejímž rubu viděti pod klenbou, na sloupech spočívající, postavu ležícího boha říčního, jenž drží v ruce třtinu a opírá se levicí o urnu s vytékající vodou (Cohen, De cr. emp. 2, 49, n. 305). K tomu jsou připsána slova: A q u a T r a i a n a, S. P. Q. R. o p t i m o p r i n c i p i. Prameny vodovodu byly v okolí jezera Sabatinského (n. l. di Bracciano) a vedení drželo se většinou antických silnic via Clodia a via Cassia. Zbytky vodovodu, někde na povýšených obloucích, je v okolí Říma leckde znáti, tak na př. blízko známé villy Doria-Pamfili za branou sv. Pankráce. Na svazích Janikulu v Římě poháněla voda Trajanova mlýny. Tak bylo alespoň za Prokopia v VI. stol. po Kr.; ale historik ujišťuje (bell. Goth. I 19), že tyto mlýny byly tam již *ἐκ παλαιοῦ*. Podle průměru koryta vodního, který byl vyměřen na plochu 2·32 × 1·30 *m*, a podle celkového spádu 2·67 pro mille odhaduje se denní přítok vody na 118.126 m^3. Na začátku středověku byl vodovod obléhajícími barbary dvakráte pobořen: r. 537 od Vitigesa a r. 752 od langobardského Aistulfa; ale znova byl obnovován a teče nyní, přiváděje většinou vodu z jez. Bracciano, pode jménem aqua Paola (podle Pavla V., 1605—1621). Voda jeho šumí z monumentální fontány Pavlovy na Janikulu.

Z třetího století po Kr. byl vodovod *aqua Alexandrina*, založený Alexandrem Severem (222—235). Severův biograf vypravuje: „opera veterum principum instauravit, ipse nova multa constituit, in his thermas nominis sui iuxta eas, quae Neronianae fuerunt, aqua inducta, quae Alexandrina nunc dicitur" (Scriptores hist. Aug. XVIII 25). Prameny zachyceny na severním úpatí Albánských hor, mezi pahorky monte Falcone na západě a Sassobello na východě, v krajině, kde temení potok Osa, přítok Anienu. V okolí Říma je dosti zbytků tohoto vodovodu a ještě více jich svého času viděl

a popsal R. Fabretti ve spise De aquis et aquaeductibus veteris Romae (1680). Ale blízko Říma a v městě samém není po něm žádných stop. Podle svého spádu byl v okolí brány Praenestinské již vodovodem podzemním. Lanciani hádá, že snad jméno kostela S. Nicola in Arcione v ulici Rasella (na sever pod Quirinálem) pochází od oblouků vodovodních a připomíná starší zprávu, že v téže ulici při stavbě paláce Grimani nalezeny oblouky neznámého vodovodu. ,,Snad se oblouky Alexandrinského vodovodu po krátkém traktu spojovaly s oblouky aquae Virginis." — Vodovod byl až do Říma asi 20 *km* dlouhý a jeho koryto mělo 0·73 *m* šířky a 1·23 *m* výšky. Bylo pokryto uvnitř silnou vrstvou usazeniny. Podle objemu koryta a jeho spádu odhaduje se přítok vody na 106.656 m^3 denně. V XVI. stol. sebral prameny Alexandrových vod znova papež Sixtus V., zavedl je do města pode jménem *acqua Felice* a opatřil jimi fontánu Mojžíšovu (Mojžíš udeřuje do skály) blíže lázní Diokletianových.

Jakost těchto vyjmenovaných vod nebyla stejná. Nejhorší byla voda Anienu, která, tekouc kolem měkkých břehů, často se jimi zakalovala. Také se v korytech této vody usazovalo nejvíce vápna, takže se někde jejich šířka z původních 62 *cm* zužovala na 31. Někde se během století vytvořily i krápníky z ucházející vody. Nejlepší kvality byly aqua Marcia a Claudia. Nemoudrostí vodárenských dělníků se někdy špatně s vodami hospodařilo: dobrou vodou Marciovou plýtvalo se v lázních a dílnách valchářů a z Nového Anienu, který měl nejvyšší vedení, doplňovaly se a tím kazily vodovody jiné. Frontinus hleděl to napravovati (c. 92).

Breviarium Notitie a Curiosa má odstavec o vodovodech tohoto znění:

Aquae XVIIII. Traiana, Annia, Attica, Claudia, Marcia, Herculea, Caerulea, Iulia, Augustea, Appia, Alsietina, Ciminia, Aurelia, Damnata, Virgo, Tepula, Severiana, Antoniniana, Alexandriana.

Předpokládáme-li, že výrazem ,,Annia" se myslí Anio Vetus i Novus, obsahoval by seznam ten všech jedenáct vodovodů, které jsme podle historických dokladů uvedli. Z ostatních devíti pět je úplně neznámo (Attica, Caerulea, Ciminia, Aurelia, Damnata), čtyři jsou jména nikoli samostatných vodovodů, nýbrž odboček. Augustea snad je specus Octavianus Anienis Veteris. O vodovodu Severově nevíme z jiných zpráv nic, ale ježto Severus založil lázně

na jihu Říma, zřídil snad pro ně i zvláštní vedení, které vycházelo z některého staršího vodovodu.

Konečně všimněme si také zprávy Prokopiovy (de bello Goth. I 19). Tento historik při příležitosti poznamenává, že „do Říma vedlo čtrnáct vodovodů stavěných z pálených cihel, tak širokých a hlubokých, že by do nich vjel jezdec na koni". Dvě z těchto udání jsou očividně nesprávná. Koryta nejstarších vodovodů nejsou z cihel, nýbrž z různého kamene; jejich šířka se celkem kolísá mezi 42—76 *cm*, výška asi mezi 150—160 *cm*. Jen Trajanův vodovod měl světlost 130×232 *cm*, odpovídal tedy líčení Prokopiovu. Jak dalece je správné udané číslo vodovodů, nelze posouditi.[1])

Neméně důkladně než o přítok užitkové vody bylo postaráno o splachování a odvádění vod z ulic a domů do Tibery. *System stok* a mohutnost jejich konstrukce vzbuzoval obdiv starověkých spisovatelů.[2]) Prvním krokem k jeho provedení bylo regulování potoků proudících Římem a olemování jejich břehů kamennou hrází. Tekoucí vody byly svedeny do tří hlavních toků. 1. Vody se svahů Quirinálu odvádí stoka vedoucí přes pole Martovo a ústící proti hořejšímu konci ostrova do Tibery.

2. S jižního svahu Quirinálu a s Viminálu proudí cloaca Maxima. Její nejstarší části jsou stavěny z balvanů gabinského kamene, 3—4 *m* dlouhých, 1 *m* vysokých a širokých, a dno je vydlážděno čedičovými polygony. Vyšší části stěn jsou z cihel a klenba betonová. Její šířka je 3·20 *m*, výška 4·20 *m*. Boční přítoky jsou užší a nižší, konstrukce cihlové.[3])

Jen olemování břehů je dílem doby královské; v době Plautově byl to ještě otevřený „canalis" (Plautus, Curculio v. 476). Překlenuta byla asi za časů Agrippových.

3. Třetí hlavní odtok byl proveden kloakou, jež vede pod Velikým cirkem, přichází od Kolossea pod Konstantinovým ob-

---

[1]) O pramenech a vodovodech řím. srov. ještě *A. Ronna,* Le acque di Roma. Sorgenti, acquedotti, Fontane, Roma 1898, 4⁰.

[2]) Plin. N. h. XXXVI 104: Sed tum senes aggeris vastum spatium, substructiones Capitolii mirabantur, praeterea cloacas, opus omnium dictu maximum, subfossis montibus atque... urbe pensili subterque navigata M. Agrippae in aedilitate post consulatum. Srov. Dionys. H. III 67, IV 44.

[3]) Lanciani, La cloaca Maxima, B. c. 1890, 95; Narducci, Sulla fognatura della città di Roma, 1889; Richter, Antike Denkmäler 1889, str. 27.

loukem a ústí do Tibery asi o 80 *m* níže za Velikou kloakou. Je větší než cloaca Maxima. O vyčištění a doplnění sítě kanalisační pečovali r. 184 censoři Kato a L. Valerius Flakkus (Liv. 39, 44). U Dionysia Hal. (III 67) se zachovala zpráva, že oprava stok (snad právě za jmenovaných censorů) vyžadovala nákladu tisíce talentů — důkaz, že jejich síť byla rozsáhlá a velkolepá.

Přehled vodovodů římských.

Jméno vodovodu	Rok založení	Původce	Délka vedení *m*	Množství dod. vody v quinariích	Výška pramenů n. m. *m*	Výška v Římě
Appia	př. Kr. 312	Appius Klaudius Caekus, censor	16.500	699	30	20 ?
Anio V.	272-269	M'. Kurius Dentatus, Fulvius Flakkus, censoři	64.504	1508·5	280	48
Marcia	144-140	Q. Marcius Rex praetor	92.000	1472	318	58·63
Tepula	125	Cn. Servilius Caepio, L. Kassius Longinus, censoři	18.000	331	151	60·63
Julia	33	M. Vipsanius Agrippa, aedil.	22.000	548	350	63·73
Virgo	20	M. Vipsanius Agrippa	21.000	2304	24	20
Alsietina	?	Císař Augustus	33.000	(392) ?	209	16·50
Claudia	po Kr. 38–50	Císařové Kaligula-Klaudius	69.500	3498 (Claudia a Anio Nov. dohromady)	320	67·40
Anio Nov.	38–52	dtto	88.000		asi 400	70·40
Traiana	109	Císař Trajanus	57.700	?	asi 300	71·16
Alexandrina	226	Císař Severus Alexander	22.000	?	65	43

7. Hradby Aurelianovy.

Od těch dob, co Serviovské opevnění zmizelo znenáhla ve stavbách a zahradách rozšiřujícího se města, neměl Řím žádných hradeb a při své velmocenské síle jich nepohřešoval. Ale v III. stol. po Kr. se počíná objevovati nebezpečenství invase severních národů. To bylo pohnutkou císaři Aurelianovi (270—275), že vystavěl okolo města nové hradby, po něm dosud jmenované. Ačkoliv mohutné toto dílo stavební dokonáno teprve od druhého jeho nástupce Proba (276—282[1]), bylo zřízeno přece poměrně s velikým spěchem. Aby se zmenšily výlohy expropriační, vedena byla nová hradba pokud možno na pozemcích císařských, jako byly na severu horti Domitiani, Lucullani, Sallustiani, na východě horti Pallantiani, Liciniani, Spei Veteris, domus Lateranorum, na pravém břehu zahrady Caesarovy „národu římskému" odkázané. Císařským pozemkem, jehož při tom užito, byla dále castra praetoria a amphitheatrum castrense. Za stavivo se užilo hmoty mnohých staveb, které bylo třeba odkliditi.[2]) Vydatně usnadnil sobě opevňovatel práci tím, že užil a do hradby pojal mnoho staveb, jež se daly v opevnění proměniti. Byly to substrukce zahrad na Pinciu, hradba praetorianského tábora na východě, mohutné vodovody aquae Marciae, Tepulae, Iuliae a Claudiae, vzpomenutý amfitheatr a pyramida Cestiova. Toto použití hotových staveb mělo patrně i částečný vliv na vyznačení směru, kterými opevnění vedeno. Jinak rozhodovala o něm fortifikační způsobilost terénu.

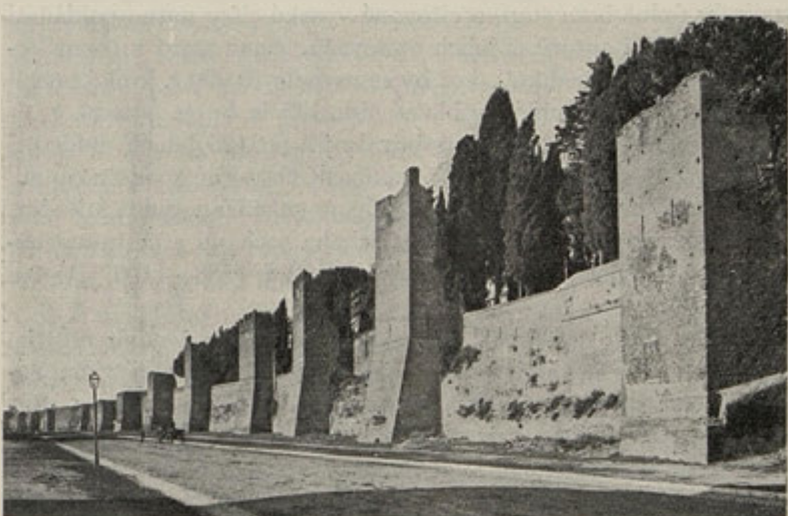
Uvažujeme-li o otázce, zdali všechen terén obydlený byl tímto mohutným kruhem hradeb obemčen, seznáme, že na jihu zůstala mimo hradby některá místa jmenovaná v Notitii jako část I. okresu Augustova (aedes Martis, flumen Almo), a že také v Zátibeří byla část obydlími a jinými stavbami zaujatá jistě rozsáhlejší než prostor pojatý v Aurelianovo opevnění. Naproti tomu zaštítily ty hradby i nejsevernější část pole Martova s mausoleem Augustovým, které tenkráte jistě bylo mimo pomerium a mimo obydlenou část města.

---

[1]) V. Script. h. a. XXVI 21 a 39; Victor Caes. 35, Zosimus I 49.

[2]) R. 1920 spadl za bouře kus hradeb v délce 29·70 *m* mezi pátou a šestou věží u brány S. Giovanni. Při zkoumání trosky našlo se veliké množství cihel z doby Hadrianovy. V. článek: Pfeiffeer, Buren a. Armstrong o hradbě Aurelianově, v Supplementary papers of the American school of classical studies in Rome, Vol. I, New York, 1905, str. 1—86.

Hradby Aurelianovy jsou někde až 16 *m* vysoké, na vnitřní straně místy nižší než na zevnější, poněvadž stojí někde na svahu. Jsou stavěny z cihel a 3·80 *m* široké. Ale hořejší jejich polovice není massivní celek, nýbrž tvoří chodbu s valenou klenbou. Tato chodba je navenek kryta zdí 1·28 *m* silnou, na vnitřní straně místo souvislé zdi jsou ve vzdálenosti 2·93 *m* od sebe pilíře, kterými chodba prochází. V zevnější stěně byly střílny, uvnitř široké, navenek silně se zužující (od 1·18 do 0·38 *m*). Nad klenutou chodbou byla



Obr. 12. Hradby Aurelianovy. (Podle fotogr.)

nekrytá cesta, lemovaná cimbuřím (propugnacula). V dosti pravidelných mezerách (25—30 *m*) zesílena jest hradba čtyřhrannými věžemi, které dovnitř města stojí ve stejné linii s hradební zdí, ale na zevnější straně vybíhají před tuto linii. Věžemi prochází vzpomenutá chodba; jsou v nich schody vedoucí nahoru k cimbuří a okna. Brány byly opevněny dvěma kulatými věžemi po stranách.

Objem tohoto opevnění byl v nové době vyměřen na 18.837·5 *m* (tedy 13 řím. mil.[1]). Proti tomu čteme u Flavia Vopiska v životopise Aurelianově (c. 39): „Muros urbis sic ampliavit, ut *quinqua-*

---

[1]) Lanciani, Le mura di Aureliano e Probo. B. c. 1892.

ginta prope milia murorum eius ambitus teneat," a u Olympiodora (Photii bibl. 80, p. 63 Bekker): *τὸ δὲ τεῖχος τῆς Ῥώμης μετρηθὲν παρὰ Ἄμμωνος τοῦ γεωμέτρου καθ' ὃν καιρὸν Γότθοι τὴν προτέραν κατ' αὐτῆς ἐπίδρομον ἐποιήσαντο, εἴκοσι καὶ ἑνὸς μιλίου διάστημα ἔχον ἀπεδείχθη.* První cifra dává ohromný obvod 74 *km*, druhá 31 *km*. Tato udání vedla archaeologa Nibbyho k tvrzení, že původní opevnění Aurelianovo se nezachovalo a zbývající hradby jsou dílem Honoriovým a Arkadiovým. Mínění to je nyní všeobecně odmítnuto; nelze si pomysliti, že by Aurelianovy hradby byly zmizely úplně beze stop, a citované vysoké cifry nutno pokládati za omyl ať již autorů či jejich opisovačů. Snad stálo v textu Vopiskově „50.000 pedum", což by se rovnalo 10.000 ř. kroků neboli 15 *km* a jako okrouhlé, přibližné číslo blížilo by se pravdě. [1])

Aurelianova hradba potřebovala již po 125 letech důkladné opravy. Zdi a brány byly po „odklizení nesmírné spousty rumu" obnoveny a za tento skutek oslaveni panovníci Honorius a Arkadius k návrhu místodržitele Flavia Stilichona sochami a čestnými nápisy na branách města. Nápisy (CIL VI 1188—1190, Dessau 747) znějí:

S. p. q. R. impp. dd. nn. (= imperatoribus dominis nostris) invictissimis principibus Arcadio et Honorio victoribus et triumphatoribus semper Augg. ob instauratos urbis aeternae muros portas ac turres egestis immensis ruderibus ex suggestione v. c. (viri clarissimi) et inlustris comitis et magistri utriusq. militiae Fl. Stilichonis ad perpetuitatem nominis eorum simulacra constituit curante Fl. Macrobio Longiniano v. c. praef. urbi d. n. m. q. (= devoto numini maiestatique) eorum.

Tento nápis, pocházející z r. 402/3 po Kr., stával na bráně Portuensis a je dosud zachován na Tiburské a Praenestinské.

Aurelianovy hradby nezachránily Říma před dvojím dobytím od Gotů v V. stol. V následujícím věku, r. 546, zmocnil se města gotský Totila a podle zprávy Prokopiovy (de b. G. II 22, 24) zbořil asi třetinu celé hradby a zničil všechny brány. Tato zpráva je hyperbolická, neboť brány Honoriovy částečně stojí dosud.

Nejdůležitější zprávy o celém tom opevnění podává popis zachovaný v rukopise einsiedelském a vypravování Prokopiovo.

---

[1]) Středověký Martinus Polonus udává taktéž chybné cifry: In circuitu vero eius sunt miliaria XII. praeter Transtiberim et civitatem Leoninam, cum quibus dicitur habere XLII miliaria.

Onen zakládá se na pramenech starověkých, uvádí jednotlivé brány, počet věží mezi nimi, počet cimbuří, záchodů (necessariae), oken i střílen (fenestrae maiores forinsecus, f. minores). Ke konci je připojena suma všeho: turres 383, propugnacula 7020, posternae (branky) 5, necessariae 106, fenestrae maiores 2066. — Při tom se součet cimbuří neshoduje s jednotlivými položkami a součet střílen na konci schází.

Opevnění začínalo na břehu Tibery; místo tohoto začátku možno jen hádati. Bylo asi přímo proti tomu bodu pravého břehu Tibery, na němž se hradba protější dotýkala řeky. To bylo, jak ukazují starší plány Říma, v zahradě villy Farnesiny. Začínala tedy hradba na levém břehu asi na nábřeží Lungotevere Tibaldi, za palácem Farneským a táhla se podle břehu k mostu Aeliovu (ponte S. Angelo). Před tímto mostem bývala brána, kterou Prokopios jmenuje „Aureliana", dodávaje: „která nyní má jméno po Petrovi, náčelníku křesťanském, ježto nablízku jest pohřben". Mezi branou a začátkem hradeb byly dvě malé branky a devět věží. Od mostu Aeliova pokračovala hradba podél břehu a odlučovala se od něho až v okolí nynějšího mostu Margeritina. I v této partii byly b r a n k y, *posternae* (ve středověku *posterulae*); bylo jich třeba, aby byl umožněn přístup k řece, po níž se dováželo zboží. Rukopis einsiedelský uvádí na sever od mostu Aeliova takovéto branky tři, ale z pramenů středověkých jsou výslovně známy čtyři.[1]) Odloučivše se od Tibery, míří hradby k východu na severní svah Pincia. Z hradeb, které lemovaly břeh Tibery, nezbývá nyní nic. Podle tvrzení Prokopiova (b. Goth. II 9) byla ta část stavěna nedbaleji, poněvadž řeka sama se tu zdála dostatečnou ochranou, a nebylo tu také žádných věží. Ale popis einsiedelský udává šestnáct věží mezi branou sv. Petra a Flaminiovou; ty všechny nemohly býti na severní straně města a bylo jich tedy několik i proti řece.

Na severní straně města byla *porta Flaminia*, brána, kterou vycházela z Říma stejnojmenná silnice. Její místo zaujímá nyní *porta del Popolo*, vystavěná r. 1561.[2]) Ve středověku byla jmeno-

---

[1]) Corvisieri, Delle posterule Tiberine tra la porta Flaminia ed il ponte Gianicolense (Arch. d. soc. Romana di storia patria 1878).

[2]) Fasádu vnitřní přistavěl před vjezdem švédské královny Kristiny Bernini r. 1657. Dva poboční vchody jsou z r. 1878. — Chybně se soudívalo, že starověká p. Flaminia byla více k východu než p. del Popolo. Viz B. c. 1877, str. 206.

vána také porta Sti. Valentini. Dále pokračuje zeď pod severním a východním svahem Pincia. Část její byla již za dob Prokopiových puklá a zborcená (b. G. I 23 *περίβολον διερρωγότα*) a byla o ní legenda, že je pod zvláštní ochranou sv. Petra. I při svém zborcení



Obr. 13. Porta Pinciana. (Podle fotogr.)

zeď dosud drží pevně pohromadě a sluje *muro torto*. — *Porta Pinciana* byla za dob Prokopiových jen vedlejší brankou (*πυλίς*). Později byla přestavěna na větší bránu; podle znamení řeckého kříže, které se spatřuje v travertinovém jejím oblouku, se soudí, že ji dal přestavěti v době vlády byzantinské Belisar. Od středo-

věku až do minulého století bývala zavřena. Mezi ní a branou Flaminiovou bylo 29 věží. Nejbližší brána k východu byla *porta Salaria*; od Pincijské brány až k ní bylo 22 věží. Byla zbořena r. 1872. „Je sklenuta z travertinu," popisuje cestovatel z XVI. stol.,[1]) „ale svršek je z cihel a je, jak se zdá, z doby Honoriovy a Arkadiovy." Jiní soudili, že oblouk brány není starší osmého století (Beschr. I 656). Touto branou vnikl do Říma Alarich r. 410. Z brány vycházela stejnojmenná silnice a měla své jméno odtud, že se po ní vozila sůl do Sabinska. Další trakt, s 10 věžemi, postupoval směrem jihovýchodním k bráně Nomentské, *porta Nomentana*, z níž mířila silnice k městu Nomentum. Bránu dal zazdíti Pius IV. r. 1564 a nahradil ji novou, vystavěnou podle plánu Michelangelova o něco blíže k Salarské.[2]) Pokračujíc dále k jihovýchodu připojuje se hradba brzy k táboru praetorianů, jenž byl pojat v opevnění, takže celá jeho strana východní, většina severní a jižní utvořily hradbu města. Původní zdi tábora byly při tom zvýšeny. Hned za tímto táborem k jihu je viděti travertinovou bránu zazděnou, která odpovídala Viminálské bráně opevnění Serviova. Byla zazděna asi velmi brzo a není jmenována ani v seznamu einsiedelském. Od Nomentské brány k nejbližší Tiburské bývalo 57 věží.

Brána Tiburská, *porta Tiburtina*, skládá se z vnitřního oblouku a z přístavby Honoriovy a Arkadiovy. Vnitřní oblouk zbudován císařem Augustem za podporu tří vodovodů (a. Marcia, Iulia, Tepula) a původní dlažba pod ním leží o 3 *m* hlouběji než cesta z doby Honoriovy. Zevnější oblouk, svými základy výše položený, označen je výše citovaným nápisem. Nad ním je 6 oken. Jedna z věží, které chránily tuto bránu, byla zbořena r. 1870.[3]) Ve středověku sluje brána ta také p. Taurina, podle býčí hlavy, jež je vytesána na vnitřním oblouku. Nynější její jméno jest, podle blízkého kostela, porta S. Lorenzo.

---

[1]) Tento cestopis uveřejnil jako dílo anonymní R. Müntz v Rev. arch. 1885 (Les monuments antiques de Rome à l'époque de la renaissance). Jméno anonymovo bylo zjištěno; je to Nicolas Audelbert de Orléans a cestopis jeho byl napsán r. 1576 (v. B. c. 1889, Miscellanea).

[2]) Nápis na bráně Piově: Pius IV. pont. max. portam Piam sublata Nomentana extruxit, viam Piam aequata Alta semita duxit. — Vedle této brány rozstříleny 20. září 1870 hradby a průlomem vešlo do Říma královské vojsko italské. Ulice Piova od té doby sluje Via Venti Settembre.

[3]) Jejího travertinu mělo se užíti na pomník oekumenického koncilu, k němuž po převratu 20. září nedošlo. Lanciani, Destruct. 189.

Odtud se jihovýchodní směr hradby, splývající stále se jmenovanými vodovody, stává o něco východnějším. Na jednom místě ukazují se stopy zazděné brány. Jinde se shledalo, že do hradební konstrukce bylo zazděno celé nymphaeum se svými výklenky a sochami v nich (B. c. 1889, p. 541; 1892, p. 105). Ve vzdá-



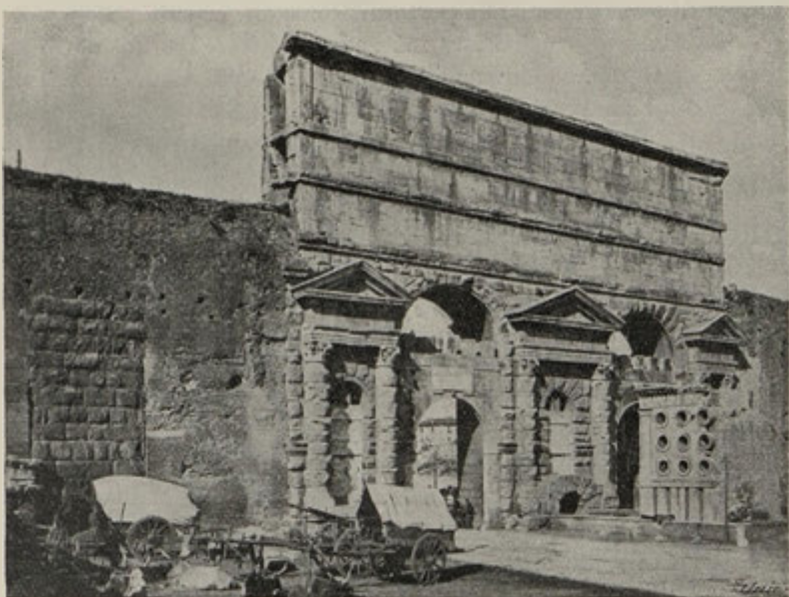
Obr. 14. Porta Tiburtina, oblouk vnitřní. (Podle fotogr.)

lenosti asi 750 *m* od brány Tiburské tvoří zeď úhel, obrací se k jihozápadu a dostihuje hned potom další brány. Mezi ní a předcházející Tiburskou bývalo 19 věží; z nich se většina zachovala.

Brána, k níž jsme dospěli, je *porta Praenestina*, nyní jmenovaná p. *Maggiore.*[1]) Je zřízena na místě, kde se rozcházejí dvě

[1]) Také slula někdy Sessoriana, podle blízké budovy antické (sesso-

silnice z Říma vycházející, via Labicana a Praenestina, a kde vcházejí do města na společných obloucích dva vodovody, aqua Claudia a Anio Novus. Dva oblouky tohoto vedení byly upraveny v ozdobné brány již před vystavěním hradby a opatřeny monumentálními nápisy o zřízení a opravě příslušných vodovodů (v. str. 98). Brána Praenestinská má ozdobnou fasádu: mezi oběma oblouky a po jejich stranách jsou výklenky, zdobené sloupy a



Obr. 15. Porta Praenestina. (Podle fotogr.)

korunované římsou a trojúhelným štítem. Před pilířem, jenž oba oblouky dělí, je na zevnější straně hradby hrobka pekaře Eurysaka, která byla ukryta až do r. 1838 ve středověké věži a zbořením věže byla objevena. Oba hlavní průchody brány byly za Řehoře XVI. (1831—46) zúženy zdí, která do nich vestavěna a nesahajíc až do vrcholu oblouků měla nahoře cimbuřovitou ozdobu. V nejnovějších dobách byly tyto zdi vybourány a průchody obnoveny

rium), a porta della Donna, poněvadž od ní vedla ulice ke kostelu S. Maria Maggiore.

v původní šířce. Kromě toho prolomeny ještě další dva průchody po obou stranách vlastní brány. Tyto průchody existovaly již ve starověku, ale byly později zazděny. Po vybourání zdí, které je uzavíraly, objevily se uvnitř oblouků zbytky sešlých obrazů na omítce. V jednom z oblouků představují obrazy ty — podle jmen k figurám připsaných — závody Pelopovy s Oinomaem. Zdá se, že oblouky v té době, kdy byly okrášleny malbami, nesloužily k veřejnému procházení, ale byly částí soukromého domu (Mariani, Lavori di sistemazione alle porte di Roma, B. c. 1917, 193).

Od Praenestinské brány má zeď směr jihozápadní, ale brzo se obrací tupým úhlem na jihovýchod, splývajíc stále s oběma vodovody Klaudiovými. Asi ve vzdálenosti 380 *m* od řečeného úhlu odlučuje se od vodovodů, ohýbá se zase ostrým úhlem na jihozápad a dostihuje táborového amfitheatru (amphitheatrum castrense), který polovicí své ellipsy tvoří pak zevnější hradbu. Za amfitheatrem směřuje zeď dále směrem jihozápadním a dostihuje ve vzdálenosti cca 550 *m* od amfitheatru brány

porta Asinaria. Brána ta, jejížto jméno, shodné se silnicí z ní vedoucí, je neznámého[1]) původu, byla r. 1408 zavřena a vedle ní, k východu, vystavěna za Řehoře XIII. brána nová, jež slula ve středověku Lateranensis, nyní porta *S. Giovanni.*[2]) Branou Asinarií vtrhl do Říma Totilas r. 546. Mezi ní a branou Praenestinskou bývalo 26 věží. — Nejbližší brána v seznamu einsiedelském uváděná je *porta Metrovia.* Je patrně totožná se zazděnou branou, která leží za kostelem S. Stefano Rotondo. Její poloha souhlasí s antickou ulicí, která od oblouku Dolabellova a Silanova míří přes Caelius k jihu. Podle popisu Martina Polona stávala p. Metrovia (jinak psaná také p. Metrodi, Metroni a j.) tam, „ubi rivus influit in civitatem", a potůček Marrana vtéká do hradeb nedaleko této brány. Od Asinarie až k ní bylo 20 věží. Žádná značnější silnice, pokud víme, z ní nevycházela. Nápis uvnitř brány dosvědčuje opravu její z r. 1157.

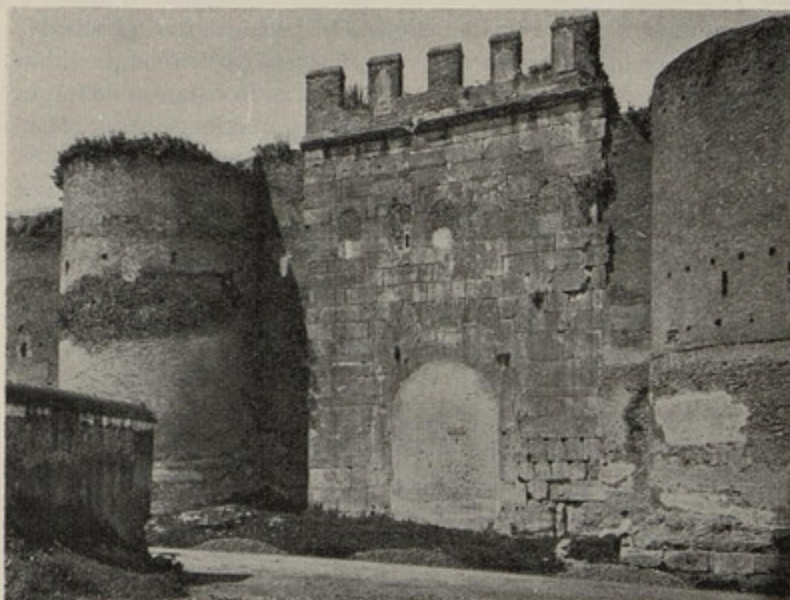
Odtud dále zabočují hradby k jihu a plocha jimi zahrnutá tvoří v okolí brány Latinské a Appiovy veliký výběžek tímto smě-

---

[1]) V XVI. stol. připomíná se naivní výklad tohoto jména: branou vychází cesta do Neapolska, kde je mnoho oslů (Müntz, Rev. arch. 1886, I 224).

[2]) Označena je nápisem: Gregorius XIII pont. max. publicae utilitati et urbis ornamento viam Campanam constravit, portam extruxit anno 1574, pont. III.

rem. *Porta Latina* je od Metrovie vzdálena asi 750 *m*; mezi nimi bylo 20 věží. Brána má v obloukové klenbě řecký monogram Kristův mezi literami *A* a *Ω*, i soudí se z toho, že byla buď vystavěna nebo opravena v době vlády byzantské. Je nyní zavřena. *Porta Appia* je vzdálena od ní asi 500 *m* a bývalo mezi nimi 12 věží. Obě tyto brány odpovídají Kapenské bráně obvodu Serviova. Silnice Appiova, pověstná „regina viarum", jež vycházela



Obr. 16. Porta Latina. (Podle fotogr.)

z Kapenské brány a vedla do Brundisia, dělila se 850 *m* za branou na dvě. Odbočovala od ní nalevo via Latina, směřujíc k stejnojmenné bráně a z ní k městu Tuskulu.

Také brána Appiova byla označena řeckými nápisy (*ΘΕΟΥ ΧΑΡΙC – ΑΓΙΕ ΚΩΝΟΝ – ΑΓΙΕ ΓΕΩΡΓΙ*) a lze z toho souditi na současný vznik nebo přestavbu s branou Latinskou. Ve středověku nazývána porta *d'Accio*, pak podle kostela, ležícího na silnici Appiově, vzniklo nynější její jméno *porta S. Sebestiano.*[1])

[1]) R. 1536 vjel touto branou císař Karel V. a byl vítán s velikou pompou. Brána sama k tomu dni zdobena sochami, freskami a ná-

Od této brány je směr hradby celkem západní až k moderní baště, kterou za Pavla III. (1534—49) vystavěl do hradeb architekt Sangallo. Aurelianova zeď byla tu stržena v délce asi 400 *m* a s ní zmizela branka *porta Ardeatina*,[1]) z níž vycházela kdysi *via Ardeatina*, vedoucí do města Ardey. Od bašty Sangallovy táhne se zeď asi 500 *m* daleko k severozápadu, pak se obrací ostrým úhlem k jihozápadu, přechází ve směr západní a dostihuje brány *porta Ostiensis*. Vzdálenost mezi ní a branou Appiovou přesahuje 1½ *km* a bývalo na této linii 49 věží. Brána Ostijská má dva průchody; ale jeden z nich je zazděn a na zevnější straně postavena před ním věž, která jej zakrývá. Touto branou vezen za Konstantia do města veliký obelisk egyptský, určený pro circus Maximus (Amm. Marcellinus XVII 4). Jméno brány brzo přeměněno na porta S. Paolo, poněvadž půl hodiny cesty za ní stojí pověstná basilika S. Paolo fuori le mura. V nejbližším sousedství brány ční pyramida Cestiova, pojatá v hradbu, a blízko za ní je brána zazděná. Tato okolnost, že byly v hradbě dvě brány vzdálené od sebe sotva 100 *m*, vysvětluje se silnicemi, které již před založením Aurelianovy hradby tudy procházely: jedna od brány porta Trigemina, druhá z okolí Pisciny (Piscina publica). Při opravě Honoriově spojeny obě již uvnitř hradeb, jedna brána zazděna, druhá, Ostiensis, přestavěna a její práh položen o 3 *m* výše.[2]) Od této brány pokračuje zeď jihozápadním směrem, dostihuje asi o 900 *m* dále břehu Tibery a lemovala kdysi tento břeh až k místu, proti němuž na pravém břehu byla porta Portuensis. Z hradeb podle Tibery nezbývá nyní nic. Audelbert Orleánský (Rev. arch. 1886, I 124) napsal o nich, že se táhly při samé vodě, takže mezi řekou a zdí nebylo možno pohodlně projíti. Vstoupil dovnitř hradby a prošel tuto část klenutou chodbou, tak širokou, že, nebýti zříceného rumu, mohly dvě osoby kráčeti vedle sebe. V chodbě byly po stranách otvory a ve vzdálenosti padesáti kroků od sebe hradební věže. Popis einsiedelský udává mezi branou Ostijskou a Tiberou 35 věží.

Obraťme dále zřetel k pravému břehu Tibery a k hradbám, jež Aurelian vybudoval k ochraně oné části města. Na vrcholu

---

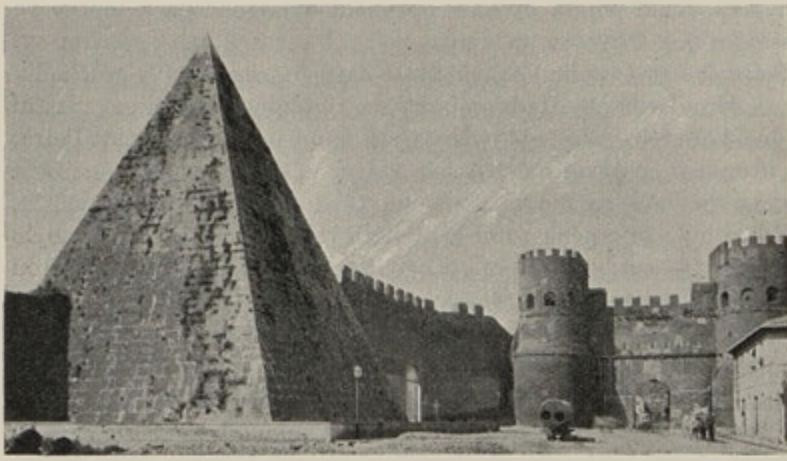
pisy. Srov. Podestà, Carlo V a Roma (Archivio d. soc. rom. di storia patria, 1878, 303 nn.).

[1]) V. Huelsen, R. M. 1894, str. 320 nn.

[2]) Lanciani, Itinerarium Einsiedl. (Monumenti Lincei I, 1890).

Janikulu zřízena byla brána *porta Aurelia.* Je to stejné jméno, jakým byla dříve označována brána stojící na levém břehu před mostem Aeliovým. Ale také ona pozbyla již za Prokopia tohoto jména a nazvána podle blízkého kostela, za městem ležícího, *porta Sti Pancratii* (Prokop. b. G. I 18). Brána v nynější své podobě pochází z doby Urbana VIII. (1623—44); 3. července 1849 vniklo jí francouzské vojsko do Říma, jenž t. r. byl republikou.

Brána Aureliova, nazvaná po stejnojmenné silnici, která z ní vycházela, označovala vrcholný bod opevnění na Janikulu. Od ní táhly se hradby dvojím ramenem s Janikulu k Tibeře. Na rameni



Obr. 17. Porta Ostiensis (S. Paolo) a pyramida Cestiova. (Podle fotogr.)

jižním byla asi sto kroků od břehu řeky *porta Portuensis,* z níž vycházela via Portuensis do přístavu Ostie. Brána podle popisu Audelbertova (Rev. arch. 1885, 2, 40) měla dva oblouky z tesaného kamene. Jeden byl zazděn a nad ním stál známý nápis o Honoriově a Arkadiově restauraci. Papež Urban VIII. zbořil bránu a přeložil ji i s hradbou dále na sever, takže nynější porta *Portese* je 480 *m* od někdejší antické brány vzdálena. Od brány k Tibeře byly 4 věže, mezi ní a branou sv. Pankráce 29 věží. — *Severní* rameno hradeb sestupovalo k Tibeře a dotýkalo se jejího břehu blízko nad mostem Agrippovým a bylo zesíleno 24 věžemi. Jeho část nejbližší k Tibeře prostupovala zahradu villy Farnesiny.

Ani Prokopius, ani einsiedelský popisovatel nejmenují žádné brány v tomto severním rameni zátiberských hradeb Aurelianových. Alexander VI. (1492—1503) vystavěl v něm na konci ulice della Lungara bránu porta *Settimiana*, kterou — podle nápisu — „a fundamentis restituit". Spisovatelé XVI. stol. Marliani a Lucio Fauno tvrdí, že na *staré* bráně, kterou Alexander nahradil novou, stávalo jméno Septimiovo; pak máme starověkou zprávu Spartianovu,[1]) že Septimius Severus zřídil in Transtiberina regione lázně a že tam byla brána jeho jména. Z toho ze všeho vyplývá, že za Tiberou u lázní Severových byla již půl století před Aurelianovými hradbami brána označená jménem Septimia Severa. Snad pojata byvši v opevnění byla zazděna a teprve ve středověku, když se vyvinula čilejší frekvence mezi okolím sv. Petra (borgo Leonino) a jižní částí Zátibeří, otevřena k průchodu.

Hrobka císaře Hadriana zůstala tím způsobem mimo vlastní obvod hradeb. Ale přece byla v těsné souvislosti s branou sv. Petra, s kterou ji spojoval most Aeliův. Svou výškou a massivností byla sama pevnou baštou a vhodným předmostím vlastního města. Proto byla připojena zdmi k břehům řeky a v těchto zdech bylo 6 věží, 164 cimbuří, 14 velkých a 19 malých oken. Měla důležitou úlohu při hájení Říma Belisarem proti Gotům r. 537.

Hradby Aurelianem založené, opravené v V. stol. Honoriem a Arkadiem a pak Belisarem v VI. stol., udržovány byly dále opravami mnohých papežů, jak svědčí nápisy s jejich jmény a erby. V novější době byly, jsouce překážkou kommunikace, na leckterém místě strženy; tak u monte Testaccia, na jihu Říma, v délce 200 *m*, mezi branou Pincijskou a Salarskou kus 100 *m* dlouhý, u mostu Margeritina 170 *m*, u tábora praetorianů v délce 150 *m*. Ale větší část jich stojí dosud. Ovšem po tolikerých opravách je původních zbytků málo, a úsudky o tom, do které doby se má klásti původ jednotlivých partií, se často liší.[2])

---

[1]) Script. h. a. X 19: Opera publica praecipua eius extant Septizonium et thermae Severianae, eiusdemque etiam ianuae in Transtiberina regione ad portam nominis sui, quarum forma intercidens statim usum publicum invidit. Místo rukopisného *ianuae* přijímá se všeobecně Beckrova konjektura balneae.

[2]) Kromě článků citovaných viz: Quarenghi, Le mura di Roma, 1880; Boni, Mura urbane Nuova antologia, 16. aprile 1911.

V.

Zánik antického Říma.

V každém městě — tak jako v nějakém organickém těle výměna látek — děje se stále vyměňování starých budov novými a známe ze starověkých zpráv, jak mnohé basiliky římské zmizely a byly nahrazeny novými, jak mnohé chrámy byly přestavěny. Jen některým budovám, které vynikají historickým významem nebo zvláštností architektonickou, bývá popřáno přečkati staletí a tisíciletí.

A tak antický Řím ničil sebe sám již ve starověku. Výmluvným toho dokladem je vítězný oblouk Konstantinův, jehož reliefy jsou vzaty ze starších, zbořených oblouků, Trajanova a Marka Aurelia. Je znám nejeden případ, že se v antické zdi užilo za stavivo rozbitých soch. Tak se stavělo někdy na útraty zničených památek starších.

K úpadku a nenáhlému pustnutí starověkého Říma přispělo však nad to několik příčin. Prvou z nich je to, že Řím přestal býti sídlem císařů a že se péče panovnická, která jej dříve udržovala a zvelebovala, obrátila k Cařihradu. Jinou příčinou byl zánik pohanství. Nádherné chrámy, stavše se nepotřebnými, nebyly opravovány, pustly a scházely. Na začátku V. stol. píše sv. Jeronym (Epist. 7 ad Laetam): „Auratum squalet Capitolium, fuligine et araneorum telis omnia Romae templa cooperta sunt; movetur urbs sedibus suis et inundans populus ante delubra semiruta currit ad martyrum tumulos." — Sochy bohů byly ničeny a papež Řehoř Veliký (591—604) „imaginibus demonum capita et membra fecit generaliter amputari, ut per hoc extirpata radice hereticae pravitatis palma ecclesiasticae veritatis plenius exaltaretur" (Martinus Polonus). Štěstím bylo pro antickou budovu, jestliže se jí zmocnil

kult křesťanský; takovým způsobem zachráněna curia Iulia (= S. Adriano), secretarium senatus (Sta Martina), Pantheon (Sta Maria ad martyres) a část Diokletianových lázní (Sta Maria degli angeli).

Třetí příčinou toho, že mnohé budovy antické zničeny, byla zemětřesení. O r. 422 po Kr. je poznamenáno: „tam terribili terrae motu Roma concussa est, ut plurimae aedes eius et aedificia corruerint“ (Paulus Diaconus, Gesta Langobard. IV 47). Zemětřesení jsou mimo to známa z r. 408, 429, 443, 492, 501 a 502. V Kolosseu jsou nápisy z pozdního starověku svědčící o opravách, jež se staly nutnými po zemětřesení. Ve XIV. stol. čteme žalostné zprávy o účinech zemětřesení v dopisech Petrarkových: pobořen je kostel Lateránský, pozbyv své střechy je vydán větrům a přívalům, otřesen posvátný dům Petra a Pavla, a co bylo chrámem apoštolů, je neforemná hromada kamení. A jinde: „Roma tremuit usque ad ruinam turrium ac templorum“ (Urlichs, Cod. top. str. 184). R. 1349 spadla značná část Kolossea, a z trosek tím způsobených odvážen kámen po tři sta let.

Také vpády a loupeže barbarů v V. a VI. stol. město poškodily. R. 408 přitáhl k Římu Alarich. Ustoupil od obléhání města za výkupné 5000 liber zlata a 30.000 liber stříbra. Toto množství drahých kovů sebráno roztavením soch a zlatých ozdob chrámových (Zosimus V 45). O dvě léta později však Alarich se svými Goty obsadil Řím; „tertia die barbari, quam urbem ingressi fuerant, sponte discedunt, facto quidem aliquantarum aedium incendio“ (Orosius VII 29). R. 455 obsadili Řím Vandalové. Jejich král Genserich, uchlácholen byv prosbami papežovými, neničil města požárem; nepřítel loupil jenom stříbro a zlato v chrámech a palácích. Staré sídlo imperátorů na Palatinu vydrancováno, odneseny pozlacené bronzové tašky s polovice střechy chrámu Jova Kapitolského, odvezen prý i sedmiramenný svícen chrámu Šalamounova, který se dostal do Říma s kořistí Titovou. R. 472 poplenil Řím Ricimer. Naproti tomu věnoval ostrogotský Theodorich, který po pádu západní říše ovládl Řím, zachování města všemožnou péči. K jeho rozkazu dodává se na opravy starých budov ročně 25.000 tašek, aby pod chatrnými střechami nepřišly ke zkáze klenby budov. Cihly zhotovené za jeho vlády, označené nápisem „Regnante d. n. Theoderico felix Roma“, vyskytují se ve zříceninách budov římských často a jsou svědectvím hojných oprav, jež za Theodo-

richa vykonány (Lanciani, Destruction 78). Charakteristický je Theodorichův dopis u Kassiodora (Lib. VII, ep. 5, 6): „Ea custodiri volumus, quae urbis faciem videntur ornare. Quis enim dubitet fabricarum miracula hac provisione servata? Et pendenti saxo formatas cameras tegularum tegmine custodiri? Ut antiqui principes nobis merito debeant suas laudes, quorum fabricis dedimus longissimam iuventutem, ut pristina novitate reluceant, quae iam fuerat vetustosa senectute fuscata."

V VI. stol. byl obléhán Řím od gotského Vitigesa a hájen Belisarem. Při útoku nepřátel na hrobku Hadrianovu, která byla částí opevnění, shazovali obhájci na útočníky sochy, kterými byla hrobka zdobena. R. 546 ovládl Řím Totila a pojal hněvivý úmysl město zničiti. Tehda psal mu Belisar (podle Prokopia, bell. Goth. III 22, 8) výmluvný list: obhajoval v něm město, plné významných památek a pomníků, které vytvořila dlouhá řada králů a výtečných mužů za dlouhé doby. Totila uposlechl — neporušil města kromě hradeb, jichž třetinu pobořil.[1]) Ale zahubil Řím tím, že odvedl z něho obyvatelstvo do Kampanie: *ἐν Ῥώμῃ ἄνθρωπον οὐδένα ἐάσας, ἀλλ' ἔρημον αὐτὴν τὸ παράπαν ἀπολιπών.*

Že město ještě v VI. stol. ukazovalo mnoho stavební nádhery a soch, dotvrzuje syrský spis patriarchy Zachariáše o dějinách církevních, jejž po latinsku vydal Angelo Mai (Scriptores veteres tom. X).[2]) Ale prořidlé obyvatelstvo, bydlící v rozsáhlém okruhu hradeb Aurelianových, a množství zpustlých budov budilo dojem města hynoucího. Na rozhraní VI. a VII. stol. napsal Řehoř Veliký teskná slova: Qualis remanserit Roma, conspicimus. Immensis doloribus multipliciter attrita, desolatione civium, impressione hostium, frequentia ruinarum (Homil. 18 in Ezech.). Gregorovius odhaduje počet obyvatelstva v té době na třicet až čtyřicet tisíc lidí (Gesch. d. Stadt Rom im Mittelalter I 467). Při tom je pozoruhodno, že umělecké památky z drahocenných kovů odváželi nejen Gotové, ale i Byzantinci a sami Římané. Bronzové dveře chrámu Jovovu na Kapitoliu vzal na počátku V. stol. místodržitel

---

[1]) Prok. l. c. III 24: *πάσας γὰρ (τὰς πύλας) διαφθείρας ἔτυχε.* Ale tomu udání odporuje skutečnost, že se zachovaly až do nejnovějších dob brány s nápisy Honoriovými a Arkadiovými.

[2]) Zajímavá je modlitba k tomuto popisu připojená: „Utinam fidelis Deus prosperitatem eius (sc. Romae) futuram praeterita maiorem faciat, quandoquidem haec universi Romani imperii decus est."

Stilicho (Zosim. V 38) a císař Konstans II. odvezl r. 663 bronzové, pozlacené koně z Velikého cirku a bronzovou střechu Pantheonu (Lib. pontif. LXXVIII, vita Vitaliani 3).

Další století středověku viděla, jak mocní šlechtici měnili starověké budovy v své tvrze, aby v bouřlivých dobách stálých bojů a šarvátek byli bezpečni. Rod Frangipani opevnil se na Palatinu, v Kolosseu, na oblouku Konstantinově, Titově a v Septizoniu, Pierleone a po něm Savelliové drželi divadlo Marcellovo, Orsiniové Pompejovo; rod Colonna vládl okolo sloupu Trajanova a Antoninova. Boje proti těmto mocným a silným vedly k poboření jejich tvrzí a poškození mnohých památek antických. Tak se stalo v polovici XII. stol., když Arnold z Brescie vlivem antických reminiscencí zřizoval vládu „senátu a národa římského"; tak jmenovitě r. 1257, kdy senátor Brancaleone zbořil v Římě 140 takových tvrzí. Petrarca, vzpomínaje tohoto ničení v domácích bojích, vytýká v básnickém listě k Anibaldovi: „Viz zbytky Říma, obraz někdejší velikosti. Ani čas ani barbaři nemohli se chlubiti takovým zkažením: vlastní občané je provedli, nejvznešenější synové Říma, a tvoji předkové způsobili beranem, čeho rek punský nemohl dokázati mečem" (Beschr. I 246).

Také útoky cizích nepřátel stihly Řím znova velmi citelně. R. 1082—84 dorážel na město císař Jindřich IV. Sloupení táhnoucí se od brány sv. Pavla až k známé basilice „fuori le mura" bylo při tom zničeno; civitas Leonina (mezi náhrobkem Hadrianovým a kostelem sv. Petra) zbořena, Kapitolia dobýváno založením požáru. Po odtažení císařově trvá válka mezi Římany a papežem Řehořem VII. Papež obležený v Andělském hradě přivolal na pomoc Roberta Guiscarda. Ten vnikl branou Flaminiovou do města, a jeho vojsko, rozezlené odporem obyvatelstva, zničilo mečem a ohněm velkou část Říma. Jmenovitě krajina mezi Kolosseem a Lateránem zůstala potom neobydlenou pustinou.

Osudným stalo se památkám starověkým veliké poklesnutí technické dovednosti na počátku středověku, ba již ku konci starověku. Lidé nedovedli nebo nechtěli dobývati kovu, zpracovávati kámen a brali ze starých staveb celé sloupy mramorové, stavební kámen a vytahovali z nich železné skoby, jimiž byly kameny spojeny. Mramory z trosek římských zavlečeny k účelům stavebním do Orvieta, Salerna, Florence, ba až do Westminsterského opatství v Anglii. Nejsmutnější známkou barbarství však bylo, že se ze

starých travertinů a mramorů, často nápisem označených nebo reliefem zdobených, ba z mramorových soch pálilo vápno.[1]) Vápenné peci byly zejména v klenutých kobkách cirku Flaminiova, a odtud celé to okolí ve středověku jmenováno *Calcara*. Těmito vápenicemi ničena stavba cirku i okolí. Jiná pec, u kostela sv. Adriana, hubila památky fora římského a for císařských, vápenice blízko mausolea Augustova kořistily ze staveb severní části pole Martova; na náměstí S. Andrea (n. corso Vittorio Emanuele) byla pec plenící blízké lázně Agrippovy. Kromě těchto stálých a velikých pecí, které se pronajímaly nebo dědily jako výnosné závody, zřizovány blízko vynikajících trosek na kratší dobu peci příležitostné, které zacházely, když trosky byly náležitě vypleněny. Tak se našly vápenné peci v paláci Tiberiově na Palatinu, v basilice Juliově, v atriu vestálek. V tomto atriu nalezeno množství soch, reliefů, říms, hlavic sloupových — vše rozbito palicí a přichystáno, aby se vhodilo do ohně (Lanciani, Storia d. sc. I 28). Existuje nejedno papežské breve, kterým se dává jednotlivcům povolení „vykopávati kameny", s povinností odváděti papežské komoře třetinu výtěžku.[2]) Teprve Pavel III. (1534—1549) vydal přísný zákaz páliti vápno ze soch, ať celých či tors. Pokutou byl trest smrti — a od toho zákazu začínají bohatnouti sbírky antik v Římě. Naproti tomu nebouřilo se svědomí vladařů doby renaissanční, když se odvážely ze zřícenin antických mramory, aby se jich užilo na nové stavby a sochy, ba ani když se celé stavby antické demolovaly. R. 1491 zbořen vítězný oblouk na Corsu, v sousedství kostela S. Maria in via Lata, r. 1588 demolována malebná zřícenina Septizonia, pod jižním cípem Palatina; r. 1665 zrušen na Corsu oblouk známý jménem arco di Portogallo. Z chrámu Jovova, z něhož zbývají nyní jen substrukce, ležely v XVII. stol. na Kapitoliu ještě kusy sloupů z pentelického mramoru. Byly rozřezány, ozdobena jimi kaple Cesi v kostele S. Maria della Pace a z jednoho kusu vytesal Flaminio Vacca lva, který je v zahradě Medicejské villy. Pravou záhubou velikého množství antických památek stala se stavba kostela svatopetrského. Dne 22. července 1540 vydal

[1]) Aeneas Silvius naříká na to verši:
Sed tuus hic populus muris defossa vetustis
calcis in obsequium marmora dura coquit.

[2]) V. Müntz, Les monuments antiques de Rome à l'époque de la renaissance. Revue arch. 1884, I.

Pavel III. osudné breve, jímž se stavitelům nového chrámu udílí privilegium, v celém Římě i v okolí vykopávati a odvážeti na stavbu mramory a jiné kameny, kdežto komukoliv jinému se to pod trestem kletby, exkommunikace a peněžité pokuty zapovídá.[1]) Vlivem tohoto privilegia stalo se forum Romanum kamenným lomem svatopetrských stavitelů a mausoleum Hadrianovo zbaveno mramorových desk, jimiž bylo až do Řehoře XIII. (1572—85) obloženo. Jindy byly to snahy regulační, které vedly k boření antických zřícenin. Tak Sixtus V. (1585—90) dal odkliditi značnou část lázní Diokletianových, aby urovnal náměstí kolem nich; 2,660.000 kub. stop zdiva a rumu bylo z nich odvezeno a jejich násypem zvýšen terén v ulicích Strozzi a Bambino Gesù.

Duším umělecky ctilivým a nadaným smyslem pro památky minulosti působily takovéto barbarské skutky bolest, a Rafael napsal na začátku XVI. stol. papeži Lvu X. tato naříkající slova: „Kolik papežů... dopustilo ničení antických chrámů, soch, oblouků a jiných skvělých budov! Kolik jich dovolilo, aby pro pouhé dobývání pozzolánské hlinky byly jejich základy vykopány, po čemž se budovy za nedlouho zřítily! Kolik vápna bylo vypáleno ze soch a jiných ozdob antických! Neboť odvažuji se tvrditi, že celý tento Řím, který nyní vidíme, v své velikosti a kráse, v své ozdobě, s paláci, kostely a jinými budovami, jak před námi leží, zbudován je vesměs vápnem antického mramoru!“ [2])

I při výkopech, které byly podnikány k vyzkoumání starých budov, postupovalo se nešetrně a ničivě. Když r. 1720 vévoda Parmský vykopal na Palatinu trosky paláce Domitianova, bylo v nich ještě mnoho mramoru — ale ten byl odvezen a zpeněžen a troskám ponechány jen kostry cihlových zdí.[3])

---

[1]) Ale již listem ze dne 9./IV. 1549 dovoluje se držiteli mausolea Augustova na poli Martově „effodere et excavare et excavari facere saxa, lapides tivertinos et alia“ (Cerasoli, Documenti inediti Bul. com. 1895).

[2]) Comparetti, Scavi del foro Romano (Ant. nuova 1899, ser. IV, vol. 81); Rod. Lanciani, Destruction; id., Storia sc.; E. Rodocanachi, Les monuments de Rome après la chute de l'empire, Paris 1914, Hachette.

[3]) Ještě v nejnovějších dobách užilo se antických mramorových sloupů na ozdobu moderních budov, ale stalo se to bez ničení starých trosek, ježto šlo jen o jednotlivé, ze země vykopané sloupy. Bylo to při stavbě pomníku Viktora Emanuela II. na Kapitoliu, kde užito sloupů vykopaných v ulici Frattina (B. c. 1894, 290 nn.), a při obnově benátské kampanily, k níž poslány sloupy z městského skladiště římských starožitností (B. c. 1902, str. 353. Atti d. commissione).

V nejnovější době vyžadují naléhavé otázky kommunikační nejednu oběť starožitných zbytků. Vyrostly nové čtvrti za obvodem Aurelianských hradeb a hradby ty, jako tísnivá překážka proudícího života přítomnosti, na několika místech byly demolovány (v. str. 116). Rozsáhlý kus Serviovy hradby při ulici delle Finanze obětován, aby se jím razila nová ulice, prodlužující směr ulice S. Nicolo de Tolentini. Boj za starý Řím není méně obtížný než boj za starou Prahu. Akta městské archaeologické komise římské, uveřejňovaná v Bullettinu, jsou obrazem tohoto někdy sice úspěšného, ale někdy také marného úsilí.

DÍL DRUHÝ

I.

Palatin.

Pahorek Palatinský má pro vývoj Říma zvláštní a vynikající význam: je původním jádrem města, jak dokazuje tradice zachovaná o slavnosti luperkálií. V nynější době je téměř prost novějších budov a pokryt zříceninami antických staveb, které byly v různých dobách odhaleny a bedlivě zkoumány. Také historických zpráv ze starověku máme o něm hojnost. Nicméně zůstávají některé otázky z jeho historie a některé části jeho zřícenin nevysvětlény. Jsou trosky chrámové, jichžto ztotožnění s budovami známými nám ze starých textů je problematické; a jsou budovy jmenované i popsané u starých spisovatelů, kterým archaeolog nemůže vykázati určitého místa v rozsáhlých troskách. Pojednáme nejprve o nejstarší podobě pahorku, pak o místech a budovách, k nimž se vztahují pověsti a zprávy z dob nejstarších, dále o svatyních, jež vznikly na Palatinu za starověku, o domech soukromých a konečně o rozsáhlém komplexu císařského paláce, který se stal pro historii pahorku nejvýznamnějším a rozšířil jeho jméno do všech jazyků ve významu „paláce". [1])

Pahorek Palatinský má podobu nepravidelného čtyrúhelníka, jehož rohy jsou obráceny téměř ke čtyřem stranám světovým.[2])

---

[1]) Srov. R. Lanciani a L. Visconti, Guida di Palatino con pianta delineata da Al. Zangolini. Firenze 1873. — Dom. Cancogni, Le rovine del Palatino: Guida storico-artistica. Con prefazione del prof. R. Lanciani. Milano 1909. — E. Graf Haugwitz, Der Palatin, seine Geschichte u. seine Ruinen. Mit e. Vorwort von Prof. Dr. Chr. Huelsen. Rom 1901. — R. Artioli, Palatino. Roma 1920. — L. Brtnický, Palatin. Výr. zpráva gymn. v Hradci Král. r. 1893 a 1894.

[2]) Rilievo planimetrico e altimetrico del Palatino eseguito dagli allievi della Scuola d'Applicazione per gli Ingegneri in Roma, Not. sc. 1904, 43—46 s plánem.

Na jihozápadě a severozápadě býval v nejstarších dobách obklopen bažinami. Hlubokou proláklinou býval původně rozdělen na dva díly: jihovýchodní, vlastní Palatin, a severozápadní, jmenovaný kdysi *Cermalus* nebo *Germalus*. Že Germalus je částí západní celého pahorku, patrno z Varronova výpočtu oltářů Argeů (de l. l. V 54): „Germalense quinticeps apud *aedem Romuli*." Tato aedes byla na západě pahorku. Také Liviovo vypravování (XXXIII 26), že byl spatřen vlk „Tusco vico atque inde in Germalo", ukazuje na sousedství obou jmenovaných míst, tedy na západní stranu. Germalus je jmenován ještě u Cicerona (ad Att. IV 3), ale celkem se vyskytuje pojmenování to velmi zřídka; název Palatinus mons ovládl jako pojmenování celého pahorku. Proláklina mezi oběma částmi byla již v době republikánské vyplněna soukromými domy a ty pak v I. stol. po Kr. přikryty palácem Flaviovým, takže obě polovice pahorku splynuly v jednu úroveň. Na severovýchodě přiléhá k pahorku vyvýšenina, na níž stojí oblouk Titův a basilika Konstantinova. Je označována jménem *Velia* a v době rozdělení města na čtyři čtvrti náležela ke čtvrti palatinské. Severní cíp pahorku nemá od dob Kaligulových svého původního, přirozeného zakončení: jest prodloužen mohutnými, klenutými substrukcemi. Podobně prodloužily pahorek stavby Severovy na jihu.

Tufu, z něhož se pahorek skládá, bylo užíváno v nejstarších dobách za stavivo a na západní straně pahorku jsou rozsáhlé *lomy podzemní*, které se později staly *reservoiry vodními* a do kterých vede shora *studna* s okrouhlou obrubní (v obr. 18). Ve stěnách studny jsou v kamenech díry, které patrně měly usnadňovati sestup do ní (Lanciani R. a. Ex. 133).

Poněvadž palatinská osada byla založena lidem pastýřským, je dosti pravděpodobno, že *jméno pahorku* souvisí s názvem pastýřské bohyně Pales.[1]) Staří připadali i na jiné etymologie. Dionysios Hal. (I 32) odvozuje název od arkadského města Pallantia — neboť z Arkadie přišel prý král Euandros, první zakladatel osady na Palatinu — a jiní uváděli jméno to ve spojení s bečením stád (balatus) nebo s dcerou Hyperboreovou Palantho.

Již v praehistorických dobách byl upraven Cermalus rukou lidskou tím, že jeho jižní část byla násypem asi o 8 *m* zvýšena;

---

[1]) Solinus I 15: Sunt qui velint a balatibus ovium mutata litera vel a Pale, pastorali dea, aut, ut Silanus probat, a Palantho, Hyperborei filia, quam ibi Hercules compressisse visus est, nomen monti adaptatum.

byla původně značně nižší než část severní (Not. sc. 1907, str. 185 nn.). Mezi nejstarší památky lidského osídlení náleží v těch končinách řada *hrobů studňovitých*. Vaglieri soudí (Not. sc. l. c.), že se hřbitova toho užívalo asi od IX. do IV. stol. před Kr. Za zbytky starého opevnění palatinského byly pokládány kusy kvádrových zdí na západě a na severu mezi Svatou cestou a palácem Flaviovým. Ale mínění o stáří těchto zdí je různé. Lanciani (R. a. Ex. 110, 122) je nazývá „zdí Romulovou", kdežto Vaglieri (l. c.) klade jejich původ až do IV. stol. př. Kr. Wendt (Del cosi detto muro romuleo sul Palatino. B. d. i. 1882, 53) pokládal tyto zdi za substrukce k upevnění půdy a tvrdil, že „Romulův Řím neměl hradeb".

V opevnění Romulově byly podle Plinia (N. h. III 66) „dvě nebo tři brány". Dvě z nich lze určiti jménem: *porta Mugonia* a *porta Romanula*. První byla na severní straně, obrácena proti Svaté cestě. Před ní „ad veterem portam Palatii" tísnili Sabinové utíkající Římany (Liv. I 12) a Romulus zastavil útěk slíbiv Iovi Statori chrám, který pak blízko toho místa vystavěn. Různá svědectví určují polohu této brány. Král Tarquinius bydlel podle Livia (I 41) „ad Iovis Statoris" a podle Solina (I 24) bylo to „ad Mugoniam portam". Socha Kloelie stála podle Livia (II 13) „in summa sacra via", podle Plinia (XXXIV 6, 13) naproti chrámu Iovis Statoris. Dionysios H. (II 50) praví, že brána „Mykonská" vedla na Palatin ze Svaté cesty. Byla tedy brána obrácena k této cestě, a to k nejvyššímu jejímu bodu, jenž je označen obloukem Titovým. Z těch míst odbočoval k bráně *clivus* (cf. Martiál I 70, 5). Jméno brány odvozovali staří od bučení (mugire) skotu, který byl tudy vyháněn na pastvu (Varro l. l. V 164). Brána stála ještě za dob Ovidiových; k ní se vztahují jeho verše:

Porta est, ait, ista Palatii,
hic Stator, hoc primum condita Roma loco est
(Trist. III 1).

Druhá brána, *porta Romanula*, byla na straně západní. Vystupovalo se k ní od Velabra z ulice Nova via *po stupních*; nebyla tedy přístupna vozům. O její poloze mluví Varro (l. l. V 164): Romanulam ab Roma dictam, quae habet gradus in Nova via ad Volupiae sacellum. Nedaleko za touto branou byla na Velabru svatyně Akky Larentie (Varro l. l. VI 23, Makrobius I 10, 15). Festus (262) praví o poloze brány: porta Romana instituta a Ro-

mulo infimo clivo Victoriae, qui locus gradibus in quadram formatus est. Z toho viděti, že z Velabra, jež se rozkládá na západní straně Palatina, vedla k severu Nova via a nedaleko Velabra vystupovalo se z ní po stupních k bráně. Kdo vkročil do brány, stoupal pak po klivu Victoriae na palatinský svah.[1]) Jméno brány není ovšem odvozeno ode jména Roma, jak se domníval Varro, nýbrž spíše od řeky, k níž brána vedla a, která, jak jsme viděli, slula kdysi Rumon.

Na jižním cípu, nad nynějším kostelem sv. Anastasie, vystupovalo se z údolí na Palatin po schodech, jež sluly *scalae Caci* (obr. 18, B), připomínajíce svým jménem pověst o známém obru, od Herkula zabitém (Ovid. F. I 550 nn. Liv. I 7). O schodech zmiňuje se i Solinus (I 18) a Dionysius H. (I 79). Také Plutarch (Romul. 20) mluví o nich, a nazývá-li je *βαθμοὺς καλῆς ἀκτῆς*, povstal tento výraz bezpochyby písařskou chybou ze slov „*σκάλης Κακίας*“ [2]). Nad nimi stála *chatrč Romulova* a starý *dřín, cornus,* jenž podle pověsti povstal z Romulova kopí, vymrštěného z protějšího Aventinu. Kopí se zabodlo do země, zapustilo kořeny a vyrostlo v mohutný strom, který, jsa s úzkostlivou péčí opatrován, dochoval se až do časů Kaligulových. Tenkráte byly opravovány Kakovy schody, kořeny byly porušeny a strom zahynul (Plut. Rom. 20). Zbytky schodů viděti dosud a patrno, že na jejich hořejším konci bývala brána. Z reliefu náhrobku Hateriů, uloženého v Lateránském museu, soudil Gilbert (Philologus 1886, Der Tempel der Magna Mater), že na Palatin vedly také schody se strany východní. Není o nich nikde zmínky a relief sám není pro ně dosti určitým svědectvím.

Z míst, která souvisí s pověstmi romulovskými, jmenujeme předně vzpomenutou již chatrč Romulovu. U Varrona vyskytuje

---

[1]) Nejasno při tom zůstává, kde se spojovaly Nova via a vicus Tuscus. Někteří topografové (v. Kiepertův plán IV ve Formae urbis Romae antiquae) ukončují Novou cestu již za chrámem Kastorovým. Pak by se nemohla, proti svědectví citovaných míst, spojiti s Velabrem („in Velabro, qua in Novam viam exitur“) a přiblížiti se ad infimum clivum Victoriae. Snad byla jižní část této cesty po Varronovi zastavěna a zrušena. Jistě byla Nova via ku konci starověku zatarasena již u kaplice Juturniny rozsáhlou síní, která se v křesťanské době stala kaplí čtyřicíti mučedníků. Srov. Huelsen III 85, p. 109 a.

[2]) To je důmyslná domněnka Bethmanova, B. d. i. 1852. Srov. Hermes VI 193.

se výraz *aedes Romuli* (l. l. V 54) a Solinus (I 18) označuje ji slovem *tugurium Faustuli* („Ibi Romulus mansitavit"). Byla zničena požárem r. 38 a opět r. 12 př. Kr. (Dio XLVIII 43, 4; LIV 29, 8), ale patrně vždycky zase obnovena, takže se zachovala až do IV. stol. po Kr. Jmenována jest nejen v Notitii a Curiosu, nýbrž ještě ku konci toho století ve spisech Hieronymových (Huelsen III 40, p. 23). Na západní straně pahorku byla jeskyně, u které přistal koš s nemluvňaty Romulem a Remem, řečená *Lupercal* (Dionys. I 79). Již dávno před založením Říma, za Euandra, byla prý sídlem kultu Panova (ib. I 32); vytékal z ní pramen a husté stromoví ji stínilo. Při ní stál fík, *ficus Ruminalis*, a později postavena tam *bronzová vlčice* (Liv. X 23). R. 155 chtěl censor Kassius na tomto místě vestavěti do pahorku divadlo, ale pro všeobecný odpor od plánu upustil (Velleius Pater. I 15). Císař Augustus ozdobil jeskyni nějakými přístavbami (R. g. IV 2) a starý nápis (CIL VI 31200) nás poučuje, že se římští rytíři usnesli postaviti v té jeskyni sochu Drusa Caesara. Stopy jeskyně nalézti se dosud nepodařilo. Důležité místo sakrální, jež souviselo se založením Říma, byl *mundus* neboli *Roma quadrata*. Při zakládání města byla vykopána jáma a do ní „boni ominis gratia" uloženy polní plodiny. Spodní část mundu byla zasvěcena bohům podzemním a zůstávala přikryta kromě tří dnů do roka: 24. srpna, 5. října a 8. listopadu. U těchto dnů mají římské kalendáře poznámku: „mundus patet." Podle Festa ležel mundus „ante templum Apollinis" [1]) a polohu tohoto chrámu, jak uvidíme, není snadno určiti. Huelsen (R. M. 1890, str. 76) viděl narážku na mundus ve verších Ovidiových:

> Porta est, ait, ista Palati,
> hic Stator, *hoc* primum *condita* R o m a l o c o e s t;

podle toho by musil býti mundus na severní straně Palatinu, proti Svaté cestě. [2]) Ale bylo by to „ante templum Apollinis"? Roma quadrata je jmenována ještě za Septimia Severa v aktech ludorum saecularium (CIL VI 32327) a Boni spatřuje mundus

---

[1]) Quadrata Roma in Palatio ante templum Apollinis dicitur, ubi reposita sunt, quae solent boni ominis gratia in urbe condenda adhiberi, quia saxo munitus est initio in speciem quadratam. Festus 258. — Ovid. F. IV 821. Plut. Rom. 11.

[2]) V příloze I.

v okrouhlé podzemní síni, kterou objevil pod palácem Flaviovým a o které bude promluveno níže.

Výraz Roma quadrata má však ještě jiný důležitý význam: označuje se jím také celý romulovský Řím. O tom praví Solinus (I 18) tato slova: Romam condidit Romulus dictaque primum est Roma quadrata, quod ad aequilibrium foret posita. Ea incipit a silva, quae est in area Apollinis et ad supercilium scalarum Caci habet terminum, ubi tugurium fuit Faustuli. Dvojím způsobem se toto místo vykládá. Buďto vyplňoval „čtvercový Romulův Řím" celý pahorek, a pak citovaná Festova (Varronova) slova určují tento přibližný čtverec vytčením dvou jeho protilehlých rohů. Výšina nad Kakovými schody byla by západním cípem a les na pozemku Apollinova chrámu musil by se hledati na cípu východním. L. Richmond (The Augustean Palatium. Jour. of roman studies vol. IV, 1914) předpokládá však, že primitivní Romulův Řím vyplňoval jen jihozápadní část Palatinu a měl podobu čtverce, jehož jedna strana měřila 240 ř. stop, t. j. jeden actus. Silva in area Apollinis byla na jihozápadní straně a Festova slova určují ten čtverec původní osady označujíce konce *jedné strany* jeho.

Starodávná budova byla *curia Saliorum.* O ní se dovídáme z Cicerona (de divin. I 17, 30), že tam byla uložena augurská hůl Romulova. Když curia vyhořela, nalezena v ní hůl neporušena (Dionys. fr. XIV 5). *Auguratorium* uváděné v Notitiích a Curiosu je asi totožné s touto kurií. Starý nápis, jenž byl objeven v kostele Lateránském, daleko od svého původního místa, oznamuje, že císař Hadrian „auguratorium dilaps(um) a solo p(ecunia sua restitu) it" r. 136 po Kr. (CIL VI 976). Vykázati auguratoriu mezi troskami palatinskými určité místo není možno.

Něco jiného než curia Saliorum byly *curiae veteres.* Byla to budova, kde kněží konali obřady jménem 30 kurií, na něž byl rozdělen národ římský.[1]) Tacitus jmenuje ji jako význačný bod při popisu linie pomeriové (v. str. 42), a proto nutno předpokládati, že curiae stály na východním cípu palatinském, kde linie ta měnila svůj směr. Base Kapitolská jmenuje v seznamu ulic *vicum curiarum* (CIL VI 975, Dessau 6073) a Notitia *curiam veterem.* Název radnice „staré" vysvětluje poznámka Festova (179): obřady tam vyko-

[1]) Varro l. l. V. 32.: Curiae duorum generum, nam et ubi curarent sacerdotes res divinas, ut c u r i a e v e t e r e s, et ubi senatus humanas, ut curia Hostilia.

návané, poněvadž místo pro ně bylo příliš těsné, přeneseny do *nových* kurií, ležících blízko rozcestí compitum Fabricii; ale k přesídlení obřadů několika (čtyř nebo sedmi) kurií nesvolila auguria, a proto se jejich obřady konaly i dále v kurii staré.

Svatyně na Palatinu. Na Germálu, blízko chatrče Romulovy býval *oltář Argeů*: ,,Germalense quinticeps apud aedem Romuli," praví o něm Varro (l. l. V 54). Svatyni a oltář na Palatinu měla bohyně *Febris* (Cicero de nat. id. III 23; id. de leg. II 28; Valerius Max. II 5, 6; Plin. N. h. II 16; Aelian. var. h. XII 11) a bohyně *Viriplaca*. Do chrámu Viriplačina chodili se usmiřovati rozhněvaní manželé (Valerius M. II 1, 6). Z ojedinělých zmínek známe chrám *Lunae Noctilucae* (Varro l l. V 10, 60), chrám *Venušin* (*τὸ ἀφροδίσιον τὸ κατὰ τὸ Παλάτιον*, Dio LXXIV 3) a *Iunonis Sospitae*. Chrám Iunonis Sospitae stával blízko chrámu Magnae Matris, ale byl za dob Ovidiových již v ssutinách (Ovid F. II 55 nn[1]). Několik svatyní měla na Palatinu *Fortuna*. Víme z Palatinské base, že na pahorku Palatinském byl *vicus Fortunae respicientis*, a svatyni toho jména označuje Dio (XLII 26, 4). V témže epigrafickém prameni je jmenován vicus huiusce diei, což připomíná *Fortunam huiusce diei*. Chrám bohyně s tímto příjmím zaslíbil Katullus v bitvě u Vercell r. 101 (Plut. Marius 26). Poněvadž podle římských kalendářů (k 31. červenci) byl chrám téhož jména také ,,in campo" (sc. Martio), nevíme, souvisí-li s Katullovým zaslíbením chrám palatinský, ani, ke kterému z obou chrámů se vztahuje poznámka Pliniova (N. h. XXXIV 54, 60) o sochách uvnitř svatyně. Plutarch jmenuje na Palatinu ještě svatyni *Τύχης ἰδίας* (de fort. Rom. 10) a *Ἰξευτρίας* (= viscatae, cf. quaest. Rom. 74). *Fides* měla podle Festa (269, 8) na Palatinu chrám již před založením Říma; založila prý jej Rhome, vnučka Aeneova. Heliogabal založil svému syrskému bohu, po němž měl jméno, chrám na tom místě, kde před tím byla *aedes Orci* (Script. h. a. XVII 1, 6).

Obšírnější zprávy máme o kultu *Victoriae* na Palatinu. Dionysius H. (I 32) tvrdí, že již Arkadové ustanovili posvátné místo

[1]) Wissowa Rel. u. C. d. Römer 188, p. 9 se domnívá, že Ovidius omylem klade chrám v sousedství Magnae Matris, že měl na mysli ,,Matris Matutae" a mínil označiti chrám Iunonis Sospitae na foru Olitoriu. Ale k tomu chrámu se slova básníkova vztahovati nemohou, ten zajisté stál ještě za dob Ovidiových, byv r. 90 př. Kr. obnoven (v. kap. VII), kdežto Ovidius v citovaném místě mluví o chrámě již zbořeném.

(*τέμενος*) této bohyni a zařídili jí dvouroční oběti. Livius (X 33) vypravuje, že L. Postumius vystavěl svatyni Victoriae z peněžitých pokut, které za své aedility sebral, a vysvětil ji r. 294 př. Kr. Byla to patrně „aedes Victoriae, quae est in Palatio", o níž je zmínka u téhož autora XXIX 14; jiná svatyně této bohyně se nikde nejmenuje. Kato vystavěl vedle ní *aediculam Victoriae Virginis* (Liv. XXX 9), a Notitia uvádí na Palatinu Victoriam *Germanicianam*. Snad byla svatyně obnovena některým z císařů, jenž přijal vítězné příjmí Germanikus, a dostala odtud tento nový název. Při výkopech v XVIII. stol. nalezen v končinách mezi kostely S. Teodoro a Sta Maria Liberatrice (nyní zbořeným) nápis:

(Vict)oriai .... cius C. f. (p). v. s. c. d. d.

a kromě toho mramorová římsa s nápisem „....aes divi f." (CIL VI 3733). Ležela tedy tato svatyně na severní straně pahorku, a clivus Victoriae, který od brány Romanuly na Palatin stoupal, má od ní své jméno. V ní byl uložen posvátný meteor Magnae Matris, dříve než mu vystavěn na témže pahorku zvláštní chrám.

Z Notitie víme, že na Palatinu měl chrám *Iupiter Victor* (podle Curiosa prostě „Iupiter"). Jovovi Vítězi zaslíbil chrám Fabius v bitvě u Sentina r. 295 př. Kr. (Liv. X 29). O jeho vystavění nečteme nikde zprávy. Je jmenován u Josefa Flavia (Ant. Jud. XIX 4, 3) a Diona Kassia (LX 35) bez označení polohy, a z Ovidia (F. IV 621) víme, že den jeho zasvěcení byl 13. dubna. Kromě toho známa je z nápisu (CIL VI 2004—9) „in Palatio aedes Iovis *Propugnatoris*", nejisto, zda s tímto chrámem totožná.

Začátkem II. stol. před Kr. vystavěn na Palatinu chrám asijské bohyně *Magnae Matris*. Sibyllinské knihy vybídly Římany k zavedení tohoto cizího kultu, a idol bohyně, s nebe spadlý meteor, přivezen do Říma r. 204 př. Kr. (Liv. XXIX 10, Ovid. F. IV 247 nn., Wissova, Rel. u. C. 316, p. 2). Byl prozatímně uložen v chrámě Victoriae. R. 191 dostavěn bohyni zvláštní chrám a zasvěcen scénickými hrami, které se od té doby před chrámem každoročně o Megalensiích opakovaly. Po osmdesáti letech chrám vyhořel (Valer. Max. I 8, 11) a byl znovu zbudován Metellem (Ovid. F. IV 347 nn.). Po druhé zničen byl požárem za císaře Augusta r. 3 po Kr. a jeho péčí obnoven (R. g.). Při obou těchto požárech zůstala neporušena socha vestálky Klaudie, stojící v před-

síni chrámové. Chrám byl opravován také v II. stol. po Kr. od Faustiny, manželky Antonina Pia. O tom svědčí mince mající na jedné straně poprsí císařovnino a na druhé obraz Cybelin mezi dvěma lvy nebo obraz jejího chrámu s nápisem Matri Deum Salutari.[1]) Meteor, pocházející původně z Pessinuntu, byl zasazen místo tváře v sochu bohyně. Servius (ad Aen. VII 188) jej takto popisuje: Lapis quidem non magnus ferri hominis manu sine ulla impressione qui possit, coloris fulvi atque atri, angellis prominentibus inaequalis et quem omnes hodie ipso illo videmus in signo oris loco positum, indolatum et asprum.[2]) O této soše děje se zmínka ještě za císaře Theodosia: tenkráte, v době, kdy byl kult pohanský již zakazován, Serena, manželka místodržitele Stilichona, vešla do svatyně Matky bohů, a spatřivši tam na šíji sochy krásný náhrdelník, sňala jej a ozdobila jím své hrdlo (Zosimus hist. n. V 38).

Císař Augustus vystavěl na Palatinu nádherný *chrám Apollinův* a okrouhlý *chrámek Vestin*. Popíšeme tyto budovy níže, v souvislosti se stavbami Augustovými. — Byla vyslovena domněnka, že na Palatinu měl chrám ještě Iupiter Ultor. Chrám s tímto označením, obklopený nádvořím, do něhož vede brána se stupni, je vyobrazen na minci Alexandra Severa (Donaldson VIII). Kde tato rozsáhlá budova stála, nikde se nedočítáme; ale stojí za zmínku hypothesa P. Bigota (B. c. 1911, 80 nn.), podle níž se rozkládala na Palatinu ve vinici barberinské okolo kostela sv. Šebestiana. V III. stol. po Kr. vystavěl císař Heliogabal chrám syrskému *bohu Elagabalovi* vedle císařského paláce, na místě, kde bývala svatyně Orkova (Script. h. a. XVII 1, 6), a umístil v něm jako předmět kultu hnědý meteor, pokládaný za obraz boha. I tuto svatyni umisťují archaeologové ve vinici barberinské. Za část budovy té se pokládá hlavice pilíře, na níž je znázorněn kuželovitý kámen, tedy snad Elagabalův meteor;[3]) hlavice leží ovšem daleko od vinice barberinské, u základů oblouku Augustova na foru.

---

[1]) Srov. Katharine Esdail, Fresh light on the temple of the Magna Mater, R. M. XXIII, 1908, 368 nn.

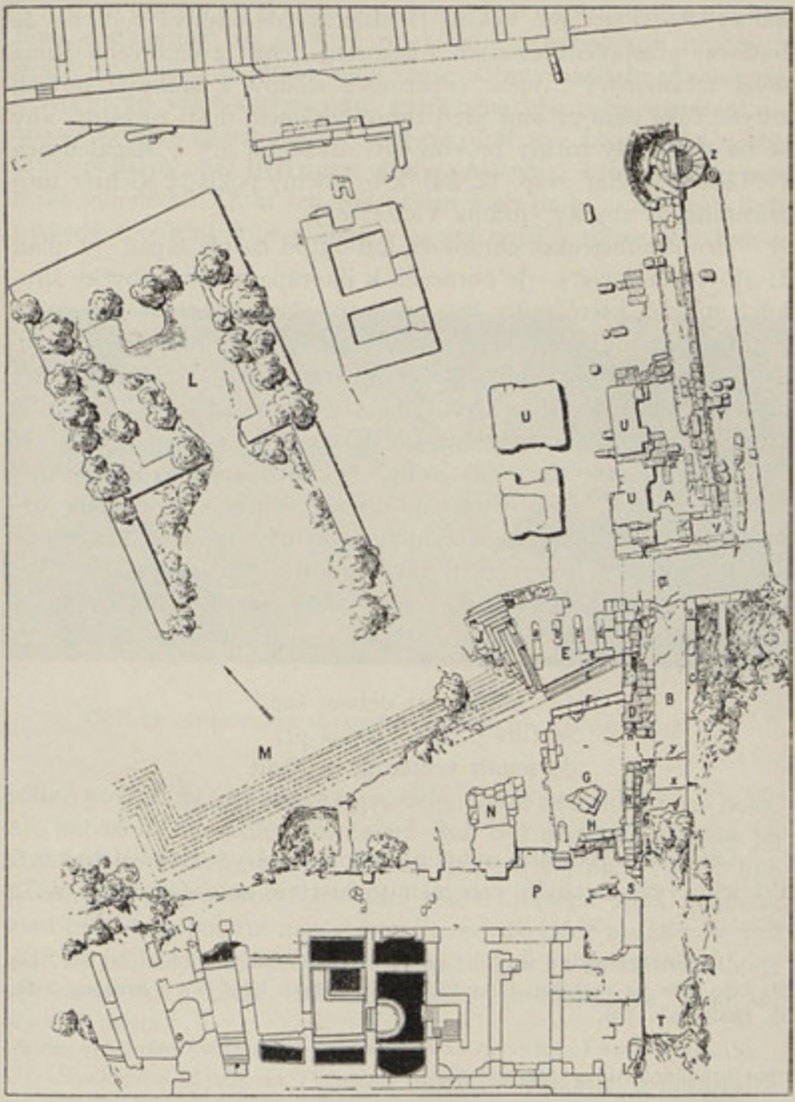
[2]) Mylně tedy předpokládá Huelsen (III 52), že v chrámě nebylo žádné sochy. Zmínku Dionovu (XLVI 33) o soše Magnae Matris na Palatinu, která se zázrakem obrátila od východu k západu, vztahuje Huelsen k chrámu téže bohyně při Svaté cestě (R. M. 1895, str. 1—37).

[3]) Fr. Studniczka, Ein Pfeilercapitel auf d. Forum (R. M. 1901, 273).

Ve zříceninách palatinských jsou patrny *substrukce dvou staveb chrámových.* Jedna z nich leží blízko nad schody Kakovými, je 17·10 *m* široká, složená z *dusaného betonu.* Povrch betonové konstrukce nebyl obložen kamenem, nýbrž pokryt toliko omítkou. Z vrchní stavby zbyly nepatrné kusy. Zadní stěna skládala se ze dvou rovnoběžných zdí, mezi nimiž byl prázdný prostor. Přední zeď celly byl quasiretikulát z hnědého tufu, přední zeď předsíně zase opus incertum. Schodiště před chrámem úplně zmizelo, ale na jihovýchodě chrámu jsou zbytky stupňů, z kterých lze souditi, že schody byly prodlouženy na obě strany přes průčelí chrámové (obr. 18. L, M). Z úlomků sloupových patrno, že sloupy byly z peperinu, o 24 žlábcích, pokryté štukem, měly attické base, ale bez plinthů; hlavice byly korintské, hrubě vytesané a jemnějších jednotlivostí jim asi kdysi dodával štuk. Ze štítu se zachoval vrcholný kámen štítového trojúhelníku. Huelsen počítá podle průměru sloupů (dole 1·02 *m*, nahoře 0·91), že byly asi 9·70 vysoké. Podle šířky chrámové bylo 6 sloupů v průčelí a interkolumnia (od osy sloupové k ose) měla 3·20—3·28 *m.* Tuto substrukci pokládá Richter za zbytek chrámu Victoriae. Huelsen ji prohlásil za stylobat chrámu Magnae Matris z několika důvodů. Že tento chrám třeba hledati na jižní straně pahorku, tomu nasvědčuje Martiálův epigram VII 73: „Máš dům na Esquilinu — praví básník Maximovi —, máš dům na pahorku Dianině (Aventinu) a v ulici clivus Patricius. Z jednoho se díváš na svatyni Cybelinu, z druhého na Vestinu, s jedné strany na starého, s druhé na nového Jova." Topografický výklad těchto veršů není snadný, ale Huelsenovi[1]) se zdálo, že nejpřípadněji se spojí vyhlídka na Cybelin chrám s domem na Aventinu. Pak musil tedy tento chrám ležeti proti Aventinu. Na blízku jmenované substrukce chrámové nalezena base s nápisem (CIL VI 3702): M. D. M. I. (= Matri Deum Magnae Idaeae). Po její straně je psáno: (locus adsign)at a Suellio Marciano (et....) cur. aed. sacra et oper. locoru(mq. p. dedi)c VI. Kal. April (imp. Commodo VI. et. P)ertinace (III. cos.). Jiný kusý nápis na blízku nalezený (CIL VI 1040) ukazuje slovo *dend*(rophori), tedy název kněží Magnae Matris. Pak nalezena na blízku řečené zříceniny mramorová socha představující ženu nadživotní velikosti, sedící na trůně, s podnožkou pod nohama, s řasnatým rou-

---

[1]) Untersuchungen zur Topographie des Palatins. R. M. 1895, 1—37.



Obr. 18. Západní cíp Palatinu. (Podle Monum. d. Inst. XII, 8.)

A = základy brány, B = zbytky schodů, L = základy chrámu (Viktoriina?), Z = cisterna.

chem. Hlava sice schází, ale celkem je tu podobnost s vyobrazením na Sorrentské basi, která jistě představuje Matku bohů.[1]) Tyto nálezy svědčí sice pro výklad Huelsenův, ale zůstává podivno, že budova, přestavěná císařem Augustem, jenž „z cihlového Říma dělal mramorový", měla peperinové sloupy a štukový povrch zdiva. Také není prostor před tímto chrámem dosti roszáhlý, aby se na něm byly mohly provozovati divadelní hry o Megalensiích (v. Cicero, de har. resp. 12, 24). Z té příčiny pokládá Richter tuto zříceninu za zbytky chrámu Victoriae.[2])

Druhá substrukce chrámová leží odtud na jihozápad (v. plán I, „Iovis Victoris"). Je obrácena k jihozápadu a má zbytky širokých stupňů, které vedly ke stylobatu. Z vrchní stavby nezbývá nic a v podzemí táhnou se vytesané chodby, které byly kdysi lomy. Tuto substrukci pokládají někteří za chrám Iovis Victoris. Richter (Top. ² 139) vidí v ní svatyni Magnae Matris. I tento chrám byl viditelný z Aventinu, tedy odpovídal svou polohou tomu, co praví citovaný epigram Martiálův o chrámu Cybelině. Před ním je rozsáhlejší prostora ku provozování divadelních her; a uvedené nápisy, mající vztah k frygické hohyni, nebyly nalezeny tak daleko odtud, aby nemohly svědčiti také pro tuto zříceninu.

Na jihu pahorku nalezen dále *travertinový oltář*, ozdobený nahoře obyčejnými polštářovitými závity a označený vpředu nápisem:

Sei deo sei deivae sac.
C. Sextius C. f. Calvinus pr.
de senati sententia restituit
(CIL VI 110).[3])

Oltář nestojí in situ, nýbrž na vysokém násypu novějších dob.[4]) Při jeho výkladu bylo vzpomenuto historie známé z Livia V 32

---

[1]) Méně případně myslil Cancogni (Le rovine del Palatino, str. 43) při této soše na vestálku Klaudii. — Sorrentská base je vyobrazena v R. M. 1889, tab. 10).

[2]) Na příloze I., převzaté z Huelsenova-Kiepertova plánu, je zřícenina označena slovy Magnae Matris.

[3]) Muž tohoto jména byl konsulem r. 123 př. Kr. Jeho stejnojmenný syn je uveden u Cicerona Brut. 34, 130 a De orat. II 249.

[4]) Lanciani R. M. 1894, str. 33. Tím opravil autor své dřívější opačné tvrzení z Guida di Palatino, str. 76.

a 50 (sr. Cicero, de divin. I 45, II 32; Gellius XVI 17). Krátce před vpádem gallským oznámil tribunům občan M. Caedicius, že slyšel nad chrámem Vestiným na Nové cestě nadlidský hlas, oznamující, že Gallové přicházejí, a nebudou-li hradby a brány opraveny, že město bude vzato. Úřady nedbaly té výstrahy a teprve po válce vzpomenuto varovného hlasu. Na usmíření neznámého boha zřízen pak *in Nova via* oltář *Aio Locutio* (*Loquenti*). Může popsaný oltář býti oním oltářem Aiovým? Tato možnost není zcela vyloučena. Oltář ten stál ovšem zcela jinde, a byl by v tom případě v pozdní době přenesen na své nynější místo. Při tom je



Obr. 19. Substrukce chrámu Viktoriina (?). (Podle fotogr.)

hodno povšimnutí, že nápis nalezeného oltáře neuvádí jméno boha. Ale ani to by nevadilo ztotožnění. Bůh byl neznámý a nápis jej označuje co možná opatrně, aby se dar týkal jeho, ať je to bůh či bohyně; jméno Aius Locutius, podle Cicerona Aius Loquens, snad byl jen populární název, kterého se officiálně neužilo. — Jiní však umístili Aiův oltář v atriu vestálek, jak na svém místě bude připomenuto; a oltář Kalvinův možno pokládati za věnování geniovi místa.

Soukromá obydlí na Palatinu. Mnoho vynikajících občanů za republiky a za císařství bydlilo na Palatinu. *M. Valerius*, bratr prvního konsula Poplikoly, dostal od obce dům „na nejkrásnějším místě Palatinu“ (Dionys. V 39). Dům ten existoval ještě v I. stol.

po Kr. „Stojí u něho kovová socha býka a je to jediný dům v Římě, jehož dveře se otvírají ven do ulice" (id.).[1])

Ve IV. stol. před Kr. měl na pahorku dům *Vitruvius Vakkus*, občan fundský. Stav se původcem války mezi svou obcí a Římem, byl připraven o svůj majetek, jeho dům srovnán se zemí a místo slulo pak *prata Vacci* (Liv. VIII 10). Na Palatinu postavil si skvělý na svou dobu dům *Cn. Oktavius*, konsul r. 166 př. Kr. (Cic. de off. I 39, 138). *C. Grakchus*, byv dříve obyvatelem palatinským, přestěhoval se později na forum, aby se stal populárnějším (Plutarch, C. Grakch. 12). Dům *Fulvia Flakka*, konsula r. 125, postižen stejným osudem jako dům Vakkův: pro velezradu jeho majetníka penates ab imis fundamentis eruti sunt (Valerius Max. VI 3). Místo zůstalo nějaký čas pusto, pak zřídil na něm *Q. Lutatius Katulus sloupení* z kořisti Cimbrů a Teutonů. *Katulus* sám měl na Palatinu dům velmi nádherný. Nádherou vynikal i dům *řečníka L. Krassa*, ozdobený šesti sloupy z hymetského mramoru a krášlený šesti velikými stromy lotusovými (Plinius, N. h. XVII 1—5). Na Palatinu bydlel *M. Livius Drusus*, známý tribun doby pograkchovské. Vystavěl si dům tam, „kde byl potom dům Ciceronův" (Velleius Paterkulus II 14). Majetníkem tohoto domu byl potom *Krassus consularis* (buďto P. Licinius Krassus zv. dives, nebo jeho syn Markus), od něhož jej koupil M. Cicero za 3,500.000 sesterciů[2]) (ad fam. V 6).

Osudy *domu Ciceronova* jsou známy z řečí „de domo sua" a „de haruspicum responso". Klodius, způsobiv vyhnanství Ciceronovo, zbořil jeho dům, připojil jeho část k sousednímu portiku Katulovu, část proměnil ve svatyni Libertatis a třetí díl při-

---

[1]) Richmond (The Augustean Palatium, Journal for roman studies IV) hádá, že Valeriův dům byl na jihozápad od domu Liviina. Není pro to zřetelného důkazu.

[2]) Chybně se často psává, jako by Cicero byl koupil dům od L. Krassa řečníka. Tento dům jmenuje ještě Plinius st. (l. c.) jako dům řečníka Krassa, na jehož lotusy se lidé dívali ze sousedního domu Largova, a nemluví o něm jako o domě Ciceronově. Dům Ciceronův byl Klodiem zbořen a pak znovu zbudován, nemohlo tedy zbývati nic z původní stavby Krassovy (cf. Pseudosallustii declam. in Ciceronem. — Jordan, Hermes XI 316). Není zcela jistá totožnost domu Livia Drusa s domem Krassovým-Ciceronovým. Velleius praví (l. c.) „cum aedificaret (Drusus) domum in Palatio *in eo loco*, ubi est quae quondam Ciceronis, mox Censorini fuit". To by mohlo také označovati sousedství, nikoli totožnost.

pojil k vlastnímu obydlí, jež koupil od *Seia*, blízkého souseda Ciceronova. Po restituci vyhnaného řečníka uvedeno vše v starý pořádek. Nástupci Ciceronovými v držbě byli *Censorinus* a pak *Statilius Sisenna* (Velleius II 14, 3). Z vrstevníků Ciceronových bydlel na Palatinu jeho klient *M. Aemilius Skaurus.* Jeho dům krášlily čtyři mramorové sloupy tak veliké, že se, když byly vezeny městem na Palatin, porouchaly pod tíží vozů stoky a redemptor cloacarum donutil Skaura zaplatiti náhradu. Později byl držitelem toho domu *Largus Caecina*, konsul r 43 po Kr. Askonius Pedianus v poznámce k řeči pro Scauro (23) naznačuje polohu Skaurova domu; podle toho výkladu ležel ten dům na severní straně Palatinu. Také T. Annius Milo bydlel na témž pahorku, a to na Germálu; jeho blízkým sousedem byl *P. Sulla* (Cic. ad Attic. IV 3, 3). *P. Lentulus Spinther* držel v soukromé vazbě spoluspiklence Katilinova Lentula (Sall. Cat. 47). Lentulus pak je odváděn z Palatina Svatou cestou přes forum do vězení (jak praví Plutarch, Cicero 22). Byl tedy Spintherův dům na Palatinu. Měl tam dům i *Q. Cicero*, nedaleko svého bratra. Koupil-li Quintus skutečně ten dům, který podle dopisu bratrova (ad Att. I 14, 7) koupiti chtěl, pak to byla *domus Paciliana.* Ciceronův soupeř o slávu řečnickou *Q. Hortensius Hortalus* měl na Palatinu skromný dům, pozdější to obydlí císaře Augusta (Sueton. Oktav. 72). Konečně je bydlitelem palatinským triumvir *M. Antonius.* Jeho dům drželi pak *Messala* a *M. Agrippa.* Podle zprávy Dionovy (LIII 27) vyhořel za vlády Augustovy.

Polohu domu Ciceronova můžeme z různých zmínek určiti jen přibližně. Jisto je, že stál na kraji pahorku, nezakryt jiným domem, „in conspectu totius urbis". Podle listu ad Att. II 24 byl Cicero „vicinus consulis", t. j. Julia Caesara, který jsa pontifex maximus bydlel v regii, při Svaté cestě. Musíme si tedy mysliti jeho dům na severovýchodním okraji pahorku. Ze všech uvedených dat vyplývá, že spolu sousedily:

1. porticus Catuli, (domus M. Livii Drusi =) M. Ciceronis, Q. Ciceronis, Sei (= P. Clodii);

2. domus Scauri (= Caecinae Largi), Cn. Octavii (cos. r. 165 př. Kr.), Crassi oratoris;

3. domus T. Milonis, P. Sullae.

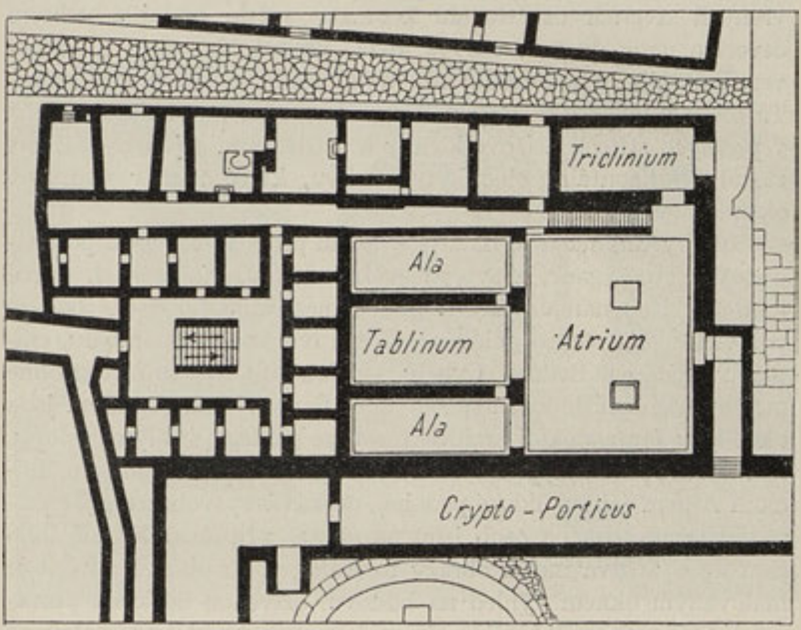
Prvá skupina byla na severovýchodní straně, druhá na severní, třetí na Germálu, tedy na straně západní. Na východní straně

Palatinu je znám jediný dům, dům *C. Oktavia,* otce Augustova, v němž se Augustus i narodil. Říkalo se tam „ad capita bubula" (Sueton. Okt. 5) a podle Serviova výkladu ad Aen. VIII 361 bylo to blíže starých kurií. Omylem uvádí se mezi obyvateli palatinskými také Katilina, a to podle zprávy Suetoniovy (de ill. gram. 17): „M. Verrius Flaccus transiit in Palatium cum tota schola docuitque in atrio *Catulinae* domus, quae pars Palatii tunc erat." Bývalo tu chybně čteno „Catilinae", vskutku však mluví autor o výše vzpomenutém domě Q. Lutatia Katula. Za Augusta bydlel na Palatinu *flamen Dialis* a do jeho domu odnášely vestálky svátosti z chrámu Vestina, když na foru zuřil požár r. 14 př. Kr. (Dio LIV 24). Martiálův epigram I 70 seznamuje nás s *domem Prokulovým,* jejž podle jeho popisu umístiti nutno v severovýchodní části. U Suetonia (Kalig. 18) jmenuje se *domus Gelotiana,* z něhož se Kaligula díval hrám ve Velkém cirku; dům byl tedy na jižním kraji Palatinu. Notitia uvádí *domum Dionis.*

Dům řečený Germanikův (nebo Liviin). Vedle vypočtených soukromých domů, které známe ze zpráv literárních, jsou na Palatinu zachovány trosky domu, objevené r. 1869.[1]) V jeho síních poutají navštěvovatele nástěnné malby, které svou půvabností a živostí barev připomínají nejlepší práce pompejské. Do domu vchází se z kryptoportiku, jenž obklopuje na jihozápadě palác Tiberiův. Dveřmi přichází se k šesti travertinovým schodům, za nimiž se chodba ještě dále sklání šikmou plochou a jedním stupněm. Je překlenuta a její klenba vzhledem k vyššímu terénu na severozápadní straně je podzemní. Z chodby vedou po levé straně dveře do dvora, který nyní je zdánlivě jednotnou prostorou rozměrů asi 10×13·25 *m.* Ale bližším ohledáním stává se patrným, že se prostora ta skládala původně ze dvou různých částí. Uprostřed dvora je dosud zachován nevysoký zbytek travertinového pilíře (dříve chybně pokládaný za oltář); podobný pilíř býval tu ještě jeden a lze uprostřed mosaikové podlahy konstatovati jeho stopy. Proti těmto pilířům ve stěně přední, v níž jsou dveře z chodby sem vedoucí, byly původně pilíře z travertinových kvádrů, které se lišily od tufového retikulátu celé té zdi. Travertin byl při někte-

[1]) Podrobný rozbor této stavby po stránce technické podal Dr. V. Birnbaum (Dům zvaný Livie na Palatině. Rozpr. Čes. akad., třída I, č. 63. V Praze 1923). O tuto práci opírá se popis, jejž podávám.

rém plenění této zříceniny vylámán a odvezen; mezery po něm jsou nyní nahrazeny moderním zdivem. Z toho patrno, že tato část atria mezi volnými pilíři a přední stěnou[1]) byla překlenuta křížovou klenbou ve třech oddílech; klenební oblouky opíraly se o pilíře volně stojící a o odpovídající jim pilíře, kdysi zazděné ve stěně. Ale i druhá, větší polovice dvora nyní odkrytého, vlastní to atrium, byla asi pokryta valenou klenbou. K tomu předpokladu



Obr. 20. Plán domu Liviina. (Podle Borsariho, Topogr., str. 346.)

vede pozorování, že zdi, jež do tohoto atria ústí, jsou na svém konci zesíleny travertinovými pilíři; takového zesílení by nebylo třeba, kdyby prostora místo klenbou byla bývala kryta rovným dřevěným stropem.

Dále za tímto atriem jsou tři komnaty, označené nyní nápisy *tablinum, ala dextra, ala sinistra.* Byly původně taktéž překlenuty valenými klenbami a tyto klenby přikryty sedlovými střechami.

---

[1]) Birnbaum nazývá tuto část vnitřním vestibulem.

V příčkách, jež dělí komnaty od sebe, jsou stopy po svislých okapových rourách, které sváděly vodu z úžlabí mezi střechami a končí v podzemní stoce. Levá i pravá komnata ukazují v travertinovém prahu prohlubeň pro čep dveří toliko po jedné straně, a je z toho viděti, že se tyto síně proti atriu uzavíraly jednokřídlými veřejemi, ačkoliv dveřní otvor je asi 4 *m* široký. Mohla to býti jen lehká křídla, snad zhotovená z pouhých latěk a ověšená látkou. Prostřední síň však nemá v prahu žádné stopy po jamce čepní; podle toho zastírala se místo dveří jen záclonou. Při uzavřených dveřích osvětlovalo komnaty světlo padající volným otvorem nade dveřmi, tedy z atria. Přední část atria („vnitřní vestibulum") byla osvětlována třemi okny v své přední stěně. Tato okna byla na zevnějšku nevysoko nad zemí; byla upravena v příčných štítech křížové klenby a svědectvím o jejich existenci zůstaly horizontální oblouky ve zdivu, které tvořily podprseň okenní.

Malby tablina a komnat[1]) k němu přiléhajících jsou pozoruhodny svou elegancí a sytostí svěžích barev. Na stěnách pravé komnaty jsou namalovány sloupy a mezi nimi rozvěšené bohaté polověnce. Na těchto polověncích visí lyra, maska, cimbály, emblémy Apollina, Bakcha, Cybely. — Nahoře ve vlysu jsou drobné krajiny, oživené hojnými postavami. Červené stěny tablina jsou okrášleny fantastickou architekturou se soklem, štíhlými sloupy, římsami. Uprostřed pravé stěny je mythologická scéna: Io, hlídaná Argem (oba v lidské podobě), očekává vysvobození, jež přináší Hermes. Jména osob jsou na obraze připsána. Kromě toho jsou ve výši dva menší obrazy figurální, a po obou stranách je malovaným oknem výhled na budovu, oživenou lidskými postavami. Stěna v pozadí tablina ukazuje uprostřed podobné, malované architektury zase krajinu s mythologickou scénou: v pozadí viděti Etnu, z níž třemi proudy vystupuje kouř, popředí vyplňuje moře s plovoucími nymfami. Jednu z nich, Galateu, jedoucí na mořském koni, stíhá svými pohledy obr Polyfem, jenž sestoupil do moře a je v něm po hruď ponořen. Okřídlený Eros stojí na jeho levém rameni a označuje tak jeho náladu. Obraz je velmi špatně zachován. Levá síň ukazuje stěny horizontálně rozdělené malo-

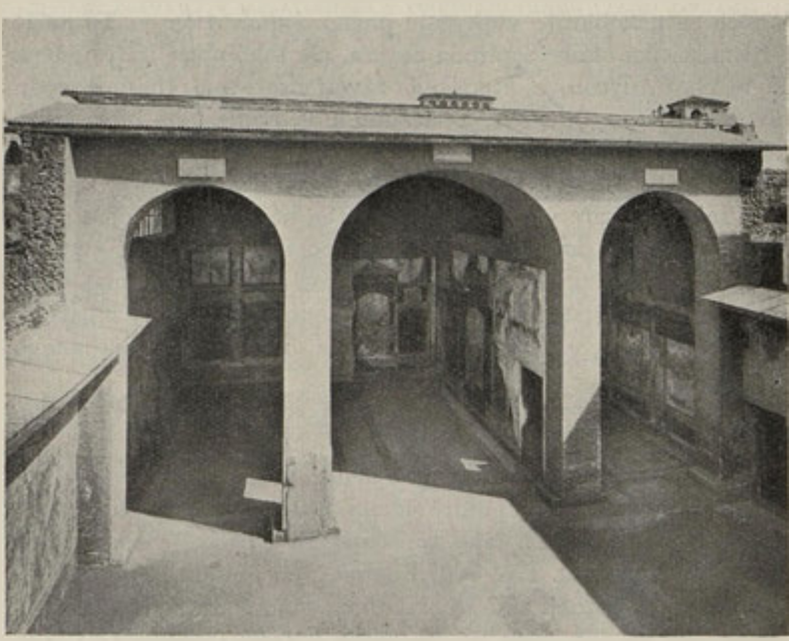
---

[1]) Birnbaum (str. 17) navrhuje pro tyto dvě komnaty název cubicula, ježto alae při tablinu otvíraly se proti němu celou svou šířkou, čehož zde není.

vanou římsou a v hořejší polovici křídlaté postavy připojené k ornamentům.

K jihozápadní straně atria přiléhá jiná síň, rozsáhlejší a označovaná všeobecně za *triklinium*. Mívala klenutý strop a na stěnách zachovala dosud zbytky malovaných ozdob.

Kromě těchto místností nalezeno několik podzemních komůrek za tablinem a o patro výše nad nimi dvorek, obklopený



Obr. 21. Dům Liviin s tablinem a pobočními komnatami. (Podle fotogr.)

dvanácti malými pokojíky. Jiných deset místností táhne se v jedné řadě za trikliniem k jihovýchodu. Tyto všechny místnosti mají ráz hospodářské části domu naproti ozdobnějším siním sousedícím s atriem.

Nejstarší partie celé stavby sestrojeny jsou opere reticulato z tufu. Pokud byly zdi obráceny na venek a vyčnívaly z půdy, byly tvořeny tufovými kvádry. Tato konstrukce ukazuje, že dům byl původně sestrojen ku konci republiky nebo za doby Augustovy. Ale později byly jeho stěny místy zesilovány nebo ve výši pře-

dělávány konstrukcí cihlového retikulátu nebo zdivem litým. Tato přestavba byla provedena asi tenkráte, když se stavěl sousední kryptoportikus Tiberiova paláce, tedy za vlády tohoto císaře. Z té doby pocházejí zadní, hospodářské místnosti, a po té přestavbě teprve byly omalovány stěny tablina a kubikulí. Nepatří tedy tyto fresky do doby Augustovy, jak se o nich psávalo, nýbrž mohou pocházeti teprve z doby Tiberiovy (srov. Birnbaum str. 35, 36). V domě bylo nalezeno několik vodních rour označených nápisy. V těch se několikráte vyskytuje jméno *Iuliae Aug.* — To může býti manželka císaře Septimia Severa, ale také může býti míněna Livie, choť Augustova, která byla závětí císařovou přijata do rodu Juliova (Sueton. Okt. 101, Tacit. ann. I 8). Podle toho bývá tento dům označován za dům *Liviin.* Z Josefa Flavia (ant. Jud. XIX 1, 15) je znám dům *Germanikův*, kterým prchali vrahové Kaligulovi, zabivše císaře v kryptoportiku. Ten název by se dobře mohl hoditi k tomuto domu, jenž ke kryptoportiku přiléhá. Myslím, že dům mohl náležeti původně Germanikovi a pak se stal majetkem Liviiným. Jisto jest, že náležel pak do komplexu císařských paláců; jiná vodní roura v něm nalezená má na sobě jméno Domitianovo (CIL XV 7285).

Zbytky soukromých domů leží i pod palácem Flaviovským a bude o nich zmínka níže.

Největšího významu nabyl Palatin tím, že od Augusta po tři století byl téměř nepřetržitě sídlem císařským, takže jeho jméno přešlo do všech jazyků jako appellativum („palác"). Augustus se na Palatinu narodil. Pak bydlel nejprve nad forem „supra scalas annularias" a později zase na Palatinu v domě kdysi řečníka Hortensia. Byl to dům beze vší nádherné úpravy (Sueton. Okt. 72), jakož Augustus vůbec nemiloval okázalého přepychu ve stavbách soukromých. Za své nepřítomnosti, ve válce proti S. Pompejovi, dal skoupiti okolní parcely, aby svůj dům rozšířil. Ale hrom, který na to místo udeřil, a výklad haruspiků daly podnět, že slíbil vystavěti tam chrám Apollinův. Senát mu pak přisoudil dům na státní útraty (Dio XLIX 19). Když r. 13 př. Kr. císař přejal úřad velekněze a měl podle zvyku bydleti v domě pontificis maximi, v sousedství panen vestálských, neopustil svého obydlí na Palatinu, ale zřídil v svém domě chrámek Vestin. O jeho zasvěcení 28. dubna r. 12 př. Kr. je poznámka v římských kalendářích (CIL I, p. 392). Tak rozdělil Augustus své palatinské pozemky na tři části:

Phoebus habet partem, Vestae pars altera cessit,
quod superest illis, tertius ipse tenet.
(Ovid. F. IV 951.)

R. 3 po Kr. dům Augustův vyhořel a císař jej obnovil částečně z příspěvků, které mu národ hojnou měrou nabízel. Svůj nově vystavěný dům prohlásil za budovu veřejnou, buďto pro tyto veřejné příspěvky, jichž se mu dostalo, nebo proto, aby jsa veleknězem „bydlel zároveň v soukromém i veřejném domě“ (Dio LV 12).

Chrám Apollinův v sousedství Augustova obydlí byl zasvěcen 8. října r. 28 př. Kr. (CIL I, p. 403). Apollinovi přičítal Augustus své vítězství u Aktia, „ille (Phoebus) Paraetonias mersit in alta rates“ (Ovid. ars a. III 389). Odtud vznikl asi pojem boha „mstitele“ a tím se vysvětluje název Apollo Rhamnusius, který čteme v Notitii a Curiosu.[1] O chrámě máme dosti zpráv. Byl vystavěn z bílého mramoru lunského (karrarského).[2] Ve štítu chrámovém byly sochařské práce, jež zhotovili v VI. stol. př. Kr. Bupalos a Athenis (Plin. XXXVI 13). Na vrcholu štítu stál jako akroterion vůz Slunce (Propertius III 29). Na dveřích byly ozdobou reliefy řezané ze slonové kosti; představovaly osud Niobovců a porážku Gallů na Parnassu. Uvnitř chrámu stály sochy: Skopův Apollo v dlouhém rouše, Kefissodotova Leto, Timotheova Diana a snad i sochy Mus (Martiál XII 3, 8; Juvenál VII 37). Mezi klenoty chovanými v chrámě byl stříbrný strom, s jehož větví visely lampy, kořist to Alexandrem Velikým vzatá z Theb a uložená v Kymě. Marcellus uložil tam sbírku řezaných kamenů (Plin. XXXVII 1, 5, 11) a Augustus opatřil do chrámu zlaté třínožky, obětovav na to osmdesát stříbrných soch, které mu byly na různých místech Říma postaveny (R. g. 4, 51—54). Ve zlatých dvou pouzdrech v basi sochy Apollinovy uschoval sibyllské věštby (Sueton. Okt. 31).

O tři sta let později, r. 363 v noci z 18. na 19. března, zničen byl chrám požárem úplně a knihy Sibylliny stěží zachovány (Amm. Marcellinus XXVIII 3). Je přirozeno, že v té době již nebyl obnoven.

Před chrámem nebo okolo něho bylo *sloupení* z afrického mramoru („Poenis digesta columnis“, Propertius), a v interkolumniích

---

[1]) Dea Rhamnusia = Nemesis.

[2]) Servius ad Aen. VIII. 720: In templo Apollinis in Palatio de solido marmore effecto, quod adlatum fuerat de portu Lunae.

stál Danaos s taseným mečem a padesát jeho dcer. Pozdější zpráva — scholion k Persiovi II 56 — přidává, že proti nim pod širým nebem stálo padesát synů Aegyptových, na koních; o těchto synech se nezmiňuje ani Ovidius ani Persius. Na prostranství obklopeném těmito africkými sloupy stál oltář — týž, na kterém s nešťastnými auspiciemi obětoval Galba, když Otho způsobil povstání (Tacit. h. I 27) —, kolem něho Myronovy kovové krávy, slavené kdysi řeckými epigramy, a mramorová socha Apollinova.

S chrámem spojil Augustus *veřejnou bibliotéku*. Její povahu označil Juvenál výrazem „iuris peritus Apollo" (I 128) a ještě blíže jeho scholiast poznámkou „bibliothecam iuris civilis et liberalium studiorum in templo Apollinis Palatini dedicavit Augustus." Podle toho se zdá, že některé odbory tam zastoupeny nebyly. Jistě nepřicházely tam knihy bezcenné, nýbrž jen lepší (Horatius epist. I 3, 16). Knihovna měla své řecké a latinské oddělení; známe z náhrobních nápisů otroky „a bibliotheca latina Apollinis" (CIL VI 5189) nebo „a bibliotheca graeca templi Apollinis" (ib. 5188; sr. 4233, 5190, 5191, 5884 etc.). Ozdobou knihovny byly medailony (clipei) s podobiznami slavných spisovatelů. Byly seřaděny na stěnách podle odborů spisovatelů (Srov. Tac. ann. II 83; id. II 37). Takovouto ozdobu veřejných knihoven zavedl po prvé Asinius Pollio (Plin. XXXV 2)[1]. V bibliotéce bývaly za Augusta i za Tiberia časem schůze senátu. — Do komplexu staveb Augustových náležel konečně *čestný oblouk* postavený ke cti otce Augustova *C. Oktavia*. Na něm byla kaplice ozdobená sloupy a v ní stálo Lysiovo sousoší, Apollo a Diana ve voze čtverospřežném, vše z jednoho kamene (Plin. XXXVI 36).

O poloze těchto staveb Augustových, které mají tak veliký význam v dějinách pahorku Palatinského, jsme dosud v úplné nejistotě. Chrám Apollinův byl kladen nejprve v severní část villy Millsovy (Lanciani, Richter). Ale v těch místech není ani stopy po nějakých substrukcích, a ty by nebyly mohly tak snadno zmizeti. Huelsen naproti tomu počítal, že by na pozemku villy Millsovy nebylo ani dosti místa pro chrám s portikem a s bibliotékami, a klade tento komplex do vinice barberinské, na východní část pa-

[1]) Obrovská socha Augustova s odznaky Apollinovými, kterou Lanciani mylně umisťoval v této knihovně, stála v knihovně chrámu Augustova pod Palatinem. To vyplývá ze zprávy Pliniovy XXXIV 7, 18.

horku.[1]) Pinza vyslovil mínění, že dům Augustův byl vedle domu Liviina, v sousedství jeho bibliotéka, a chrámu Apollinovu že náleží ta substrukce, která bývá dosud nazývána chrámem Iovis Victoris nebo Magnae Matris. Toto mínění s jistou změnou přijímá O. L. Richmond; představuje si bibliotéku nikoliv na severozápad, nýbrž na jih od chrámu Apollinova. Mezi bibliotéku a chrám umisťuje sloupení se sochami Danaoven. Bibliotéka byla podle jeho mínění přestavěna Domitianem; jsou to ony zbytky dvou síní za palácem Flaviovým, které už dříve dostaly od archaeologů nahodilé jméno academia a bibliotheca (v. obr. 22) a které spočívají na starším, spodním zdivu, jehož konstrukce ukazuje na dobu Augustovu. Jakkoli se Richmond snaží ukázati shodnost svého mínění se starými texty, odporuje jeho vylíčení přece význačnému jednomu místu. Propertius (III 29), promluviv o sloupení a sochách Danaoven, pokračuje (v. 9): „Tum *medium* claro surgebat marmore templum." Podle toho musíme si chrám představiti uprostřed portiku, to jest buďto uprostřed obdélníkové plochy, kterou čtyři strany portiku obkličovaly, nebo spíše uprostřed jedné strany toho obdélníku. Podle umístění Richmondova byl by však portikus stál stranou chrámu a architektonicky by naprosto nebyl náležel k němu, nýbrž k bibliotéce. —

Déglane (Gazette archéologique 1888, str. 124 nn.) spatřoval zbytky Augustovy bibliotéky v antických zdech, které zbývají na sever od stadia, v sousedství kostela sv. Bonaventury. Tam shledal zbytky velké síně s apsidou, které podle konstrukce taktéž pocházejí z doby Augustovy.

Jestliže nástupce Augustův Tiberius sídlil také na Palatinu, činil to nejen jako dědic svého adoptivního otce, nýbrž měl sám na Palatinu rodný dům (Sueton. Tib. 5), který se od jeho vlády stává pak částí rozsáhlého císařského paláce. S malými výminkami zůstává Palatin stále sídlem císařským. Ale není to jednotná budova, vystavěná podle jednoho plánu, nýbrž stavební konglomerát; tuto vlastnost císařské residence význačně označují Iosephus Flavius (ant. Iud. XIX 1, 15) a Herodian (III 12, 1). Ačkoli velikolepé pozdější přístavby původní palác značně rozšířily, pokládají

---

[1]) Huelsen, La reppresentazione degli edifici palatini nella Forma Urbis. (Atti d. pontificia accad. di archeologia 1911.) — Pinza, Nuove osservazioni intorno al tempio di Apollo Palatino. B. c. 1913, 200 nn. — Richmond, The Augustean Palatium (The journal of roman studies IV).

se přece *domus Augustana* a *domus Tiberiana* za hlavní dvě jeho části a jen tyto dvě části jsou jmenovány v Notitii a v Curiosu. Také náhrobní nápisy císařských otroků uvádějí tato dvě jména (CIL VI 8640—46, 8649—8651, 8653—8655). Poloha domu Tiberiova není pochybná: byl na západní straně pahorku, takže Vitellius, hodující v něm, mohl se dívati na požár a boj na Kapitoliu (Sueton. Vit. 15). Byla v něm také bibliotéka, o níž se zmiňuje životopis Probův (Script. h. a. XXVIII 2) a Gellius (XXIII 20, 1). Dům je částečně dosud pokryt vysokým násypem a zahradou, v níž v XVII. stol. mívala své schůze učená společnost Arcadia.

Téměř v jižním rohu obvodu domu Tiberiova je veliká ellipsovitá *piscina* a jeho jihozápadní strana je ukončena *řadou klenutých komor*, jež tvořily na té straně substrukci a bývaly asi obydlím otroků nebo tělesné stráže. Na jejich omítce vyskytují se místy graffity, dílem obrázky, dílem podpisy a slova (B. c. 1894, str. 95 nn.). Podle jihovýchodní strany domu táhne se klenutý *kryptoportikus*, osvětlovaný otvory v klenbě a spojený *odbočkou* s domem Flaviovým. V této chodbě byl asi zavražděn Kaligula (Ios. Flavius ant. Iud. XIX 14, 25; Lanciani, Ancient Rome 117). *Kaligula* rozšířil na severním cípu palác až k foru, takže jeho stavby se připojovaly k chrámu Kastorovu (Sueton. Kal. 22). Jsou to mohutné cihlové pilíře a klenby mezi nimi rozpjaté, které vidíme dosud na té straně Palatinu. Některé části tohoto zdiva jsou však také původu pozdějšího a náležejí době Hadrianově. Mezi těmito pilíři vede dlážděná cesta, stoupající od západní strany k severu, *clivus Victoriae*. Z ní vedou na jednom místě schody na vrch pahorku. Asi v poloviční výšce těchto schodů je řada síní, shora otvorem v klenbě osvětlovaných. Jiné místnosti, snad také příbytky stráže, jsou položeny dole při cestě, a nalezeny na jejich stěnách graffiti („Somnus claudit ocellos". Correra, Graffiti di Roma. B. c. 1895). Kaligula spojil Palatin s kapitolským chrámem Jovovým, vystavěv most mezi oběma pahorky (Sueton. Kalig. 22, Dio LIX 28). Předpokládá se obyčejně, že tento most vedl přes střechu basiliky Juliovy; soudilo se tak z fakta, že Kaligula házíval se střechy basiliky té mezi lid nesmírné sumy peněz (Sueton. Kalig. 37). Ale střecha basiliky byla i jinak přístupna. Most tento byl po smrti Kaligulově zase zrušen, tak jako *chrám*, jejž sobě nepříčetný vládce sám na Palatinu postavil (Dio LIX 28, 2). *Nero* přistavěl lecco k Augustovu paláci a spojil své pala-

tinské sídlo přes Velii, kde byla jeho domus transitoria, s novým palácem — Zlatým domem — na Esquilinu.

Nejnádhernější přestavby dostalo se císařským palácům od *Domitiana.* Tento milovník stavební nádhery (Plutarch, Poplicola 15) dal vystavěti stavitelem Rabiriem komplex nádherných representačních místností, které byly starořímské residenci Španělským a Rudolfovým sálem, ale které převyšovaly tyto sály rozsáhlostí a nádherou různých mramorů (afrického, sienského, ilijského, lunského) i uměleckých ozdob sochařských. Současní básníci (Statius S. IV 2, Martialis VIII 36 a 39) líčí hyperbolickými slovy nádheru těchto síní: proti nim mizejí zázraky pyramid; až mezi hvězdyční dům ten a hřmící mračno zůstává pod jeho vrcholem; Jupiter sám ať přijde sem na hody.

Z paláce Domitianova (*domus Flavia*) se mnoho zachovalo. Snad se v něm dalo bydliti ještě ve XII. stol., kdy němečtí císařové při korunovační návštěvě v Římě hodovali na Palatinu v síni prý „Augustově a Liviině" (Beschr. R. I 121). Zřícením stropů byla stavba zasypána. Vykopána byla nákladem vévody Parmského v ll. 1720—27[1]) a nalezeno v ní ještě mnoho mramoru na stěnách, sloupy a sochy. Ale vše to bylo odvezeno a dnešní navštěvovatel spatří tu jen holé stěny cihlové.

Hlavní průčelí Domitianova paláce bylo obráceno k severovýchodu, směrem k Svaté cestě. S té strany ukazoval palác řadu cipollinových sloupů na vysoké terase; jeden z nich byl na kraji znova vztyčen. Nebylo tu, jak se zdá, žádného širokého schodiště, které by vedlo přímo na terasu, a vchod na ni byl tedy se strany. Ze sloupové předsíně vedly tři vchody do tří velikých sálů. Z nich prostřední a největší (2) bývá označován jménem *aula regia* (také *tablinum*), jihovýchodní (v příl. I, 1) *lararium*, severozápadní (3) *basilica.* Rozměry královské síně udává Bianchini na 200×132 palmů, t. j. 44·6×29·4 *m.*[2]) U dveří síně nalezeny byly dva sloupy ze žlutého mramoru, 6·2 *m* vysoké, v průměru 0·72 *m*, s basemi z bílého mramoru, velmi jemně pracovanými. V celém sále bylo kolem stěn

---

[1]) Trosky studoval a dílo o nich sepsal Gius. Bianchini (Palazzo dei Cesari. Verona 1787); ale sám výkopů neřídil.

[2]) Rozměry ty jsou u různých archaeologů udávány zcela různými ciframi. Déglane (l. c.) 38×33 *m*; Platner (Top. str. 150) 47·3×35·5; Homo (La Rome antique, str. 41) 55×40 *m.* — Španělský i Rudolfův sál na hradě pražském mají 48 *m* délky.

šestnáct sloupů z mramoru fialového, na jejichžto hlavicích spočíval vlys, ze stěny k nim vybíhající. Stěny podélné mají po dvojích dveřích, jimiž jsou spojeny s larariem a basilikou. Mezi dveřmi je po čtyřech velikých výklencích, které bývaly zdobeny sloupy ze žlutého mramoru po stranách a římsou na nich spočívající. Ve výklencích stávaly sochy 4½ *m* vysoké; dvě z nich, čedičový Bakchus a Herkules, byly nalezeny a dostaly se do musea Parmského. Proti vchodu má síň apsidu, v níž stával císařský trůn. Jeho základy byly odkryty r. 1912. — Zdi tohoto sálu zachovaly se do průměrné výše 5 *m*, ale v severozápadním rohu ční kus 11 *m* vysoký, a teprve v této výši je viděti začátky klenby. *Lararium* je síň mnohem menších rozměrů. Má při stěnách pilíře pozdější konstrukce; byly snad přistavěny na ochranu proti tlaku, jejž na zdi vykonávala klenba sousední síně královské. Proti vchodu nalezen očadlý kus oltáře (odtud dáno síni jméno) a černý, kuželovitý kámen, 3 stopy vysoký, který podle popisu mohl býti oním meteorem, uctívaným pode jménem boha Elegabala (Herodian II 3). Kámen, popsaný v knize Bianchiniově, je nyní ztracen. Pod larariem byl objeven sklep a v něm amfora s nápisem „Caeseniae. Ex cella L. Purelli Gemelli“. *Basilica* je prostranější než lararium a zakončena půlkruhovou apsidou. Dvě řady sloupů dělily ji na tři lodi, ale postranní činily dojem jen úzkých chodeb. Apsida byla od síně oddělena mramorovou mřížkou, jejíž zbytky je dosud viděti. Strop byl původně asi trámový; ale později, za Hadriana, zesíleny byly rohy síně přistavěním pilířů, což ukazuje na klenbu křížovou.[1]) V severozápadním rohu basiliky se zachoval kus zdi 11 *m* vysoký. Za těmito třemi sály rozkládá se širý *peristyl* (4), pokrývající plochu přes 3000 m^2 velikou. Asi 48 sloupů z mramoru jassenského (porta santa) obkličovalo střed širého dvora. Na severozápadní straně přiléhá k peristylu několik menších komnat rozmanitého půdorysu: prostřední jest osmiúhelná, jiné půlkruhovité. Podobnou řadu komnat musíme předpokládati na straně opačné, kde je stavba zrušena. K jihozápadu přicházíme trojími dveřmi do síně, nazývané *triklinium* (5). Z nádhery síně zbývají jen kousky pestré podlahy z různých mramorů, porfyru a serpentinu. Proti vchodu má tato místnost apsidu a vedle ní dva východy. V se-

[1]) Rekonstrukci paláce Domitianova podal Dutert v Rev. arch. 1873; srov. Déglane, Le palais des Césars au mont Palatin, Gazette archéol. 1888. — V. Birnbaum, Architektura Ravennská str. 12.

verozápadní stěně jsou tři okna a dvojí dveře do sousedního *nymfea* (6). V něm je ellipsovitý vodojem, 16 *m* dlouhý, mající v svém středu ostrov, konstruovaný z cihel a kdysi ozdobený mramorem. Tato někdy zelení a vodotrysky oživená síň mohla poskytovati osvěžení hodovníkům v trikliniu. Podobné nymfeum jest i na



Obr. 22. Peristyl domu Flaviů. (Podle fotogr.)

druhé straně triklinia, kde budova Domitianova paláce není zachována. Snad k trikliniu a nymfeu, v němž byl ozdobný mramorový ostrov, vztahuje se výraz, jejž čteme v biografii císaře Pertinaka (Script. h. a. VIII 11, 6) „ingressique porticus Palatii usque ad locum, qui appellatur *Sicilia* et *Iovis cenatio*". Tyto popsané místnosti jsou souvislý celek, jenž na straně severozáp. i jihových. byl lemován sloupením.

Podzemí paláce Domitianova. V ll. 1912—1920 prozkoumány byly podzemní části domu Flaviova a nalezeny zajímavé zbytky staveb starších, které místy leží v několika vrstvách nad sebou. Pod *basilikou* jsou zbytky kruhovité terasy z doby Neronovy, lemované mramorem. Pod nimi nalezena *piscina,* taktéž z doby Neronovy. Byla to nádržka s několika odděleními, a z usazenin na kameni patrno, že bývala naplněna mořskou vodou. Pod piscinou je *dům* z posledního století republiky, v němž se zachovaly krásné malby nástěnné; viděti na stěnách černá a červená pole a v nich velmi jemné malby figurální. Síně tohoto domu jsou prostoupeny základy staveb Neronových. Pod tímto domem konstatovány zbytky ještě staršího domu soukromého a nejníže podzemní chodby, které se táhnou daleko za obvod paláce Domitianova.

Pod *síní královskou* nalezeny retikulátní konstrukce, které náležejí stavbám Neronovým, a pod nimi zbytky starší, asi z doby Kaligulovy. Pod těmito císařskými budovami je dům z posledních dob republikánských, jenž se šíří i k východu pod larariem a ukazuje stopy přestavby v době Augustově. Pod *larariem* pokračuje dům začínající pod síní královskou. Pod ním jsou však zbytky ještě staršího domu asi z doby Sullovy. Objeveny z něho čtyři síně s mosaikovou podlahou a se stěnami ozdobenými různobarevnými poli na způsob šachovnice a štukovými reliefy. Pod tímto domem nalezeny v ještě spodnější vrstvě zbytky domu z II.—III. stol. před Kr. a pod nimi zdi obydlí, jež se zdá starší vpádu gallského. Pod *peristylem* jsou v tufové skále vytesané chodby, které vedou ke kruhovité síni, *tholu,* ležící asi pod trůnem síně královské. Tento *tholos* vykládá Boni za starodávný *mundus,* ačkoliv podle Festových slov (258) mundus byl „saxo munitus in speciem *quadratam*". Huelsen pokládá všechny tyto podzemní chodby za skladiště domů doby republikánské. Pod *západním nymfeem* nalezena síň dlážděná travertinovými deskami, opatřená struhou asi metr hlubokou, která běží podle stěn. Před struhou je zábradlí 60 *cm* vysoké a před ním stupeň. G. Boni, jenž výkopy prováděl, vidí v této síni zbytek nějakého hydraulicko-mechanického zařízení; Huelsen ji vykládá za latrinu.

Všechny tyto podzemní místnosti nejsou dosud vysvětleny a ani přesný popis jich nebyl do té doby publikován.[1])

---

[1]) V. Arch. Anzeiger, 1913, str. 139; Tom. Sillani, Le grandi imprese archeologiche d'Italia (Emporium, 1913, str. 262). — G. Boni, Recent disco-

O něco dále k jihozápadu za trikliniem jsou zbytky sloupořadí cipollinového — dva celé a několik kusých sloupů — a za nimi viděti půdorysy dvou síní (7, 8), jimž dali archaeologové problematická jména *academia* a *bibliotheca*. Zdali náležejí k celku Domitianova paláce, nebylo zjištěno. Jejich půdorys je naznačen na úlomku Severova plánu. (Jordan, F. U. fr. 163.)

Ještě dále tímto směrem nalezneme na samém kraji pahorku, proti Velikému cirku, zbytky t. zv. *paedagogia*. Je to několik

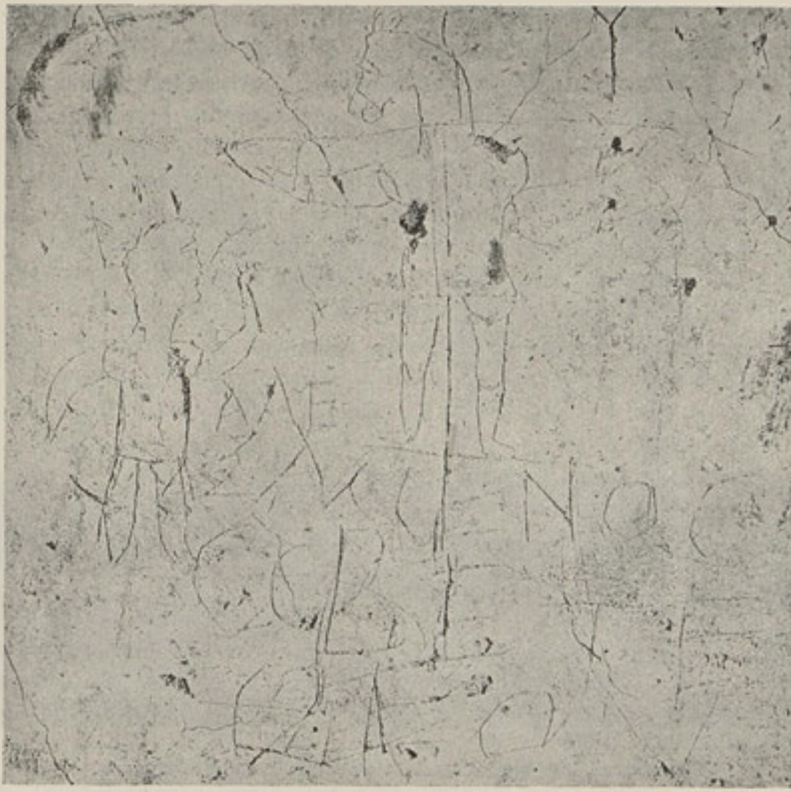


Obr. 23. T. zv. bibliotheca domu Flaviů. (Podle fotogr.)

malých komůrek, prostřední s apsidou, které podle značek cihlových vznikly asi na začátku II. stol. po Kr. a jsou pamětihodny svými *graffity*. Mezi nimi je obraz osla otáčejícího mlýn, s připsanou poznámkou: labora aselle quomdo ego laboravi et proderit tibi; pak pověstná karikatura ukřižovaného Krista s oslí hlavou, před nímž

veries on the Palatin hill (Journ. of roman studies 1913). — Comptes rendus de l'académie des inscr. et belles lettres, 13./II. 1914. — Huelsen, Neue Ausgr. in Rom. (Vossische Zeitung 30. Jan. 1916.) — Vl. Groh, Nové nálezy na Palatinu (L. f. 1919, str. 379). — L. Homo, La Rome antique. Paris 1920, str. 44 nn.

stojí adorant, prokazující gestem úctu. K tomu je připsáno: *'Αλεξαμενος σεβετε θεον*[1]). Pro určení budovy jsou důležitá slova několikráte připsaná k různým jménům: N. exit ex paedagogio.



Obr. 24. Karikatura ukřižovaného na Palatinu. (Podle fotogr.)

Z toho lze souditi, že budova byla výchovnou mladých otroků císařského dvora. Huelsen (Das sogen. Paedagogium auf d. Pa-

[1]) Této karikatury užil malíř Siemiradzki na svých ,,Pochodních Neronových". — Jiný nápis ,,*'Αλεξαμενος* fidelis" podezřívá Huelsen jako moderní falsifikát. — O karikatuře: Kraus, Das Spottcruzifix auf d. Palatin. Freiburg i. B. 1872. — Brtnický, Palatin II. Výr. zpr. gymn. v Hradci Kr. 1894, str. 17 n. — Karikatura Kristova byla také vykládána za Tyfona a za Anubise. — Rodocanacchi Les monuments ant. de Rome. Paris, Hachette 1920, str. 163.

latin, Mélanges Boissier, str. 303—306) upozornil, že tato slova jsou naškrabána vesměs v malé komůrce nízko u země, nikoli ve výšce ramene, a hádá, že komůrka ta byla karcerem pro otroky, kteří tam seděli na zemi, spoutáni jsouce na nohou, a že slovem „paedagogium" nazývali ironicky své vězení. Jiné nápisy vypočítávají kusy garderoby a mohly býti psány od otroků, kteří v paláci zastávali funkci „vestitoris".

Dům tento byl jmenován také „domus Gelotiana". Z Gelotiova domu díval se někdy Kaligula na hry v cirku (Sueton. Kalig. 18). Dům má sice polohu takovou, že poskytoval přehled přes cirkus, ale je pozdějšího původu než z doby Kaligulovy, a proto je ztotožnění ono nesprávné.

Uprostřed Palatinu bylo volné prostranství, „*area Palatina*" (Notitia), kde čekávali lidé na připuštění k audienci císařově (Gellius XX 1). Rozkládalo se na severovýchod i severozápad od Domitianova paláce. Na něm nalezen podstavec, stojící nyní v troskách chrámu „Iovis Victoris", s nápisem: „Domitius M. f. Calvinus pontifex cos. iter. imper. de manibeis." Je to jméno přivržence Caesarova, konsula r. 53 a r. 40 př. Kr., triumfátora po vítězství v Hispanii r. 36. Na severní straně této arey směrem k Nové cestě nalezeny starobylé nápisy: *Marspiter* — *Remureine* — *Anabestas* — Fertor Erresius rex Aequeicolus is preimus ius fetiale paravit inde p. R. discipleinam excepit (CIL VI 487, 566, 21, 1302).[1]) Nápis je nedůsledným napodobením staršího pravopisu.

Soukromé obydlí Domitianovo. K popsaným representačním částem paláce Domitianova přiléhá na jihu rozsáhlý dům, podle konstrukce taktéž stavba Domitianova, ale podle půdorysu určená k vlastnímu obývání. Z těchto siní v XVIII. stol. mnoho ještě zbývalo, a to nejen v přízemí, ale i v prvním patře, a mnoho v nich bylo architektonických okras. R. 1775 je tehdejší majetník zříceniny, abbé Rancoureil, vykopal, vyplenil, zpeněžil mramor a sloupy tam nalezené a z velké části trosky zničil. Podle zachovaného plánu[2]) měl palác vchod od jihozápadu. Tvořil proti cirku

---

[1]) Srov. Aurel. Victor, de v. ill. 5.: Ancus Marcius ius fetiale, quo legati ad res repetundas uterentur, ab Aequiculis transtulit, quod primus fertur Rhesus excogitasse.

[2]) Popis trosek vydal Guattani (Monumenti antichi inediti di Roma, 1785).

obloukovitě prohnutou linii, která bývá označována jménem *exedra* nebo *pulvinar* (lože); místo před ním mohlo snadno býti hledištěm při hrách v cirku. Dveře v této zdi vedly do předsíně, rozdělené sloupy a pilíři. Za ní se rozkládal širý peristyl, obklopený 56 sloupy, a kolem něho byla řada komnat rozmanitých půdorysů. Část tohoto paláce je znázorněna na úlomcích Severova plánu fr. 149 a 163. (V. obr. 3.) Několik antických soch zde bylo nale-



Obr. 25. Palatinské stadium (hippodrom). (Podle fotografie.)

zeno; mezi nimi vatikánský Apollo Sauroktonos, dílo Praxitelovo (Helbig I 192). Název „domus Augustana", kterým bývá celý tento komplex označován, je málo případný, ježto označuje budovu nesprávně za dílo Oktavianovo.

Na jihovýchod od Domitianova obydlí rozkládá se t. zv. *stadium* (hippodrom), prostora 165 *m* dlouhá, 48 *m* široká, která nebyla ničím jiným než ozdobnou zahradou a procházkou.[1]) Nemáme o něm žádných zpráv literárních a dějiny tohoto zajímavého

[1]) Srovn. F. Marx, Jahrb. d. arch. I, 1895, str. 129—143.

místa čtou se jen ze značek cihlových. V jednotlivostech pak vykládají se různě. Hlavní část — obvodní zdi rozsáhlého obdélníka — byla vystavěna Domitianem. Buďto císař Hadrian nebo teprve Septimius Severus přidal doprostřed jihovýchodní strany vysokou jednopatrovou *exedru*. Jejím hořejším patrem je jedna rozsáhlá místnost. Dvoje dveře vedly do ní a zeď ještě nad výšku těchto dveří tvořila výstupek, na němž stály dvojice sloupů z fialového mramoru. Mezi jednotlivými dvojicemi bylo devět velikých výklenků na sochy. Nad výklenky táhla se římsa nesoucí oblouky, které podpíraly mohutnou, polokulovitou kopuli. Dveřmi se vycházelo na chodbu s kasetovaným stropem. Úlomky různých mramorů, torso mramorové sochy ženské v řasnatém rouchu, jsou zbytky bývalé ozdoby této síně. Přízemí exedry je rozděleno na tři síně, které ukazují zbytky maleb genrových. V prostřední síni nalezeno bylo r. 1871 třicet mužských koster, z nichž mnohé měly stopy sečných ran — oběti středověkých bojů, které zde byly kdysi pohřbeny a jejichžto hrob přikryla potom zřícená klenba. Hadrianovi přičítá se také budova, která uzavírá stadium na jihozápadní straně. Jest jednopatrová a průčelí její proti stadiu je půdorysu obloukovitého. — Za Septimia Severa, snad po požáru, který r. 191 zpustošil Palatin, bylo stadium přestavěno. Přidán do něho portikus, jenž lemoval všecky čtyři jeho strany. Přistavěno na delší strany po 41 pilastrech a proti nim ve vzdálenosti 6 *m* protipilíře se sloupy, a tak povstala klenutá chodba, nad níž bylo nepochybně ještě vyšší patro se sloupy cipollinovými. Přízemní pilíře a sloupy byly cihlové, obložené mramorem. Ve stadiu samém byly na obou koncích polokruhovité vodní nádrže.

Konečně přeměněno bylo místo v V. stol. za krále Theodoricha: vyskytují se tu cihly s jeho jménem. Tenkráte byla celá plocha stadia rozdělena na tři části a do jihozápadní části vestavěna ellipsa, jejíž účel není znám. Při ní nalezeny dvě base; na jedné z nich podle nápisu stávala socha vestálky Coelie Klaudiany, na druhé je nápis vyhlazen. Tyto base náležejí do domu panen vestálských a mohly býti sem přeneseny teprve po zaniknutí kultu Vestina.

Ve stadiu bylo kopáno již v XVI. stol. a Flaminio Vacca mluví o sochách Amazonek nalezených prý *zde* r. 1552. Snad byly tyto Amazonky vlastně Danaovny z portiku císaře Augusta, které přenesl nějaký osud do stadia. Ostatně místo nálezu toho není bez-

pečně zjištěno. Ant. Dosio zanechal nákres ozdobného násloupí nějaké kruhovité budovy, která ve stadiu stávala, a podobný kus násloupí nalezen zde r. 1893.[1])

V komplexu zřícenin, které se rozkládají k jihu od stadia a jeho exedry, vyskytují se ještě konstrukce z doby Hadrianovy, ale většina zbytků vyplňujících jižní cíp palatinský jsou *stavby Septimia Severa.* Starší stavby Hadrianovy byly jimi přikryty. Rozeznávají se tu *lázně* a vyniká tu hlavně úzká, dlouhá terasa, podepřená vysokými, dvoupatrovými oblouky, s níž se otvírá pěkný rozhled. Bývá proto nazývána *belvedere* nebo *pulvinar.* Septimius Severus prodloužil také vodovod Klaudiův z protějšího Caelia na Palatin a zbytky jeho oblouků je na východní straně Palatinu viděti.

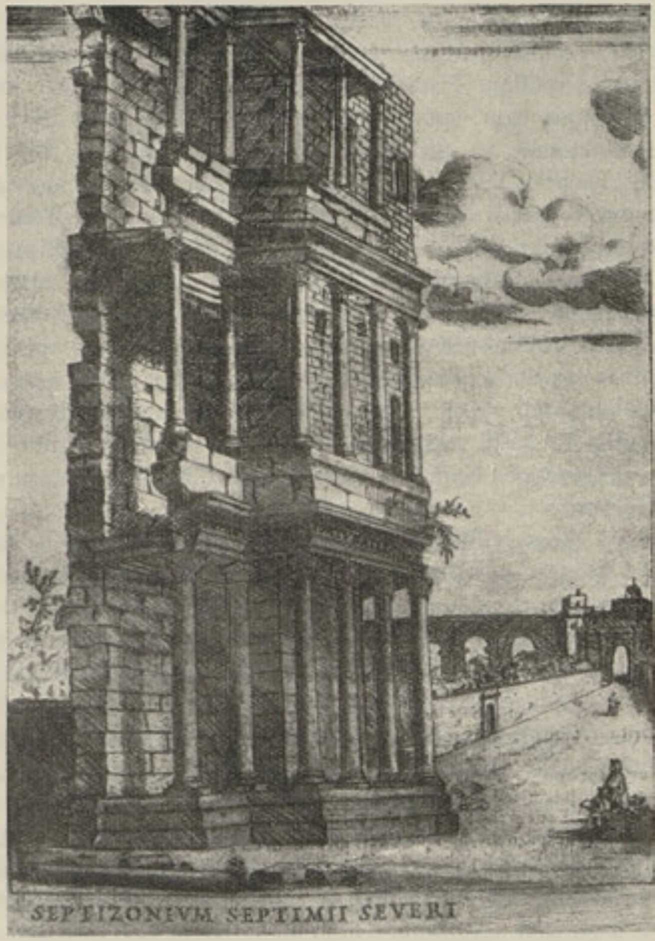
Septizonium. Septimius Severus postavil pod Palatinem při silnici Appiově ozdobnou dekorační budovu, která měla svou krásou překvapovati poutníky přicházející od jihu, z Afriky (Script. h. a. X 24). Chtěl ji spojiti atriem se svými budovami na Palatinu, ale plán nebyl proveden a septizonium zůstalo osamělou stěnou, jež se na úpatí Palatinu tyčila. Budova je částečně naznačena na fragmentech 38 a—h Severova plánu, její trosky známe z nákresů XVI. stol. a nápis částečně zachoval Anonymus Einsiedlensis.

Podle těchto pramenů byla to stavba asi 90 *m* dlouhá, nevelikě hloubky, jejíž zadní strana, obrácená k Palatinu, měla tvar přímky, linie přední pak přerušena byla trojí apsidou. Na vysokém podstavci stálo třípatrové sloupení; sloupy byly z východních mramorů, ze žuly a z porfyru. V prostřední apsidě stála asi socha Severova (Script. h. a. X 24). Před budovou byla (podle antického plánu) rozsáhlá piscina obdélného tvaru, do níž z budovy proudila voda. Vystavěno bylo septizonium r. 203 po Kr. Název „septizonium" není dosti jasný a bývá vykládán jako lidová zkomolenina původního jména s e p t i z o d i u m, které by se vztahovalo na zvěrokruh. (Srov. Th. Birt, Charakterbilder Spätroms 61, 62.) Ze septizonia zbývaly ve středověku dva oddělené kusy, nazývané s e p t e m s o l i a m a i o r a m i n o r; střed budovy brzo spadl. V ě t š í část zříceniny zmizela asi ve XIV. stol.,

---

[1]) Srov. Lanciani R. M. 1894, str. 16 n.; Huelsen, Untersuchungen zur Top. d. Palat. R. M. 1895; Not. sc. 1893, 31, 70, 117, 162; 1894, 94.

m e n š í dal zbořiti Sixtus V. r. 1588.[1]) V novější době nalezena v Malé Asii budova podobného rázu jako Septimiovo septizonium;



Obr. 26. Septizonium. (Podle staré rytiny ze spisu Donatov „Roma vetus ac recens".)

je to ozdobné m i l e t s k é n y m p h a e u m (v. Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit d. J. 1899,

[1]) Chr. Huelsen, Das Septizonium des Sept. Sev. 26. Winckelmannsfest, Progr. — Brtnický, Palatin II, str. 28 nn. — Septizonia byla i v Africe, v. CIL VIII 2657 a 14372. — R. E. XIII 2575.

herausg. v. Th. Wiegand, Berlin, Verein. wissenschaft. Verleger, I. Bd., 5. Heft, 1920).

Ze zprávy Suetoniovy (Klaud. 10) se dovídáme, že v paláci císařském byla komnata řečená *Hermaeum*. Nejisto jest, zdali také *dvůr Adonidův*, záhony květinovými zdobený, o němž mluví Filostratos (Apollon. Tyan. 32), byl na Palatinu. Zahrady jmenované (a)*donaea* jsou označeny na zlomku X 44 plánu Severova; ale tento zlomek se asi nevztahuje k Palatinu (R. M. 1896, str. 206; Richter Top.[2] 156, p. 2). Alexander Severus nazval nějaké komnaty palatinského paláce po své matce *diaetae Mammaeae* („quas imperitum vulgus hodie ad mammam vocat", Script. h. a. XVIII 26). Za císaře Karina (283—284) jmenuje se na Palatinu *porticus stabuli* (Script. h. a. XXX 19, 1). Palatin byl oblíbeným, třebas ne jediným sídlem císařů. Jen Kommodus se vystěhoval na Caelius „in Vectilianas aedes" (Script. h. a. VII 16) a Aurelianus bydlel raději v zahradách Sallustiových a Domitiiných (ib. XXVI 49). Po pádu západního císařství sídlil na Palatinu Theodorich, pak exarcha Narses (v VI. stol.) a r. 629 byl tam korunován císař Heraklios.

G. de Rossi (Piante icnografiche e prospettiche di Roma) pokládal za středověký popis palatinského sídla výpočet místností palácových, obsažený v rukopise kláštera farfského. Ale podle objasnění Huelsenova (R. M. 1902, 255 nn.) netýká se tento popis Palatinu; je po mnohých rukopisech středověkých rozšířen jako všeobecný popis panovnického příbytku.[1])

Notitie uvádí v seznamu X. okresu neznámé jinak *pentapylum*. Záhadný je nám veliký počet soukromých domů (89), nájemných bytů (2642), veřejných skladišť (48) a lázní (44) na pahorku, který byl přece téměř celý vyplněn císařskou residencí. Mnohé z těchto domů stály asi na úpatí pahorku. Antický dům, ne úplně vykopaný, stojí pod paedagogiem v ulici dei Cerchi. Pokud byl objeven a popsán, nalezeny v něm stěny okrášlené freskami figurálními (Not. sc. 1891, str. 44 nn.; R. M. 1893, 289 nn.).

Kapitolská base z doby Hadrianovy (CIL VI 975) uvádí na Palatinu tyto *ulice*: vicus Padi, Curiarum, Fortunae respicientis, Salutaris, Apollinis, Huiusque diei. V době Konstantinově, jak Notitia ukazuje, vzrostl počet ulic na dvacet.

---

[1]) Otiskl jsem jej v Palatinu II, 33.

II.

Forum Romanum.

Mezi Kapitoliem, Palatinem a na jih od pahorku Quirinálského rozkládá se *forum,* památné svým významem historickým a zajímavé tím, že jeho trosky leží odhaleny před našima očima. Místo to, na němž vyvěralo několik pramenů a jímž původně protékal potok, bylo v nejstarších dobách bahnité a tak je vyličováno v pověstech o bojích mezi Romulem a Titem Tatiem, kdy sabinský Mettius Kurtius uvázl se svým koněm v močále (Liv. I 12). Regulací potoka a zařízením stok bylo vysušeno a stalo se obyvatelům okolních pahorků střediskem politického a obchodního života. Politickým účelům, sněmům a soudům, sloužilo původně *comitium,* obchodu *forum* vlastní, a obě náměstí řadila se k sobě v jeden celek.

Comitium leželo na sever vedle západní části fora a svědectví starých autorů nenechávají nás o jeho poloze v pochybnosti. Na něm hlavní budovou byla radnice, *curia Hostilia.* Stála v sousedství basiliky *Porciovy,* takže požár, který ji zničil r. 52 př. Kr., zachvátil i tuto basiliku (Cicero pro Mil. 33, 90 a pozn. Askoniova). Ta však byla vystavěna r. 186 př. Kr. v *lautumiích,* lomech (Liv. XXXIX 44), které mohly býti jen v boku pahorku Kapitolského. Kurie byla obrácena k jihu: úřední hlasatel vyhlašoval poledne, když stoje před radnicí viděl slunce mezi řečništěm (*rostra*) a *graekostasí,* a večerní hodinu, když se slunce od *sloupu Maeniova* chýlilo ke *karceru* (Plin. N. h. VII 212). Všechna tato místa ležela tedy na jih od kurie. Řečniště doby republikánské bylo položeno na rozhraní mezi komitiem a forem a řečníci bývali obráceni tváří k radnici a ke komitiu, stanovisku to patriciů. C. Grakchus prý první zavedl zvyk obraceti se na řečništi k foru a mluviti k lidu.[1])

---

[1]) Plut. C. Grakchus c. V. — Cicero (Laelius c. 25, 96) připisuje tuto změnu C. Liciniovi Krassovi.

Budovy, jejichžto zbytky vidíme dnes kolem fora, lze taktéž přesně určiti. Klassickým místem pro výklad jich je báseň Statiova (Silvae I 1), apostrofující jezdeckou sochu císaře Domitiana, která stála uprostřed fora. Okolí sochy popisuje básník těmito slovy:

Hinc obvia limina pandit,
qui fessus bellis adscitae munere prolis
primus iter nostris ostendit in aethera divis.
At laterum passus hinc Iulia tecta tuentur,
illinc belligeri sublimis regia Paulli.
Terga pater blandoque videt Concordia vultu.

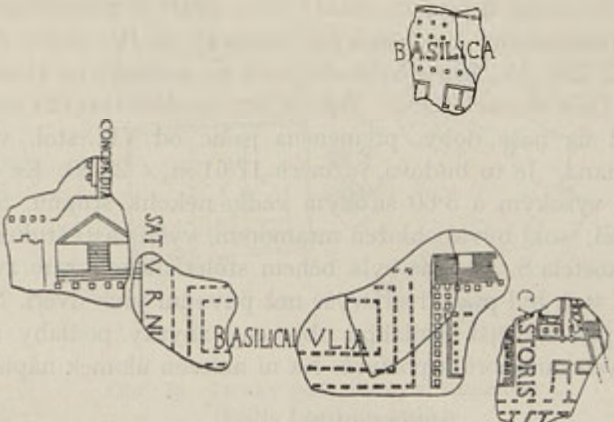
Socha byla obrácena k východu: proti ní stál chrám Caesarův, s jedné (pravé) strany byla basilica Iulia, s druhé basilica Aemilii Paulli, vzadu, pod Kapitoliem, chrám Vespasianův a Konkordiin. — Polohu basiliky Juliovy určuje Augustus (Res g. IV 13) slovy: basilicam, quae fuit inter aedem Castoris et aedem Saturni. Kastorův chrám byl blízko pod Palatinem, takže Kaligula z něho mohl učiniti předsíň svého paláce (Suet. Kal. 22). Také pramen Juturnin, v jehož sousedství byl chrám ten založen, je objeven se svou mramorovou nádrží. S druhé strany basiliky Saturnův chrám, jehož sloupová předsíň dosud stojí, není sice svým nápisem („S. P. Q. R. incendio consumptum restituit") určitě označen, ale čtyři zlomky Kapitolského plánu (Jordan F. U. 19, 20, 22, 34) objasňují situaci zřetelně svým připisem (*Sat*)*urni* a *B*(*asilica I*)*ulia.* Jasná je nám poloha Vestina chrámku, a sousední obydlí panen vestálských je svými památkami velmi zřetelně označeno. Zmatené omyly,[1]) v kterých tápali topografové ještě v první polovici minulého století, ustoupily jasnému poznání. Trosky fora, které se objevují pohledům dnešního navštěvovatele, jsou většinou zbytky nejpozdějšího starověku. Starší historii fora i komitia musíme si sestaviti ze zpráv starověkých autorů.

Curia Hostilia na komitiu byla pravidelným místem pro schůze senátu, které se jen výjimkou konaly v různých chrámech, jako Iovis Statoris, Concordiae a j. Byla sama také *templum,* t. j. místo inaugurované; jinak by se v ní nebyla mohla díti platná

---

[1]) O topografických sporech týkajících se fora napsal Ravioli epigram: Grammatici certant, fuerint ubi rostra forumque: parcite, nam res est litigiosa forum.

usnesení senátu (Varro u Gellia XIV 7, 7). Její jméno odvozovali staří od třetího krále římského, který prý ji založil (Liv. I 30). Před ní po krajích stávaly sochy Alkibiadova a Pythagorova; byly tam postaveny za válek samnitských, poněvadž věštírna Apollinova kázala Římanům postaviti na veřejném místě pomník „nejstatečnějšímu a nejmoudřejšímu muži řeckého národa" (Plin. N. h. XXXIV 26). R. 264 př. Kr. umístil po straně radnice M. Valerius Messala obraz své vítězné bitvy na Sicilii (id. XXXV 22). Sulla starodávnou tu budovu přestavěl a učinil ji rozsáhlejší, takže zabrala i místo sochy Alkibiadovy a Pythagorovy, které při té



Obr. 27. Zlomky Serviova plánu. (Podle Huelsenova For. rom.)

změně odstraněny. Nová radnice nestála ani třicet let; když lid r. 52 př. Kr. spálil v ní mrtvolu zavražděného Klodia, shořela i se sousední basilikou Porciovou (Dio XL 49; Asconius ad Cic. pro Milone 33, 90). Pak ji obnovil Sullův syn Faustus na nedlouhou dobu; r. 44 ji zbořil Caesar, a Lepidus postavil na jejím místě chrám Štěstěny (*ναὸν Εὐτυχίας*, Dio XLIV 5)

Staré komitium bylo bezpochyby obklopeno zábradlím (Cic. de rep. II 17). Před radnicí Hostiliovou stávala kovová socha augura Atta Navia, proslaveného svými zázraky (Liv. I 36), a blízko ní *ficus Ruminalis*, v jehož stínu kdysi vlčice kojila Romula a Rema. Stával původně u jeskyně *Luperkál* na Palatinu, ale Navius jej zá-

zrakem převedl na komitium. Zdar stromu se pokládal za šťastné znamení, usychání za neštěstí (Plin. N. h. XV 77; Tac. ann. XIII 58).

Stavební činnost Caesarova dala komitiu jinou orientaci, a snad správně vykombinoval rozdíl Caesarova a republikánského komitia Huelsen (R. M. 1893). Nová radnice, *curia Iulia*, postavena na místě jiném. Teprve Augustus ji r. 29 př. Kr. zasvětil a zřídil při ní *chalcidicum* („curiam et continens ei chalcidicum feci" Res g. 4). Nemáme jasného vysvětlení tohoto slova; Dio Cassius (LI 22) nazývá je *τὸ ἀθήναιον, τὸ χαλκιδικὸν ὠνομασμένον*, a Notitia uvádí vedle budovy senátu „atrium Minervae". Uvnitř kurie postavil Augustus sochu Viktorie, přivezenou z Tarentu, a před ní oltář; odstranění nebo ponechání tohoto oltáře je předmětem sporu mezi křesťanskými a pohanskými senátory ve IV. století (Jordan Top. I 2, 251, p.). Kurie byla obnovena po požárech od Domitiana, pak od Diokletiana (Chron. 354), a tato poslední stavba se zachovala až na naše doby, přeměněna jsouc od VII. stol. v kostel sv. Adriana. Je to budova rozměrů 17·61 *m* × 25·20. Ke dveřím 5·80 *m* vysokým a 3·60 širokým vedlo několik stupňů. Stavěna je z cihel; sokl býval obložen mramorem, vyšší části štukem. Podlaha kostela S. Adriana byla během století několikráte zvýšena; v XVI. stol. byl práh dveří výše než původní vrch dveří. Několik metrů pod nynější podlahou objeveny zbytky podlahy antické z pestrých mramorů a porfyrů. Na ní nalezen úlomek nápisu:

(i)mperant(e)
(N)eratius in...
(c)uriam sen(atus)...

Ve středověku vydlabána do spodní části průčelí místa pro rakve a zřízeny tam hroby.

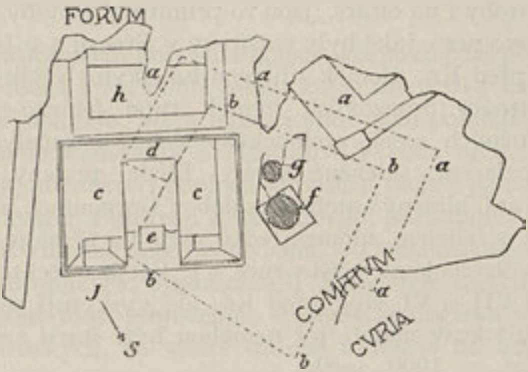
S kurií souviselo *secretarium senatus* — snad místo pro tajné schůze tohoto sboru. I ta budova dosud stojí. Je to kostel sv. Martiny, v němž až do XVII. stol. býval nápis:

Salvis dominis nostris Honorio et Theodosio victoriosissimis principibus secretarium senatus, quod vir inlustris Flavianus instituerat et fatalis ignis absumpsit, Flavius Annius Eucharius Epifanius v. c. praef. urb. vice sacra iud. reparavit et ad pristinam faciem reduxit.

(CIL VI 1718, Dessau 5522.)

Dobu jmenovaného zde Flaviana nelze přesně určiti, Eucharius, Epifanius byl praefectus urbi r. 412, a požár, o němž je zmínka, mohl souviseti se vpádem Alarichovým (r. 410). — Mezi kostely sv. Martiny a sv. Adriana je nyní ulice via Bonella, založená v XVI. stol. V starší době obě budovy souvisely nějakým dvorem, jehož půdorys je zachován na plánu Sangallově a jenž mohl býti atrium Minervae.

Místo před kurií Juliovou do vzdálenosti 11 *m* je dlážděno mramorem. Pod touto dlažbou leží starší dlažba travertinová, jejíž desky jsou položeny jiným směrem, a ještě spodněji je dlažba



Obr. 28. Trosky pod „Černým kamenem".
(Podle Listů fil. 1905.)

tufová. Na dlažbě komitia nalezeny různé podstavce, na nichž kdysi stály sochy. Jeden je označen nápisem „Marti invicto patri et aeternae urbis suae conditoribus dominus noster imp. Maxentius p. f. invictus aug." (Huelsen, Ausgr. 31). Jiný podle nápisu nesl sochu císaře Konstantina, věnovanou od Memmia Vitrasia Orfita praef. urbis (CIL VI 31395).

Niger lapis. Asi 28 *m* na jih před kurií nalezen uprostřed travertinové dlažby, pocházející z doby císařské, nepravidelný čtyřúhelník, rozměrů 4×3 *m*, vydlážděný černým tainarským mramorem, obroubený vyvýšeným okrajem (obr. 28 a-b). Černá tato dlažba byla patrně opravována, na jednom místě i vyspravena kusem bílého mramoru. — Pod ní, v hloubce 1·40 *m*, nalezeny tyto zkomolené památky: 1 dvě base tufové, 2·66 *m* dlouhé, 1·31 *m*

široké, ležící rovnoběžně ve vzdálenosti 1 metru od sebe (c), spojené na jižní straně příčnými kameny (d); jsou opatřeny dole vlnitým profilem (kymatiem); mezi oběma basemi leží ojedinělý tufový kámen (e) rozměrů 0·29×0·52×0·72 *cm*; — 2. tufový základ nějaké stavby, v půdorysu 3·50×1·60 *m* (h); — 3. uražený tufový kužel na stupňovitém podstavci (f); — 4. přeražený tufový jehlanec čtyřboký (g), jehož jedna hrana je sříznuta, takže povstává pátá strana; všechny strany jsou popsány starodávným písmem; — 5. zbytek kamenného podstavce, na nějž vedou stupně.

V zemi, kterou byly tyto konstrukce zasypány, nalezlo se množství drobných předmětů, které činí dojem obětin, jaké se kladly na hroby i na oltáře. Jsou to primitivní nádoby bez ozdob, t. zv. buchero nero, jaké byly rozšířeny v Etrurii a v Latiu v VII. a VI. stol. před Kr., úlomek s hlavou lví, skyfos vejčitý s lidskou hlavou, patnáct bronzových figurek typu fenicko-egyptského, úlomky hliněných sošek archaického slohu, astragaly, kostky se stopami pozlacení, skleněné korály, fibule, prsteny, náramky, úlomky zbraní, hliněný antefix s podobou Gorgoninou, rozbitá hliněná deska s reliefem, úlomek řecké vázy, na němž je vyobrazen Bakchos, sedící na koni, s číší v ruce, a j. Většina těchto předmětů hlásí se do VII. a VI. stol. před Kr., ale vyskytují se mezi nimi promíchány i kusy nádob, jež nemohou býti starší než z I. stol. př. Kr. (Not. sc. 1900, aprile).

Objevení těchto památek způsobilo velké napětí mezi učenci, a snaha vysvětliti je dala vznik celé literatuře. Černý kámen vzbudil vzpomínku na slova Festova (p. 177), která v doplnění Detlefsenově znějí: Niger lapis in Comitio locum funestum significat, ut ali Romuli morti destinatum, sed non usu ob[venisse ut ibi sepeliretur sed Fau]stulum nutri[cium ut ali dicunt Hos]tilium avum Tul[li Hostilii Romanorum regis] cuius familia e [Medullia Romam venit post destruc]tionem eius. Pověst o hrobce Romulově v Římě byla známa i Horatiovi, jak viděti z jeho 16. epody v. 13. A scholiasté k tomuto verši uvádějí pozoruhodné poznámky: „Varro post rostra fuisse sepultum Romulum dicit" (Porfyr.); „nam et Varro pro rostris sepulcrum Romuli dixit, ubi etiam in huius rei memoriam duos leones erectos fuisse constat, unde factum est, ut pro rostris mortui laudarentur." Že však byl uprostřed fora, blíže řečniště hrob Faustulův a hrob Tulla Hostilia, jak Festus v uvedené zprávě zaznamenal, věděl i Dionysios

Hal.; u něho čteme: *τινὲς δὲ καὶ τὸν λέοντα τὸν λίθινον, ὃς ἔκειτο τῆς ἀγορᾶς τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐν τῷ κρατίστῳ παρὰ τοῖς ἐμβόλοις ἐπὶ τῷ σώματι τοῦ Φαυστύλου τεθῆναί φασι, ἔνθα ἔπεσεν ὑπὸ τῶν εὑρόντων ταφέντος* (I 87) a „*θάπτεται* (Hostilius) *πρὸς τῶν βασιλέων ἐν τῷ κρατίστῳ τῆς ἀγορᾶς τόπῳ στήλης ἐπιγραφῇ τὴν ἀρετὴν μαρτυρούσης ἀξιωθείς* (III 1).

Je patrno, že byla dvojí pověst o skonu Romulově. Podle jedné, již známe z Livia, byl zakladatel Říma za živa vzat do nebe, podle druhé pohřben na foru. První, zdá se, za vlády Augustovy ovládla a vytlačila druhou; hodilať se lépe do doby, v níž se vytvořil mythus o vtělení duše Caesarovy ve hvězdu a o jejím zbožnění.

Jest otázka, zdali objevená konstrukce se dvěma podlouhlými basemi, na nichž zcela dobře mohli kdysi ležeti dva kamenní lvi, je totožná s mohylou, která byla za starověku pokládána za hrob Romulův nebo Faustulův a Hostiliův. Většina archaeologů tak předpokládá; ale někteří popírají souvislost těchto památek s citovanými zprávami, Festovou a Varronovou, pokládajíce konstrukci za starý oltář Vulkána nebo jiného boha. — O rekonstrukci „hrobky" pojednal podrobně Fr. Studniczka.[1]) Rozváděje důkladněji myšlenku již před ním projevenou, dovodil analogiemi výtvarných památek antických, že vlnité ozdobě kymatia na basích odpovídal výše podobný tvar obrácený, tedy echinus, a na něm teprve spočívala deska abaku, jež mohla po případě nésti sochy lvů. Celou konstrukci pokládá Studniczka za druh hrobového oltáře, u něhož se heroovi tam pohřbenému vylévala do země krev obětních zvířat, a klade ji do doby od V. do III. stol. př. Kr.

Usilovné studium podnítil *nápis* na zkolomeném jehlanci. Je psán vertikálními řádkami, bustrofedon, písmeny, jež jsou přechodem od řecké abecedy k latinské, a skládá se z těchto šestnácti řádek, rozdělených na pět stran:

I.	1. Quoi ho	II.	4. ias ias
	2. sakros es		5. recei l
	3. ed sor		6. ... evam
			7. quos ri

[1]) Altäre mit Grabkammern, Jahreshefte d. öst. archäolog. Institutes, 1903.

III.	8. m kalato	IV.	12. m ite ri
	9. rem hap		13. m quoiha .
	10. iod iouxmen . .		14. velod nequ
	11. ta kapia dota		15. — od. . iovestod

V. 16. oivoviod[1])

Poněvadž je nápis psán bustrofedon, je každá lichá řádka začátkem a každá sudá koncem, a počínaje řádkou třetí je každá lichá přímým pokračováním předcházející sudé. Ze všech slov zdá se nepochybným, že sakros esed = sacer esto[2]) a recei = regi (rex jedněm je král římský, druhým rex sacrificulus); slovo iouxmenta pokládá se za „iumenta". Věta začíná slovy „qui hunc.." a zmiňovala se patrně o zakázaném činu, jehož pachatele má stihnouti prokletí. Vyskytly se pokusy o doplnění celého nápisu; ale při jeho zkomoleném stavu a naší nedostatečné znalosti nejstaršího jazyka latinského nemohly arci býti ničím více než libovolnými hříčkami učené fantasie.[3]) Formou písmen řadí se nápis k nápisu zlaté fibule praenestinské (Dessau 8561) a nádoby Dresslovy s podpisem „Duenos" (Dessau 8743).

Různá jsou i chronologická určení památek, která byla navrhována. Jde tu o určení 1. doby, kdy památky vznikly, 2. doby, kdy byly násilně zničeny.

Co se týče prvé otázky, třeba učiniti rozdíl v stáří jednotlivých konstrukcí. Dieulafoy (Acad. des inscriptions et belles lettres, comptes rendus 1899, str. 751) zkoumal pečlivě orientaci jednotlivých konstrukcí, srovnal ji s orientací nejstarších budov na foru a podle toho za nejstarší ze skupiny památek nalezených pod černým kamenem uznal jehlanec s nápisem. Po něm přichází časově „hrobka Romulova" s podstavci lvů a pak kužel. Prohlásil dále, že místo, na němž byl jehlanec založen, musilo býti zaplavováno vodami,

---

[1]) Dessau 4913. V některých jednotlivostech čtou jiní vykladatelé jinak. Thurmeysen, Rhein. Mus. 1900, str. 484, dovozoval, že řádky 12—15 náleží čísti v obráceném pořádku: 15, 14, 13, 12.

[2]) Studniczka k tomu doplňuje „sacer esto So(*rano*)" a upozorňuje, že Soranus podle Serviovy poznámky k Aen. XI 785 se nazývá Dis pater.

[3]) Viz o těchto pokusech: Модестовъ, Памятники царскаго перiода и древнѣйшая латинская надпись, Журналъ минист. народ. просвѣщенiя 1900, sv. 328. — Týž: Еще о памятникахъ царс. перiода, ibid. 1901, sv. 332. — Эрман, Могила Ромула, ibid. 1901, sv. 332 a 333.

dokud nevystavěna cloaca Maxima, a tedy že jehlanec mohl býti postaven až za Tarquiniů, jimž se přičítá založení kloaky. Nápis sám byl jmenovitě od italských archaeologů kladen do doby královské. Ale v jiném světle objevila se tato věc, když Boni prozkoumal vrstvy země do hloubky a nalezl hlouběji pod základy jehlance stopy starší dlažby fora a vrstvu země, v níž jsou úlomky tašek a opálených dřev. Máme-li tuto vrstvu pokládati za svědkyni gallského požáru r. 390 př. Kr.? Pak by starodávný jehlanec byl asi po obnově Říma rekonstruován na vyšší úrovni nové dlažby. — Co se týká podstavců „lvích" a kamene mezi nimi, upozornil Huelsen, že jejich rozměry ukazují na užití řecké stopy, tedy na dobu po decemvirátu. — Také k otázce, kdy byly památky násilně rozbity, byly dány velmi různé odpovědi. Podle jedněch stalo se tak při vypuzení králů, podle jiných (Modestova), když Porsena ovládl Řím, nebo za vpádu gallského, za bouří sullovských, při Caesarově regulaci komitia a fora. Upozorněno bylo, že lom zkomoleného jehlance a kužele neukazuje stop zvětrání, což vede k úsudku, že kameny ty byly brzo po násilném uražení pokryty vrstvou země, která je od zvětrání chránila. Černý mramor v hořejší dlažbě ukazuje podle mínění většiny archaeologů, že se udrželo vědomí o památkách vespod skrytých a právě tímto zvláštním kamenem mělo býti zachováno. Černý ten čtverec mohl býti spolu s okolní dlažbou několikráte opravován a r. 1899 nalezen v té podobě, jakou mu dala pozdní doba císařská.

Čtvrt století uplynulo od nálezu černého kamene a pomníků pod ním ukrytých, a můžeme dnes jenom říci, že objev ten nám přinesl málo poučení, zato však nové záhady.[1])

Ze zpráv scholiastů, které se vztahují k domnělé hrobce Romulově, vysvítá, že blízko ní leželo republikánské *řečniště* (*rostra*). Bylo to vyvýšené, podezděné místo, inaugurované — tedy templum (Liv. VIII 14, 12) —, daleko prostornější, než bylo třeba pro řečníka. Na něm stály sochy vynikajících mužů, mezi nimi Kamillus, Sulla, Pompeius a sochy vyslanců v cizině zavražděných. Vystaveny tam byly smlouvy s cizími národy, zákony dva-

---

[1]) Z literatury kromě statí již uvedených srov. B. c. 1899, 127; Not. sc. 1899, 129; 1900, 143; Berl. phil. Woch. 1899, str. 1001; 1900, Nr. 22 n; Arch. Anz. 1899, 5; 1900, 2; Rendiconti dell' accad. dei lincei, cl. fil.-storica, 1899, str. 16 nn.; 1900, str. 13 nn.; L. f. 1905, str. 4 nn. Podrobnější přehled literatury v. Rivista di storia antica, 1899, 1900, 1901, 1902.

nácti desk.[1]) R. 338 př. Kr. ozdobil konsul Maenius řečniště hroty válečných lodí, dobytých v Antiu, a tím vznikl název *rostra*. Blízko řečniště postaveny r. 263 př. Kr. od konsula M. Valeria Messaly první sluneční hodiny (Plin. N. h. VII 214) a r. 260 Duiliův sloup, *columna rostrata*, na oslavu prvního vítězství, jehož Řím dobyl na moři. V dobách velmi starých, prý již za Tarquinia Priska, postaveny blízko řečniště sochy tří Sibyll (Plin. N. h. XXXIV 22). Zachovaly se až do středověku a byly později jmenovány „tria fata" (Prokop. b. G. I 25), kterýžto název pak utkvěl na některých budovách severní strany fora (Jordan II 482).

Dokud se hry gladiátorské pořádaly na foru, poskytovalo řečniště také výhodného místa pro diváky. Ale toto místo, jak se zdá, bylo čestné a vyhrazeno vynikajícím osobám (Cic. Phil. IX 16).

Republikánské řečniště (které je snad vyobrazeno na minci Lollia Palikana, Huelsen, Das Forum Romanum, Rom 1904, str. 61) nepřežilo republikánské svobody Říma. Caesar je zbořil a zřídil rostra na západní straně fora.[2])

Dále k západu přiléhalo k jižní straně komitia místo řečené *graecostasis* neb *graecostadium*, na němž čekávali poslanci cizích národů k senátu se ubírající (Varro l. l. V 155). Bylo to místo nekryté; zaznamenáno o něm prodigium, že tam „pršelo mléko" (Obsequens XXIV 28, 31). Ale později bylo graecostadium přeneseno jinam. Plinius (XXXIII 19) užívá výrazu „in graecostasi, quae *tum* erat", a také byla to později nějaká *budova*, která opětně vyhořela a byla obnovena v II. a III. stol. po Kr. (Script. h. a. III 8; Chron. 354, p. 148). Jméno ...*recost*.. čte se na fragm. 19 Formae Urbis. Známe také obojek uprchlého otroka s nápisem „*tene me fugio reboca me in graecostadio Eusebio mancipe*" (Huelsen, Top. Jahresber. 1905, 11). „Mancipes" (prodavači otroků) měli svá sídla vedle chrámu Kastorova (Seneca de clem. 13), a tam snad byla později graecostasis.

Obrátil-li se úřední hlasatel, jenž před kurií ohlašoval polední a večerní hodinu, od graekostase dále k západu, padl jeho zrak na *sloup Maeniův* a na *karcer*. *Columna Maenia* byla zřízena r. 338 př. Kr. na počest vítěze nad Antiem (Plin. XXXIV 20). U sloupu

[1]) Jinde na komitiu stála i socha vykladatele těchto zákonů, Hermodora Efeského (Plin. N. h. XXXIV 21).

[2]) Cf. Liv. IV 17, VIII 14; Diodor. XII 26; Appian b. c. I 97; Servius ad Georg. III 29.

toho byli trestáni zloději a provinilí otroci (Asconius ad Cic. pro Mil. 29). Zmatený a nesprávný výklad podal o tomto sloupu Pseudoasconius ad Cic. div. in Caec. 120 (v Huelsen, Das Comitium u. s. Denkmäler, R. M. 1893).

Karcer, dosud zachovaný, leží přímo pod Kapitoliem. Skládá se z hořejší věznice a z lidomorny pod ní ležící, kterou staré prameny jmenují *tullianum* a líčí jako místo temné, plné zápachu a vlhkosti (Sall. Cat. 55, 3; Acta sanct. Chrysanthi et Dariae 25, Oct.). Podle Liviovy zprávy (I 33) založil budovu Ankus Marcius, ale tullianum, ač spodnější, se připisovalo Serviovi Tulliovi (Festus 356, b; Varro l. l. V 150). Pravděpodobnější výklad slova je ve zprávě Suetoniově, podle níž *tullii* znamenalo výtok vody (v. str. 34). Spodní kobka, v které jsou prameny, bývala snad v pradávných dobách studňovitou nádržkou vod, které pak zařízením odtoku odvedeny. Jiní vykládali tuto místnost za kopulovitý hrob, podobný mykenským. Někdejší tato lidomorna, do níž se nyní sestupuje po schodech, bývala přístupna jen otvorem ve stropě. Má půdorys kruhu, po jedné straně sříznutého tětivou. Tětivou je přirozená skála, ostatek je vyzděn z kvádrů tufových, pečlivě přitesaných, nespojených žádnou maltou. Cella nad lidomornou má půdorys nepravidelného čtyřúhelníka a je rovněž zbudována z tufových kvádrů. Na zevnější její straně čte se nápis:

C. Vibius C. f. Rufinus M. Cocceiu[s M. f. Nerva] ex s. c.

(CIL VI 1539). Jsou to consules suffecti z r. 24 po Kr. (B. c. 1901, 189).

V tomto vězení utraceni spoluvinníci Katilinovi a zahynul nejeden vůdce přemožených nepřátel, jako Jugurtha a Vercingetorix. Legenda tvrdí, že tam byli vězněni také apoštolové Petr a Pavel a že pokřtili své strážce Processa a Martiniana, při čemž prý zázračně ve vězení vytryskl pramen vody. Ještě ve IV. stol. se jmenuje tullianum jako vězení (Ammian. Mar. XXVIII 1, 57). Ve středověku vzniklo z neznámého důvodu pojmenování „carcer Mamertinus“ nebo „custodia Mamertini“. V hořejší kobce zřízen kostelík sv. Petra a nad ním vystavěn kostel S. Giuseppe de' falegnami. — Ulice podle karceru na forum ústící existovala již ve starověku, ale její jméno *clivus argentarius* je doloženo teprve středověkými prameny.

Blízko pod Kapitoliem a nad komitiem bylo *volcanal*, místo zasvěcené Vulkánovi a podle zprávy Dionysia Hal. (II 50, VI 67,

VII 17) v nejstarších dobách sněmoviště římské. Před vystavěním chrámu Konkordiina, Vespasianova, Saturnova, bylo to ovšem místo rozsáhlejší. Socha Horatia Koklita tam stála ještě za Plinia Staršího (XXXIV 22, srov. Gellius IV 5) a bratří arválští konali tam 23. srpna výroční oběti. Císař Augustus postavil bezpochyby na tom místě r. 9 př. Kr. sochu, jejížto base byla nalezena blíže sv. Adriana a je označena nápisem: „Imp. Caesar divi f. Aug. pontifex maximus imp. XIII. cos. XI. trib. pot. XV. ex stipe quam populus Romanus anno novo apsenti contulit Nerone Claudio Druso T. Quinctio Crispino cos. *Volcano*" (CIL VI 457). — Na volkanálu stál lotusový strom, pokládaný za tak starý jako Řím; svými kořeny sahal přes „*stationes municipiorum*" až na forum Caesarovo (Plin. XVI 236). Za zbytky volkanálu a jeho oltáře pokládají se tufové základy a konstrukce objevené podle oblouku Septimia Severa za umbilikem (B. c. 1902, str. 125). Stationes municipiorum byla patrně shromaždiště občanů venkovských měst, prodlévajících v Římě, sloužily tedy podobnému účelu jako graecostasis, s níž byly asi spojeny. Doklady o nich vyskytují se také v některých nápisech (v. Ruggiero, Il foro Romano, str. 52, p. 2; Huelsen, Ausgrab. 11, B. c. 1900, 124 nn.).

Forum samo mělo tvar obdélníka rozloženého od Kapitolia, jehož výšiny je ohraničovaly na straně západní,[1]) až k chrámku Vestinu pod Palatinem. Nejstarší svatyně na něm byl chrám Janův, založený podle tradice Numou Pompiliem (Liv. I 49). Saturnův a Kastorův chrám vznikly v prvních letech republiky, ale Saturnův na místě, kde legenda uvádí oltář založený již v době předromulovské (Dion. Hal. I 34, 4). Již do doby královské klade se vznik krámů okolo fora (Liv. I 35); později vyskytuje se pro řadu krámů na jižní straně název *tabernae veteres*, kdežto severní, před pozdější basilikou Aemiliovou, slují *novae*. Procházka „sub veteribus" byla podle jejich polohy stinná, „sub novis" v úpalu slunečním; odtud se vysvětlí přirovnání Ciceronovo Academ. priora II 70. Severní krámky bývaly v starší době osazeny řezníky; tam uchvátil Verginius nůž, aby probodl svou dceru (Liv. III 48). Ale později jsou tam usídleni stříbrníci a krámy slují tabernae *argentariae* (Liv.

[1]) Užívám podle rozšířeného zvyku označení „západní, jižní, severní, východní strana fora," ač jsou to vlastně strany severozápadní, jihozápadní atd.; podélná osa fora má směr od severozápadu k jihovýchodu.

XXVI 27).[1]) Nad těmito krámy byly *pavlače,* které zastávaly hlediště při gladiátorských zápasech pořádaných na foru (Jordan I 2, p. 381). Jmenovaly se *maeniana* (Cic. Acad. II 70; Vitruv. V 1), bezpochyby podle konsula r. 338 (Jordan I 2, 279). Soudy se dlouho konaly pod širým nebem, než se začaly pro ně zřizovati *basiliky.* Nejstarší byla *basilica Porcia* z r. 185 př. Kr. (Liv. XXXIX 44), pak *Fulvia* z r. 180 (id. XL 51), *Sempronia* z r. 169 (id. XLIV 16) a z neznámé doby *Opimia.*

Západní strana fora. Část fora přiléhající ke Kapitoliu je značně vyšší než jeho střed. Na ní bývalo místo řečené *senaculum;* tam podle Valeria Max. (II 26) členové senátu denně meškali a odtud se na zavolání scházeli do kurie. Polohu místa označuje Varro (l. l. V 155): senaculum supra graecostasim, ubi aedis Concordiae et basilica Opimia...

Chrám *Konkordiin,* ležící přímo pod Kapitoliem a přiléhající svou zadní stěnou k tabulariu, byl založen po smíru mezi patricii a plebeji r. 366 př. Kr. od Furia Kamilla (Plutarch, Kamillus 42) tam, „kde se po vysokých schodech stoupá k vysoko položené Monetě“ (Ovid. F. L 638). Starý ten chrám byl asi obnoven po bouřích grakchovských L. Opimiem (Appian, b. c. I 26; Plutarch, C. Grakchus 17) a pak znovu přestavěn od Tiberia, který jej vysvětil jménem svým a svého bratra Drusa r. 7 př. Kr. (Suet. Tib. 20; Dio LV 8). V chrámě se konaly časem schůze senátu. V něm proslovil Cicero třetí řeč proti Katilinovi, tam zvolen později císař Alexander Severus (r. 222 po Kr.) a Probus (r. 276, Script. h. a. XVIII 6, XXVIII 11). Po Tiberiově přestavbě vynikal uměleckými ozdobami. Byly tam sochy Nikeratovy, Batonovy, Pistonovy, Eufranorovy (Plin. XXXIV 73, 77, 80, 89), obraz Zeuxiův, Nikiův, Theodorův (id. XXXV 66, 131, 144); kromě toho sbírka drahých kamenů, v níž se ukazoval i kámen z pověstného prstenu Polykrata Samského („si credimus“, dodává k tomu Plinius XXXVII 4). Nápisy v chrámu nalezené (CIL VI 90 nn., 30856 n.; Dessau 3782 n.) jsou rázu votivního. Acta fratrum Arvalium zmiňují se o obětech konaných „in pronao aedis Concordiae, quae est prope templum divi Vespasiani“. Budova chrá-

---

[1]) Z Livia (XXVI 27) jsou známy také „septem tabernae, quae postea quinque“, o jejichž poloze nelze říci nic bližšího.

mová přečkala skoro celý středověk. Anonymus Einsiedlensis opsal z jejího průčelí nápis:

S. P. Q. R. aedem Concordiae vetustate conlapsam in meliorem faciem opere et cultu splendidiore restituerunt

(CIL VI 89; Dessau 3781). Z něho je patrno, že tento chrám byl ještě po Tiberiovi a Drusovi v neznámé době obnoven. Zdá se, že budova byla zbořena, když se za Mikuláše V. (1447—55) stavěla za ní při tabulariu věž. Nyní z ní zbývá jen podlaha, pestrými mramory zdobená, práh z jednoho velikého kusu mramoru portasanta, okrášlený bronzovým kaduceem, a něco architektonických ozdob, které jsou uloženy na chodbě tabularia na Kapitoliu. Půdorys chrámu, který se nemohl šířiti do hloubky, ukazuje 45 *m* šíře, ale jen 25 *m* délky. Předsíň chrámová nezabírá celého průčelí, nýbrž jen jeho střed. Na Kapitolském plánu fr. 22 znázorněna je část chrámu s nápisem (con)*cordia.*[1])

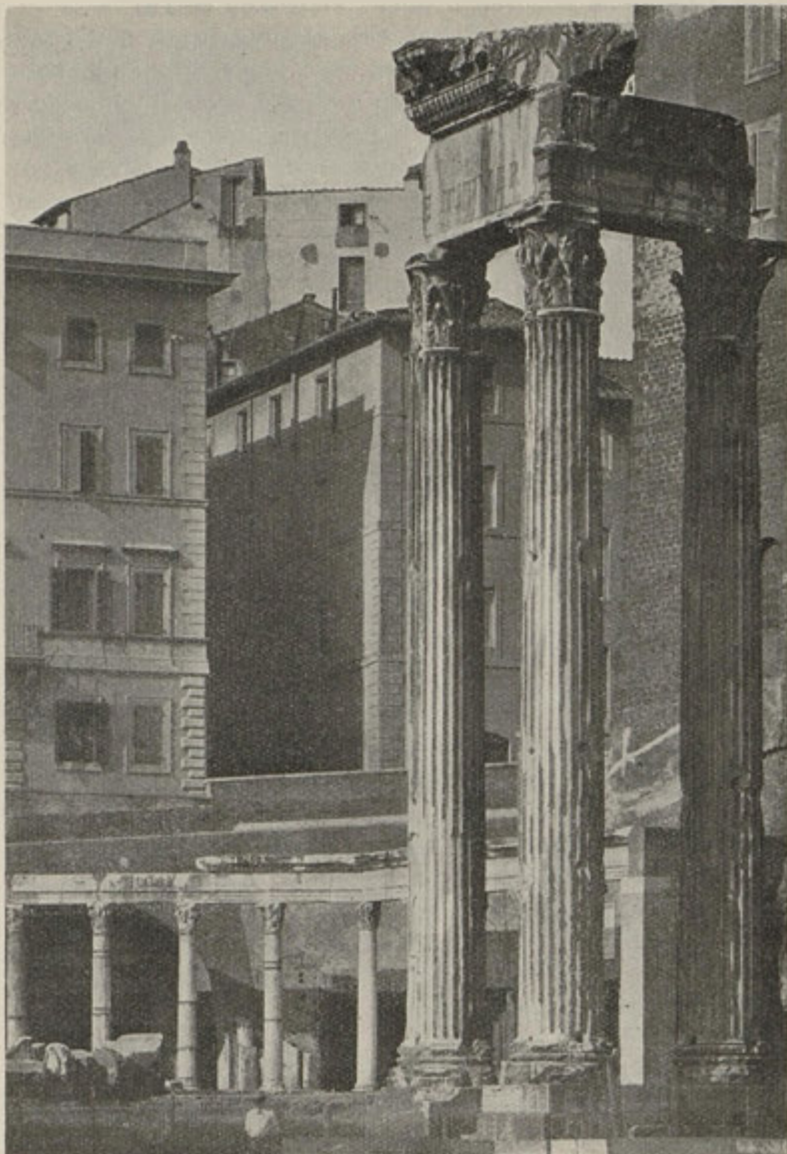
Kromě tohoto chrámu byla na blízku ještě menší *kovová kaplice Konkordiina.* Založil ji aedil Cn. Flavius r. 304 př. Kr., podle Livia (IX 46) „in area Volcani", podle Pliniovy zprávy (XXXIII 19) „in graecostasi, quae tunc supra comitium erat".

V přímém sousedství Konkordiině stál *chrám císaře Vespasiana,* jak patrno z výše uvedené poznámky z akt bratří arválských. Jeho nápis podle zprávy Anonyma Einsiedelského zněl: *Divo Vespasiano Augusto S. P. Q. R. Impp. Caess. Severus et Antoninus pii felic. augg. restituerunt* (CIL VI 938; Dessau 255).

I pro tuto stavbu bylo pod Kapitoliem nemnoho místa. Byl to chrám nevelikého plochy v půdorysu, se šesti sloupy v průčelí. Ze sloupů stojí dosud tři: nárožní severní, jeden na poboční straně severní a jeden na průčelí východním, všechny spojeny architrávem, na němž zbývá konec nápisu: „*restituer*". Korintské sloupy jsou 15·20 *m* vysoké, v dolejším průměru 1·57 silné. Velmi ozdobný vlys ukazuje v reliefu obětní náčiní: misku, nůž, sekeru, kněžský apex, konev a býčí lebky. Jeho kopie je uložena v tabulariu. Sloupy byly na počátku minulého století do polovice v zemi zasypány. Za vlády francouzské byly vykopány, a ježto hrozily spadnutím, bylo třeba je snésti a znovu postaviti. Uvnitř celly zbyl veliký podstavec, jenž mohl nésti sochy dvou imperátorů. Podle dedikač-

---

[1]) Mince, kterou uvádí Donaldson jako vyobrazení chrámu Konkordiina, je nepravá. V. Jordan I 2, str. 334, p. 27.



Obr. 29. Templum Vespasiani. Porticus deorum consentium. (Podle fotogr.)

ního nápisu byl chrám věnován toliko Vespasianovi, kdežto Notitia a Curiosum jej uvádějí slovy „Vespasiani et Titi".

Postavením tohoto chrámu byla západní strana fora přeplněna a zastavěny dveře, které před tím z fora vedly do tabularia. Na severní jeho straně jsou zbytky *cihlové kaplice,* v níž nalezen nápis (CIL VI 1019): *Divae piae Faustinae viator q. ab aer. Sat.* (t. j. viator quaestorius ab aerario Saturni). Byla by to tedy svatyně, již úřední sluha zasvětil manželce císaře M. Aurelia, zemřelé r. 176, ale budova sama se podle své konstrukce zdá současnou s chrámem Vespasianovým (R. M. 1893, 284). Blíže chrámu nalezen nápis VI 974, pocházející z r. 135 po Kr., jenž označoval patrně čestnou sochu Hadrianovi zde vztyčenou.

Na jih od chrámu Vespasianova je úzkou ulicí oddělena řada sedmi komor, 3 *m* vysokých v půdorysu 2·77×3·50. Nad nimi je terasa dlážděná mramorem. Západní její stranu lemuje *sloupení deorum consentium.* R. 1834 bylo objeveno v troskách a později rekonstruováno a doplněno. Jeho sloupy, pokud jsou antického původu, jsou z cipollinu. Násloupí má nápis: (*deorum c*)*onsentium sacrosancta simulacra cum omni lo*(*ci totius adornatio*)*ne cultu in* (*formam antiquam restituto V*)*ettius Praetextatus v. c. prae*(*fectus u*)*rbi* (*reposuit*) *curante Longeio* (v. c. *c*)*onsulari* (CIL VI 102, Dessau 4003).

Tyto sloupy stojí před řadou sedmi komůrek, asi 3 *m* vysokých, 4 *m* hlubokých, 3 *m* širokých. Komůrky i sloupení netvoří rovnou linii, nýbrž jejich řada je zlomena v tupém úhlu.

Poučení o tom, kdo byli dii consentes, jimž je sloupení věnováno, podávají nám slova Varronova (de re rust. 1, 1, 4) „invocabo... duodecim deos consentes, neque tamen eos urbanos, quorum imagines ad forum auratae stant, sex mares et feminae totidem". Tito bohové byli Jupiter, Juno, Vesta, Ceres, Diana, Minerva, Venus, Mars, Merkurius, Neptunus, Vulkanus, Apollo (Varro de l. l. VIII 38; Arnob. II 40). Jejich pozlacené sochy patrně stávaly již v dávných dobách u fora a Vettius Agorius Praetextatus podle uvedeného nápisu jejich sloupení obnovil. Praetextatus jest osobnost pro IV. stol. po Kr. charakteristická a známá nám jmenovitě z dlouhého náhrobního nápisu, chovaného na Kapitoliu (CIL VI 1779, Dessau 1259). Byl praefectus urbi r. 362, vynikal svou literární učeností a byl zasvěcen do mnohých náboženských kultů a mysterií: horlivý pohan v době,



Obr. 30. Templum Saturni. (Podle fotogr.)

kdy pohanství v Římě již vymíralo. Podobnou horlivostí vyznamenávala se jeho manželka Paulina. S jeho jménem se na topografické pouti Římem ještě několikráte setkáme. Sochy jmenovaných bohů mohly státi v cellách za sloupením a těchto cell bylo původně ještě více než zachovaných nám sedm. Je patrno, že další řada jich je přikryta ulicí, jež stoupá vzhůru na Kapitolium.

Průčelí chrámu Vespasianova bylo obráceno na clivus Capitolinus, jenž vedl z fora na Kapitolium. Na druhé straně této cesty, průčelím k severu a bokem proti chrámu Vespasianovu obrácen, stojí *chrám Saturnův*. Dionysius Hal. (II 34) uvádí pověst, že již za Heraklea založen na tom místě Saturnovi oltář a že na něm bylo obětováno podle řeckého ritu. Chrám byl zasvěcen od konsulů r. 497 př. Kr. (Liv. II 2, Dionys. H. VI 1) a nabyl zvláštního významu tím, že v něm byl uložen státní poklad, archiv a vojenské zástavy (Plutarch, Quaest. rom. XLII, id. Tib. Grakchus 10). R. 42 př. Kr. přestavěl jej Munatius Plankus (Suet. Oktav. XXIX), a této rekonstrukce týká se nápis, kdysi pod Kapitoliem nalezený: „*L. Plancus L. f. cos. imp. iter. de manib.*" (manubiis), CIL VI 1316, Dessau 41.[1]) V dobách pozdějších obnoven chrám po požáru opět, a z této stavby zbývá dosud sloupová předsíň, mající šest sloupů v průčelí a po jednom na pobočních stranách. Sloupy jsou z šedé, dva z růžové žuly, 11 *m* vysoké, ve spodním průměru 1·43 *m* silné. Některé jsou monolithy, jiné složeny z kusů, někde nesprávně na sebe položených. Hlavice jsou pozdního ionského slohu a ukazují úpadek umění, patky nestejné. Architráv je označen nápisem: *S. P. Q. R. incendio consumptum restituit* a štít býval ozdoben postavami tritonů, troubících na lastury (Makrob. Satur. I 8). Šířka budovy je 22·50 *m*, délka bývala 40 *m*. Chrám stojí na vysoké substrukci z kvádrů peperinových a travertinových, jež bývala obložena mramorem. Schody, které vedly kdysi do této vysoké předsíně, byly mnohem užší než předsíň sama; tísnil je clivus Capitolinus, který kolem nich zatáčel. Půdorys chrámu, jak bylo řečeno (str. 164), je naznačen na úlomku Kapitolského plánu (obr. 27).

---

[1]) Náhrobek Plankův nalezen blíže Gaëty a jeho nápis vedle úředních titulů uvádí: „aedem Saturni fecit de manibis" (CIL X 6087, Dessau 886).

Podle východní strany chrámové šla ulice *vicus iugarius*, v níž podle poznámek kalendářů ke dni 10. srpna byly *oltáře Opis* a *Cereris.*



Obr. 31. Substrukce klivu Kapitolského před Saturnovým chrámem. (Podle fotogr.)

Clivus Capitolinus, který obchází Saturnův chrám, je na východní straně chrámu podepřen řadou oblouků tufové konstrukce, pod nimiž vzniká osm komůrek 1·60 *m* vysokých, 1·70 *m* širokých,

s hloubkou 1·50—2·15 *m*. Neprávem byla tato konstrukce vykládána za Caesarova rostra (Huelsen, Ausgr. 15).

Rostra doby císařské rozkládají se o něco dále na východ. O jejich založení mluví Dio Kassius (XLIII 49), a podle jeho zprávy Caesar přeložil staré republikánské řečniště „na nynější místo" r. 44 př. Kr. Ale z důvodů technických je pravděpodobno, že napřed vykonána přestavba chrámu Saturnova (r. 42) a úprava klivu Kapitolského, a pak teprve sestrojena širá a mocná terasa nového řečniště. Socha Sullova a Pompejova byly přeneseny ze starého řečniště na nové.

O poloze císařských roster nemůžeme býti v pochybnosti: zbyly z nich značné zříceniny, jež přepažují forum na jih od oblouku Septimia Severa. Důkladné prozkoumání jich umožnilo pravděpodobnou rekonstrukci.[1]) Při tom důležitou pomůckou je relief na oblouku Konstantinově, původu předkonstantinovského, kde je představen imperátor se svým průvodem, an stojí na řečništi, pod nímž je shromážděn lid.

Řečniště bylo terasa s průčelím 23·80 *m* dlouhým, široká asi 10 *m*. Vnitřek terasy je zesílen cihlovými pilíři, průčelní stěna skládala se z velikých kvádrů tufových, přes 0·60 *m* vysokých, z nichž na severním konci dosud zbývá několik řad. Bývala obložena mramorovými deskami a její ozdobou byly bronzové hroty lodní. Hluboké otvory, do kterých byly zapuštěny, lze dosud v tufových kamenech pozorovati. Původní výška této stěny odhaduje se na 3 *m*. Na kraji terasy bývalo — podle uvedeného reliefu — mramorové, prolamované zábradlí. Uprostřed toto zábradlí na reliefu schází; ale nevím, není-li to sochařova licentia poëtica, která měla za účel učiniti postavy stojící na řečništi patrnějšími. Po obou stranách řečniště viděti sedící sochy a v pozadí několik sloupů nesoucích sochy. Výstup na rostra byl zezadu, od strany západní. Celé řečniště šířilo se v plochu daleko větší, než jaké by bylo třeba pro řečníka; nebylo ho také více užíváno k politickým debatám, nýbrž spíše k slavnostním ceremoniím.

Za touto čtyřúhelnou terasou leží na západ t. zv. *hemicyklium* (v. plán fora), obloukovitá zeď zbudovaná z betonu, obložená cihlami a kdysi i mramorem. Ve zbytcích mramoro-

---

[1]) Richter, Rekonstruktion u. Geschichte d. röm. Rednerbühne. Berlin 1884. — Id., Die röm. Rednerbühne. Jahrb. d. ar. Inst. IV, 1889. — Huelsen, Ausgr. str. 15—20.

vého obložení viděti mnoho hřebů olovem zalitých, kterými byly asi připevněny nějaké bronzové okrasy. Obloukovitý výstupek, jejž podpírala tato zeď, byl asi 10 *m* dlouhý, 4—5 *m* široký a na severním i jižním konci byl zakončen dvěma okrouhlými pomníky. Na severu byl to kuželovitý *umbilicus urbis Romae*, jmenovaný v Notitii (8 reg.), symbol centra celého města. Zbývá z něho zděné jádro, v průměru 5·5 *m* silné, kdysi obložené mramorem. Na jihu mu odpovídalo *miliarium aureum*, stojící „in capite Romani fori" (Plin. N. h. III 66), mramorový to sloup, obložený pozlaceným bronzem („*τὸ χρυσοῦν μίλιον κεκλημένον*" Dio LIV 8). Augustus jej postavil r. 20 př. Kr. Miliarium bylo pokládáno za střed všech silnic italských (Plut. Galba 24), ačkoliv míle na nich byly počítány od bran Serviovy hradby. Tacitus (h. I 27) i Sueton (Otho 6) označují jeho polohu slovy „sub aede Saturni".

Hemicyklium bylo dříve pokládáno za graekostasi (Jordan I 2, 243) nebo za původní Caesarova rostra, jichžto pozdějším rozšířením prý je spodnější terasa obdélníkovitá.[1]) Podrobnějším rozborem konstrukce se ukázalo, že je to stavba pozdější, založená za Septimia Severa. Jejím účelem, jak se zdá, bylo, aby ohraničovala ozdobným způsobem západní, výše položenou areu fora. Od západní strany vedly na hemicyklium stupně rovnající se délkou celému hemicykliu. Jsou na severní své straně ještě zachovány, kdežto v jižní části zbývá toliko jejich betonový podklad. Podle některých architektonických ozdob, jejichžto trosky se nalezly, se soudí, že nad severní částí hemicyklia bylo ozdobné sloupení (Huelsen Ausgr. 18).

Rostra byla při konstrukci hemicyklia na své severní straně změněna: do jejich terasy vyhloubena prostora podoby skoro trojúhelné, která jejich souvislost s hemicykliem přerušila. Účel této změny není nám znám.

Na rostrech byly postaveny mnohé pomníky. Čteme ku př. (Chronogr. 354), že císař Aurelian „genium populi Romani aureum in rostra posuit".[2]) Císař Klaudius II. (268—270) byl oslaven sloupem (columna palmata), postaveným na rostrech; na sloupu stála stříbrná socha císařova, vážící 1500 liber (Scriptores h. a. XXV 3). Stilichonovi postavena tam na začátku V. stol. socha z bronzu a

---

[1]) Toto mínění zastával *Mau*, Rostra Caesaris, R. M. 1905.

[2]) Nějaká kaplice tohoto genia stála však již r. 43 př. Kr., jak se zdá, blízko chrámu Konkordiina (Dio XLVII 2, L. 8).

stříbra „ad memoriam gloriae sempiternam", jak oznamuje nápis na mramorové basi (CIL VI 1731, Dessau 1278). V posledním století starověku přidán na severní straně řečniště cihlový přístavek v podobě lichoběžníka a byl také — jak svědčí otvory v cihlové zdi — ozdoben zapuštěnými hroty. Tento přístavek byl někdy označován jménem „*rostra Vandalica*"; předpokládalo se, že byl vystavěn brzy po vpádu Genserichově; ale bližší určení jeho vzniku je nemožno (Huelsen Ausgr. 19).

Průčelí řečniště bylo v nové době rekonstruováno. Vystavěna 4 *m* vysoká zeď z tufu, opatřena hnědou omítkou a upraveny v ní otvory pro hroty lodní (Ruggiero o. c. 379, 2).

Na jihu hemicyklia a na východ od Saturnova chrámu stával *arcus Tiberii.* Když na počátku vlády Tiberiovy Germanikus válčil s úspěchem proti Germánům a dobyl zpět římských zástav ztracených s Varovými legiemi v Teutoburském lese, oslaveno toto vítězství zřízením vítězné brány. Byla postavena r. 16 po Kr. „propter aedem Saturni" (Tac. ann. II 4). Nepatrné zlomky z tohoto oblouku byly nalezeny v polovici minulého století v basilice Juliově a jsou složeny v jejím nejbližším sousedství, u nejzápadnější cihlové base, stojící před basilikou. Jsou mezi nimi také úlomky nápisů (CIL VI 906, 31422, 31575). Základy oblouku, pokrývající prostor 9×6·3 *m,* byly na začátku tohoto století ohledány. Oblouk nestojí nad cestou, která jde podle basiliky, nýbrž *vedle* ní, a tímto postavením připomínal spíše čestné pomníky, stojící na rostrech, než bránu určenou k tomu, aby se jí ubíral vítězoslavný průvod.

V těchto končinách fora, jež popisujeme, byla umístěna asi také *schola Xantha,* místnost písařů aedilských.[1] Tato schola nalezena neznámo na kterém místě fora r. 1539 a byla zničena i se svými čtyřmi nápisy. Tyto nápisy zněly:

1. C. Avilius Licinius Trosius curator scholam de suo fecit.

2. Bebryx Aug. l. Drusianus A. Fabius: Xanthus, cur(atores) scribis librariis et praeconibus aed. cur scholam ab inchoato refecerunt, marmoribus ornaverunt, Victoriam Augustam et sedes aeneas et cetera ornamenta de sua pecunia facienda curaverunt.

---

[1]) „Schola" znamená spolkovou místnost nějakého družstva. Známy jsou z Ostie schola dendroforů a cistoforů, tedy společnosti náboženské, z Říma schola fabrorum soliarium et baxiarium (obuvníků, CIL VI 9404) a schola carrucarum (povozníků, B. C. 1912, p. 204).

3. Bebryx Aug. l. Drusianus A. Fabius Xanthus cur. imagines argenteas deorum septem post dedicationem scholae et mutulos cum tabella aenea de sua pecunia dederunt.

4. nápis jest opakování druhého s malou úchylkou (CJL VI 103).

Avilius Licinius, jmenovaný v prvním nápise, žil za císaře Karakally, jak vyplývá z nápisu CIL VI 1068. Jméno císařského propuštěnce „Bebryx *Drusianus*" nemůže se však vyskytovati po vládě Trajanově, nýbrž náleží do doby starší (Huelsen, R. M. 1888, p. 208). Z toho vyplývá, že síň obnovili Bebryx a Xanthus asi v I. stol. po Kr. a Avilius nebyl jejím zakladatelem, nýbrž také jen obnovitelem, a to ještě pozdějším, ačkoliv jeho nápis užívá výrazu „fecit".

Kde tato síň, ozdobená „mramorem, sochou Viktoriinou, kovovými lavicemi a ostatními okrasami", mimo to „sedmi stříbrnými sochami bohů, krokvicemi a kovovou deskou", byla, nelze ze zpráv o jejím nálezu vyrozuměti. Umisťovala se obyčejně pod tabulariem, vedle chrámu Vespasianova. Huelsen ji odkazuje do přímého sousedství oblouku Tiberiova. Tam mezi základy oblouku a místem zlatého milníku viděti mramorovou podlahu, která náležela nevelké síni a ukazuje stopy podstavců nějakých soch nebo stolů (Huelsen Ausgrab. 12 n.; id., R. M. 1888, 208 nn.).

Na severu k umbiliku přiléhá veliký a ozdobný oblouk vítězný, *arcus Septimii Severi*. Je z pentelického mramoru, se sloupy z mramoru hymettského, 23 *m* vysoký, 25 *m* široký a 11·85 *m* hluboký. Má tři brány, prostřední 12·30 *m*, poboční 7·80 *m* vysoké. Uvnitř jsou všechny brány příčními průchody spojeny. Obě průčelí mají po čtyřech sloupech kompositního slohu, postavených na vysokých podstavcích. Tyto podstavce jsou ozdobeny reliefy; jsou tu znázorněni spoutaní nepřátelé, vedení římskými vojáky. Na hlavicích sloupů spočívá článkované násloupí, kolmo z průčelní stěny vybíhající, a nese 5·60 *m* vysokou attiku, vyplněnou na západním i východním průčelí stejným nápisem:

Imp. Caes. Lucio Septimio M. fil. Severo Pio Pertinaci
Aug. patri patriae Parthico Arabico et
Parthico Adiabenico, pontific. maximo tribunic. potest.
XI. imp. XI. cos. III. procos et
imp. Caes. M. Aurelio L. fil. Antonino Aug. Pio Felici

tribunic. potest. VI. cos. procos. (p. p.
optimis fortissimisque principibus).
ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani
propagatum
insignibus virtutibus eorum domi forisque S. P. Q. R.
(CIL VI 1033, Dessau 425.)



Obr. 32. Arcus Septimii Severi. (Podle fotogr.)

Tituly císařovy označují rok 203 po Kr. Slova uzávorkovaná jsou vytesána v hlubším poli, a je viděti, že jsou náhradou za jiná, která byla z nápisu vydlabáním vymýcena. Původní slova lze uhodnouti podle zbylých otvorů pro hřeby, jimiž bronzová písmena bývala upevněna. Byla to asi slova: „et P. Septimio L. fil. Getae nobiliss. Caesari“ a vyhlazena byla po r. 211, když Antonius Karakalla svého bratra zavraždil.

Násloupí a attika měly asi bronzové okrasy, po kterých zbyly otvory k upevnění. Plochy mezi třemi oblouky a attikou jsou vyplněny reliefy, již velice zvětralými. Kolem každého oblouku jsou allegorické postavy říčních bohů a Viktorií, nad tím u postranních oblouků úzký pruh představuje průvod vojáků vezoucích na vozech kořist, a výše jsou tři komposice znázorňující dobývání měst, bitvy, radu vojevůdců, oslovení vojska císařem. Jsou to scény z bojů v Mesopotamii proti Parthům vedených, které císaři zjednaly vítězná jeho příjmení a byly podnětem k postavení slavobrány. Oblouk je znázorněn na mincích Severových (Cohen², Severus 53, 104) a viděti z nich, že na jeho vrcholu bývala socha císařova na čtyřspřežném voze a vedle ní ještě postavy jezdců.

Do všech tří bran oblouku vystupovalo se původně po stupních. Dlažba vedoucí k oblouku od východu byla později snížena a stupně prodlouženy. Ještě později byla zřízena jízdní dráha prostředním obloukem: pod její dlažbou byl nalezen podstavec jezdecké sochy, kterou císaři Konstantiovi zřídil praefectus urbi Neratius Cerealis r. 354 po Kr. (CIL VI 1158, Dessau 731). Reliefy oblouku ukazují úpadek umělecký, a postavení celé slavobrány na tomto místě nebylo vhodnou myšlenkou. Pohled na chrám Konkordiin tím zakryt a vznikl na západní straně fora dojem přeplněnosti.

Ve středověku stával podle oblouku mezi chrámem Vespasianovým a Konkordiiným kostelík sv. Sergia a Bakcha, a na oblouku samém vztyčena věž a cimbuří (Ruggiero o. c. 109, 454—462; Huelsen, Neueste Ausgrab. Nachtrag 1910, str. 9).

Jižní stranu fora z veliké části vyplňují rozsáhlé zbytky *basiliky Juliovy*. Viděli jsme, že na tom místě bývaly kdysi tabernae veteres. Za nimi byl dům P. Scipiona Afrikana. Ti. Sempronius, censor r. 169 př. Kr., koupiv tento dům i okolní krámy, vystavěl tam basiliku (Liv. XLIV 16). Ta ustoupila pak nákladnější a rozsáhlejší stavbě, již dal podniknouti Caesar skrze L. Aemilia Paulla. Paullus přestavěl také basiliku Fulviovu na severní straně fora a Cicero píše o jeho stavebních podnicích, kterými se forum tak důkladně přeměnilo, r. 54 př. Kr. k Attikovi (IV 16, 14): „Paullus uprostřed fora již skoro dokončil basiliku z týchž starých sloupů, avšak tu, kterou dává prováděti, staví s největší velikolepostí.“ Míní se tím Fulviova a pak Juliova basilika. Jestliže Caesar skutečně basiliku sám r. 46 př. Kr. zasvětil, jak tvrdí Hieronymus

(ad an. 708), byla stavba při tom ještě nehotová. Dokončena byla teprve Augustem, který o ní praví (Res g. IV 13): „Basilicam, quae fuit inter aedem Castoris et aedem Saturni coepta profligataque opera a patre meo... perfeci et eandem basilicam consump(tam) incendio ampliato eius solo sub titulo nominis filiorum m(eorum i)ncohavi et, si vivus non perfecissem, perfici ab heredibus meis iussi." Podle Diona (LVI 27) byla zasvěcena r. 12 po Kr. Podle citovaných slov očekáváme, že basilika slula „Gai et Lucii", podle adoptovaných Augustem synů Agrippových, a u Suetonia (Oktav. 29) nalezneme o ní výraz „porticum basilicamque Cai et Luci". Ale tento název se neudržel a později je označována jménem basiliky Juliovy (Notit.). Císaři Kaligulovi bylo zábavou házeti se střechy basiliky peníze mezi lid (Suet. Kal. 37). Z osudů budovy je známo, že vyhořela za Karina a Numeriana a pak obnovena za Maxentia a Diokletiana (Chron. 354). Poslední zpráva o opravách a okrasách jsou zachované nápisy na podstavcích (CIL VI 1658 c. d, 31886), podle nichž Gabinius Vettius Probianus, praef. urbis, opraviv basiliku přidal k její ozdobě sochu. Byl to praefectus z r. 416 po Kr.[1]) a oprava basiliky, kterou podnikl, mohla býti napravením pohromy, kterou způsobil šest let před tím vpád Alarichův.

Budova, jak na zbytcích viděti, pokrývala prostoru 101×49 *m*. Prostřední loď měla 82 *m* délky, 16 *m* šířky a byla řadami pilířů oddělena od lodí pobočných. Tyto lodi měly nad sebou vyšší patro, s jehož galerií se zvědavci dívali na přelíčení soudní a na výmluvné řečníky (Plin. ep. VI 33). Nalezené kdysi zbytky klenby, štukem pokryté, ukazují, že vedlejší lodi byly překlenuty; střední měla bezpochyby dřevěný strop, a dřevěná byla asi také tribunalia soudců a zábradlí okolo nich. Při rozsáhlosti budovy mohla se konati na různých místech čtyři přelíčení zároveň (Quintil. XII 5, 6). Proti foru tvořily průčelí mramorové pilíře, spojené oblouky a zdobené polosloupy s attickými patkami a dorskými hlavicemi. Oblouky se vcházelo z fora do portiku a z něho do severní lodi. Cesta podle basiliky od východu směrem k chrámu Saturnovu stoupá, takže do basiliky se z ní vystupuje na východním konci po sedmi stupních, na západním jen po jednom. Před jižní lodí

---

[1]) Pravděpodobněji než r. 377, jak Lanciani, Dessau a j. udávají. V. Huelsen Ausgrab. 54.

poboční byla řada oddělených síní, které mohly bývati buďto krámy neb úředními místnostmi.

Z budovy zbylo na naše časy o málo více než podlaha, v hlavní lodi pestrými mramory vykládaná. Řady nízkých kusů cihlových pilířů, které na podlaze viděti, jsou moderní rekonstrukce a podobně i dva travertinové pilíře a polosloupy na severní straně. Jen na západní straně zbylo něco více zdiva, poněvadž tam byl



Obr. 33. Forum romanum od západu. Uprostřed sloup Fokuv, vpravo basilica Iulia, v pozadí tři sloupy chrámu Kastorova. (Podle fotogr.)

velmi brzo (podle Lancianiho B. d. in. 1869, str. 225, již r. 337) zřízen křesťanský kostelík.[1]) Rozsáhlé lodi poboční poskytovaly ve starověku dosti místa penězoměncům a bankéřům: známe takovéto „nummularios de basilica Iulia" z náhrobních nápisů (VI 9709, 9711, 9712). Že tam pobývali také zahaleči a bavili se na podlaze hrou, dosvědčují ve dlažbě vyryté hrací desky, karikatury a nápisy. Vzpomenutá již base Vettia Probiana ukazuje,

[1]) Jmenoval se S. Maria in Cannapara, podle provazníků, kteří v okolí provozovali své řemeslo. Cf. Ruggiero o. c. str. 101.

že basilika byla zdobena také sochami. Z podstavců soch patrně pocházejí mramorové tabulky se jmény sochařů (Polykleitos, Timarchos, Praxiteles), které v basilice nalezeny.

Rozsáhlá zřícenina byla v době renaissance zásobárnou stavební hmoty. Známe patent z r. 1426, kterým se dává společnosti vápeníků právo dobývati ze základů „templi Cannaparae" kameny a vyráběti z nich vápno. Vápenná pec nalezena v budově r. 1871 a kolem ní spousta soch, vlysů, reliefů, rozbitých palicí. R. 1496 odvezl odtud Bramante mnoho kamene na stavbu paláce kardinála da Corneto (nyn. palác Giraud-Torlonia na nám. Scossacavalli, blíže Vatikánu.[1]) První výzkumné kopání v basilice započal švédský konsul Fredenheim r. 1788 (R. M. 1901, str. 320). Při výkopech, jež řídil na foru Pietro Rosa, byla do r. 1871 téměř celá budova odhalena. Její půdorys, jak jej vidíme před sebou, se celkem shoduje s plánem antickým.

Na západ od basiliky, v ulici vicus Iugarius, bývala nádržka zvaná *lacus Servilius*. Festus (290) napsal o ní poznámku: Servilius lacus appellatur ab eo, qui eum faciendum curaverat in principio vici Iugarii, continens basilicae Iuliae, in quo loco fuit effigies hydrae posita a M. Agrippa. Místo toto bylo spojeno s upomínkou na dny hrůzovlády Sullovy; tam byly vystaveny hlavy sťatých senátorů (Cic. pro Roscio Am. 89, Seneca de provid. 3, 7). Mezi basilikou a chrámem Saturnovým byl vicus Iugarius překlenut *obloukem*, po němž zbývají na obou stranách kusy cihlových pilířů.

Zdá se, že severovýchodnímu rohu basiliky náleželo historické jméno *pila Horatia*. Na sloupu zavěsil kdysi vítězný Horatius zbraně tří přemožených Kuriatiů (Liv. I 26). Zbraně zmizely časem, ale pilíř s jejich jménem zůstal. Dionysius H. (III 22, 9) označuje, že to byl „nárožní pilíř jednoho z obou sloupení na počátku fora". Tato „obě sloupení" jsou patrně předsíně basiliky Aemiliovy na severu a Juliovy na jihu fora. Na severovýchodním rohu basiliky Juliovy je viděti massivní basi, která by mohla býti oním starodávným pilířem; snad byl při stavbě basiliky k budově přičleněn.

Pod východní částí basiliky prochází *cloaca Maxima*. Ulice, která s té strany basiliku ohraničuje, slula *vicus Tuscus*. V ní stávala socha boha *Vertumna* a na blízku byl nějaký oblouk (ianus)

---

[1]) V. Lanciani Storia sc. I 48; id., R. a. Ex. 278.

nad ulicí a knihkupecký krám Sosiů. O něm mluví Horác v svém verši: Vertumnum Ianumque, liber, spectare videris" (Epist. I 20, 1).

Tato ulice odděluje basiliku od chrámu Dioskurů, zvaného zpravidla *templum Castoris* (u řeckých spisovatelů *τὸ διοσκοῦρειον*). Dionysios H. (VI 13) vypravuje legendu o jeho zaslíbení: v bitvě u Regilla r. 499 př. Kr. přišli Římanům ku pomoci dva jezdci, zjednali jim vítězství a hned potom objevili se v Římě na foru, napájeli své koně a oznámili výsledek boje.[1]) Za bitvy přislíbil diktátor Postumius chrám Dioskurům a jeho syn chrám ten vysvětil r. 484 př. Kr. (Liv. II 42). Rekonstrukci chrámu provedl L. Metellus v II. stol. př. Kr. (Cic. pro Scauro 46 a schol. Askoniovo.) Opravy na něm r. 80 provedené úředně schváliti měl v své praetuře Verres (Cic. in Verr. I 133 nn.), a ze zmínky o nich patrno, že chrám měl tenkráte sloupy pokryté štukem, obílené a kasetovaný strop. Za císaře Augusta rozšířil jej a ozdobněji přestavěl Tiberius a vysvětil jménem svým a svého bratra Drusa (Dio LV 27, Ovid F. I 706[1]) r. 6 př. Kr., 27. ledna. Kaligula, spojiv chrám se svým palácem palatinským, učinil z něho svou předsíň a z Dioskurů své vrátné (Dio LIX 28). Sám postávaje mezi sochami obou heroů přijímal poklony adorantů (Suet. Kalig. 22). Klaudius zbořil toto spojení a „vrátil Dioskurům jejich chrám" (Dio LX 6). Rekonstrukci chrámu provedl (podle Chron. 354) Domitian; a Richter, jenž r. 1898 trosky chrámové probadal, soudí, že budova byla přestavěna ještě za Hadriana.

Chrám Kastorův byl jeviště hlučných výjevů politického života. Každoročně dne 15. července konala se před ním slavnostní přehlídka římských rytířů, kteří sem dojeli v průvodu od chrámu Martova za Kapenskou branou. Konaly se v něm často schůze senátu, nejen za republiky (Cic. in Verr. I 129), nýbrž i v pozdních dobách císařských (Script. h. a. XIX 16, XXII 5). S plošiny před chrámem se řečnívalo a vyřizovány tam násilím stranické boje politické (Cic. pro domo s. 54, Plut. Cato Minor 27). Také soudní tribunál stál na blízku (Cic. in Verr. I 154). U chrámu byl cejchovní úřad; známa jsou závaží označená nápisem: exac(tum) ad Castor(is) (CIL V 8119, Dessau 8636). Z nápisů známi jsou také úředníci

---

[1]) Fratribus illa deis fratres de gente deorum circa Iuturnae composuere lacus.

„procuratores Caesaris ad *Castoris* (CJL VI 8688 n.), a z toho lze souditi, že u chrámu byla pokladna císařského fisku (Hirschfeld, Verwaltungsgeschichte 1, 3). Také soukromníci ukládali tam své poklady k uschování; to naznačují verše Juvenálovy XIV 259: „aerata multus in arca fiscus et ad vigilem ponendi Castora nummi".

Z chrámu zbývají dosud velmi malebné zříceniny. Vidíme, že budova stála na stylobatu 7 *m* vysokém, měla cellu zdéli 19·7 *m* a zšíři 16 *m*, před ní předsíň 10 *m* dlouhou, v průčelí šest sloupů, po stranách jedenáct. Ze sloupů zbyly tři na východní straně; jsou 12·50 *m* vysoké, s průměrem 1·45 *m*. Násloupí, které dosud na nich spočívá, je vysoké 3·75 *m*. Podle půdorysu na antickém plánu Severově (v. obr. 27) vedly z chrámu na forum stupně zaujímající svou délkou celé průčelí a byl na nich dole oltář. Zřícenina sama však ukazuje sestup spořádaný jinak: široké schody vedou na plošinu, která je 3 *m* vysoko nad forem, a z ní vedou dvojí schody po stranách dolů. Podle toho bylo schodiště po době Severově přeměněno. Richter (Jahrb. d. arch. In. 1898, str. 87 nn.) představuje si přední zeď pod terasou před schody ozdobenou rostry. Taková ozdoba byla by bývala případná v době republikánské, kdy se s terasy chrámové řečnívalo. Ale úprava, jakou ukazují trosky, pochází z posledních dob starověku, kdy schodiště k tomuto účelu sloužiti nemohlo. Jiná konjektura Richtrova jest, že známé sochy Kastor a Pollux, stojící nyní na Quirinálském náměstí, zdobily původně schodiště tohoto chrámu.

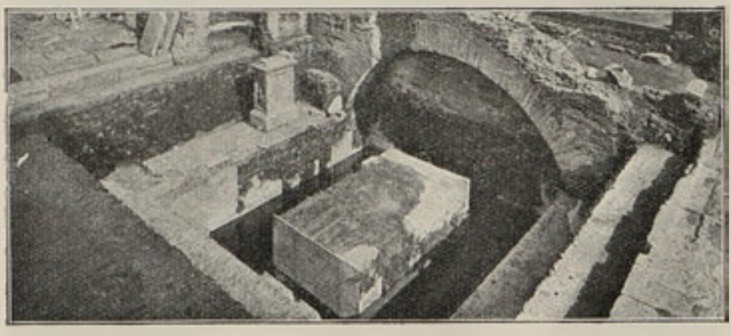
Ve vysokém stylobatu byly v přízemí komůrky: buďto krámy nebo pokladny a úřední místnosti. Fragmenty nápisu chrámového leží dosud na zřícenině, jsou však příliš nepatrné. Taktéž je viděti zbytky mosaikové podlahy. Ale zdá se, že na ní ležela ještě pozdější podlaha mramorová, nyní zmizelá. Již na začátku XV. stol. jmenovala se cesta vedoucí kolem Kastorova chrámu „via trium columnarum", a z toho patrno, že z vrchní stavby trčely již jen ty tři sloupy, které tam do dneška vidíme. R. 1546 nalezeny dva veliké kusy mramorové římsy. Z jednoho z nich je zhotovena base bronzové sochy Marka Aurelia na Kapitoliu (Ruggiero o. c. str. 166.[1])

---

[1]) O chrámu Kastorově v. ještě B. c. 1900, 285, 1903, 165; R. M. 1902, 67; Berl. philolog. Wochen. 1906, 127.

Chronograf a. 354 uvádí mezi stavbami Domitianovými „templum Castorum et *Minervae*", a také Curiosum obě tato jména spojuje. Epigrafické doklady (CIL III, p. 2035) dosvědčují blízkost chrámu Augustova a Minervina („post templum divi Augusti ad Minervam"). Býval tedy tento Minervin chrám, o němž nic bližšího jinak nevíme, někde na jihu od Kastorova chrámu.

Lacus Iuturnae, u něhož legendární jezdci napájeli své koně, byl objeven r. 1900, když byl zbořen kostelík St. Maria Liberatrice. Blízko sebe vyrážejí tu dva prameny, dávajíce ve 24 hodinách 21·5 m^2 vody. Kolem nich byla zřízena z tufového kamene nádržka 2·12 *m* hluboká, se stranami 5·10 *m* dlouhými. Uprostřed



Obr. 34. Lacus Iuturnae. (Podle fotogr.)

ní vyčnívá z vody jako ostrov veliký tufový podstavec, opere reticulato sestrojený, který byl kdysi — jako břehy vodojemu — obložen mramorem.

Na něm nalezeny rozbité sochy koní a mladíků (Dioskurů), které archaelogové pokládají za řecké dílo z V. stol. před Kr. Ve vodě ležel při vykopání místa toho *oltář*, postavený nyní na břehu, ozdobený na všech čtyřech stranách reliefy. Reliefy ty představují: 1. Jova s bleskem a žezlem, 2. Ledu s labutí, 3. Dioskury, 4. bohyni s hořící pochodní (Diana lucifera?). Když se během dob okolní terén zvýšil, vystavěny okolo původní nádržky vyšší, mramorové břehy, které měly tvar čtverce se stranami desítimetrovými. Ještě později byla východní část vodojemu stísněna tím, že byla překlenuta cihlovým obloukem, aby se získalo místo pro síň hraničící s vodojemem k východu. V nádržce kromě úlomků

soch a kusého nápisu z doby Trajanovy nebo Hadrianovy nalezeno veliké množství džbánů, některé již původu středověkého. Je patrno, že se z pramene čerpala voda po mnoho století. Výše nad nádobami byla však vrstva černé, guanovité země: buďto, jak soudí Boni, bylo místo to po dlouhou dobu latrinou nebo pohřebištěm (Huelsen).[1])

O něco dále k jihu leží kulatá, mramorová *obrubeň studny*, jejížto hořejší okraj má nápis „M. Barbatius Pollio



Obr. 35. Studnice Juturnina. (Podle fotogr.)

aed. cur. Iuturnai sacrum". Na přední straně opakují se ta slova s přidaným „*rest.*(ituit) *puteal*". Písmo klade se do I. stol. př. Kr., takže jmenovaný aedil může býti totožný s osobou u Cicerona or. Phil. XIII 3 uvedenou. Obrubeň ukazuje zářezy otřené od spouštění provazu do studně. Studně však neměla vlastní vody, nýbrž byla olověnou rourou napájena z nádrže výše popsané. Později položeny před studnu dva velké stupně k pohodlnějšímu nabírání vody. Za spodnější stupeň užilo se široké mramorové base,

[1]) Boni Not. sc. 1901, 41 nn. — L. f. 1905, 81.

za vrchní oltáře, jenž nalezen převrácen. Nyní je na místě tom vztyčen, a viděti na něm relief představující ozbrojeného muže a ženu (Turnus a Juturna?).

Za studnou stojí cihlové zbytky *kaplice bohyně Juturny*. Má v půdorysu 1·82 *m* šířky, 1·93 délky a bývala zdobena zpředu dvěma sloupy s architrávem; kusy jeho, s nápisem *Juturnai sa*(crum) nalezeny opodál. V pozadí má kaplice malou apsidu a před ní podstavec na sochu. Zdi bývaly obloženy mramorem.

O něco dále k východu byly *schody* vedoucí *z fora k Palatinu* (v. obr. 27). Zbývá po nich jen základ, šikmo stoupající zeď, podepřená řadou oblouků, postupně vyšších a vyšších. Kdybychom hledali pro ně název v pramenech literárních, bylo by možno vzpomenouti slov Suetoniových (Oktav. 72): habitavit primo iuxta Romanum forum, supra s c a l a s a n n u l a r i a s. Ale nemáme ovšem žádného důkazu o příslušnosti tohoto názvu. Pod oblouky podpírajícími stoupající cestu vznikly komůrky (2, 3, 4, 5). Z nich čtvrtá povstala rozbouráním příčky mezi dvěma komůrkami a rozšířena k západu až nad lacus Iuturnae, který byl proto přikryt na svém konci obloukem. V této rozšířené síni, mající ve stěně tři výklenky, nalezeny sochy: archaický Apollo, Aeskulap a hoch držící kohouta (známou oběť bohu Aeskulapovi přinášenou). Byla zde patrně svatyně léčivého boha, zcela v souhlase s míněním starých, že pramen Juturnin je léčivý (Frontinus 4, Varro l. l. V 71). V naší době, jak ukázal chemický rozbor, nelze jeho vodu píti.

V pozdější době stala se tato síň úřadovnou vodárenskou, *statio aquarum*. Nalezena tu base sochy, kterou císaři Konstantinovi věnoval F l. M a e s i u s E g n a t i u s L o l l i a n u s c u r a t o r a q u a r u m e t M i n i c i a e. Jiný nápis je věnován „*Genio stationis aquarum*“.[1])

Východní strana fora uzavřena byla od dob Augustových *chrámem Julia Caesara* (*t. divi Iulii*). Mrtvola diktátorova byla spálena na foru u regie (*ἔνθα τὸ πάλαι Ῥωμαίοις ἐστὶ βασίλειον* Appian b. c. II 93). Zpráva Liviova (epit. l. 116), že se tak stalo „ante rostra“, neshoduje se s líčením jiných pramenů.[2]) Na témž místě postavil lid sloup z numidského mramoru skoro 20 stop vy-

[1]) Huelsen Ausgrab. str. 73.

[2]) Leč bychom přijímali s některými archaeology, že Caesar vedle výše popsaného řečniště založil ještě jedno na východě.

soký, označený nápisem „parenti patriae", a oltář (Sueton Caes. 85, Dio XLIV 50). Triumvirové založili tam chrám r. 42 (Dio XLVII 18), ale teprve Augustus jej zasvětil 18. srpna r. 29 př. Kr. (kalendář CIL I^2, p. 244, 248). Polohu chrámu v sousedství chrámu Kastorova naznačuje Ovidius, ex Ponto (II 2, 85). Podle Vitruviova svědectví (III 3, 2) byl to pyknostyl. Terasy před ním používalo se za slavnostní řečniště a byla zdobena hroty lodí u Aktia vzatých (Suet. Aug. 100, Dio LI, 19). V chrámě bylo uloženo vynikající dílo umělecké: Apellova Venus Anadyomene. Ale za Nerona byl obraz ten již tak sešlý, že byl nahrazen kopií Dorotheovou (Plin. XXXV 91). Mince Oktavianova, ražená před jeho třetím konsulátem, ukazuje chrám s nápisem „Divo Iulio", se čtyřmi sloupy v průčelí, s hvězdou ve štítě a sochou diktátorovou uvnitř chrámu.[1]) Také Hadrian, jenž patrně chrám obnovil, dal raziti jeho obraz na mincích: viděti tu zkrácené naznačení budovy, před ní rostra, s nichž imperátor řeční k lidu (Cohen, Hadrian 416—419).

Z Caesarova chrámu se zachovala jen substrukce. Viděti tu terasu, která má as 26 *m* v průčelí a 30 *m* délky. Na jejím průčelí proti foru je vykrojena půlkruhovitá apsida, v níž stojí zbytky starodávného oltáře; apsida byla v pozdější době tufovou zdí zastavěna. Nad terasou teprve se zvedal vlastní stylobat. Cella byla nevelkých rozměrů. Zbytky architektonických okras nalezeny v basilice Aemiliově.[2])

Severní část fora proti chrámu Kastorovu a basilice Juliově zaujímala *basilica Aemilia*. Byla postavena za „novými krámy stříbrníků" r. 179 od censora M. Fulvia (Liv. XL 51), ale patrně i Fulviův kollega M. Aemilius pečoval o její stavbu, ježto basilika ta dostala jméno „Fulvia Aemilia". Potom, byvši během dob několikráte okrášlena a obnovena od členů rodu Aemiliova, podržela jméno jen po nich. R. 159 umístil v ní P. Kornelius Scipio sluneční hodiny (Varro l. l. VI 2). Pak ji ozdobil r. 78 př. Kr. konsul M. Aemilius Lepidus kovovými medailony (clupei) s podobiznami svých předků (Plin. XXXV 13); tyto medailony viděti na minci Lepidově z r. 61, kde je vyobrazeno jednopatrové

---

[1]) Jestliže je na této minci prostřední interkolumnium širší, nemůžeme z toho souditi, že tak bylo ve skutečnosti.

[2]) Viz R. M. 1902, str. 62; Arch. Anz. 1899, I 4; Jahrb. d. arch. Inst. 1889, 145.

průčelí basiliky. Za Caesarovy peníze přestavěl ji nádherně, ač s ponecháním starých sloupů, M. Aemilius Lepidus r. 54 (Plut. Caes. 29; Cicero ad Att. IV 16, 19), a budova stala se pak ozdobou fora, „οἰκοδόμημα περικαλλές" (Appian b. c. II 26). Již po dvaceti letech byla konsulem Aemiliem znovu přestavěna (Dio XLIX 42) — ač nemíní-li se tím jen dokončení rekonstrukce r. 34 započaté. R. 14 př. Kr. vyhořela a byla obnovena zase jménem Aemilia



Obr. 36. Zbytky basiliky Aemiliovy. (Podle fotogr.)

Paulla, ačkoliv za peníze Augustovy a Paullových přátel (Dio LIV 24). Další opravy dostalo se jí za Tiberia r. 21 po Kr. zase od jednoho z Aemiliů (Tac. ann. III 72). Chloubou budovy byly sloupy z fialového fryžského mramoru, pro něž ji Plinius nazývá „mirabilem" a klade ji mezi „magnifica opera" (H. n. XXXVI 102). Další osudy basiliky lze částečně vyčísti z jejích zbytků, objevených ku konci minulého století.[1])

[1]) Huelsen Ausgrab. 41. — L. Brtnický, Forum Romanum a Sacra via, L. f. 1905.

Z fora vystupovalo se po čtyřech stupních na mramorový chodník před basilikou a odtud po dalších dvou do portiku, jímž byla basilika lemována. Tento portikus měl, tak jako protější basilika Juliova, řadu pilířů, k nimž byly připojeny polosloupy. Od pilíře k pilíři klenuly se oblouky a nad nimi se táhl široký vlys zdobený střídavě triglyfy a bukranii i obětními miskami. Několik kusů tohoto vlysu bylo nalezeno a potvrzena tím správnost nákresu Sangallova, zhotoveného v době, kdy ještě jihozápadní roh basiliky stál.[1]) Zbytek ozdobného pilíře jihovýchodního ukazuje průřez složitější; v tomto rohu portikus tvořil risalit, vybíhající asi 4 *m* před linii průčelní. Za portikem následuje řada šestnácti síní, oddělených tufovými příčkami a kdysi překlenutých. Mohly to býti krámy, ale jedna na východě a dvě na západě jsou tak úzké, že mohla v nich býti umístěna jen schodiště. Proti vnitřní budově byly uzavřeny zdí a také mezi sebou neměly žádného spojení. Uprostřed řady těchto síní je vchod do vlastní basiliky, která byla dosud odhalena jen částečně. Byla řadami sloupů rozdělena na několik lodí, z nichž hlavní je 12 *m* široká. Poboční je na jihu jedna, na severní straně dvě a mají 5 *m* šířky. Nalezené kusy sloupů z pestrého afrického mramoru, s hlavicemi a patkami z bílého mramoru, náležely ke dvěma řadám různé velikosti. Větší, s průměrem 85 *cm*, byly v přízemí, menší, 55 *cm* silné, v prvním patře. Stropy byly patrně dřevěné. Podlaha je z pestrého mramoru a pozornost vzbuzuje na ní množství peněz, kusy bronzu a železa ohněm roztavené a ke kameni připeklé. Patrně byla basilika zpustošena požárem, a poškozená podlaha nebyla podle starořímského zvyku opravena ani odstraněna, nýbrž nová položena na ni. Tím způsobem se spodní dlažba se vším, co bylo na ní, zachovala. Nalezen uvnitř kus architrávu s nápisem *Paul... resti...* Poněvadž mince na podlaze nalezené, pokud je bylo lze rozeznati, jsou vesměs ze IV. stol. po Kr., souvisí patrně zhoubný požár, jenž basiliku zničil, se vpádem Alarichovým. Basilika zase obnovena a při tom přeměněna. Místo pilířů v průčelí postaveny žulové sloupy, jejichžto interkolumnia byla značně menší, než bývala šířka oblouků mezi pilíři. Tři z těchto sloupů na východní straně byly postaveny zase na své původní base z bílého mramoru.

---

[1]) Tento nákres a jiné nákresy téže zříceniny bývaly nesprávně vykládány za chrámek Janův. Huelsen Ausgr. 45 m.

Do trosek basiliky byla ve středověku, asi v VII. neb VIII. stol. postavena budova neznámého účelu z tufových kvádrů, z níž dosud silné a vysoké zdi tam stojí. Jsou na ní připevněny nyní veliké mramorové desky s ornamenty, nalezené na foru. Za její práh bylo užito kusu seznamu konsulů (fasti consulares), jehož litery jsou na neštěstí již málo zřetelné. I ve stupních, které vedou na forum, je viděti na východním konci zbytky komnaty později tam zařízené, jejíž podlaha je různými mramory pěkně vykládána.

Blíže risalitu, jejž tvoří jihovýchodní roh basiliky, leží na hromadě různého kamení veliký rozbitý mramor s nápisem velkých písmen:

L. Caesari Aug(u)sti f. divi n.
principi iuventutis cos. desig.
cum esset ann. nat. XIIII. aug.
senatus.

Nápis tento se týká syna Agrippova, adoptovaného císařem Augustem, a podle uvedeného titulu pochází z r. 2 př. Kr. Na jakém pomníku byl upevněn, není známo (L. f. 1905, str. 10).

Pod basilikou, napříč lodi a portiku, je vedena kloaka, stavěná z travertinových kvádrů, která na foru pak vpadá do Velké kloaky. Tam, kde vstupuje pod dlažbu fora, stojí nad ní na tufových základech mramorový, kruhovitý podstavec s průměrem 2·40 *m*, který byl vhodně vyložen za *svatyni Veneris Cloacinae*. Svatyně ta je známa z Livia (III 48: prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc novis est nomen) a z Plinia (H. n. XV 119: in eo loco, qui nunc signa Veneris Cloacinae habet).[1]) Mince Mussidia Longa z r. 43 př. Kr. (Cohen, Monnaie d. l. rép. XXIX) ukazuje kruhovitý podstavec s nízkým zábradlím, na němž je nápis *Cloacin*; podstavec má na sobě *dvě* sochy, což se shoduje s výrazem Pliniovým „signa". Tento obraz dá se dobře ztotožniti s řečenou basí (Wiener Studien 1902, str. 418).

Mezi basilikou Aemiliovou a kurií Juliovou ústila na forum ulice *Argiletum*, přicházející od severu z Karin. Její jméno pocházelo patrně od hlinité půdy — argilla —, ale později bylo učeně

---

[1]) Srov. i Plautus Curculio v. 470: Qui periurum convenire volt hominem, ito in comitium; qui mendacem et gloriosum, aput Cloacinae sacrum.

vykládáno od zavraždění nějakého Arga („et letum docet hospitis Argi" Verg. Aen. VIII 346). Na jejím konci, „ad infimum Argiletum", založil podle Livia (I 19) Numa Pompilius pověstný *chrámek Janův*, otvíraný počátkem každé války. O jeho poloze poučuje kromě Livia i Prokopius (b. Goth. I 25): stál prý nedaleko radnice Juliovy a soch tří Sibyll (tria fata). Zvyk, otvírati chrám na počátku války a zavírati jej v míru, udržel se po celý starověk (v. Liv. I 19, Res g. 13, Script. h. a. XX 26, Dio LI 36, Klaudianus de 7. consul. Honorii v. 637). Ba ještě v VI. stol. po Kr., za doby již křesťanské, chystali se ctitelé starých zvyků chrámek otevříti. Prokopius (l. c.), vypravuje o tom, popisuje chrámek těmi slovy: „Chrám je všecek z kovu, čtyřúhelného půdorysu a jen tak velký, aby pojal sochu. Tato socha je kovová, ne menší pěti loket, jinak podobna člověku, ale s hlavou o dvou obličejích, a jeden z obličejů hledí k východu, druhý k západu." Vyobrazena je tato svatyně na minci Neronově (Cohen, Monnaies frappées sous l'emp. Nero, 141) s přípisem: *pace p. R. terra mariq. parta Janum clusit.*

Je přirozeno, že malá, *kovová* svatyně nepřečkala první století středověká, a mylné jest mínění, Lancianim hájené (B. c. 1899, 174), že chrámek Janův stál ještě v XV. stol. a že pohled naň se zachoval na některých nákresech z té doby. Huelsen dokázal velmi jasně, že to, co řečené nákresy představují, není malý kovový chrámek, nýbrž část vysoké, kamenné budovy, a to risalit na jihozápadním rohu basiliky Aemiliovy (Huelsen Ausgr. 45—49).

Jiný omyl, na který je záhodno poukázati, jest ten, že Servius ve výkladu Aeneidy (VII 60) zmátl chrámek Janův na foru s chrámem téhož boha na foru Olitoriu a proto napsal: sacrarium hoc id est belli portas Numa Pompilius fecerat circa imum Argiletum i u x t a t h e a t r u m M a r c e l l i.

Ovidius (F. I 257) nás poučuje, že v Římě bylo množství „*ianů*". Tím míní oblouky přepínající některé ulice, jako vicus Iugarius mezi chrámem Saturnovým a basilikou Juliovou. Jeden z těchto *ianů* je několikráte jmenován v literatuře I. stol. před Kr. jako sídlo peněžníků, starořímská bursa, kde se možno finančně ztroskotati — „postquam omnis res mea *Ianum ad medium* fracta est" (Hor. Sat. II 3, 18, srov. Cic. de off. II 25, Philip. VI 5). Nelze s určitostí říci, kde byl tento Ianus medius. Ovidiova slova (Rem. am. 561) „qui puteal Ianumque timet celeresque Kalendas" ukazují na jeho sousedství s kamennou obrubní puteal Scribonianum,

a bylo-li toto puteal, jak ukážeme níže, nepochybně u jihozápadního konce fora, pak i ianus medius stával asi v těch končinách. — Naproti tomu výraz Horatiův „ianus summus ab imo" (Epist. I 1, 54) neoznačuje dva různé oblouky, nýbrž znamená *celý* ianus, t. j. obrazně *celé* to *místo*, kde se peněžní obchody provozovaly a kde vládlo heslo „quaerenda pecunia primum est, virtus post nummos." [1])

Střed fora byl od dávných dob místem *pomníků*. Nejstarší ty čestné sochy nevypadaly monumentálně: byly někdy jen tři stopy vysoké a stavěny buď od soukromníků nebo z usnesení senátu a národa. Během doby přeplnily forum tak, že censoři r. 158 př. Kr. uznali za vhodné odstraniti ty, které nebyly poctou veřejnou (Plin. XXXIV 30). Výslovně z nich známe sochu Q. Marcia Tremula, který přemohl Samnity r. 306 př. Kr.; stála před chrámem Kastorovým a byla equestris a togata (Liv. IX 43, Plin. XXXIV 23). Sochami na řečništi oslaveni Sulla, Pompeius (Dio XLII 18), Caesar (Dio XLIV 4), L. Antonius, bratr triumvirův (Cic. Phil. VI 5, 12, 13; VII 6, 16), Oktavian Augustus (Tac. ann. IV 67). M. Lepidus (Cic. ad Brutum I. 15, Dio XLVI 51), Lepidův legát M. Juventius (Dio XLVI 51). Z doby císařské známe několik soch jezdeckých. Domitianovu popisuje Statius (Silvae I 1; cf. Dio LXIV 8, Suet. Domit. 13). Po zavraždění tyranově byla odstraněna jako všecky jeho pomníky, a snad jejími stopami jsou základy base, jež objeveny r. 1903 uprostřed fora. Pak byla zřízena jezdecká socha Septimiovi Severovi (Herodian II 9).[2]) Nedaleko oblouku Septimia Severa leží na foru veliký krychlový podstavec mramorový, zakončený nahoře patou sloupu.[3]) Vysoký sloup, jenž býval na něm vztyčen, měl na sobě zajisté nějakou sochu. Podstavec jest na všech čtyřech stranách zdoben reliefy. Jedna strana má nápis Caesarum decennalia feliciter, ukazuje tedy na oslavu desítiletého panování. Na jiné straně představuje relief císaře obětujícího u oltáře. Za obětujícím stojí bůh Mithra, s paprsky okolo hlavy: zajímavý doklad o officiálním kultu tohoto

---

[1]) Lanciani B. c. 1890, str. 99 hájí staršího výkladu, podle něhož „ianus" bylo jméno ulice na severu fora, podle basiliky Aemiliovy, a výrazy summus, medius, imus označují různá místa této ulice.

[2]) V. Babut, Les statues equestres du forum, Mélanges XX. — Huelsen Ausgr. R. M. XX.

[3]) V. obr. 32 v levém rohu dole.

perského boha, jejž — jak víme z jiného nápisu, nalezeného u Karnunta (III 4413) — Diokletian a Maximian pokládali za „fautorem imperii sui.“ [1]) A tak, ačkoliv obličej obětujícího císaře je otesán, je patrno, že tento pomník byl vztyčen za vlády Diokletianovy.

R. 334 postavena na foru jezdecká socha císaře Konstantina. Nápis na její basi, nyní ztracený, četl a opsal Anonymus Einsiedlensis. Zněl: *D. n. Constantino Maximo pio, felici ac triumphatori, semper Augusto, ob amplificatam toto orbe rempublicam factis consultisq.. s. p. q. R. dedicante Anicio Paulino Iuniore c. v. cons. ord. praef. urbi* (CIL VI 1141, Dessau 698). — Za zbytky podstavce této sochy pokládá se base velmi chatrné konstrukce, postavená beze všech základů na travertinové dlažbě.

Dvě base zbyly po sochách věnovaných císaři *Konstantiovi* (337—361; CIL VI 1158, 31395), a z r. 365 je nápis, jenž označoval kdysi sochu cís. *Valentiniana* (364—375), postavenou praefektem urbis Ceioniem Rufiem Volusianem (Not. sc. 1899, str. 333; B. c. 1899, 227). Dva nápisy svědčí císaři *Valentovi* (364—378; CIL VI 1174 a B. c. 1899, 227). „Nepřemoženým císařům“ Arkadiovi a Honoriovi postavil senát a národ římský na foru památník po r. 398, když potlačen v Africe odboj Gildonův (CIL VI 1187, Dessau 794). Vítězství Stilichonovo nad Radagaisem r. 403 zvěčněno pomníkem, jehož base nalezena na foru r. 1880, avšak jméno Stilichona samého, jenž později upadl v nemilost a odsouzen, je v nápise vyhlazeno (CIL VI 3198, Dessau 799).[2])

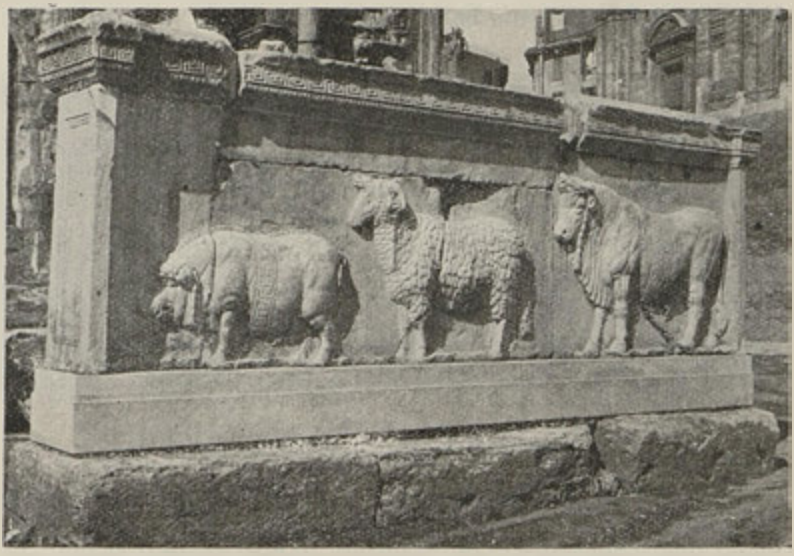
Nejzajímavější památkou umělecko-historickou, jež nalezena na foru, jsou mramorové *balustrády*, uváděné pode jménem *anaglypha Traiani*. Jsou to dva kusy mramorového zábradlí, 1·39 *m* vysoké, 5·5 *m* dlouhé, jež byly zazděny ve středověké budově řečené torre del Campanaro. Tato budova stávala na východ od oblouku Septimia Severa a byla zbořena r. 1872. Na vnitřních stranách, jež byly zazděním lépe uchráněny, jsou vyobrazena reliefem tři obětní zvířata kráčející za sebou, vepř, ovce a býk. Je to narážka na suovetaurilia, očistnou oběť, která byla přiná-

---

[1]) Frontingham, Diocletianus and Mithra in the Roman forum. Americ. j. arch. 1914. — CIL VI, 1204, 1205, 31262.

[2]) Seznam pomníků a nápisů na foru v. Ruggiero, Il foro romano, 462—495; Huelsen ve sbírce C. F. Lehmann's Beiträge z. alten Geschichte II 2.

šena hlavně při lustraci po vykonaném censu. Na druhé straně jsou reliefy sešlejší, ale celkem dobře rozeznatelné. Znázorněny tu dvě historické scény, jež se odehrávají na foru, a budovy fora jsou v pozadí naznačeny. Reliefy byly různým způsobem vykládány[1]) a podle toho přičítány době Domitianově, Trajanově nebo Hadrianově. Nejvíce se ustálilo mínění, že tu jsou vyobrazeny dva dobročinné akty císaře *Trajana* (Huelsen, R. M. 1889, st. 239). Na první (západní) balustrádě vidíme císaře na řečništi, ozdobeném rostry,

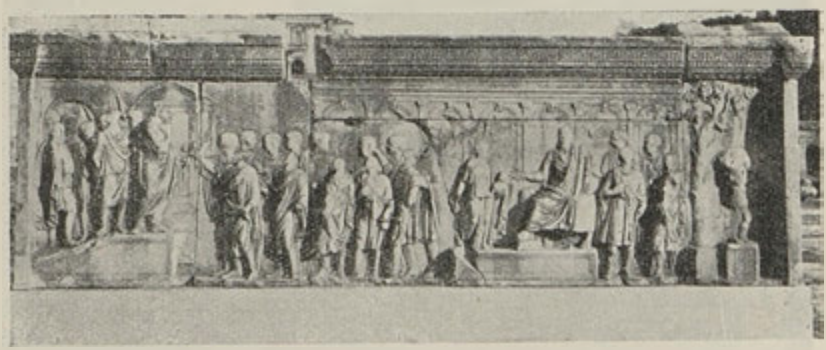


Obr. 37. Zábradlí Trajanovo; relief na zadní straně. (Podle fotogr.)

a za ním jeho průvod. Císař podává listinu davu mladíků, kteří stojí pod řečništěm. Hlava císařova je otlučena. Za touto scénou je opakována postava císařova, zase s obličejem v mramoru poškozeným; sedí na nízkém výstupku, za ním stojí osoby jeho průvodu, a k němu se blíží žena vedoucí pravou rukou jedno dítě a levicí chovající druhé. Scéna podobná je na minci Trajanově (Cohen II 2, 19) a má přípis *alim. Italiae.* Jde tu o založení Trajanovy nadace na výživu dětí (alimenta Italiae), žena je personifikovaná

[1]) Cantarelli, Osservazioni sulle s ene storiche rappresentate nei due bassirilievi del foro Romano, B. c. 1889. Tam je uvedena literatura.

Italie, jež své děti dává v ochranu císařovu.[1]) Druhá (východní) balustráda znázorňuje pálení záznamů dlužné daně z dědictví (vicesima hereditatum), kterou Trajan odpustil (Plin. Paneg. 40). Řada osob přináší veliké desky a skládá je na hromadu; s pravé strany sklání se k ní muž, aby ji hořící pochodní zapálil. Zcela napravo, kde je relief uražen, seděl císař, z jehož rozkazu se věc dála. Viděti jen výstupek, zdobený rostry, a nohy sedící postavy.[2]) Kromě těchto scén představených na reliefu vzbuzují naši pozornost budovy fora, jež sochař mělčím reliefem naznačil v pozadí. Výklad jich na východní balustrádě je nesporný. Na pravé straně



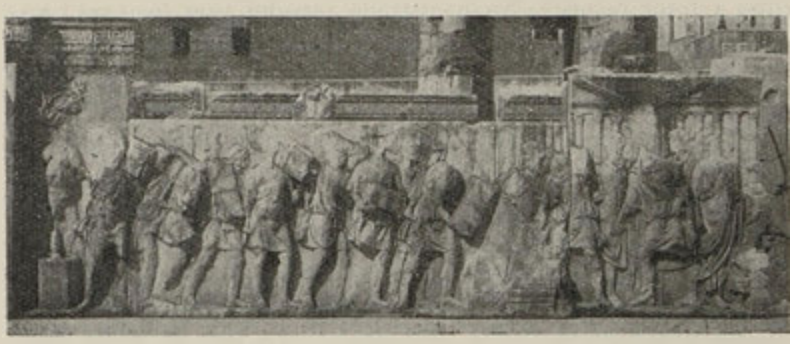
Obr. 38. Zábradlí Trajanovo, kus západní. (Podle fotogr.)

šestisloupé průčelí chrámu je templum Vespasiani, a dále nalevo viděti ulicí oddělený chrám Saturnův, taktéž se šesti sloupy. Že obě ta průčelí jsou ve stejné linii, kdežto ve skutečnosti jejich směry svírají pravý úhel, je umělecká licence, jež nespadá na váhu a která se snadno vysvětlí snahou, aby obraz chrámu byl zřetelný. Ulice mezi chrámy je clivus Capitolinus, a nad ní je viděti oblouk, který si podle vysokého umístění můžeme mysliti na konci klivu, tedy již na Kapitoliu. Tam vystavěl (podle Livia XXXVII 3) P. Kornelius Scipio Afrikanus r. 190 př. Kr. ozdobný oblouk „cum signis septem auratis et equis duobus“. Za chrámem Saturnovým následuje pak řada oblouků basiliky Juliovy — partie málo zře-

[1]) Momsen, R. Staatsrecht II 1031.

[2]) Podobná scéna je znázorněna na antickém reliefu, uloženém v Anglii ve sbírce Devonshireské, R. M. 1899, str. 222.

telná, ježto hořejší část mramoru je uražena. Na levém konci reliefu pak stojí na podstavci socha nahého muže, nesoucího měch přes rameno, a za ní taktéž na krychlovitém podstavci strom fíkový. Muž s měchem je *Marsyas*. O něm nás poučuje scholion Cruquiovo k Horatiově Sat. (I 6, 120): Marsya statua erat *pro rostris*, ad quam solebant convenire causidici. A Servius (ad Aen. IV 58) vykládá, že, jako Lyaeus je bůh svobody, tak i jeho sluha Marsyas, jehož socha stává na tržištích měst, je „libertatis indicium". Tato socha stála tedy před řečništěm Caesarovým, uprostřed náměstí,[1]) a z reliefu je patrno, že si ji sochař nepředstavoval



Obr. 39. Zábradlí Trajanovo, kus východní. (Podle fotogr.)

stejně vzdálenou jako průčelí basiliky. Strom vedle Marsya vykládají archaelogové za ficus Ruminalis,[2]) který, jak jsme viděli, stál na komitiu před starou kurií Hostiliovou. Jestliže jej sochař vyobrazil vedle Marsya, tedy jej promítal kupředu, na místo, kde strom ovšem nebyl. Myslím však, že není třeba předpokládati takovouto licenci uměleckou. Stromy, a to fík, oliva a réva, rostly také *uprostřed fora*, blízko ohrady Kurtiovy (lacus Curtius), jak z Plinia (N. h. XV 79) známo. Tak může skupina stromu a sochy označovati případně střední linii fora. Ve skutečnosti asi ani tento fík nestál tak blízko Marsyovy sochy, byla-li tato socha „pro rostris" a fík u Kurtiovy ohrady, která je od řečniště vzdálena asi 20 *m*. Dvojím způsobem se vykládá pozadí na reliefu balustrády

[1]) S tím souhlasí i Seneka de benef. VI 32 a Dio LV 10.

[2]) Jinak Huelsen, Forum 88.

západní. Jordan i Huelsen vidí na levém kraji rostra Caesarova, a pak všechny budovy znázorněné tvoří *severní* stranu fora. První budova je nám neznáma; je to nějaký oblouk, který, jak se zdá, stojí tam, kde později postaven oblouk Septimia Severa. Následuje průčelí o pěti sloupech se štítem: curia Iulia. Pak vidíme mezeru, která odpovídá ulici Argiletum, a za ní oblouky basiliky Aemiliovy. Pravý kraj je ukončen zase fíkem a sochou Marsyovou, která zde stojí jako význačné symboly docela mimo své náležité místo. Jinak vykládá Marucchi (Description du forum Romain, str. 163 nn.). Rostra znázorněná na západní balustrádě jsou jiná než rostra na východní; proto nemůžeme prý viděti v obou obrazech jedno a totéž řečniště. Na balustrádě západní jsou to r o s t r a p ř e d c h r á m e m Caesarovým, a budovy ostatní jsou tedy zase *jižní* strana fora. Oblouk řečništi nejbližší je buď fornix Fabianus, nebo arcus Augusti, nebo některý ianus. Pak následuje chrám Kastorův, mezera za ním je vicus Tuscus, a následující řada oblouků je opět basilica Iulia. Marucchi vidí potvrzení svého výkladu i v postavě Marsyově a ve fíku. To obé pokládá za označení komitia.[1]) Komitium nemohlo býti znázorněno na východ od basiliky Aemiliovy, ale, bylo-li p r o m í t n u t o ze severní na jižní stranu, padl jeho obraz do basiliky Juliovy. Kdyby jeden relief představoval severní, druhý jižní stranu fora, pak by socha Marsyova musila na jednom z nich býti vyobrazena s opačné strany. Zatím vidíme na obou postavu Marsyovu umístěnou stejně. Proti tomuto výkladu možno však pronésti tyto námitky. Vysvětlovati rostra znázorněná na tomto reliefu za řečniště před Caesarovým chrámem neodpovídá jejich podobě. Toto řečniště bylo na terase před chrámem a za ním byl chrám; zde však vidíme, že se jeho vyvýšenina dozadu sklání, tvoříc šikmý sestup na dlažbu fora, a takovou podobu měla rostra na z á p a d n í straně fora Caesarem založená (Jordan I 2, 223 p.). Souditi na význam reliefu ze sochy Marsyovy a fíkového stromu není případné. Jejich umístění je věc volné komposice sochařovy, a proto nesnadno jich využíti k topografickým výkladům.

Kde tato mramorová zábradlí původně stála, není známo. Richter je pokládal za ozdobu řečniště (Jahrb. d. J. 1889, str. 1),

---

[1]) To mínění předpokládá, že Marsyas stál na komitiu, což odporuje výše uvedeným svědectvím.

Carter (Amer. j. arch. 1910, str. 310) za pomník Trajanův, postavený blízko soudního tribunálu. K jihozápadu od mramorových zábradlí, jež jsme popsali, stojí pamětní *sloup byzantského císaře Foky*, vztyčený římským exarchem Smaragdem r. 608 po Kr., tedy pomník již středověký. Devotní nápis na jeho podstavci (CIL VI 1200, Dessau 837) nás poučuje, že na sloupu stála původně císařova socha, „auri splendore fulgens", a že tam postavena 1. srpna jmenovaného roku. Sloup je mramorový, s korintskou hlavicí, 13·60 *m* vysoký, 1·35 *m* tlustý a podle práce a slohu daleko starší než doba jeho zřízení; byl asi vzat z nějaké starší stavby. Mramorový podstavec sloupu stojí na cihlové substrukci, a ta byla obklíčena devíti stupni z tufových kamenů sestrojenými. Stupně byly odstraněny r. 1903.[1])

V pozdním starověku byla před basilikou Juliovou vztyčena řada pomníků, z kterých viděti jen zbytky mohutných podstavců. Jest jich *sedm*[2]) a jsou to mohutné krychle přes 4 *m* vysoké, vzdálené od sebe 6·95 *m*. Jsou vyzděny z betonové směsi, z peperinu a obloženy cihlami; kdysi měly zajisté ještě mramorové obložení. Cihlové značky v nich nalezené ukazují na IV. stol. po Kr. Mohutné tyto podstavce podle všeho nesly vysoké sloupy, a na těch stály sochy. Dva z těchto sloupů, jeden žulový, druhý mramorový, ležely blízko západních podstavců a byly ke konci minulého století na ně znovu postaveny. Socha na vysokém sloupu byl druh pomníku v císařské době obvyklý; souditi tak možno z reliefu na Konstantinově oblouku, ze sloupu Trajanova, Marka Aurelia, Klaudia II., Fokova a j.

Uprostřed fora bylo místo řečené *lacus Curtius*. Jeho význam vysvětluje pověst o sabinském rytíři Mettovi Kurtiovi, který za boje proti Romulovi přišel do nebezpečí, vázna v bažině fora, a jen stěží odtud vyvázl (Liv. I 12). Plutarch (Rom. 18) a Dionysius (II 42) výslovně praví, že památkou na tohoto Kurtia místo to dosud sluje lacus Curtius. Ozbrojenec na koni, jenž předníma nohama klesá, je znázorněn na antickém reliefu Kapitolského musea, jenž nalezen na foru v XVI. stol. Je vytesán na kameni, na jehož druhé straně je nápis: *L. Naevius L. f. Surdinus, praetor inter civis*

---

[1]) Huelsen, R. M. 1889, 242; 1891, 88.

[2]) Huelsen Forum² 135 předpokládá, že na východě byl ještě osmý; Jordan I 2, 182 to nepřipouštěl.

et peregrinos (CIL VI 1467).[1]) Postava tohoto jezdce činí dojem, jako by se do země propadával, a snad vlivem tohoto reliefu vznikla pověst o zhoubné propasti, která se otevřela na foru a do níž se obětovně vrhl s koněm a v rytířské zbroji Kurtius. Pověst tu vypravuje Livius (VII 6) a Plinius (N. h. XVII 77.) — Třetí výklad čteme u Varrona (l. l. V 32): lacus Curtius bylo prý místo bleskem zasažené, jež konsul Kurtius dal ohraditi studňovitou obrubní. Jisto jest, že tento lacus byl za Augusta místo suché: „Curtius ille lacus, siccas qui sustinet aras, nunc solida est tellus, sed lacus ante fuit", praví o něm Ovidius (F. VI 403, srov. Dionysius l. c.). Bylo zvykem, že do obrubně té házeli občané dary obětované „za zdraví císaře Augusta", který z těch peněz opatřil sochy bohů k ozdobě různých čtvrtí města (Sueton. Oktav. 57; srov. nápis na str. 174). U tohoto místa byl r. 69 zavražděn císař Galba (Suet. Galba 20, Plutarch Galba 27, Tacit. h. I 41). Za zbytky Kurtiovy nádržky pokládá se tufové obložení v podobě nepravidelného dvanáctiúhelníka, které nalezeno r. 1904 pod travertinovou dlažbou na východ od sloupu Fokova.[2])

Dlažba fora skládá se z desk travertinových. Po severním a jižním kraji je široký pruh vydlážděný, jako ulice a silnice římské vůbec, nepravidelnými kameny čedičovými, a také podle průčelí chrámu Caesarova od jihu k severu je cesta podobně dlážděná. Centrum proti těmto cestám okrajním je ohraničeno vyvýšenými, kamennými prahy, a v nich je viděti čtverečné otvory ve vzdálenostech 60—80 *cm*. Nelze říci, co se do těchto otvorů zastrkávalo. Poněvadž u Plinia (N. h. XIX 23, 24) je zpráva, že bylo forum za Caesara zastíněno rozpjatými plachtami, aby diváci při zápasech gladiátorských nebyli obtěžováni sluncem, viděli někteří vykladatelé souvislost mezi těmito otvory a oním rozpínáním plachet. Ale je pochybno, že by v pozdější době, z níž dlažba zachovaná pochází, byly bývaly pořádány na foru gladiátorské zápasy, pro něž zřízen amfitheatr.

Záhadné je množství *studňovitých otvorů* na dlažbě fora a komitia i pod ní. V některých se nalezly kosti zvířat a střepiny nádob;

---

[1]) Relief sám byl pokládán za falsifikát neantického původu (Jordan I 2, 400, p. 117; Helbig, Rhein. Mus. 1869, 476); ale Furtwängler, Die ant. Gemmen III 284, dokazuje přesvědčivě jeho autentičnost. — Viz Huelsen, R. M. 1902, 322 nn.

[2]) B. c. 1904, str. 181 nn. R. M. 1905, 68 nn.

Boni viděl v nich proto souvislost s obětmi a nazval je „pozzi rituali". Podle mínění jiných sloužily k odvodňování. Taktéž nesnadno jest vysvětliti si účel *podzemních chodeb* (*cuniculi*), které pod forem objeveny r. 1902. Dvě vedou parallelně ve směru podélné osy fora, dvě je protínají v pravém úhlu. Jsou 2·40 *m* vysoké, 1·50 *m* široké, vyzděny z tufu a přikryty klenbou betonovou, v níž je několik otvorů. Jejich konstrukce klade se do doby Caesarovy neb Augustovy.

Za republiky a v první době císařství byla na foru pod širým nebem různá *tribunalia*, stolice, na kterých praetoři sedali, konajíce soudy. Známe z nich jménem *tribunal Aurelianum* ze zmínek Ciceronových (pro Sestio 34, in Pisonem 11, de domo sua 54). Jedno tribunal můžeme s určitostí umístiti. Na travertinové dlažbě na východ od sloupu Fokova objeven r. 1906 nápis: „L. Naevius... inus pr." Je patrno, že na toto místo náležela deska s reliefem Mettia Kurtia, na jejíž druhé straně se tento nápis úplněji zachoval (v. výše). Zde opatřil mramorovým zábradlím své tribunal jmenovaný praetor, který žil asi v době Augustově. Na blízku nápisu je na foru místo původně nedlážděné a teprve ke konci starověku nebo ve středověku hrubou dlažbou opatřené. Snad zde stály fík, oliva a réva, které podle svědectví Pliniova (N. h. XV 78) rostly „in medio foro", náhodou tam byvše vsazeny (Huelsen Forum², Nachtrag str. 17 nn.).

Opouštíme-li forum na jeho jihovýchodním cípu, přicházíme k místu, kde stával *arcus Augusti*. Byl císaři věnován, když mu parthský král Fraates dobrovolně vrátil vojenská signa, Krassově armádě kdysi vzatá. O jeho zřízení zmiňuje se Dio (LIV 8) neudávaje místa, kde byl oblouk postaven. O tom poučuje nás jenom veronské scholion k Vergiliovi (p. 98): „Parthosque reposcere signa. Huius facti nicae repraesentantur in arcu, qui est iuxta aedem divi Iulii." Kromě toho zachovalo se vyobrazení trojbranného oblouku s kvadrigou na vrcholu na minci císaře Augusta (Cohen² Aug. 82); k vyobrazení je přidán nápis „civib. et sign. milit. a Part. recuper". R. 1888 vykopal O. Richter základy oblouku na jižní straně chrámu Caesarova. Oblouk stál na místě tak těsném, že jeho jižní brána byla již proti stylobatu chrámu Kastorova.[1])

[1]) O. Richter předpokládal, že ještě jeden vítězný oblouk Augustův stál na druhé (severní) straně chrámu Caesarova, podle toho zhotoven re-

Někde na východní straně republikánského fora leželo *puteal Scribonii Libonis.* Byla to podle vší pravděpodobnosti zase obrubeň, ohraničující místo zasažené bleskem.[1]) Blízko něho pobývali peněžníci a lichváři (Schol. ad Persium IV 39). Horatiovi je „forum putealque Libonis" (Epist. I 19, 8) místo pro střízlivé, praktické zaměstnání, vzdálené vší poesie (srov. Ovid. Rem. am. 561). Zachovaná mince (Cohen-Babelon, Scribonia č. 8, 9) s nápisem „puteal Scribon. Libo" ukazuje vyobrazení podstavce, zdobeného lyrami a vavřínovými listy. Osobnost tohoto Libona je neznáma. O místě, kde stálo puteal, mluví vzpomenuté scholion k Persiovi (IV 49): „ad puteal Scribonis Licinii (čti Scribonii Libonis), quod est in *porticu Iulia* ad Fabianum arcum, foeneratores consistere solebant". Oblouk Fabiův, jak bude vyloženo dále, byl východním vchodem na forum, ale „porticus Iulia" je výraz pochybený a záhadný. Snad se jím mělo naznačiti sloupení chrámu Divi Iulii.

Chrámem Caesarovým a Augustovým obloukem bylo forum na východní straně uzavřeno; ale před vystavěním těchto budov sahalo dále k východu a k jeho budovám náležela také regia a kulatý chrámek Vestin.

Regia bývala podle historické tradice římské sídlem krále Numy (Ovid. F. VI 267, Trist. III 1, 29), pak za republiky příbytek a úřední místnost velekněžova. Starodávné obřady a posvátnosti byly s ní spojeny. Bylo v ní *sacrarium Martis,* kde byly uloženy štíty ancilia a Martova kopí. Samočinné pohnutí těchto kopí uvádí se mezi prodigii (Gellius IV 6, Obsequens 96, 104, 107, 110). Podle Varrona (l. l. VI 21) měla tam svou svatyni *Ops Consivia,* které bylo obětováno po žních 25. srpna. Každého roku, když se na poli Martově v říjnu vykonaly koňské dostihy, byl obětován pravý kůň vítězné dvojspřeže bohu Martovi a jeho uťatý ocas byl s takovou rychlostí donesen do regie, aby krůpěje krve z něho kapaly tam na ohniště (Festus 178). O hlavu obětovaného koně sváděli zápas obyvatelé Subury a Sacrae viae; jestliže tito zvítězili, přibíjeli ji na regii. Budova ta několikráte vyhořela (Liv.

---

konstrukční obrázek na str. 44 jeho Topograf. 2 vyd. — Mínění to se po bližším ohledání místa nepotvrdilo a autor sám je odvolává na str. 360 n. téže knihy.

[1]) Tak vysvítá ze slov Festových 333, ačkoli jsou zachována s velikými mezerami. Citát s doplněním podává Jordan I 2, 403, p. 121. Poněkud jinak doplnil jej Piganiol, Les origines du forum, Mélanges 1908.

XXVI 27).[1]) Přestavěna byla s nádherou od Cn. Domitia Kalvina, r. 39 př. Kr. nákladem válečné kořisti v Hispanii dobyté a okrášlena sochami, které si Domitius od Oktaviana vypůjčil, ale už nevrátil (Dio XLVIII 42). Před budovou postaveny dvě z bronzových soch, jež kdysi podpíraly polní stan Alexandra Velikého (Plin. N. h. XXXIV 48).

Dio Kassius zaznamenal (LIV 27), že Augustus stav se veleknězem nepřijal za obydlí „obecního domu", nýbrž bydlel dále v svém vlastním a dům regis sacrificuli (*τοῦ βασιλέως τῶν ἱερῶν*) daroval pannám vestálským, s nimiž ten dům sousedil. V tom udání je omyl historikův: dům regis sacrificuli nesousedil s obydlím panen vestálských, nýbrž byl in summa Sacra via, jak bude vysvětleno níže.[2]) Ale dům k obydlí vestálek přidaný byla část regie, kde až do Augusta bydlíval pontifex maximus. Avšak ta část budovy, která byla úřadovnou veleknězovou a místem náboženských úkonů, zůstala i dále věnována svému účelu. O tom svědčí poznámka Plinia Ml. (ep. IV 11, 6), že Domitian v své libovůli svolal schůzi pontifiků do své villy *místo* do regie. — Budova Domitia Kalvina byla zničena požárem Neronovým (Tac. ann. XV 41) a ovšem znovu vystavěna.

Pontifex maximus, jenž v regii bydlil a úřadoval, vedl v nejstarší době záznamy dějin, a proto se přirozeně soudí, že na stěnách regie byly vyryty seznamy konsulů a triumfátorů (*fasti consulares, f. triumphales*), jichžto značné zlomky nalezeny r. 1546 mezi chrámem Kastorovým a chrámem Faustininým. Jsou vyryty nikoliv na deskách, nýbrž na silných mramorových kamenech, které skládaly zeď budovy. Z formy těchto kamenů a ze souvislosti seznamů vykombinováno (CIL I², p. 2 nn), že budova měla zdi ozdobené pilastry, že seznamy konsulů byly psány ve dvojitých sloupcích na západní a jižní straně regie (neboť jen tyto dvě strany byly obráceny do ulice, druhé dvě do dvora), seznamy triumfátorů pak na pilastrech jižní strany. Výška mramorových stěn až po vlys odhaduje se na 4·60 *m*.

O místě, kde nutno hledati regii, nemůže býti pochybnosti. Víme z Appiana (bell. c. II 93), že mrtvola Caesarova byla spálena

[1]) O jednom požáru praví Obsequens (78): Vasto incendio Romae cum regia quoque ureretur, sacrarium et ex duabus altera laurus ex mediis ignibus inviolata extiterunt.

[2]) Omyl Dionův vyložil jasně Becker, Top. str. 228.

před regií (*ἔνθα τὸ πάλαι Ῥωμαίοις ἐστὶ βασίλειον*) a na témž místě vystavěn pak Caesarův chrám (Dio XLVII 18). Jsou tedy nepatrné ty stavební zbytky, jež se spatřují na východ za chrámem Caesarovým, pozůstatky regie. Jsou to skoro jenom základy. Z nich poznáváme síň rozměrů 13·57 × 5·90 *m*, se zbytky šedé, mramorové podlahy. Uprostřed je kruhovitá, tufová base, kterou lze vyložiti za bývalou svatyni Martovu. Na východ následovaly ještě dvě menší síně a mezi nimi zachován práh bývalých dveří. Na jednom místě severní strany této nevelké budovy zachovalo se pět řad mramorových kamenů na sobě. Jsou 56 *cm* vysoké, 42—46 *cm* široké. K budově na severu přiléhá dvůr se třemi studnami. V největší z nich nalezeny zbytky dubové psací tabulky, 68 kostěných pisadel a na kusu travertinu nápis (r)*egia*. Na severozápadním konci nalezen zazděný kus mramoru s nápisem, jehož prvá část byla objevena již v XVI. stol. (CIL VI 900, Dessau 4970). Celek zní: (*In*) *honorem domus Augustae kalatores pontificum et flaminum*. Kalatores — úřední sluhové kněží — měli snad v okolí regie svou scholu, s níž mohla souviseti tato dedikace. Kromě seznamu konsulů byly někde upraveny také seznamy *augurů*, a části těchto nápisů otištěny v CIL VI 1976, 32318.

Chrámek Vestin (*aedes Vestae*) náleží mezi nejstarší budovy římské. Starověké zprávy připisují jeho založení králi Numovi (Liv. I 20, Dionys. Hal. II 66, Plut. Numa 11) a Ovidius uvádí za dobu jeho založení rok 40 po zal. Říma (F. VI 257). Chrámek byl *aedes*, ale nikoliv templum, ježto nebyl od augurů podle světových stran vyměřen.[1]) Jeho místo bylo v sousedství chrámu Kastorova (Martiál I 70, 3), „in radicibus Palatii finibusque Romani fori" (Servius ad Aen. VIII 363). Budova byla okrouhlá jako pravěké chatrče středoitalské, a choval se v ní věčně planoucí oheň, opatrovaný pannami vestálskými. Sochy ve svatyni nebylo, ale chovaly se tam tajné posvátnosti (Dionysius II 66 pokládá za všetečné po nich pátrati), jmenovitě s nebe spadlé *palladium*.[2]) Historikové vypravují o požárech, kterými byl chrám zničen. Nejprve bylo to po první válce punské, kdy palladium z hořícího chrámu zachránil pontifex maximus L. Caecilius Metellus (Dionysius l. c., Livius perioch.

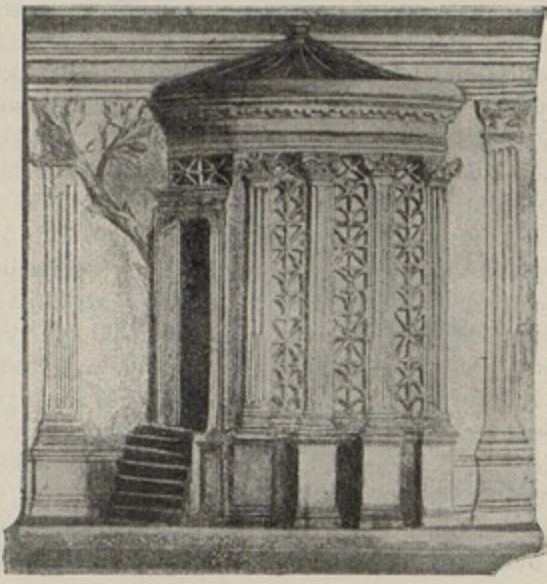
---

[1]) Gellius XIV 7: Inter quae id quoque scriptum reliquit (Varro) non omnes aedes sacras templa esse, ne aedem quidem Vestae.

[2]) Ovid Tr. III 1, 29: Hic locus est Vestae, qui Pallada servat et ignem.

19). Podle Plinia (H. n. VII 141) sám při tom přišel o zrak. Pak zničen chrám Vestin požárem Neronovým (Tac. ann. XV 41) a po třetí za Kommoda r. 191 po Kr., kdy panny vestálské unášely z něho palladium, takže bylo po prvé veřejně spatřeno (Herodian I 14, 4).

Chrámek je vyobrazen na minci Augustově, Titově, Vespasianově, Domitianově a Julie Domny, manželky Septimia Severa (Ruggiero, Il foro tav. 5, 6, 7, 8; Huelsen Forum² 177). Zajíma-



Obr. 40. Florentský relief. (Dle Huelsena, For. rom.)

vější je relief ve florentských Uffiziích. Představuje okrouhlý chrámek, bezpochyby Vestin, na vysokém stylobatu. Sloupy nespočívají na kruhu stylobatu, nýbrž na pilastrech k němu přiléhajících. Interkolumnia jsou uzavřena ozdobnou mřížkou, sahající od podlahy až k hlavici sloupů. Před vchodem je šest stupňů v šířce jednoho interkolumnia (Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz, str. 98. – Huelsen Forum² 176).[1] Při výkopech r. 1872, 1882

[1]) B. Peruzzi zachoval nákres (v Uffiziích 478 A) jiného reliefu, nyní ztraceného, kde je taktéž znázorněn kulatý chrámek Vestin. Rozdíly mezi oběma obrazy se vysvětlí tím, že se chrám během dob přestavoval a měnil.

a 1901 nalezen a postupně důkladněji ohledán zděný základ tohoto chrámku. Spodnější jeho vrstva je kruh s průměrem 15 *m* a tloušťkou 2·17 *m* a skládá se z betonu, v němž jsou obsaženy kusy červeného tufu. Uprostřed této vrstvy je prázdná dutina čtverečného půdorysu. Na spodní vrstvě je substrukce z tufových přitesaných kamenů a z betonu, 69 *cm* vysoká. Dutina uprostřed celé substrukce se vykládá za místo, kam býval z oltáře ukládán popel. Jednou za rok, 15. června, vyvážel se odtud do jámy na klivu kapitolském, a tento den je označen v kalendářích literami q. s. d. f. (= quando stercus delatum fas). Vrchní substrukci tufovou pokládá Boni za dílo doby Flaviovců, poněvadž se svou konstrukcí podobá jiným stavbám náležejícím téže době. Nad ní jsou zbytky zděné vrstvy z tufu a z cihel, pak tenká vrstva z úlomků mramorových a konečně stopy nejpozdější konstrukce. Z architektonických ozdob, sloupů, říms, bylo nalezeno tolik kusů, že je možno představiti si skoro úplně konstrukci celé budovy. Tyto kusy byly nalezeny opodál zazděny ve středověké zdi, pocházející asi ze VII.—VIII. stol. po Kr. Byl tedy chrámek v té době již rozrušen. Hlavice sloupů, kterých nalezeno sedm, jsou 60 *cm* vysoké, korintské; sloupy měly průměr 0·51 *m*, jejich výšku lze odhadnouti na 4·45 *m*. Násloupí, vysoké 34 *cm*, bylo složeno ze tří pásem oddělených perlovcem, vlys, zvýši 32 *cm*, ozdoben reliefy obětního nářadí. Z jednoho kamene jsou vytesány římsa (vysoká 50 *cm*), strop peristylu a vrchní kámen celly. Sloupů bylo — podle zaokrouhlenosti zachovaných kusů římsy — dvacet. Mezi sloupy a zdí celly byla úzká chodba, interkolumnia byla vyplněna kovovou mříží, na niž ukazují otvory ve dřících sloupů. Střecha podle Ovidiovy zprávy byla kovová.

Vyskytl se kdysi návrh, aby chrámek byl doplněn a rekonstruován,[2]) ale návrh neproveden, a navštěvovatel fora spatří tu jen původní, neforemné, pusté základy. Zdali by zamýšlená rekonstrukce byla správným počínáním, je velice pochybno.

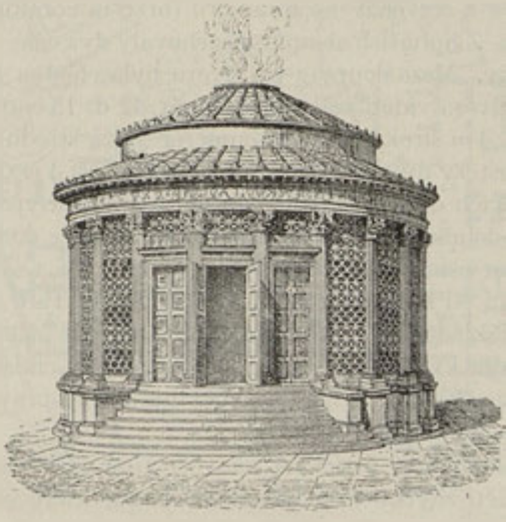
V nejbližším sousedství chrámku Vestina leží rozsáhlé *atrium Vestae*, obydlí panen vestálských, objevené výkopy v l. 1883—84

---

[2]) Cost. Maes, Vesta e le Vestali, Roma 1883, na str. 125 mluví dokonce o této myšlence, jako by už byla provedena. — Podrobný popis zříceniny podal G. Boni, Le recenti esplorazioni nel sacrario di Vesta (otisk z Not. sc. 1900). — Auer, Der Tempel d. Vesta u. d. Haus d. Vestalinen. Denkschriften d. k. Akad. d. Wissensch. Philos.-hist. Classe. Wien 1888.

a 1901. Středem celého obydlí je rozsáhlý dvůr, do něhož je vchod v severozápadním rohu. Nežli jím vejdeme, utkví naše oko po pravé straně na otevřené *kaplici, aedicula Vestae,* jejíž architráv byl znova sestaven a opřen dílem o původní, antický sloup, dílem o cihlový pilíř, jímž scházející druhý sloup nahrazen. Kaplice je 3·20 *m* široká, 2·30 hluboká. Na architrávu čte se nápis:

Senatus populusque romanus
pecunia publica faciendam curavit
(CIL VI 31578)



Obr. 41. Rekonstrukce chrámu Vestina.
(Podle Huelsena, For. rom., obr. 82.)

a jeho písmo ukazuje na II. stol. po Kr. Ačkoliv nápis neoznačuje božstvo, které bylo v kaplici uctíváno, předpokládá se, že na tomto místě mohla býti ctěna jenom Vesta a že její socha zde stála, kdežto v okrouhlém chrámku bohyně nebylo žádné sochy (Ovid. F. VI 295). Možná však, že tato aedicula byla obvyklou kaplicí tohoto viku a že k ní náležel nápis CIL VI 30960 (Dessau 3621), jenž nalezen daleko za městem u kostela S. Paolo fuori le mura. Z nápisu se dovídáme, že „*an...nius Pius- a L. Calpurnius Felix*“ r. 223 „*aediculam reg. VIII. vico Vestae... a solo pecunia sua restituer*

(unt)" a že aedicula ta byla věnována „*Laribus Aug. et* (*Genio im*)*p Caes*....“[1])

Hlavní část obydlí vestálek, které staré prameny označují jménem „*atrium* Vestae" (Ovid. F. VI 263, Gellius I 12, 9, Plinius epist. VII 19), je rozsáhlý dvůr, jejž na všech čtyřech stranách obkličují četné a rozmanité komnaty. Dvůr, jehož hlavní osa se o něco uchyluje od směru východo-západního a je rovnoběžná s Novou cestou, má tvar obdélníku 69 *m* dlouhého a 24 *m* širokého. Býval kdysi obklíčen jednopatrovým sloupením; sloupy přízemní byly z cipollinu, 50 *cm* silné a asi 3 *m* vysoké, sloupy prvního patra z červenavého mramoru (breccia corallina), o něco slabší a nižší. Z hořejších sloupů se zachovaly dva celé, z dolejších jenom úlomky. Mezi sloupy a zdí dvoru byla chodba 4 *m* široká. Na prostoře dvora viděti velký bassin (obr. 42 d) 13 *m* dlouhý, přes 1 *m* hluboký, 4 *m* široký. Leží nesouměrně blíže středu, v západní části celé prostory dvorní. Menší dvě nádržky, asi 4 *m* dlouhé, jsou při obou koncích dvora. Větší bassin byl později zasypán a přesně ve středu obdélníkové prostory zřízena konstrukce cihlových zdí, která má tvar osmiúhelníku s vepsaným kruhem a s paprskovitými příčkami od kruhu k rohům osmiúhelníka. Tato konstrukce mohla býti základem nějakého pavillonu, ale také snad jen cihlovým ohrazením květinových záhonů. Mezi jejími cihlami některé mají značky ze IV. stol. po Kr.; ale snad jimi jen vyspravena stavba pocházející z doby již dřívější.

Severní komnaty, ústící na nádvoří, jsou zachovány špatně. Je v nich viděti zbytky hypokausta a schodů, které vedly do někdejšího vyššího patra. Ke zdi, která tyto komnaty na severu společně ohraničuje, přiléhá s druhé strany osm krámů (z), jež, nemajíce souvislosti s vnitřkem domu, ústí na ulici, vedoucí severně podle budovy. V síni, která je severovýchodním rohem celého komplexu, objeven pod podlahou *oltář* sestrojený z obětního popelu, obložený štukem. Pochází patrně ze starší, republikánské doby, a byla vyslovena[2]) otázka, není-li to oltář *Aia Loquenta*, jehož varovný hlas, ozvavší se z háje Vestina, upozornil prý na blížící se Gally. Oltář stál podle Gellia XVI 17 „in infima Nova via". Cicero de divin. I 101, praví, že hlas byl slyšán „a luco Vestae, qui a Pa-

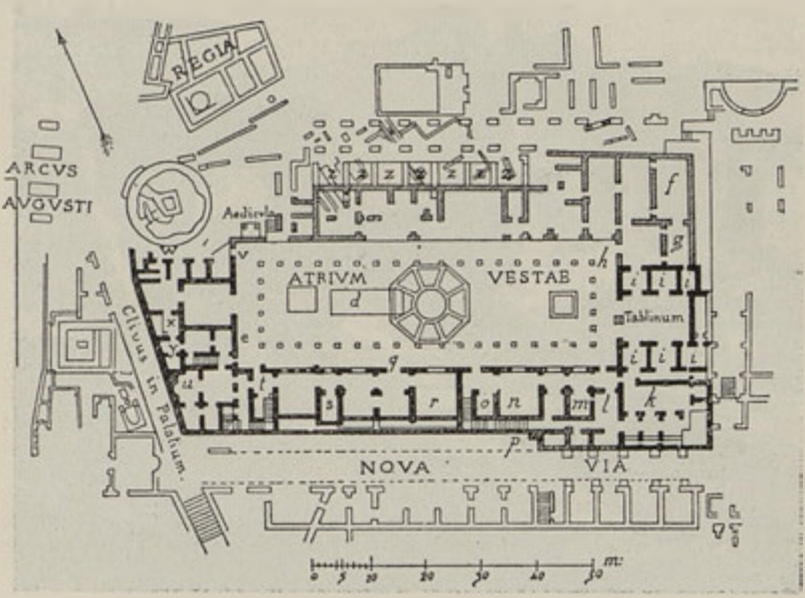
---

[1]) Srov. Lanciani, Ancient Rome 150. — Jordan Top. I 2, 297, p. 126.

[2]) Ve spise Van Demanové, o němž se zmíníme níže.

latii radice in Novam viam devexus est", a o poloze oltáře poznamenává: „ara enim Aio Loquenti, quam saeptam videmus, *exadversus* eum locum consecrata est". Podle toho by podobný výklad oltáře byl možný, třebas problematický.

Mezi *východními* komnatami význačná je síň jmenovaná od archaeologů *tablinum* nebo *exedra* (v. obr. 42), 9 *m* široká a 12 *m* dlouhá. Bývala sklenuta a vystupuje se do ní od záp. strany po



Obr. 42. Půdorys domu vestálek. (Podle Huelsenova Forum rom., obr. 86.)

čtyřech stupních. Na západní straně byla uzavřena sloupy a z těch dva, uražené, dosud stojí na svém místě. Pozoruhodno jest, že tato síň, ačkoliv je hlavní místností celého východního traktu, neleží svým středem proti středu nádvoří, nýbrž nesouměrně o něco více k jihu. K ní přiléhají na severní i jižní straně tři malé komnaty (i). spojené s ní dveřmi. Na opačné straně mají tyto komnaty (jichžto počet se shoduje s počtem vestálek) po jednom okně. Okna vedou do dvou větších místností (g, k), jež mají přístup z nádvoří. Snad to bývala původně *triklinia*, ale v pozdější době byla značně přeměněna. V jižním trikliniu (k) zřízena u východní

stěny vodní nádrž, 3·75 *m* dlouhá, 1·77 *m* široká, 0·60 *m* hluboká. Nad ní ve stěně viděti tři výklenky pro sochy, jiné dva ve stěnách pobočních. V severní části byl zřízen klenutý sklep. Z téže síně vedou schody vzhůru do výše položeného polopatra, v němž jsou tři malé komnaty.

Jižní komnaty přiléhají k Nové cestě, která na úrovni o celé patro vyšší vede za nimi. Jsou to místnosti během dob několikráte

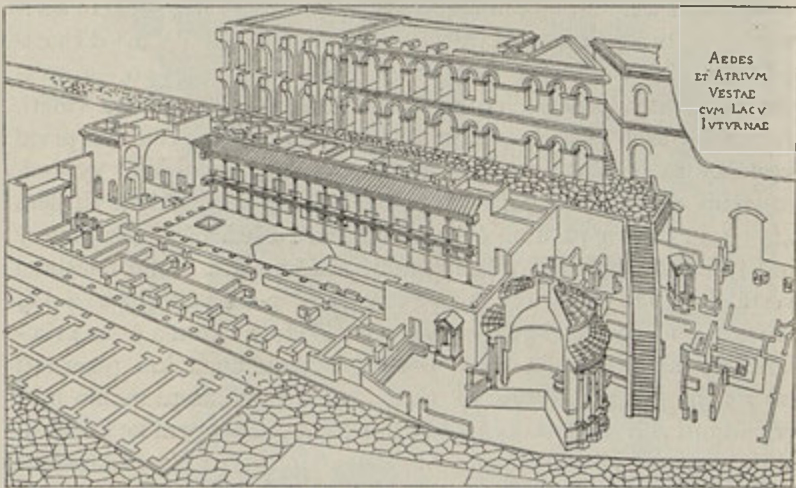


Obr. 43. Atrium Vestae. Komnata se starodávným oltářem. (E. van Deman, The atrium Vestae.)

přestavované; na několika místech přidána jim proti Nové cestě ještě jedna zeď, patrně na ochranu proti vlhkosti, která se se svahu do zdí táhla. Většina těchto komnat neústí přímo do nádvoří, nýbrž na chodbu, z níž se vychází do dvora. Z místností v této řadě jedna (plán l) obsahuje plotnu, jiná, sousední, mlýn (m); zde byla tedy hospodářská část obydlí. V některých komnatách položena v pozdější době nová podlaha na spodní, starší. Jen skrovné kusy pomalovaného štuku jsou místy zachovány jako zbytek pěkné úpravy těchto síní. Asi uprostřed tohoto jižního traktu jsou schody, které se rozvětvují na dvě ramena a vedou do vyššího

patra. Z tohoto patra je zachováno málo; některé z jeho komnat měly úkol lázní. Ale i v něm jsou stopy schodů, které ukazují, že tu bývalo ještě patro druhé.

Západní trakt budovy má tři komnaty, které jsou přístupny vchodem od chrámku Vestina. K nim se připojuje k jihu řada místností (x, y), v kterých je zbytek plotny a veliká nádržka vodní. Zde se nalezlo několik amfor a jiných nádob, v jedné kus zuhelnatělého pečiva. Soudí se, že tato partie domu, poněvadž je chrámu



Obr. 44. Průřez domem vestálek. (Podle Huelsenova Forum rom., obr. 84.)

nejbližší, sloužila přípravám bohoslužebným. Pozoruhodná je dále k jihu (u) síň s apsidou a výklenky pro sochy, která se tímto zařízením podobá svatyni. Hned vedle ní jsou schody, které ji činí přístupnou z mimojdoucího klivu palatinského. Byla vyslovena domněnka, že tato svatyně, ačkoliv je pojata ve společnou ohradu atria Vesty, nenáleží kultu této bohyně, nýbrž že v ní se nám zachovalo ono s a c e l l u m L a r u m, které jmenuje Tacitus (Ann. XII 24) v svém známém popise linie pomeriové.

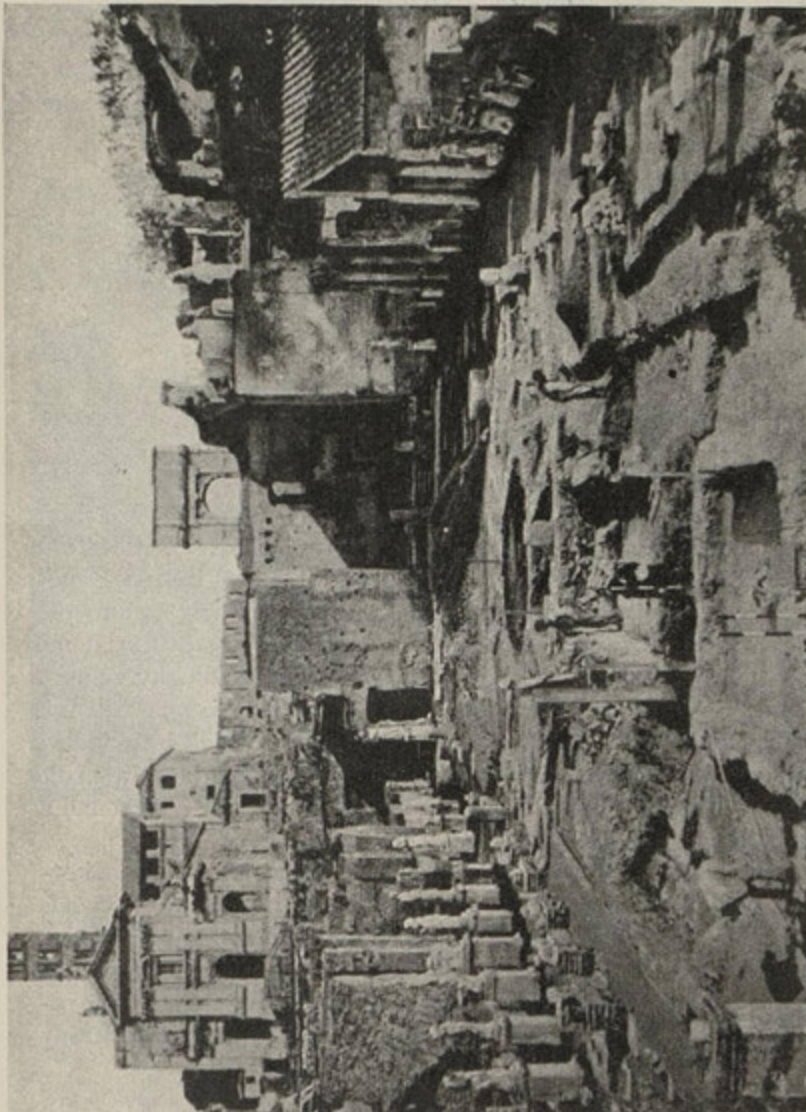
V nádvoří atria stávala na podstavcích řada soch, které představeným sboru vestálek (virgo Vestalis maxima) věnovali jejich přátelé a ctitelé. Několik podstavců s čestnými nápisy bylo nalezeno již v XV. stol. (v. CIL VI 2131 nn). R. 1883 nalezeny tři

base zazděné ve středověkém domku, postaveném v západní části atria, a několik jich leželo dále na hromadě spolu se sochami rozbitými, přichystanými pro vápennou pec. Z nápisů poznáváme několik těchto náčelnic posvátné družiny. Z nich nejstarší je Praetextata, Crassi filia, bezpochyby dcera konsula r. 64 po Kr. a jeho manželky Praetextaty (Tacit. h. IV 42); ostatní (Numisia Maximilla, Terentia Flavola, Flavia Publicia, Coelia Claudiana) jsou z III. a IV. stol. Některé z nich je věnováno čestných nápisů několik. V těchto nápisech[1]) velebí se nejkrásnějšími slovy zbožnost abatyše: s a n c t i s s i m a e, r e l i g i o s i s s i m a e, p i i s s i m a e se tu opakuje, chválí se e g r e g i a m o r u m d i s c i p l i n a, i n s a c r i s p e r i t i s s i m a o p e r a t i o, a uvádějí se příčiny, proč socha věnována. Z těchto odůvodnění viděti, že mnoho osob různého stavu děkovalo vlivu a přímluvě první vestálky za dosažení různých úřadů. Sochař, jenž sochu vytesal, označuje se ve dvou nápisech (2137, 32413) jako stálým titulem „f i c t o r v i r g i n u m V e s t a l i u m“. Mezi nápisy zajímavý je VI 32422. Pontifikové jím věnují r. 364 po Kr. sochu náčelnici vestálek o b m e r i t u m c a s t i t a t i s, p u d i c i t i a e a d q. i n s a c r i s r e l i g i o n i b u s q u e d o c t r i n a e m i r a b i l i s ; ale její jméno bylo později vydlabáno, takže rozeznati lze z něho jen začáteční C. Příčinou tohoto vyhlazení mohlo býti odpadnutí slavené kněžky od kultu bohů a přestoupení ke křesťanství. V naznačené době je podobný případ možný, a víme z křesťanského básníka Aurelia Prudentia (Peri stefanon II 528), že se takováto událost skutečně přihodila.

Sochy samy jsou více méně zkomoleny a nelze žádnou z nich spojiti s určitým nápisem a jménem, ježto nalezeny proházeny a odděleny od svých podstavců. Některé z nich dosud v atriu stojí, jiné jsou umístěny v museu delle terme. Vedle soch vestálek nalezena tu také socha muže oděného togou. Huelsen (Forum 168) pokládá ji za sochu některého císaře, G. Anti za Numu Pompilia (B. c. 1919, Una statua di Numa). Lanciani soudil (Ancient Rome 169), že se nám tu zachovala podobizna Vettia Agoria Praetextata. Nasvědčují tomu tyto důkazy. Na Esquilinu nalezen r. 1591 v okolí paláce Brancacio-Field tento nápis (VI 2145, Dessau 1261):

---

[1]) CIL VI 32419 nn., Dessau 4924 nn.



Obr. 45. Atrium Vestae. Pohled směrem k východu. (Podle fotogr.)

Coeliae Concordiae Virgini
Vestali Maximae Fabia Pau-
lina C. f. statuam facien-
dam colocandamque
curavit cum propter
egregiam eius pudici-
tiam insignemque
circa cultum divinum
sanctitatem, tum quod
haec prior eius viro
Vettio Agorio Praetexta
to v. c. omnia singulari
dignoque etiam ab huius
modi virginibus et sa-
cerdotibus coli statu-
am conlocarat.

V nápise je dotvrzeno, že náčelnice panen vestálských Coelia Konkordia postavila čestnou sochu Praetextatovi, a jeho choť, splácejíc prokázanou čest, postavila sochu Coelii Konkordii. Tato poslední socha stála v domě Praetextatově, který byl na Esquilinu. Kde stála čestná socha Praetextatova? Nápis o tom nic nepraví.[1]) Bylo sice zvykem takovéto čestné sochy stavěti v domě muže jimi oslaveného, ale, jako socha vzpomenuté vestálky v tomto případě postavena výjimkou v domě toho, jenž ji věnoval, tak mohla i jeho socha státi v domě vestálek. Byl to, jak jsme viděli, horlivý podporovatel hynoucího již kultu starých bohů a podle slov citovaného nápisu „hoden, aby jej ctily i tak bezúhonné a svaté panny a kněžky".

Řád vestálek byl zrušen r. 382 odnětím státní podpory a konfiskací statků kněžských, ale širé a ozdobné jeho atrium bylo i dále obydleno, patrně urozenými a zámožnými obyvateli. Jeden z nich uschoval tam ku konci V. stol. v době asi hrozícího nebezpečí válečného bohatý poklad 397 zlatých mincí. Byly ukryty pod podlahou úzké chodby za jednou ze síní jižního traktu a tam nalezeny

---

[1]) Lanciani, Ancient Rome 169, cituje uvedený nápis ve volném překladu anglickém, přidává do něho nesprávné určení: „to whom they (= Vestales) have dedicated a statue in *their own convent*". O té věci v. i Symmachi epist. 2, 36.

r. 1899. Většina mincí je ražena za císaře Anthemia (467—472). Jiný poklad v atriu nalezený byl tam uložen ve středověku v severozápadní části dvora, v domě středověkého původu. Tam pod cihlovou podlahou objevena r. 1883 hliněná nádoba s 835 mincemi, skoro vesměs ražby anglických králů z konce IX. a z první polovice X. stol. Byl to svatopetrský halíř od Britů do Říma poslaný.



Obr. 46. Atrium Vestae. Pohled směrem k západu. (Podle fotogr.)

S ním ležela stříbrná sponka označená nápisem *Domno Marino papa*. Zdá se, že za papeže Marina II. (942—946) bydlil v tomto domě úředník papežův.

Atrium Vestae přečkalo tedy i několik století středověkých, ale stalo se konečně přece předmětem úmyslného, vandalského ničení a zřízena v něm, jak bylo uvedeno, vápenná pec. Zasypané jeho trosky byly přikryty v západní části kostelíkem St. Maria Liberatrice. Od prvních let našeho století leží rozsáhlé zříceniny celé stavby odhaleny a je na nich patrno, že jsou dílem několi-

kerého přestavování a rozšiřování. Nejpečlivější studii těchto konstrukcí podala až dosud Esther Boise van Deman ve spise The Atrium Vestae (Washington 1909), objasněném mnohými plány a fotografiemi.[1]) Spisovatelka, jež si osvojila studiem starořímských staveb různého data důkladnou znalost různých slohů a konstrukcí, podává takovouto historii atria.

1. Nejstarší atrium pocházelo z dob republikánských, ne-li královských, mělo zdi sestrojené z tufových kamenů a bylo několikráte, jak ukazují různé druhy tufů, opravováno. Jeho zbytky viděti jako spodní vrstvy 1 metr hluboko pod úrovní pozdějšího dvora v severozápadním jeho konci. Tyto zdi, zbylé z nejstarší stavby, mají směr zcela jiný než ostatní zachovalá stavba; jejich orientace je táž jako orientace regie.

2. Tato spodní budova byla zničena Neronovým požárem. Zřízena budova nová s širým dvorem, jenž založen rovnoběžně s ulicí Nova via a s ulicí, jež se u regie odděluje od Svaté cesty. Nová budova stavěna ve vyšší úrovni. Na východ od nově založeného dvora zbyl ještě *lucus Vestae,* ale zasypán starodávný oltář z doby republikánské. Rozměry dvora Neronem zřízeného byly asi 45·5×21 *m.* Vchod byl tenkráte na straně severní, mezi krámy, které na severu tuto stavbu lemovaly. Na této straně dvora bylo asi devět komnat 11 *m* dlouhých, 4·15—4·85 *m* širokých. Mezi jižními komnatami byla jedna široká, již možno nazvati *tablinum* (mezi *r* a *s*). Na východě proti háji byla ojedinělá komnata, která v pozdějších dobách zbořena. Není nikde stopy schodů nebo vyššího patra, ale možná, že již tehdá vyšší patro bylo, neboť zdi jsou značně silné (79—89 *cm*). Neronova stavba byla zdobena vzácnými druhy mramorů; při přestavbách následujících let použilo se rozbitých kusů jejich v betonovém jádru zdiva.

3. Za doby Flaviovců byla stavba poškozena požárem, jmenovitě v své západní části, a byla potom přestavěna. Konstrukce zdí této doby se velmi zřetelně liší od zdiva doby Neronovy. Dvůr byl o něco rozšířen tím, že jeho severní zeď ustoupila zpět a v atrium pojata také část plochy, která náležela k ohradě chrámku Vestina. Ve dvoře zařízeno *sloupení* jednopatrové, uprostřed nádržka vodní

---

[1]) Kromě toho srov.: Lanciani Not. sc. 1883, 371 n.; Auer, Der Tempel der Vesta u. d. Haus d. Vestalinen, Denkschriften d. K. Akademie, philolog.-hist. Classe, Wien 1888; Huelsen, R. M. 1902, 90.

k účelům domácího hospodářství. Severní vchod zazděn a hlavní vchod byl zřízen na severozápadě proti regii (c). Vedle tohoto vchodu byly o něco více k západu ještě jiné dveře, jež později zastavěny *aedikulou.* Z této doby pocházejí komnaty západního traktu, určené přípravám kultu a bohoslužby, jako na př. k připravování *molae salsae,* mouky smíšené se solí, jež se sypala na hlavy obětních zvířat. Také síň (u) s apsidou („lararium“) pochází z této stavební periody. V některých komnatách zařízena hypokausta, a také zbytky schodišť pocházejí z této doby. Mnohé mince císařů z rodu Flaviova ukazují obraz chrámku Vestina (Cohen, Vespasian 577—581, Titus 347—351, Domitian 613—616) a jsou dokladem, že tito panovníci věnovali péči stavbě nebo opravě Vestina chrámu; přestavba atria za jejich doby je tedy pravděpodobna.

4. Dalšího rozšíření dostalo se budově za Hadriana. V té době vystavěna *exedra* (*tablinum*) a síně s ní souvisící (i). Tato nová část stavby, ač je zahrnuta s ostatním domem společnou obvodní zdí, byla přece od něho oddělena hájem nebo zahradou. Proto nebylo patrno, že střední osa exedry není prodloužením podélné osy dvora (peristylu). Do tablina z doby Neronovy vestavěny tři menší komnaty. Tyto nové konstrukce ukazují úplnou shodu se známými stavbami doby Hadrianovy, a mincemi je dotvrzeno, že Hadrian a jeho choť věnovali pozornost a péči chrámu Vestinu (Cohen, Hadrian 1450, Sabina 64—68, 78—87).

5. Ještě *za Antoninů* byla východní část domu, kterou založil Hadrian, rozšířena tím, že obě křídla podle exedry na severu i na jihu doplněna dalšími komnatami. Vyšší patra v této části byla dílem nově zřízena, dílem přestavěna. Zdivo vzniklé v této době se zřetelně odlišuje ode zdiva doby Hadrianovy. Na mincích se vyskytuje obraz chrámku Vestina po Hadrianovi často a podle jejich svědectví pokládá se Lucilla, manželka L. Vera, za obnovitelku chrámu Vestina.

6. Po velkém požáru za Kommoda r. 191 po Kr. bylo nutno atrium znovu opraviti, a to se stalo za *Septimia Severa.* V té době teprve dostal peristyl tu podobu, v jaké jej vidíme nyní. Zahrada (bývalý lucus Vestae) zrušena, její půda snížena, aby se srovnala s dvorem, a sloupení rozšířeno na východ. Tímto prodloužením octlo se impluvium mimo střed dvora; bylo proto zasypáno a místo

něho zřízena dvě menší impluvia na obou koncích. Uprostřed sestrojen buď v téže době nebo až po Diokletianovi cihlový osmiúhelník. Chrámek Vestin je vyobrazen na mincích Julie Domny, manželky Severovy (Cohen, Julia Domna č. 232–244), a jejím podnikem je snad i přestavba atria.[1])

---

[1]) O foru římském v. Jos. Wünsch, Forum (Lumír 1879).

III.

Fora císařská.

Severní okolí fora. Z fora k severu vycházela pod svahem Kapitolia ulice, jejížto antická dlažba leží nehluboko pode dnešní ulicí *v. Marforio* a která bezpochyby již ve starověku slula *clivus argentarius,* ačkoliv doklad tohoto názvu je teprve středověký (Mirabilia). Snad dostal clivus toto jméno od basiliky řečené *argentaria,* kterou jmenuje Notitia v VIII. okresu a která jinak není známa. Mezi Caesarovou kurií a basilikou Aemiliovou vycházela ulice *Argiletum,* jež stoupala do hustě obydlené Subury, rozložené na svahu Quirinálu, Viminálu a Esquilinu.

V sousedství fora na severu ležely také trh rybí a lahůdkářský (forum *piscatorium,* f. *cupedinis*). Trh rybí je jmenován u Livia (XXVI 27, XL 51). O obojím mluví Varro (l. l. V 145), f. cupedinis klade „ad Corneta", což bylo v sousedství Svaté cesty (Varro, l. l. V 152), a dokládá, že všechna různá tržiště potravin byla později sloučena v jedno místo, nazvané *macellum.* Upomínku na toto macellum zachoval snad někdejší kostel S. Maria in macello martyrum, který stával v okolí sv. Kosmy a Damiana, a v těch končinách je můžeme umístiti. Bylo asi zrušeno při založení for císařských, a *macellum Liviae,* v jiné části města, převzalo jeho úlohu.[1])

Před válkou občanskou obíral se Caesar plánem, rozšířiti forum římské k severu, a toto rozšíření zamýšleno až po *atrium Libertatis* (Cic. ad Att. IV 16). Neznáme přesně polohy této budovy. Byla patrně rozsáhlá,[2]) takže se tam mohl umístiti i oddíl

---

[1]) V L. Tocco v B. d. i. 1867, str. 408; Jordan, Hermes XV, str. 119 — id., Top. I 3. 430 nn.

[2]) Servius ad Aen. I 736: Alii atria magnas aedes et capacissimas dicta tradunt, unde atria Licinia et atrium Libertatis.

vojska (Tacitus, h. I 31). Hlavním jejím určením bylo sloužiti censorům za archiv a úřadovnu (Liv. XLIII 16). Vedle toho se dovídáme, že tam byli vězněni rukojmí za druhé války punské (Liv. XXV 7) a mučeni otroci k soudnímu vyšetřování (Cicero, pro Mil. 59). Budova obnovena a rozšířena r. 194 před Kr. (Liv. XXXIV 44, sr. Festus 241), pak nádherně přestavěna Asiniem Pollionem (Sueton. Okt. 29), který tam zřídil první veřejnou knihovnu římskou.[1])

Jméno „Libertatis" čte se na plánu Severově ve východní apsidě Trajanovy basiliky. Možno tedy, že basilika zaujala místo dřívějšího atria a atrium do ní pojato jako část nové budovy; ale také bylo by lze vysvětliti si tento název v části basiliky odtud, že tam prohlašováni otroci svobodnými.

V kostele sv. Martiny na foru byly nalezeny neúplné nápisy (CIL VI 470, 1794), které dosvědčují opravu nějaké budovy „Libertatis" v době neznámé a pak v době Theodorichově. Je jisto, že jméno „Libertas" náleželo později také jedné části kurie (R. M. III 208; B. c. 1889, Miscellanea 27); a Kassiodorus mluvě o budově senátu užívá výrazu atrium (penetralia, aula) Libertatis.

Forum Caesaris nebo *f. Iulium* zasvětil diktátor Caesar, ač ještě nehotové, r. 46 př. Kr. (Dio XLIII 22). Vyvlastnění půdy ke zřízení tohoto náměstí stálo samo sto milionů sestercií (Plin. H. n. XXXVI 103) a náměstí stalo se nádhernějším než staré forum, jež bylo od té doby nazýváno *magnum*. Hlavní budovou jeho byl *chrám Veneris Genetricis*, zaslíbený před bitvou u Farsalu. Venuše byla vlivem legendy o Aeneovi ctěna v Římě ve smyslu zcela jiném než řecká Afrodite: stala se vážnou pramateří národa římského a jmenovitě rodu Juliova. Chrám byl mramorový, pyknostyl (Ovid. Ars am. I 81; Vitruv. III, 2, 2) a byl zasvěcen dne 26. září. Sochu bohyně zhotovil Arkesilas (Plin. XXXV 156); vedle ní stála pozlacená socha Kleopatřina (Dio LI 22, Appian b. c. II 102).

---

[1]) Isidor, Orig. 6, 3: Primum autem Romae bibliothecas publicavit Asinius Pollio graecas simul et latinas, additis auctorum imaginibus in atrio, quod de manubiis magnificentissimum instruxerat. Srov. Ovid. Tr. III 1, 71. Schanz, Röm. Lit. II 18 klade tuto knihovnu na Aventin do *chrámu* Libertatis. Ale Isidor i Ovidius užívají výrazu „atria", a je přirozeno mysliti na ono atrium Libertatis, jež Pollio podle Suetonia (l. c.) přestavěl. — Za archiv censorů kromě této budovy sloužila také aedes Nympharum (Cicero pro Mil. 73, pro Caelio 78, paradoxa IV 31).

K ozdobě budovy náležely slavné obrazy Timomachovy (Medea, Aias), sbírky drahých kamenů a pancíř zhotovený z perel (Plin. N. h. VII 126, IX 116, XXXV 136, XXXVII 11). Před chrámem stála jezdecká socha Caesarova; kůň byl vypodobením vlastního koně Caesarova, jenž se vyznačoval kopytem jako v prsty rozděleným (Sueton. Caes. 61, Plin. N. h. VIII 155). Kromě toho byla na foru fontána, jejížto „vytryskující voda bičovala vzduch" a která byla ozdobena sochami nymf Appiad, zhotovenými od Stefana a věnovanými od Asinia Polliona (Ovid. Ars a. I 74 nn.; Plin. N. h. XXXVI 33). Appian (b. c. II 102) výslovně podotýká, že forum nově založené nemělo sloužiti účelům obchodním, nýbrž „jako u Peršanů hledání a učení se spravedlnosti", t. j. konání soudů; na to určení fora naráží svými verši též Ovidius (Ars am. II 74 nn., III 451, Remed. 660). — Forum Iulium bylo dokončeno teprve Augustem (Dio XLV 6, Res. g. IV 20). Oheň zpustošil je za císaře Karina, a Diokletian je obnovil (Chronogr. a. 354).

Ze zbytků fora neviděti nyní nic. V XVI. stol. viděl architekt Palladio vykopávati při stavbě domu naproti chrámu Martis Ultoris, „v místě řečeném Pantano, které jest za Marforiem"[1]), kusy mramoru překrásně zpracovaného a zbytky chrámu s neobyčejně malými interkolumnii (Palladio, I quattro libri dell' architettura IV 31); poněvadž víme z Vitruvia, že chrám Venušin byl příkladem hustého sloupení, je patrno, že tyto vykopané zbytky náležely onomu chrámu. Kusy zdí s oblouky, které náležely k obvodu fora, jsou dosud skryty v domě č. 29 v ulici delle Marmorelle. Tato ulice a via Cremona procházejí plochu, kterou kdysi pokrývalo forum Iulium.

Dědic a nástupce Caesarův přidal k jeho foru nové *forum Augusti* s chrámem *Martis Ultoris*. Chrám tento byl zaslíben již v bitvě u Filipp, ale teprve po čtyřicíti letech dokončen a zasvěcen r. 2 před Kr. O něco dříve otevřeno forum samo, jehož potřeba se pociťovala pro příliš veliký nával soudních úkonů, takže dotavadní dvě fora nepostačovala. Náměstí i chrám zřízeny s velikou elegancí a Plinius je počítá mezi „nejkrásnější díla, která kdy svět viděl" (N. h. XXXVI 102). Augustus nemohl dáti foru žádané rozsáhlosti, nechtěje násilím nutiti soukromníky k odprodání

---

[1]) Marforiem nazývali ve středověku sochu ležícího Tibera, která bývala blíže kostela sv. Martiny a nyní stojí na Kapitoliu.

domů; nicméně bylo dosti rozsáhlé, že se na něm jednou mohly konati závody vozatajů a štvanice, když cirkus, ke hrám těm určený, byl zaplaven Tiberou (Dio LVI 27). Bylo ohrazeno vysokou zdí, která je mohla chrániti proti požárům. Část severovýchodní, stavěná z kvádrů peperinových a zdobená římsami travertinovými, je dosud zachována. Na severozápadě a jihovýchodě mělo po jedné apsidě, pilíři a sloupy oddělené, okrášlené výklenky, v nichž stály sochy. Augustus si umínil na svém foru oslaviti památku těch, kteří válečnými činy zvelebili Řím (Sueton. Okt. 31). Řada těchto reků začínala Aeneou, nesoucím Anchisa na plecích, obsahovala mythické praotce rodu Juliova, Romula, a z historických osob, pokud víme, Valeria Korva a Scipiona Aemiliana (Gellius IX 11, Plinius XXII 13). Sochy byly podle Dionovy zprávy (LV 10) bronzové, kdežto Script. h. aug. (XVIII 28) mluví o sochách mramorových; pod nimi byly desky s výpočtem slavných činů každého hrdiny. Z těchto tabulek byly nalezeny zlomky a otištěny v CIL I², pp. 186—202; B. c. 1889, str. 26 n.; 1890, str. 251 n.; R. M. 1889, str. 241; 1891, str. 99.

Mnoho jiných uměleckých památek krášlilo forum: socha Apollinova ze sloni, čtyři bronzové sochy, které kdysi podpíraly stan Alexandra Velikého, a v nějaké budově „nalevo od vchodu na forum“ (Servius ad Aen. I 294) dva obrazy Apollovy. Na jednom byl představen Kastor, Pollux, Viktorie a Alexander Vel., na druhém Alexander na vítězném voze a Bellona s rukama nazad spoutanýma. Na obou obrazech dal později Klaudius smazati tvář Alexandrovu a nahraditi ji Augustovou. S obou stran Martova chrámu byly vítězné oblouky: jeden věnovaný Drusovi, synu Tiberiovu, druhý Germanikovi, a zdobeny byly jejich sochami (Tacitus ann. II 64). Ke cti Augustově byla postavena na foru *quadriga*; pod ní bylo r. 2 zaznamenáno, že senát udělil císaři titul p a t e r p a t r i a e.

Chrám Martův měl dveře zdobené podobami zbraní barbarských národů (Ovid. F. V 559); v něm stála socha Martova a Venušina (Ovid. Tr. II 295) a snad i sochy některých císařů (Tacit. ann. XIII 8). Byl tam uložen meč Caesarův (Sueton. Vitell. 8); ale hlavní památností svatyně byly vojenské zástavy římské, ztracené kdysi v bitvě u Karrh (r. 53 př. Kr.) a r. 20 př. Kr. od Parthů Augustovi vrácené — dobrovolně sice a bez boje, ale přijaté přece za známku velikého triumfu (Ovid. F. V 545—548).

Císař učinil různá ustanovení, která měla nově založenému chrámu a foru dodávati pro vždycky velikého významu: zde měli synové císařské rodiny oblékati mužskou togu, odtud vypravovati se



Obr. 47. Forum Augusti a chrám Martis Ultoris. (Podle fotogr.)

místodržitelé do svých provincií, zde senát raditi se o povolení triumfů, triumfátor ukládati svůj věnec a žezlo, chovati se zástavy od nepřátel zpět dobyté. Censoři odstupující z úřadu měli tu zarážeti zlatý hřeb a čestný úkol strážce chrámového měly zastávati

osoby stavu senátorského (Dio LV 10). Chrám byl obnoven císařem Hadrianem.

Při chrámě měli své sídlo saliové palatinští a dosud je zachován nápis oznamující, že toto „sídlo (mansiones), určené k uschování posvátných zbraní (*arma magnalia*, bezpochyby totéž co ancilia), znova opravili kněží Vestini pod předsednictvím Plotia Acilia Lucilia a Vitrasia Praetextata". Nápis je asi ze IV. stol. po Kr. (CIL VI 2158, Dessau 4944). Hostiny těchto saliů, známé svou vybraností (Horatius od. I 37, 2), konaly se v chrámě Martově, a stalo se jednou (podle Suetonia Klaud. 33), že císař Klaudius, zasedající při soudě na foru, ucítiv vůni těchto blízkých hodů, opustil forum a odebral se mezi hodující.

Forum Augustovo je v Notitii jmenováno vedle Velikého fora; jinak se poloha jeho nikde blíže neoznačuje. Nicméně nebylo mezi archaeology nikdy pochybnosti, že výše vzpomenutá ohradní zeď je zbytkem tohoto fora. Její konstrukce je zajímavá tím, že kvádry jsou spojovány dřevěnými čepy. Ve zdi jest oblouk, jímž se z fora vycházelo směrem východním; byl ve středověku nazván arco dei pantani. K obvodní zdi přiléhal svou zadní stěnou Martův chrám. Z něho se zachovala východní stěna, stavěná z peperinových kvádrů, kdysi obložená mramorem, a před ní tři sloupy z bílého mramoru s korintskými hlavicemi, 15·30 *m* vysoké, 1·76 silné. Taktéž se zachovalo nad nimi násloupí a kasetovaný strop mezi sloupy a stěnou vlastního chrámu. Do chrámu byl vestavěn ve středověku kostel S. Biagio, a celé forum během dob tak zasypáno, že úroveň antické dlažby leží 6 *m* hluboko pod ulicí Bonella. (Srov. Memorie de l'accad. dei lincei 1884, str. 400 nn.)

V pořadí časovém přichází po Augustově foru *forum Vespasiani*. Jeho hlavní budovou bylo *templum Pacis*, založené na blízku fora římského (podle Sueton. Vesp. 9) i blíže fora Nervova (Martiál I 2, 8.). Zprávy o požáru tohoto fora, vzniklém za císaře Kommoda, ukazují, že na blízku bylo tržiště východního zboží (v. str. 250) a tedy později basilika Konstantinova. Vespasianovo forum a chrám Pacis (*τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος*, Herodian I 14, 2) jsou líčeny jako skvostná stavitelská díla; chrám pojal v sebe „proslulá umělecká díla, pro která jindy lidé po všech zemích putovali" (Iosephus Flavius, b. iud. VII 5, 7). Plinius jmenuje mezi poklady chrámovými sochu Venuše od neznámého mistra (N. h. XXXVI

27), Nil z kamene basanitu, obklíčený šestnácti hrajícími dětmi, které znamenají rozvodnění Nilu šestnáct loket vysoké[1]), věnce skořicového listí, lemované zlatem (id. XII 94). Historicky nejpamátnější byly předměty odvezené z chrámu jerusalemského, které zde byly uloženy téměř čtyři sta let, až je uloupil Geiserich, král vandalský, a odvezl do Afriky. Odtud se po vítězství Belisarově dostaly do Byzantia (r. 533; v. Prokopius, b. vand. II 9). Mnohé umělecké předměty v chrámě Pacis pocházely ze zrušeného Zlatého domu Neronova. Při chrámě byla veřejná knihovna (Gellius V 21, 9; XVI 8, 2).

Kontrastem proti zdlouhavé stavbě fora Augustova vystavěno Vespasianovo za čtyři léta a otevřeno r. 75 př. Kr.

Osudný požár vzniklý za císaře Kommoda vzal počátek na tomto foru a zničeno jím množství nejen veřejných pokladů, ale i majetku soukromého, který jednotlivci v chrámě Pacis ukládali jako v bezpečné schránce (Herodian I 14, 2). Chrám byl zase obnoven; uvádí jej Notitia, a Ammianus Marcellinus (XVI 10, 14) mluví o obdivu, který vzbudilo forum Pacis v Konstantiovi, když po prvé viděl Řím (r. 356). Ale v VI. stol. po Kr. byl troskou; Prokopius (b. G. IV 21) vypráví, že udeřen byv „v dávných dobách“ bleskem leží v rozvalinách. Na foru však ještě tenkráte stála pověstná Myronova bronzová kráva a sochařská díla Fidiova i Lysippova, označená nápisy.

Nyní nezbývá z chrámu ani stopy, a nelze ani vytknouti na všech stranách hranice fora Vespasianova. Jen na jihu je patrno, že na jednom místě je omezovala budova, na jejížto stěně byl upevněn velký plán Říma (v. str. 11) a která částečně dosud stojí, proměněna jsouc v kostel sv. Kosmy a Damiana. Archaeologové až do XIX. stol. pokládali mylně basiliku Konstantinovu za aedem Pacis.[2])

Na prostoře mezi forem Augustovým a Vespasianovým zařídil nové náměstí císař Domitian. Bylo dokončeno teprve jeho nástupcem a odtud nazváno *forum Nervae* (Sueton. Dom. 5); vedle toho sluje i f. *transitorium* (Script. h. a. XVIII 28, 6) a *pervium*

---

[1]) Podobná skupina Nilu se šestnácti hochy, zhotovená z mramoru, je uložena ve sbírkách vatikánských (Helbig, Führer d. d. öffentl. Samml. in Rom, č. 47.

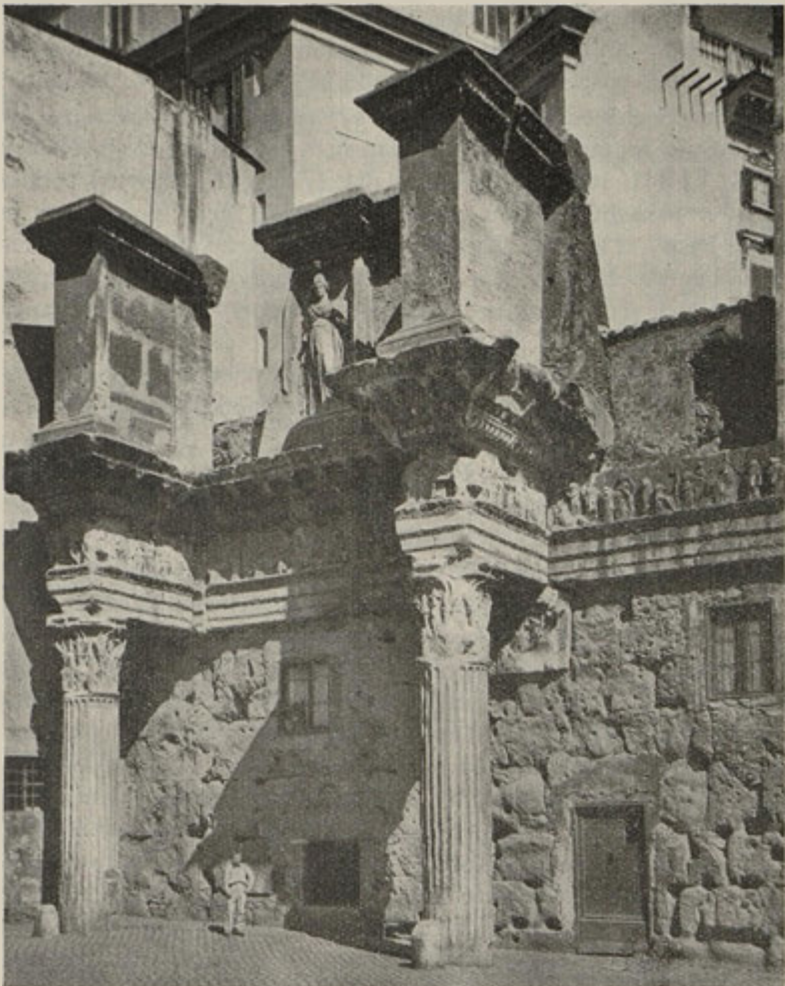
[2]) Také M. Zd. Polák, mluvě o chrámu Míru, míní tím basiliku Konstantinovu.

(Victor Caes. 12). Název „Palladium forum" u Martiála (I 2, 8) je patrně jen libovolný, poetický výraz. Forum to bylo jen rozšířením a vyzdobením ulice Argiletum, která spojovala Velké forum se Suburou. V jeho čele, na severovýchodním konci, stál chrám Minervin, „eminentior et magnificentior" (Victor l. c.), podle zpráv, které nám zanechali kreslíři a architekti před r. 1606, šestisloupý prostylos s korintskými sloupy. Jeho půdorys je označen na fragmentu F. U. č. 116. Nápis na průčelí zněl: „Imp. Caesar Au(g. Germanicus) pont. max. trib. pot. II imp. II. procos (aedem Mi)nervae fecit (CIL VI 953 = 31213). Od zadní stěny chrámu táhly se obvodní zdi, a podobné vysoké zdi lemovaly toto úzké (asi 40 *m*) a dlouhé forum i po stranách delších. V obvodní zdi byly po obou stranách chrámu průchody. Z postranní zdi (jihovýchodní) zbývá v ulici della Croce bianca kus 11 *m* dlouhý, stavěný z kvádrů peperinových, původně obložený mramorem. Před ním stojí dva korintské sloupy mramorové, asi 10 *m* vysoké, ale zvýšením terénu do polovice zasypané. Nesou ozdobné násloupí, jež vybíhá kolmým směrem ode zdi, takže vzniká mezi obojím násloupím a onou zdí otevřená aedikula, velmi vysoká. Neboť na násloupí složeném ze tří pásů je vlys s reliefy, pak mohutná římsa a nad ní attika, korunovaná římsou. V pozadí aedikuly je na attice relief bohyně Minervy, 2·65 *m* vysoký. Násloupí a vlys jsou provedeny i na zdi obvodní, a reliefy vlysu, silně sešlé a nezřetelné, znázorňovaly různé práce, jichžto ochranitelkou je Minerva (Bluemmer, Il fregio del portico del foro di Nerva, An. d. i. 1877; Petersen, R. M. 1889). Tato troska se označuje nyní jménem *le colonacce.*

Na tomto foru stával *Ianus Quadrifrons.* Jeho socha se čtyřmi obličeji, dobytá kdysi v městě Faleriích, byla postavena na foru Nervově v kaplici se čtverými dveřmi (Servius ad Aen. VII 607; Jordan I 2, 317 p.) tak, že se Janus díval na *čtyři* fora (Martiál X 28), Augustovo, Vespasianovo, Nervovo a Velké f. — Ve III. stol. po Kr. dostalo se foru Nervovu nové ozdoby: Alexander Severus postavil tam kolosální sochy zbožněných císařů „se všemi čestnými tituly a bronzovými sloupy" (Script. h. a. XVIII 28, 6).

Z Minervina chrámu stály značné zbytky, kus průčelí se štítem a nápisem (CIL VI 953 = 31213) až do začátku XVII. stol. Zničeny byly zúmyslně papežem Pavlem V., který užil jejich

materiálu při stavbě své monumentální fontány na Janikulu. Stylobat chrámový je ukryt pod domy v ulici Alessandrina.



Obr. 48. Forum Nervae. (Podle fotogr.)

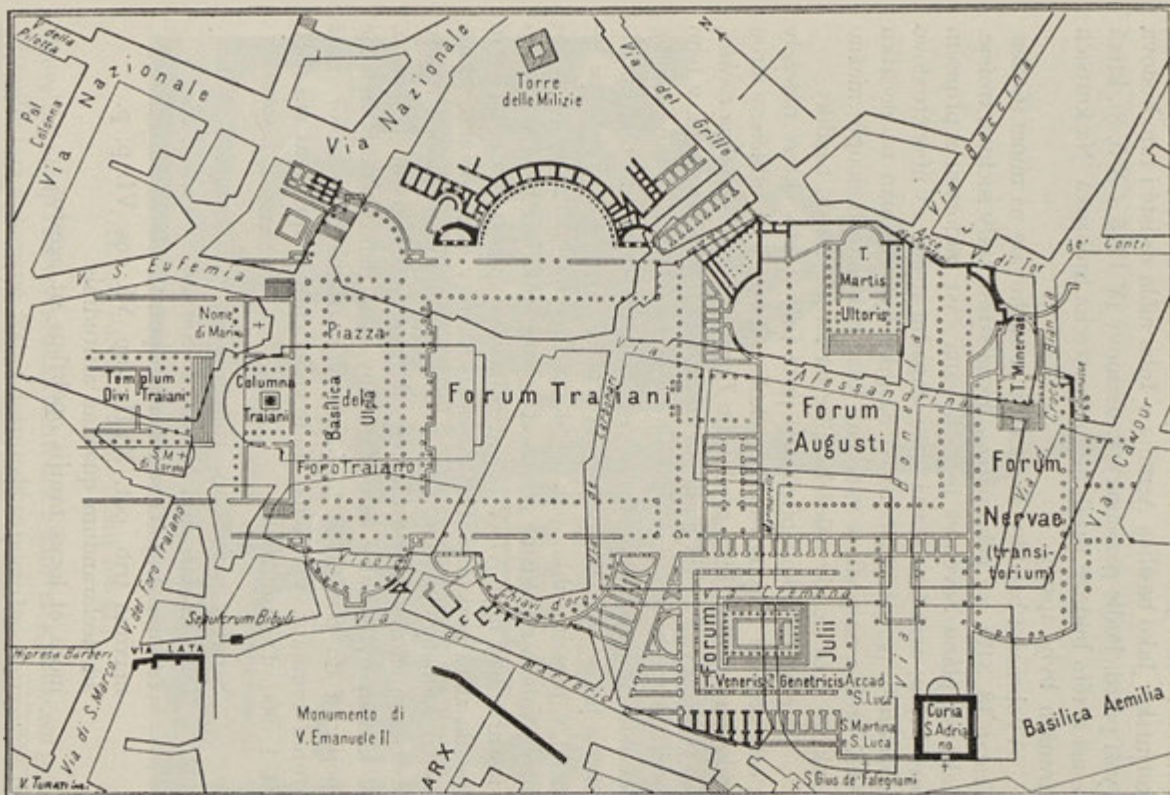
Poslední v řadě císařských for je *forum Traiani* neboli *Ulpium*. Zřízeno bylo asi v ll. 112—113, jak svědčí mince Trajanova, znázorňující vítězný oblouk a mající přípis „forum Traiani" (Cohen,

Traian 95).[1]) Přiléhalo — nevíme, zda *přímo* — k foru Augustovu a předstihovalo ostatní fora svou rozsáhlostí, majíc tvar obdélníku asi 116×95 *m* rozsáhlého, obklíčeného sloupením různých mramorů. Uprostřed stála jízdní socha Trajanova (Amm. Marcellinus XVI 10, 15; Cohen, Traian 250) a vůkol množství bronzových pozlacených soch, jimiž byli poctěni vynikající státníci. Sochy od barbarských dobyvatelů zajisté odvezeny, ale zachovalo se mnoho čestných nápisů z jejich podstavců. Nápisy (CIL VI 141, 1683, 1710, 1715, 1724, 1725, 1727—29 etc.) pocházejí z posledních dvou století starověku; mezi poctěnými je také básník a senátor Klaudius Klaudianus a spisovatel Flavius Merobaudes. Některé nápisy výslovně praví, že senát tomu a tomu muži dal postaviti „statuam auro superfusam" nebo „auro fulgentem".

Vchodem na forum byl *vítězný oblouk Trajanův*, podle citované mince zřízený v ll. 112—113, podle Diona Kassia (LXVIII 29) teprve r. 116. Mince nám jej předvádí jako stavbu rozsáhlou se šesti sloupy v průčelí. Po obou stranách průchodu je po dvou výklencích se sochami, na vysoké attice císař na vítězném voze, taženém šestispřežím, a vedle něho trofeje a řada postav. Oblouk byl částečně zachován ještě v XVI. stol. a jeho zbytky objeveny u kostela S. Maria in campo Carleo, nyní zbořeného. Nalezeny byly i reliefy, kterými byl zdoben; představovaly císaře přepravujícího se přes řeku a spoutaného krále Decebala (Lanciani, R. a. Ex. 314 nn.). Za sloupením, jež obkličovalo forum, stály na severovýchodu a jihozápadu dvě apsidy. Jedna z nich, přiléhající ke Quirinálu, je dosud zachována. Měla několik pater; řada síní přízemních obsahovala asi krámy, účel místností vyššího patra není znám. V síních jsou zbytky štukové omítky a mosaikové dlažby, před apsidou obvyklá dlažba čedičová.[2]) Rozsáhlé tyto trosky byly ve středověku označovány jménem balnea Pauli, zkomoleně Magnanapoli. Zbytky protější apsidy, jihozápadní, kryjí se pod skupinou domů. Severozápadní stranu fora omezovala rozsáhlá *basilica Ulpia* (Notitia, Scriptores h. a. VII 2). Měla délky 89 *m*, šířky 54 *m* a byla rozdělena řadami sloupů na pět lodí. Byla tedy širší než basilica Iulia. Prostřední loď sama byla 25 *m* široká.

[1]) Odchylně od jiných pramenů přičítají založení Trajanova fora již Domitianovi: Aur. Victor, Caes. 13; Hieronymus I, p. 443; a Kassiodorus, Chron.

[2]) Boni, Esplorazione del Forum Ulpium, Not. sc. 1907.



Obr. 49. Císařská fora. (Podle Borsariho, Topogr. str. 200.)

Z fora vedl do basiliky trojí vchod se stupni ze žlutého mramoru, budova sama byla obložena bílým mramorem a její sloupy byly korintské. Jako basilica Aemilia a Iulia měla zajisté i tato budova vyšší patro. Podle poznámky Pausaniovy (V 12, 6 a X 5, 8), která se asi k této budově vztahuje, byla střecha bronzová. Na kratších stranách byly apsidy.

Vyobrazení basiliky Trajanovy se zachovalo na minci (Cohen, Traian 18, 319), a z něho patrno, že na střeše stály sochy a trofeje. Také na plánu Severově je zachována část půdorysu s přípisem *basil Ulpia*; označena je tu i severozápadní apsida a v ní se čte slovo *Libertatis*[1]) (v. str. 228). Střed basiliky byl vykopán na počátku XIX. stol. a na podlaze vztyčeny kusy nalezených sloupů; možno však, že tyto sloupy náležely spíše na forum než do basiliky.

Dále za basilikou přicházejí ještě jiné stavby, které náležely k celé skupině Trajanova díla, ačkoliv od fora byly odděleny širou budovou basiliky. Je to především *Trajanův sloup, columna cochlis,* jak jej nazývá Notitia podle hlemýžďovitě točitých schodů, v jeho nitru skrytých. Sloup je vztyčen na podstavci přes 5 *m* vysokém. Na jeho jihovýchodní straně jest vchod vedoucí do malé předsíně, z níž se vchází napravo na schody, nejprve na odstavce lomené v pravém úhlu, pak ve sloupu přecházející v točité schodiště. Nalevo z předsíně je vchod do jiné síňky a z té se vchází do vlastní kobky hrobové. V té viděti basi na způsob oltáře, na které stávala zlatá popelnice Trajanova. Do kobky vede okénko, šikmo dolů v kameni vytesané. Celý podstavec sloupu je zdoben reliefy představujícími Viktorie a trofeje, ale silně poškozenými. Je patrno, že kámen byl násilně otloukán, aby se z něho vytáhly železné spojky. I do podstavce prolomen v neznámé době otvor, jímž hrobní komnata vypleněna. Nade vchodem je nápis, jenž zní (CIL VI 1 960, Dessau 294):

> Senatus populusque romanus
> imp. Caesari divi Nervae f. Nervae
> Traiano Aug. Germ. Dacico pontif.
> maximo trib. pot. XVII. imp. VI. cos. VI. p. p.
> ad declarandum quantae altitudinis
> mons et locus tant[is ope]ribus sit egestus.

---

[1]) Kiepertův plán IV klade tento nápis omylem do apsidy *fora* Trajanova místo basiliky.

Nápisem je označen r. 113 po Kr. Jeho smysl je doplňován a potvrzován slovy Dionovými (LXVIII 16): „Trajan postavil na náměstí



Obr. 50. Forum Traiani. (Podle fotogr.)

převeliký sloup zároveň sobě za náhrobek a zároveň k označení práce zřízením fora vykonané. Neboť, ježto celé to místo bylo kopcovité, odkopal tolik, jak vysoko se vztyčuje sloup, a tím forum učinil rovinou."

Sloup sám je vysoký 29·772 *m*, s podstavcem 35·22 *m* [1]), a změna terénu jím naznačená je tedy nemalá. Smysl uvedeného nápisu začal se bráti v pochybnost, když r. 1906 při prozkoumávání základů zjištěno, že v přímé blízkosti sloupu pod úrovní fora jsou zbytky starší cesty, kloaky a zdiva z doby republikánské. Činěny různé pokusy dáti nápisu jiný význam a ignorovati při tom slova Dionova. Ale ony nálezy neodporují jasným slovům nápisu. Třeba si jen uvědomiti, že odkopaný vrch, 35 *m* vysoký, nebyl právě na tom místě, kde se vztyčuje sloup, ale o něco dále k východu; byla to část Quirinálu řečená collis Latiaris.[2]) Sloup je sestaven z 23 kusů řeckého mramoru, má uvnitř točité schody o 185 stupních; schody jsou osvětlovány 43 okénky. Průměr sloupu je 3·70 *m*. Je ozdoben spirálovitým pásmem reliefů, které představují války Trajanovy v Dacii (r. 101—106): přechod přes Dunaj, pochod římské armády, císaře obětujícího, bitvu, požár barbarského města, obležení římského města barbary, vítězství legií a průvod s kořistí, podrobení vůdců dáckých. Následuje znova přechod Dunaje a nové bitvy druhé výpravy. Reliefy jsou pracovány s pečlivým a střízlivým realismem, takže jsou dobrým pramenem pro studium vojenství a krojů.[3]) Byl veden spor o tom, zda relief byl původně kolorován, a vysloveny o tom protilehlé domněnky (B. d. i. 1833, str. 92, 1836, str. 39—41). Na vrcholu sloupu stávala pozlacená socha Trajanova. Ve středověku býval u sloupu kostel S. Nicolao de columna. V XVI. stol. dal jej Pavel III. zbořiti, a tím objevena basis sloupu. Na vrchol postavena za Sixta V. r. 1588 socha apoštola Petra, 3½ *m* vysoká. Kopii celého

---

[1]) Staré prameny udávají výšku různě: Notitia 127½ stopy, Kassiodor. Chron. 140 stop. Ale ani popisy moderních archaeologů se v cifrách neshodují (v. Platner str. 288 a Homo, Lexique de top.). — Nejpodrobnější popis a měření podal Boni, Not. sc. 1907, str. 361 nn.

[2]) O různých výkladech nápisu, velmi uměle strojených, v. B. c. 1910, str. 95, R. M. 1907, str. 187—197. Je zajímavé, že už Becker (Top. str. 384, p. 737), který neměl tušení o tom, co 63 let po vytištění jeho knihy bude u sloupu objeveno, napsal zcela správně: „Es ist natürlich, dass nicht auf der Stelle der Säule 120 Fuss hoher Berg war, aber er musste wegen Anlage des Forum jedenfalls weithin abgeböscht werden, und die Höhe, in der dies geschah, bezeichnet die Säule.“ — Srov. i Beschreibung III, 362.

[3]) Cichorius, Die Reliefe der Traianssäule. Berlin 1896.— Fröhner, La colonne de Trajan. Paris 1874. — Pellati, La colonna Traiana. Antologia nuova 1907, dicembre. — Cerasoli, La colonna Traiana. B. C. 1901.

pásu reliefů dal zhotoviti Napoleon III. a byla uložena v museu saint-germainském.[1]) Stříbrný model sloupu, zhotovený Valadierem, dostal se do král. paláce mnichovského.

Toto dílo, jež vzbuzovalo svou velikostí a bohatostí práce vždycky největší obdiv, bylo postaveno na místě málo effektním: basilika na jihu a jiné budovy s ostatních stran tvořily kol něho úzkou poměrně prostoru, na níž se sloup nemohl uplatniti tak, jako jeho pařížská napodobenina, sloup Vendomský, na svém širém náměstí.

Trajan založil u svého fora také *bibliotéky*. Mluví-li o nich Dio (LXVIII 16) plurálem a užívá-li básník V. století, Sidonius Apollinaris (epist. IX 16, 25), výrazu „utriusque bibliothecae", byla to patrně knihovna latinská a řecká. Gellius ji jmenuje „bibliotheca *templi* Traiani" (XI 17). Z různých zmínek se dovídáme, že tam byly uloženy i diplomatické listiny, senatus consulta, týkající se císařů, „libri elephantini", záznamy o vládě císaře Aureliana, libri lintei (Script. h. a. XXVI 1, XXVI 8). Bibliotéku zdobily sochy spisovatelů; mezi nimi socha císaře Numeriana, výborného řečníka (Script. h. a. XXX 11). Za doby dějepisce Flavia Vopiska byla tato knihovna umístěna v lázních Diokletianových (Script. h. a. XXVIII 2), ale v V. stol., jak ze vzpomenutých veršů Sidonia Apollinaria vysvítá,[2]) byla opět na Trajanově foru.

Předpokládá se, že obě knihovny byly uloženy v budovách, jejichžto stopy je znáti na severovýchodní a jihozápadní straně sloupu.

Spolu se sloupem jmenuje Notitia *templum Traiani*, a Hadriánův biograf (Script. h. a. I 19) praví: Cum opera ubique (Hadrianus) infinita fecisset, nunquam ipse nisi in Traiani patris templo nomen suum scripsit. Tento dedikační nápis chrámový se zachoval ve dvou exemplářích a doplněn zní: „Ex s. c. divis Traiano Parthico et Plotinae imp. Caesar divi Traiani Parthici f. divi Nervae n. Traianus Hadrianus Aug. pont. m. tr. p.... cos. III. parentibus suis." (CIL VI, p. 841; = 31215.)

Chrám stál na severní straně proti sloupu a zbytky jeho byly v různých dobách nalezeny pod palácem Imperiali-Valentini (nyn. praefekturou). Žulové sloupy s dvoumetrovým průměrem

[1]) Sal. Reinach, La colonne de Trajan au musée de St. Germain. 1886.

[2]) Cum meis poni statuam perennem Nerva Traianus titulis videret inter auctores utriusque fixam bibliothecae.

svědčí o výšce budovy. Byl to peristyl s osmi sloupy v průčelí, stál na vysokém stylobatu a byl obklopen sloupovými síněmi. Mramorové hlavy koní a těla jiných zvířat v těch místech nalezená jsou uloženy v nádvoří musea delle terme.

Forum Trajanovo a jeho budovy jsou dílo architekta Apollodora z Damašku (Dio LXIX 4). Dojem jeho nádhery pocítil Konstantius, když r. 356 po prvé přišel do Říma. Vyslovil jmenovitě přání a úmysl, postaviti v Cařihradě koně podobného Trajanovu. Peršan Hormisdas, který byl v průvodu císařově, vtipně k tomu poznamenal: „Ante, imperator, stabulum tale condi iubeto“ (Amm. Marcellinus XVI 10).

Založením Trajanova fora dokončena regulace Říma mezi římským forem a polem Martovým, započatá již Caesarem. Obě ta místa, spojená dříve jen těsnou ulicí, souvisela nyní řadou prostraných a nádherných náměstí.

Něco z architektonických ozdob Trajanových staveb je uloženo v museu Lateránském a ukazuje vkusnou i jemnou práci sochařskou. Mramorového orla, vzatého z trosek fora, dal zasaditi papež Julius II. do zdi předsíně kostela Sti Apostoli (Pastor, Gesch. d. Päbste II).

IV.

Sacra via, Velia a okolí.

Sacra via (jen u Horatia z metrických příčin *via Sacra*) jest jméno starodávné cesty, jejížto „posvátnost" byla různě vykládána: buďto tím, že na ní kdysi Romulus a Titus Tatius uzavřeli obřadnou smlouvu, nebo od posvátného procesí, které se po ní ubíravalo na hrad.[1]) Začínala od kaplice bohyně Strenie, ležící někde na východ od Kolossea, dosahovala nejvyššího bodu v místě oblouku Titova, který je označen na reliefu Hateriů slovy „arcus in Sacra via summa", pak se skláněla k foru, a ten svah je označen u Varrona (korruptelou rukopisnou?) výrazem *primoro clivo*. Odtud šla přes forum na hrad kapitolský. Ale v obecné mluvě, kterou Festus i Varro opravují, užívalo se výrazu Sacra via jen k označení cesty od fora počínaje k východu až k oblouku Titovu, kde stál dům regis sacrificuli. Byl veden spor o to, zdali Sacra via šla po severní či jižní části fora (Urlichs, Verhandl. der 24. Versamml. der deut. Philolog. u. Paedag. 1864, str. 53 nn. — Jordan I 2, 306). Myslím, že podle citovaných slov Varronových a Festových se názvu Sacra via přestalo užívati o cestě přes forum vedoucí, a otázka se převádí na jinou: kudy se ubíraly posvátné a slavnostní

[1]) Varro l. l. 5, 47: Carinae postea Cerionia, quod hinc oritur caput Sacrae viae ab Streniae sacello, quae pertinet in arcem, qua sacra quotquot mensibus feruntur in arcem et per quam augures ex arce profecti solent inaugurare. Huius Sacrae viae pars haec sola volgo nota est, quae est a foro eunti primoro (priore?) clivo. — Festus 290: Sacram viam quidam appellatam esse existimant, quod in ea foedus ictum sit inter Romulum ac Tatium, quidam quod eo itinere utantur sacerdotes idulium conficiendorum causa. Itaque ne eatenus quidem, ut vulgus opinatur, sacra appellanda est a regia ad domum regis sacrificuli sed etiam a regis domo ad sacellum Streniae et rursus a regia usque in arcem.

průvody na Kapitolium? V starší době, před úpravou, kterou dal foru Caesar, mohly se ubírati patrně i středem fora. V pozdější době byly ovšem odkázány na severní nebo jižní cestu, vedoucí podle fora. Festus i Varro mají na mysli náboženské průvody, jejichž cílem byla *arx*. Ty se mohly přirozeněji bráti po severní straně a pak by byly vystupovaly po schodech mezi tabulariem a karcerem: „qua fert sublimes alta Moneta gradus" (Ovid. F. I 638). Máme-li však na mysli průvody triumfátorů, jejichž cílem byl chrám Jova Kapitolského, je přirozeno předpokládati, že se pohybovaly po jižní straně fora, aby stihly u Saturnova chrámu na clivus Capitolinus. I směr cesty od fora k východu se během dob změnil. Zbytky starších budov, které jsou někde patrné pod budovami pozdějšími (u atria Vestae), mají jinou orientaci. Vysloveno bylo také mínění, že Svatá cesta šla původně přesně od západu k východu, byvši augury vyměřena a tvoříc *decumanus* inaugurovaného templa; protínala prý se linií *cardinis* a průsečný bod byl u putealu Libonova (Piganiol, Les origines du forum. Mélanges 1908). Toto mínění je příliš theoreticky konstruováno a přináší s sebou snahu, fakta mermomocí vymýšleti nebo upravovati.

Na počátku Svaté cesty (v užším slova smyslu) stál vítězný oblouk Fabiův, *fornix Fabianus*. Známe jej ze zmínek Ciceronových a z poznámek jeho scholiastů k řeči in Verrem act. I, § 19. Podle nich stál „prope Vestam" (schol. Gronov. II) nebo „iuxta regiam" (Pseudoaskon.) a byl zřízen od Q. Fabia Maxima, vítěze nad Allobrogy, konsula r. 121 př. Kr. R. 1546 nalezeny blíže chrámu Antoninova a Faustinina tyto nápisy, jež náležely k oblouku:

1. — Q. Fabius Q. f. Maxumus aed. cur. re(stituit) (dvakráte).

2a. — Q. Fabius Q. f. Maximus aed. cur.

2b. — L. Aem(il)ius L. f. Paullus co. cens. augur. tr(i)umphavit ter.

2c. — P. Cornelius Paulli f. Scipio Africanus cos. II. cens. augur. triumphavit II. (CIL VI 1303, 1304; Dessau 43. Srov. Rossi, An. d. i. 1859, 324).

Nápisy tyto nejmenují zakladatele, nýbrž jeho vnuka, obnovitele oblouku, který byl aedilem r. 57 př. Kr. Zdá se, že postavil na oblouk také sochu svou i sochy dvou slavných vojevůdců, kteří se adoptací stali příbuznými rodiny Fabiů. R. 1882 nalezeno mezi chrámem Antoninovým a kostelem sv. Kosmy a Damiana

mnoho kusů travertinového oblouku, takže se celé jeho sklenutí mohlo z nich sestaviti a vyměřiti jeho šířka na 3·94 *m* (Not. sc. 1882, 222). Ale místa, kde oblouk stál, nelze přesně určiti: na základy oblouku se nikde nepřišlo. Možná, že oblouk byl rozpjat mezi dvěma protějšími budovami, regií a atriem Vestae (Mélanges 1908, str. 89—95) a neměl žádných základů. Jednotlivé jeho kameny byly nalezeny vůkol rozptýleny. Podle Trebellia Polliona (Script. h. a. XXIII 19) stával „inter templum Faustinae et Vestam". Vnitřek celé stavby byl z peperinu, povrch travertinový. Byl to nejstarší vítězný oblouk, který byl v Římě postaven.

V okolí Svaté cesty a na návrší Velie byly v nejstarších republikánských dobách soukromé příbytky. Udává se, že tam býval dům krále Tulla Hostilia, Anka Marcia (Solinus I 22), Tarquinia Superba (Liv. I 41)[1], za republiky bydlili v okolí Valeriové (Cic. de har. resp. 8, 16), Cn. Domitius Kalvinus (Festus 154), právník Scipio Nasika (Pompon. Digesta I 2, 2, 37), Tettius Damio (Cic. ad Att. IV 3, 3), Oktavius (Sallust. frag. II 45). V době císařské zaujaly severní stranu podle Svaté cesty chrám Antoninův a Faustinin, kulatý chrámek při kostele sv. Kosmy a Damiana a basilika Konstantinova.

Chrám Antoninův a Faustinin je ze značné části dosud zachován. O jeho vzniku máme zprávu v životopise Antonina Pia (Script. h. a. III 6, 7): „Tertio anno imperii sui (141 po Kr.) Faustinam uxorem perdidit, quae a senatu consecrata est delatis circensibus atque templo et flaminicis et statuis aureis atque argenteis." Když po dvacíti letech zemřel Antoninus, byl i on prohlášen bohem: „Meruit et flaminem et circenses et tamplum et sodales Antoninianos" (ibid. c. 13). Chrám stojí na stylobatu 4·61 *m* vysokém, na nějž vedlo asi 21 stupňů. Schodiště je rozrušeno, zbývá z něho jen zděný podklad se zbytky oltáře, jenž stával na stupních. Předsíň chrámovou omezuje deset sloupů, šest v průčelní řadě a po dvou (nečítaje sloupy nárožní) po každé straně. Sloupy jsou 17 *m* vysoké, v dolejším průměru 1·45 *m* silné; jejich paty a korintské hlavice jsou z bílého mramoru, dříky jsou monolithy, nežlábkované, ze zelenavého mramoru karystického. Zajímavé jsou na nich graffiti, na několika místech do

---

[1]) Třeba srovnati s tímto místem Liv. II 13, 11 a Plinia, N. h. XXXIV 6, 13.

nich veškrabené.[1]) Násloupí a vlys mají dohromady 2 *m* výšky. Na násloupí byl umístěn původně nápis *divae Faustinae ex s. c.*, později před něj na vlysu přidána slova *divo Antonino et* (CIL VI 1005). Římsa a štít zmizely. Podle některých mincí (Cohen², Faustina 101 až 104) bylo ve štítě asi pět soch a nad nimi, jako akroteria, uprostřed quadriga, po stranách Viktorie. Uvnitř chrámu viděti na některých



Obr. 51. Templum Antonini et Faustinae; aedes Romae (Romuli). (Podle fotogr.)

mincích sedící sochu, před průčelními sloupy s obou stran sochy stojící. Zbytky kolosální sochy ženské nalezeny u chrámu r. 1885 (Not. sc. 1885, 248). Ze zdí celly se zachovala východní v délce 20 *m*, západní v délce 15 *m*. Jsou zbudovány z kvádrů peperinových a bývaly obloženy mramorovými deskami, o čemž svědčí otvory po železech připevňovacích. Na zdech je zachován nahoře

[1]) Lacour-Gayet, Graffiti figurés du temple d'Antonin et Faustina au forum rom. Mélanges I 226.

kus mramorového vlysu s velmi jemně pracovanými reliefy, představujícími ornamenty a gryfy. V předsíni stávaly sochy dvou praefektů praetorio, L. Vitrasia Polliona a M. Bassaea Rufa; jejich dedikační nápisy se nám zachovaly (CIL VI 1540, 1599).

Ve středověku — neznámo, v které době — zřízen v chrámě kostel *S. Lorenzo in Miranda.*[1])

Na jihovýchod od popsaného chrámu nalezena r. 1902 zajímavá *archaická nekropole.*

Její hroby, objevené v počtu 52 v hloubce 3—6 *m* pod dlažbou z doby císařské, pocházejí z různých dob z IX. až VI. stol. př. Kr. a jsou dvojího druhu. Starší jsou hroby popelnicové. V hliněných popelnicích, které v několika případech mají podobu kulatých chatrčí, byl uložen popel spálené mrtvoly a k tomu přidány pohřební dary: různé menší nádoby a drobné ozdoby z bronzu i stříbra, z jantaru a z kosti. Všechny ty věci i s popelnicí byly uloženy ve větší nádobě, a ta přikryta kamenem jako víkem. Nádoby jsou z domácí hlíny, jaká se vyskytuje na samém tom místě, primitivní výrobky zhotovené bez hrnčířského kola, ozdobené vyrytými klikatinami a spirálami. Pozdější hroby jsou hroby inhumační. Mrtvoly byly tu uloženy buď prostě do vykopané jámy nebo do tufového sarkofagu, jinde do rakve, vydlabané ze stromového kmene. Že tyto hroby jsou pozdější, patrno z toho, že jeden z nich byl vykopán takovým způsobem, že tím porušen blízký hrob popelnicový. Mezi nádobami do hrobů vloženými vyskytly se jen zřídka kusy řeckého importu. Uprostřed pohřebiště nalezena srovnaná hromada kostí hříběte s lebkou položenou ve středu. Tato celá nekropole byla pohřebištěm obyvatelstva okolních osad asi po čtyři století. Nejstarší hroby se podle předmětů v nich nalezených kladou do IX. stol. před Kr. Je přirozeno, že se přestalo zde pochovávati, jakmile se sousední forum, vysušené kloakami, stalo místem sněmování a trhů, a klade-li historická tradice vznik Velké kloaky do doby posledních králů, shoduje se to s povahou těchto hrobů, z nichž nejmladší náležejí šestému stol. př. Kr.[2])

---

[1]) Ruggiero, Il foro str. 117. — Bartoli, Monumenti lincei XXIII, 1916, str. 947—974. — Huelsen Ausgr. 94.

[2]) Burton-Brown, Recent excavations in the roman forum. London 1904. — Pinza, Monumenti primitivi di Roma e Lazio antico. (Mon. Lincei XV.) — Vl. Groh, Řím. str. 43.

S nekropolí sousedí zbytky prastaré soukromé stavby, které při jejím objevení dán neodůvodněný název „karcer". Jest to chodba a několik komůrek do ní ústících, zbudovaných z tufových kvádrů a vydlážděných cihlami opere spicato. Budova byla vykládána rozmanitými způsoby. Huelsen srovnává stavbu tu s pompejským domem casa dei Niobidi (reg. VII, ins. 15) a vykládá ji za pevné sklepení, jež mohlo sloužiti některému klenotnickému krámu na Svaté cestě.

Pokračujíce po této cestě k východu přicházíme na stavbu, jejímž středem jest okrouhlý chrámek, označovaný jménem *templum Romuli*. Celá stavba se skládá ze tří částí. 1. Předně jsou tu dvě síně asi 11 *m* dlouhé a 6 *m* široké,[1]) zakončené na severní straně apsidou. Síně ty měly vchod ze Svaté cesty a podle vchodu dva sloupy cipollinové. 2. Druhou částí jest obloukovitá exedra, která spojuje obě tyto síně, asi 16 *m* od sebe vzdálené. Tato exedra bývala ozdobena výklenky ve dvou řadách nad sebou, podle každého výklenku byly sloupy a nad jejich hořejší řadou byl nápis, z něhož v XVI. stol. zbývala jen slova *Constantin... Maxim...me* (CIL VI 1147). 3. Třetí částí jest okrouhlý chrámek, do něhož se vchází uprostřed exedry. Chrámek má zevnější průměr 17·5 *m*, vnitřní 14·8 (Huelsen III 10, p.). Podle jeho vchodu jsou dva porfyrové sloupy, a jeho bronzové dveře i se zámkem jsou antického původu.

Konstrukce zdiva v celé této stavbě shoduje se s konstrukcí sousední basiliky Maxentiovy-Konstantinovy, a je tedy patrno, že celá stavba byla provedena Maxentiem a po jeho pádu, jak nápis svědčí, věnována vítěznému Konstantinovi.[2]) Čím býval tento okrouhlý chrámek původně? Předpokládá se všeobecně, že Maxentius jej vystavěl ku poctě svého syna Romula, jenž zahynul v mladistvém věku asi šestnácti let a byl po své smrti konsekrován. Že byl zřízen Romulovi chrám okrouhlé formy, je dotvrzeno mincí (Cohen² VII, p. 182, 6, 12); nemáme však žádných zpráv o tom, kde byl tento chrám postaven. Mínění, že je totožný

---

[1]) Měřeno na plánu Huelsenově (Forum). Rozměry na starém výkresu Ligoriově (Bull. cristiano 1867, 68, fig. 2), které jsou udány v palmech, jsou skoro o třetinu menší. (Palmo = 0·223 *m*.)

[2]) Srov. Aur. *Victor*, de Caes. 40: Adhuc cuncta opera, quae (Maxentius) magnifice construxerat, Urbis fanum atque basilicam, Flavii (= Constantini) meritis patres sacravere.

s kruhovitou předsíní kostela sv. Kosmy a Damiana, vyslovil po prvé Canina (Edificii ant. I 124) a po něm de Rossi (Bull. crist. 1867, l. c.). Podnět k tomu daly prameny středověké, které v těchto místech uvádějí „templum Romae" a později templum „Romuli". Ale svědectví těchto pramenů jest ceny velice problematické, jak ukázal Duchesne (Notes sur la topogr. de Rome au m. âge. I. Templum Romae, Mélanges 1886), a název t. Romuli, který se okrouhlému tomu chrámku všeobecně dává, je nesprávný. Naproti tomu jmenují citovaná slova Victorova mezi budovami Maxentiovými, jež potom věnovány Konstantinovi, „urbis fanum et basilicam". Z toho soudím, že Maxentius založil tento kulatý chrámek ke cti urbis Romae. Že tento císař prokazoval věčnému městu a jeho zakladatelům zvláštní čest, je patrno z dedikačního nápisu, nalezeného na komitiu: „Marti invicto patri et aeternae urbis suae conditoribus dominus noster imp. Maxentius p. f. invictus Aug." (Huelsen Ausgr. 31.) Malá tato svatyně Romy stála v sousedství velkolepého Hadrianova chrámu Veneris et Romae, tak jako mohl na Kapitoliu chrámek Jovis Custodis státi před velikým chrámem Jovis Capitolini. Jestliže po pádu Maxentiově ji „otcové posvětili zásluhám Flaviovým", může to znamenati, že se z chrámku urbis stala svatyně Konstantinova [1]) nebo že v dedikačním nápise místo Maxentia jmenován věnovatelem Konstantin.

Když se z chrámku stala předsíň kostela za ním ležícího, byl prolomen otvor ve zdivu obou budov. Během dob zvýšila se úroveň Svaté cesty a vchod do chrámku byl ponořen hluboko v zemi. Proto dal Urban VIII. v XVII. stol. zříditi podlahu o patro výše, a také dveře byly do vyšší úrovně a do osy hlavní budovy přeneseny. Ale v minulém století vráceny zase na původní místo.

Kostel sv. Kosmy a Damiana sám jest budova antického původu z doby snad Vespasianovy (v. str. 12), obnovená Septimiem Severem. Byla kratší, severovýchodní stranou obrácena k foru Vespasianovu, měla hlavní vchod na straně severozápadní a před

[1]) Že Konstantin, ač se odvrátil od pohanského kultu, mohl dovoliti, aby mu byl zasvěcen chrámek, není nemožno. Víme z nápisu CIL XI 5265, že týž císař dovolil v umbrickém městě Hispellu postaviti chrám genti Flaviae s výhradou, „ne aedis nostro nomini dedicata cuiusquam contagiose (sic) superstitionis fraudibus polluatur". Patrně dovedl uctívání své osoby odloučiti od náboženského kultu.

tímto vchodem předsíň s osmi sloupy. Delší strany jsou starší zdi tufové, kratší (sev. východní a jihozápadní) ukazují pozdější konstrukci z betonu a z cihel a pocházejí asi z rekonstrukce Severovy. V XVI. stol. popsal tuto budovu a nakreslil její plán Pirro Ligorio.[1]) Tenkráte měly její stěny ještě antické mramorové obložení. Ve středověku vestavěna do budovy příční zeď s apsidou. Část severní za touto zdí podlehla rozrušení, ostatek budovy je zachován v kostele jmenovaných světců, který tam zařízen papežem Felixem IV. (526—530). Na severovýchodní zdi budovy býval upevněn Severův plán Říma. — Nemáme žádné literární zprávy o vzniku a účelu této stavby. Snad to mohla býti „bibliotheca Pacis", o níž se zmiňuje Gellius (XVI 8, 2). Archaeologové, předpokládajíce, že budova měla nějaký účel, shodující se s plánem města na ní upevněným, vykládají ji za městský archiv, v němž byly uloženy doklady katastrálního popisu Říma, a dali jí moderní jméno *templum Sacrae Urbis.*

Basilica Constantini. Dále k východu stálo kdysi skladiště východního zboží koloniálního, zvané *horrea piperataria.* Bylo založeno Domitianem (Chron. a. 354), vyhořelo za Kommoda r. 191 (Dio LXXII, 24), ale patrně bylo zase obnoveno. Po druhé zpustošil požár ty končiny r. 283 za Karina a Numeriana a pak Maxentius začal na těch místech stavbu velkolepé basiliky.[2]) Tato basilika dokončena Konstantinem a uvádí se v Notitii jménem basilica Constantini, v Curiosu výrazem basilica nova. Ačkoliv se zachovala jen z třetiny, náleží mezi nejmohutnější stavební památky pozdního starověku. Pokrývá plochu 6000 m^2 a byla složena ze tří lodí. Poboční lodi, severní a jižní, měly šířku 16 *m* a byly rozděleny napříč dvojí, oblouky prolomenou zdí, takže každá měla tři oddíly. Každý oddíl byl překlenut valenou klenbou, ozdobenou šestihrannými a osmihrannými kasetami. Střední loď byla 25 *m* široká, 80 *m* dlouhá, 35 *m* vysoká a měla ve třech odděleních klenbu křížovou. Před mohutnými čtyřmi pilíři, které uprostřed tuto klenbu podpíraly, stávaly ozdobné mramorové sloupy, které neměly žádné úlohy konstruktivní. Z těchto sloupů

[1]) Lanciani, Degli antichi edificii componenti la chiesa dei ss. Cosma e Damiano. B. c. 1882. — De Rossi, Di tre antichi edificii etc. Bull. crist. 1867, 61.

[2]) Chron. a. 354, p. 146: Horrea piperataria, ubi modo est basilica Constantini. Cf. Aur. Victor, Caesares 40.

zbyl jediný; byl r. 1613 z basiliky odvezen, vztyčen na náměstí Sta Maria Maggiore a korunován sochou Panny Marie. Je s patou i hlavicí vysoký 19·25 *m*.

Stavba ukazuje, že se její plán mezi prováděním změnil. Původně měla vchod od strany východní; tam byla předsíň 8 *m* široká, táhnoucí se přes celou délku průčelí. Z ní vedly trojí dveře do střední lodi a po jedněch do lodí pobočných. Předsíň ležela



Obr. 52. Basilica Constantini. (Podle fotogr.)

níže než ulice okolní, takže se do ní sestupovalo po několika stupních. Hlavní loď měla přímo proti vchodu apsidu, která se zachovala jen částečně. Ale později upraven hlavní vchod do basiliky od Svaté cesty se strany jižní, a přidána tam předsíň s porfyrovými sloupy, jejichžto kusy dosud tam viděti. Před předsíní bylo několik stupňů, po kterých zbývá jen zděný podklad. V souhlase s novým vchodem zřízena nová apsida v boku severní lodi. Byla ozdobena řadou čtverečných výklenků ve stěnách; podle nich jsou konsoly, na kterých stály kdysi Viktorie. Od prostoru basiliky je

apsis, v níž stával tribunál soudců, oddělena mramorovým prahem, na kterém bývalo zábradlí. V apsidě západní, která pozbyla svého vlastního významu, stála bezpochyby kolosální socha císaře Konstantina; její kusy byly nalezeny v basilice r. 1487 a jsou nyní uloženy v museu konservátorů na Kapitoliu. V západní stěně byly točité schody na střechu budovy; část jich dosud zbývá na svém místě, část viděti v mocném kuse klenby, který se r. 1828 zřítil na podlahu. V severozápadním rohu basiliky prolomena massivní zdí chodba a utvořil se tunelovitý průchod, kterým usnadněno spojení mezi Svatou cestou a Suburou i Karinami. Ve středověku byl znám pode jménem *arcus latronis*. Bylo to místo proslulé loupežným přepadáním, a proto v XVI. stol. dal Pavel V. průchod zazdíti.[1])

Pravé jméno basiliky přišlo ve středověku v zapomenutí, snad proto, že výrazem basilica Constantini se označoval lateránský kostel, Konstantinem založený.[2]) Budova byla označována za templum urbis Romae, templum Romuli, a v novém věku byla až do začátku XIX. stol. pokládána za templum Pacis. Teprve archaeolog Nibby jí vrátil pravé jméno. Důkaz, že klenba této stavby není dílo Vespasianovo, naskytl se r. 1828: v kuse klenutí, jenž se toho roku zřítil, nalezena v omítce mince ražení Maxentiova. Začátkem VII. stol. měla budova ještě svou střechu s bronzovými taškami. Papež Honorius (625—638) ji sňal a pokryl jí starou basiliku sv. Petra. To vydalo její klenbu zhoubě, takže se během dob velká její část zřítila a zůstaly jen tři oblouky nad severní lodí. Zbývající část budovy, mohutné její pilíře a oblouky působily však ještě mocným dojmem na architekty doby renaissanční; myšlenka Bramantova při koncepci svatopetrského chrámu byla „postaviti Pantheon na Maxentiovu basiliku".

Před jihozápadním koncem basiliky jsou při svaté cestě zbytky pilířové síně, která pochází ze středověku.

Na Svaté cestě bylo množství *různých krámů*. Tam bylo možno koupiti jakékoliv drobné dárky („quaeque nitent Sacra vilia dona via" Propert. III 24, (18), 14): věnce (Ovid. F. VI 741), ovoce (id. ars am. II 265), pryskyřici, med (Varro de r. r. III 16, 23). Náhrobní nápisy seznamují nás s nejedním prodavačem ze Svaté cesty. V nich je jmenován zlatník (CIL VI 9207), rytci (9293),

---

[1]) Viz plán II.

[2]) L. Duchesne, Notes sur la topogr. de Rome au moyen âge. 1. Templum Romae (Mélanges 1886).

ciselér (9221), hotovitel věnců (9283), prodavači řezaných kamenů (9435), perel (9545—9549), píšťal (9935) a j. v. Tento pestrý bazar rozkládal se patrně na jižní straně cesty.

Trosky domů, které tam dosud viděti, ukazují částečně stavebním materiálem na dobu Hadrianovu,[1]) jiné však na dobu republiky a svou formou nepotvrzují mínění Lancianiovo (F. U. fol. 29), jako by prostor mezi obloukem Titovým, atriem Vestae, Novou a Svatou cestou byl býval vyplněn budovou vystavěnou podle jednotného plánu. Lanciani nazval ji porticum Margaritariam. Toto sloupení je jmenováno jenom v Notitii a Curiosu reg. VIII, a poněvadž víme, že margaritarii měli krámy na Svaté cestě, svádí to k úsudku, že při ní byla i porticus Margaritaria. Naproti tomu pořádek výpočtu jednotlivých staveb v jednotlivých pramenech ukazuje, že sloupení bylo spíše v okolí fora Boaria. Vzpomenuté trosky soukromých domů, ačkoliv je to veliký komplex mezi Svatou a Novou cestou a řadí se k nim i zbytky staveb na úpatí Palatinu, nebyly dosud přesně popsány a určeny.

Při Svaté cestě a jejím okolí bylo několik starodávných svatyní, známých jenom z pramenů literárních. Na nejvyšším jejím místě stála *svatyně Larů* (Solinus I 23), zasvěcená podle Ovidia (F. VI 791) dne 27. června. Augustus ji jmenuje v svých Res gestae (IV19) mezi budovami, jež vystavěl, a dva nápisy (VI 456a 30954) snad se k ní vztahují. Rozdílné od ní je Tacitovo „sacellum Larum" (ann. XII 24), jmenované v popisu linie pomeriové (v. str. 42). Vedle ní byla *kaplice Orbonina* (Cic. de nat. d. III 63, Plin. N. h. II 16). Pod Velií, tam, kde si zřídil dům Valerius Publikola (Liv. II 7. Plut. Pobl. 10), byla *svatyně Vicae Potae,* starodávné bohyně, jež byla totožná s Viktorií (Askon. ad Cic. in Pisonem § 52). Den jejího zasvěcení byl 5. ledna.[2]) Na Velii, na cestě od fora ke Karinám, byl *chrámek Penatů,* „velmi tmavý a neveliký" (Dionys. I 68; Liv. XLV 16; Varro l. l. V 8), taktéž Augustem obnovený (R. g. IV 19). Festus (154 b) nás poučuje, že na Velii měl sacellum *Mutunus Tutunus*; ale za Augusta svatyně ta zrušena, oltáře z ní odneseny a zřízeny tam lázně domu Cn. Domitia Kalvina.

Dva chrámy při Svaté cestě poznáváme z epigramu Martiálova I 70. Básník popisuje cestu, kterou se má jeho kniha ubírati na Pa-

[1]) Not. sc. 1899, 223, 265; B. c. 1899, 147; 1900, 11 n.

[2]) V. Not. scavi 1921, Scoperto di un Calendario romano anteriore a Giulio Cesare.

latin do domu Prokulova. Má minouti chrám Kastorův, obydlí vestálek a potom, nedávajíc se upoutati bronzovým kolosem Neronovým, uhnouti od Svaté cesty.

„Flecte vias hac, qua madidi sunt tecta *Lyaei*
et *Cybeles* picto stat Corybante tholus."

Cybelin chrámek byl tedy okrouhlý — tholus[1]) — a ozdoben malbami. Ale zdá se, že i Bakchův chrámek byl kruhovitého půdorysu a tvořil mu případný protějšek. Před basilikou Konstantinovou byl nalezen kus mramorového vlysu a stropu, který podle své formy mohl náležeti kruhovitému chrámku s průměrem asi 3·90 *m*. Na vlysu zbývá kus nápisu „...*toninus — imp. II....estituit.*" Po straně viděti v reliefu postavu bakchantky, takže vlys mohl dobře náležeti chrámku Bakchovu. Také mince Antonina Pia (Cohen 2, p. 396, č. 1187) s obrazem ozdobné okrouhlé svatyně, v níž viděti Bakchovu sochu, potvrzuje, že tento císař obnovil okrouhlý chrámek Bakchův.[2])

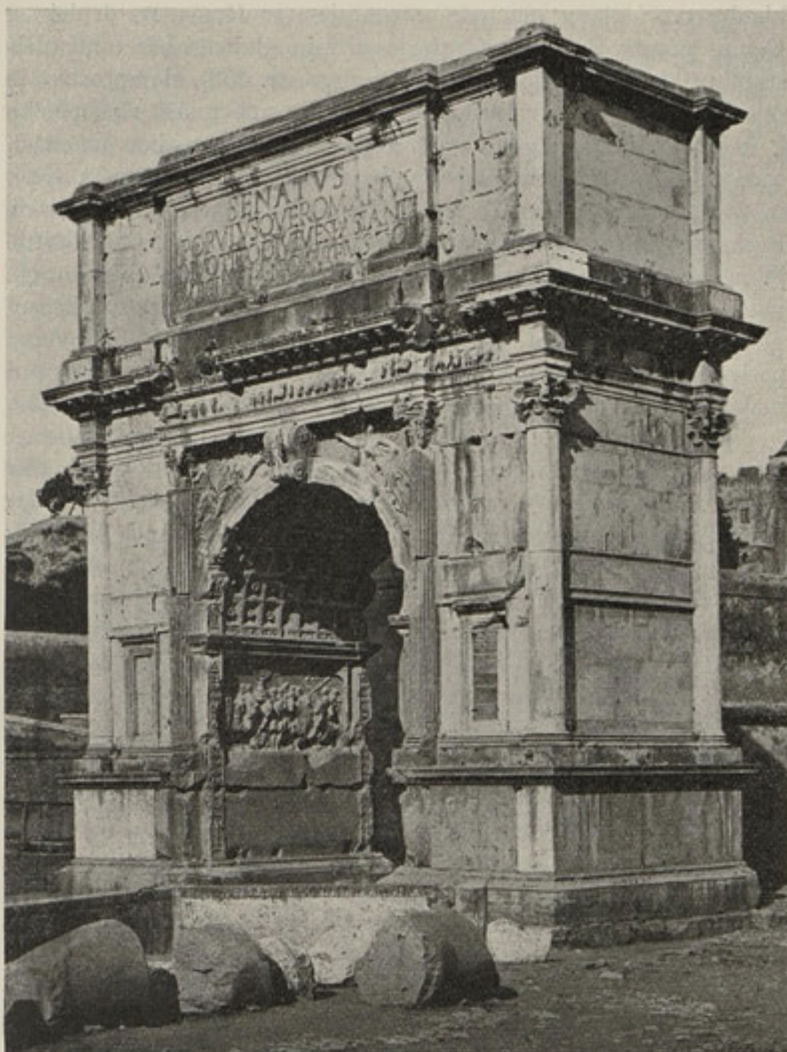
Nejvyšší bod Svaté cesty je označen vítězným obloukem *císaře Tita*. Žádný pramen literární, ani Notitia a Curiosum neuvádějí této krásné památky stavitelské a historické, a víme o ní jen to, co hlásá její nápis: *Senatus populusque Romanus — divo Tito divi Vespasiani f. — Vespasiano Augusto* (CIL VI 945, Dessau 265). Byl tedy oblouk postaven již po smrti Titově († 81 po Kr.), a jak ukazují jeho reliefy, oslaveno jím pokoření Židů. Oblouk je z travertinu, ale obložen pentelickým mramorem, 15·40 *m* vysoký, 13·50 *m* široký, 4·75 *m* hluboký.[3]) Postaven jsa přímo na starší antické dlažbě, skládá se ze dvou mohutných pilířů, mezi nimiž je jediná brána 8·30 *m* vysoká, 5·36 *m* široká, a byl ozdoben s každé strany brány dvěma kanelovanými sloupy kompositního slohu. Sloupy nesou násloupí, rozdělené na tři pásy, pak vlys, na němž je reliefem znázorněna část vítězného průvodu: viděti zvířata obětní a na nosítkách ležící allegorickou postavu řeky Jordánu. Nad ozdobnou římsou je attika 4·40 *m* vysoká, jejížto střed má na sobě citovaný nápis. Prostora mezi dvěma a dvěma sloupy je v dolejší části ozdobena slepým oknem; místo jednoho z nich však jsou

---

[1]) Čtení pravděpodobnější než *torus* v některých rukopisech.

[2]) Huelsen Ausgr. 1898—1902, str. 98 n., id. Forum 190.

[3]) Fayden, The date of the arch. of Titus. The Classical Journal XI.



Obr. 53. Arcus Titi. (Podle fotogr.)

dveře, jimiž po schodech je výstup na vrchol oblouku. Cípy kolem oblouku jsou vyplněny postavami Viktorií, závěrečné kameny klenby tvoří hlavy; na jedné straně jest to Roma, na druhé asi Genius populi Romani. Klenba uvnitř je zdobena kasetami (nejstarší příklad této ozdoby podle Ruggiera str. 453), ale uprostřed je reliefem znázorněna apotheosa Titova: orel unáší zbožněného k nebi. Vynikající ozdobou jsou dva reliefy po obou stranách uvnitř brány. Na jednom je vyobrazen Titus na vítězném voze, taženém čtverospřežím. Za ním stojí okřídlené Vítězství, koně vede Roma, a vůz provázejí vojáci ve zbrani. Druhý relief představuje jinou část průvodu, vcházející právě do nějakého oblouku. Je viděti spoutané zajatce a nosítka s kořistí, mezi níž je pozoruhodný sedmiramenný svícen chrámu Šalamounova. Reliefy, ač velmi poškozené, ukazují umění historické plastiky římské v nejlepším rozkvětu. Celý oblouk je s uměleckého stanoviska vynikající dílo.

Ve středověku byla cesta obloukem procházející snížena, takže základy oblouku se jeví otlučeny. Brána slula podle popsaného reliefu *arcus septem lucernarum*. Byla pojata v opevnění Frangipanů a nemálo tím utrpěla. Opravy se dostalo oblouku v XV. stol. (Müntz, Rev. arch. 1876, 2, str. 165), ale úplně byl vyproštěn ze středověkých přídavků teprve r. 1822. Francouzský architekt Valadier provedl s porozuměním opravu, která se ukázala nevyhnutelnou. Opravené části — kraje celé stavby — jsou z travertinu, jen střed s branou samou je mramorový originál. Také attika je moderně doplněna.

In summa Sacra via měl známý chrám *Iupiter Stator*. O jeho zaslíbení vypravuje Livius (I 12); Romulus, jsa stržen svým utíkajícím vojskem, zaslibuje blíže brány Mugonské Jovovi Zastaviteli chrám, jestliže zastaví hanebný útěk jeho vojska před Sabiny. Dodatkem dovídáme se v Liviově X. knize (k. 36 a 37), že Romulus chrámu nevystavěl, nýbrž jen místo pro něj posvětil (fanum tantum id est locus templo effatus fuerat). Teprve r. 294 př. Kr. vystavěl jej konsul M. Atilius, znovu jej slíbiv v bitvě u Lucerie. Chrám byl zasvěcen 27. června (Ovid. F. VI 791 nn.). O místě chrámu poučí nás toto srovnání: socha Kloeliina stála podle Plinia (N. h. XXXIV 6, 13) naproti chrámu Iovis Statoris, a podle Livia (II 13) stála tato socha in summa Sacra via. Známý relief náhrobku Hateriů, nalezený r. 1848 na silnici labikanské, představuje pět budov Svaté cesty a některé z nich označuje nápisy. Jsou to:

1. neznámý jinak „arcus ad Isis“ s trojím průchodem; 2. okrouhlá budova, která je patrně zkráceným označením Kolossea; 3. oblouk z boku vyobrazený, s quadrigou na attice; 4. oblouk značně odchylný od Titova s nápisem „arcus in Sacra via summa“; 5. chrám se šesti sloupy v průčelí, v jehož štítu viděti jako plastickou ozdobu svazky blesků. Podle tohoto odznaku jest vyobrazený chrám chrámem Jovovým, a jak viděti, stál v sousedství oblouku „in Sacra via summa“. Notitie jej uvádí ve IV. okresu. — V něm se konala 8. listopadu r. 63 známá schůze senátu, v níž zahřmělo na Katilinu Ciceronovo „quousque tandem“. V této řeči nazván jest chrám „hic munitissimus habendi senatus locus“, což si můžeme vysvětliti jeho polohou a stavbou nebo jeho posvátností. Z míst, kde by bylo možno hledati stopy chrámu, nejpravděpodobnější jsou zbytky středověké věže, jmenované turris Cartularia. Tato věž, v které ve středověku býval papežský archiv a která odtud dostala své jméno, stávala na svahu palatinském, na jih od oblouku Titova. Když byla zbořena r. 1829, objevily se pod ní základy nějaké stavby antické.[1])

Z okolí oblouku Titova odbočovala cesta k jihu k bráně Mugonské na Palatinu a odlučovala se také Nova via, vedoucí na samém úpatí palatinském.

Nejvyšší místo Velie označuje asi nynější klášter sv. Františky (Sta Francesca Romana). K tomu místu můžeme vztahovati vypravování Liviovo (II 7) o stavbě domu konsula Valeria Publikoly; konsul vida, že stavba na vyvýšeném místě vzbuzuje podezření lidu, přenesl stavbu na úpatí návrší. Za Nerona šířil se přes Velii Zlatý dům, sahající z Palatinu na Esquilin. Měl v těch místech své atrium a v něm stál pověstný *colossus Neronis*. Sochu tu ulil z kovu Zenodoros a byla podle Plinia (N. h. XXXIV 15) 119½ ř. stop (35·75 *m*) vysoká.[2]) Po smrti Neronově byla socha předělána na rozkaz Vespasianův (Suet. Vesp. 18), snad i přemístěna (Dio 66, 15). Císař Hadrian přemístil ji dále k východu. Tuto technicky těžkou úlohu provedl architekt Dekrianus, pošinuv sochu, kolmo zavěšenou, pomocí čtyřiadvacíti slonů. Socha byla pak zasvěcena Slunci a Hadrian pojal — vnuknutím architekta Apollodora — úmysl, zříditi podobnou sochu Luny. Kommodus dal sníti soše hlavu

---

[1]) Richter, Hermes XX, str. 412—418.

[2]) Podle Suetonia (Nero 31) 120 stop, podle Notitie 102½.

a nahraditi ji svou podobou; přidal jí herkulovský kyj a lva a označil ji svým nápisem (Script. h. a. I 19, VII 17; Dio Kassius LXXII 22). Podle Notitie měl kolos okolo hlavy sedm paprsků 22½ stop (6·43 *m*) dlouhých. Jak zničena tato obrovská socha, není známo. Lanciani (R. a Exc. 192) upozorňuje, že je o ní zmínka ve středověkém dokumentu ještě v X. stol.; ale ve středověku slovem colossus označovali Kolosseum. Několik starověkých mincí sochu zobrazuje (Donaldson n. 79). Zbytky jejího podstavce viděti na západ od Kolossea.

Jestliže Hadrian dal sochu přemístiti, učinil tak proto, že překážela při stavbě projektovaného jím dvojitého *chrámu Veneris et Romae.* Toto dvojí božstvo má za císařské doby blízký vztah k sobě. Personifikovaná Roma uctívána chrámy již za Augusta v městech asijských, a ve Venuši spatřována vlivem Vergiliova národního eposu pramáti zakladatele Říma. Chrám se zvedal na mohutné betonové terase, obložené kvádry travertinovými a peperinovými, 100 *m* široké a 145 *m* dlouhé. Poněvadž terasa byla zřízena na východním svahu Velie, zvedala se na západě jen o několik stupňů nad Svatou cestu, kdežto k východu, proti Kolosseu, čněla vysoko nad okolní terén. S té strany vedly na ni schody, ale nikoliv po celé její délce. Mohutné sloupení žulové lemovalo terasu aspoň po delších stranách; uprostřed bylo rozšířeno v propyleje. Plocha sloupením tímto lemovaná byla dlážděna bílým mramorem. Chrám stojící na této esplanádě měl (podle mincí a reliefu starověkého) v průčelí deset sloupů korintských, po delších stranách asi dvacet. Byl uvnitř rozdělen na dvě různé svatyně, z nichž jedna měla vchod od východu, druhá od západu. Vcházelo se nejprve do předsíní, jež měly čtyři sloupy. Z nich čtyři stupně vedly do vlastní celly, jež měla podélné stěny ozdobeny čtyřmi porfyrovými sloupy a mezi nimi pět výklenků pro sochy. Celly byly zakončeny apsidami, a obě ty apsidy, zdobené kasetovaným stropem, jsou obráceny zadními stranami proti sobě. Kromě nich se zachovala veliká část jižní zdi. Mezi oběma apsidami na jižní straně byly schody, vedoucí na střechu chrámovou.

Obraz chrámu zachoval se na několika mincích Antonína Pia (Cohen[2], Anton. 698—701, 1074—1076) a podle svědectví některých stály po stranách chrámu dva vysoké sloupy se sochami, snad Hadrianovou a Sabininou.

Zřetelnější vyobrazení štítu chrámového ukazuje relief, jehož jeden kus je uložen v museu *delle terme*, druhý v museu *Laterán-*

ském[1]). Relief představuje zástup mužů oděných togou a v pozadí chrámové průčelí se štítem. Ve štítu je znázorněna vlčice kojící Romula a Rema, přibližující se pastýři, Rhea Silvia a Mars.

Chrám vynikal rozsáhlostí i nádherou. Avšak Apollodorus, slavný stavitel fora Trajanova, posoudil toto stavitelské dílo Hadrianovo nepříznivě. Vytkl vedle jiného, že sochy bohyň sedících v chrámě jsou nepoměrně veliké. „Kdyby bohyně chtěly povstati a vyjíti, nebudou moci." Nepříznivá tato kritika způsobila Apollo-



Obr. 54. Templum Veneris et Romae. (Podle fotogr.)

dorovi Hadrianovu nemilost a smrt (Dio LXIX 4). Za Marka Aurelia odhlasoval senát, že v chrámě mají býti postaveny stříbrné sochy císaře a císařovny (Faustiny) i oltář, na němž mají obětovati všechny nevěsty a jejich ženichové (Dio LXXI 31). Ve IV. stol. byl chrám poškozen požárem a opraven Maxentiem (Chron. a. 354). Podle poznámky kroniky Kassiodorovy byl v VI. stol. chrám nazýván „templum Urbis". Ve středověku byl zahrnut do opevnění

[1]) Jejich souvislost poznal a vysvětlil E. Petersen, Due pezzi di rilievo riuniti. R. M. 1895, str. 244.

Frangipanů a ničen vápennou pecí, která při zkoumání zřícenin na počátku minulého století tam nalezena. K západní jeho části přistavěn kostel zvaný Sta Maria Nova, později Sta Francesca Romana, s klášterem. Klášter je určen pro museum starožitných památek, které se týkají římského fora.[1])

Mezi amfitheatrem, obloukem Konstantinovým a terasou chrámu Veneris et Romae čni 9 *m* vysoký cihlový kužel (obr. 57). Je to zbytek antické fontány řečené *meta sudans*. Tato fontána se uvádí v Notitii (reg. IV) mezi Kolosseem a chrámem Veneris et Romae, chronograf a. 354 jmenuje ji mezi stavbami zřízenými Domitianem, a její vyobrazení vyskytuje se na starých mincích (Cohen IV, p. 447, 468). Ve středověku všiml si jí Anonymus Einsiedlensis (Jordan II 655). Původní zařízení této fontány můžeme si snadno představiti. Uprostřed kruhovitého bassinu s průměrem 21 *m* stál tento kužel, kdysi obložený mramorem, připomínající svým tvarem cirkusovou metu, a s jeho vrchu stékala po bocích voda. Celek vzbudil u starých představu těla svlažovaného potem, a podle toho vznikl název. Nebyla to jediná fontána tohoto druhu; z dopisu Senekova (56, 1, 6) vidíme, že v Bajích byla podobná již za doby Neronovy.

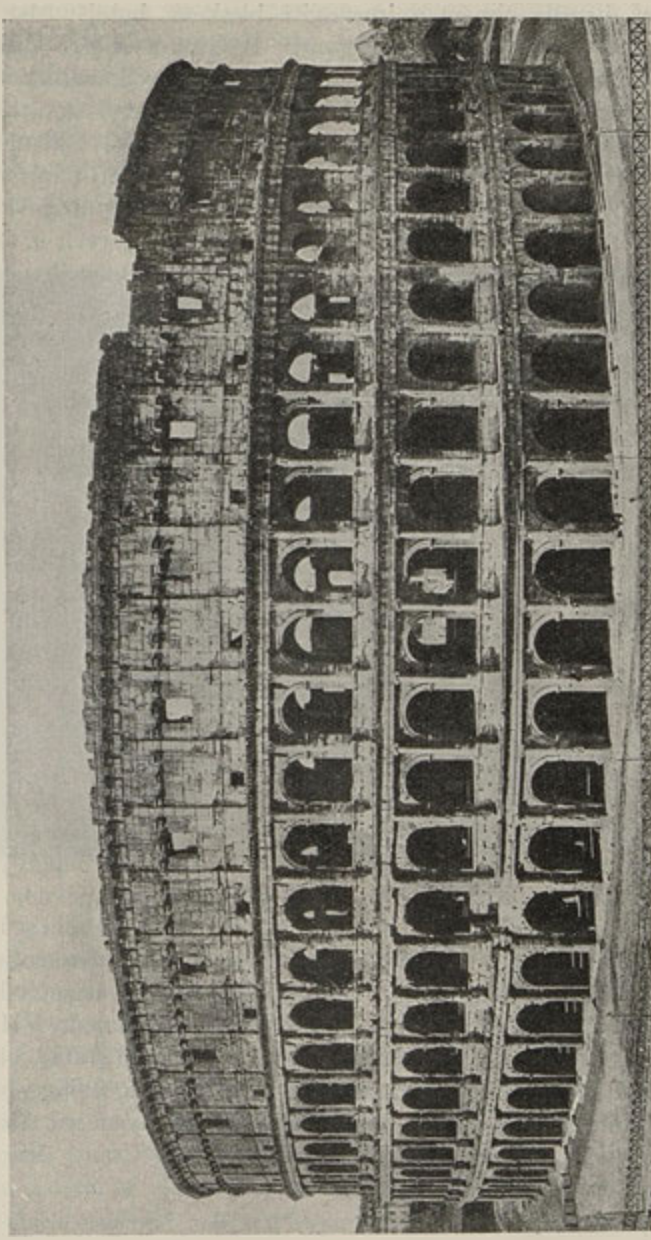
Amfitheatr Flaviův. Vespasian uskutečnil úmysl chovaný již Augustem a zřídil velikolepý amfitheatr (Suet. Vesp. 9). Vystavěl jej tam, kde býval vodojem rozsáhlého vestibulu Zlatého domu Neronova.[2]) Všichni tři Flaviovci budovali na této kolosální stavbě. Vespasian zřídil prý stupně tři, Titus přidal k tomu dva a Domitian dokončil stavbu ,,usque ad clipeos" (Chronogr. 354), čímž se rozumějí patrně nějaké ozdoby nejhořejší zdi. Výraz ,,dva, tři stupně" (gradus) není dosti jasný. Není možno mysliti jen na jednotlivé stupně sedadel; kdybychom však tím měli rozuměti celé oddělení sedadel, dostáváme číslo, které neodpovídá skutečnosti. Hry byly slavně zahájeny r. 80 po Kr. a při tom provozovány kromě štvaní zvěře, zápasů gladiátorských i naumachie (Dio LXVI 25). Martiál oslavil tyto hry knihou epigramů. Čteme několikráte o po-

---

[1]) Laloux, Restauration du temple de Vénus et Rome. Mélanges 1882.

[2]) Hic ubi conspicui venerabilis amphitheatri
erigitur moles, stagna Neronis erant. Martiál, Spect. 2.

Dřevěný amfitheatr na poli Martově vystavěl před tím Nero. Suet. Nero, 12.



Obr. 55. Amphitheatrum Flavium. (Podle fotografie.)

škození divadla ohněm a jmenovitě bleskem; hořejší část byla dřevěná a mohla snadno vzplanouti. Bylo opraveno za Antonina Pia (Script. h. a. III 8). Pak je zpustošil blesk o volkanáliích r. 217, takže po několik let tam nebylo možno konati hry. Opravy provedli Heliogabal a Alexander Severus (Dio LXXVIII 25, Script. h. a. XVII 17, XVIII 24). Tyto opravy v III. století dály se, jak je dosud na vrcholu zdiva patrno, velmi nedbale; užito k nim architektonických ozdob a rozbitých sloupů vzatých z jiných budov. Císař Filip Arab oslavil v amfitheatru r. 240 tisícileté trvání Říma velikou štvanicí, při které zabito 32 slonů, 10 losů, 10 tygrů, 60 lvů, 30 leopardů, 10 hyen, 6 hrochů, 1 nosorožec, 10 arkoleontů, 10 žiraf a 20 divokých oslů (Script. h. a. XX 33). Za Decia je zaznamenán opět požár (Hieronym. ad a. Abr. 2268). — Nápisy v divadle zachované mluví o opravách nejpozdějších dob starověku. Provedli je: městský praefekt Flavius Pa...us za Theodosia a Valentiniana, Rufus Caecina Felix Lampadius za týchž císařů, r. 470 konsul Messius Phoebus Severus a pak již za vlády gotského Theodoricha asi r. 508 Decius Marius Venantius Basilius. Příčinou poslední opravy byla „abominandi terrae motus ruina“ (CIL VI 32086, 32089, 32091, 32094). Gladiátorské hry konaly se v amfitheatru až do r. 404, kdy byly Honoriem zakázány, ale štvanice zvěře připomíná se ještě r. 523 (Kassiodorus, Var. V 42).[1])

Budova amfitheatru vzbuzovala již ve starověku nadšený obdiv. Martiál (de spect. I) vynáší ji nade všechny starověké zázraky stavitelské, nad pyramidy, babylonské stavby, nad chrám Diany Efeské, nad stavby na Delu a Mausolovu hrobku v Karii. Ammianus Marcellinus jmenuje mezi budovami, jež naplnily úžasem Konstantia, navštívivšího r. 356 po prvé Řím, „pevnou spoustu amfitheatru, sroubenou z travertinu, k jejímuž vrcholu se lidský zrak sotva vznese.“ Ve středověku budova slula *coliseus, colosseum* a připadala divákům jako něco nerozborného, nezničitelného. Toto lidové přesvědčení o věčnosti amfitheatru zachoval v VII. stol. sv. Beda (collect. l. III) známými slovy: „Quamdiu stabit coliseus, stabit et Roma, quando cadet coliseus, cadet et Roma, quando cadet Roma, cadet et mundus.“ Nadšené slohy věnoval zřícenině Byron ve IV. zpěvu Child Harolda.

---

[1]) Viz Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms II, 421.

Středověká a novější historie Kolossea kontrastuje s vírou v nezničitelnost budovy. Mnoho jí uškodili Frangipanové a Annibaldiové, kteří se v ní opevnili. Zhoubné zemětřesení ve XIV. stol. povalilo velikou část zevnější zdi, a z tohoto zbořeniště, které nazýváno *coxa* nebo *coscia Colissei*, byl odvážen stavební kámen po tři století.[1]) Z něho vystavěny paláce Cancelleria, Farneský a Venezia. I r. 1703 spadl zemětřesením jeden oblouk. V XV. a XVI.



Obr. 56. Chodba v Kolosseu. (Podle fotogr.)

stol. konávaly se v Kolosseu pašiové hry. Pak se vyskytly plány užíti budovy k účelům průmyslovým. Záměr Sixta V. (1585—1590), zříditi v ní továrnu na sukna, nebyl sice uskutečněn, ale za Klementa XI. (1700—1721) vyráběl se tam ledek a chodby Kolossea naplněny k tomu cíli mrvou. V polovici XVIII. stol. zřízena v areně křížová cesta v upomínku na křesťany v době pronásledování tam utracené. Jinak byla budova tato skrýší tuláků a zlodějů, zarůstala býlím a stala se vhodným místem pro studia botanická; bylo na-

[1]) Lanciani, Destruction of ancient Rome, str. 372.

počteno 420 druhů rostlin, které se ve zřícenině vyskytovaly. V XIX. stol. hrozily mnohé části sesutím; budova proto zabezpečena a zachráněna důkladnými opravami, které r. 1851 provedeny podle návrhů Caninových, ale přidaly do antického zdiva mnoho moderních doplňků. Když r. 1870 Řím připojen ke království italskému, byl amfitheatr svědkem velikého shromáždění lidu a vykonány v něm volby poslanců. Potom věnována zachování a prozkoumání úctyhodné památky horlivější péče. Odstraněna z ní křížová cesta, vypleněno býlí a arena vykopána do značné hloubky, aby se objevilo zařízení podzemní.

Okolo amfitheatru je travertinový chodník 17 *m* široký, jenž jako budova má formu ellipsovitou. Na jeho okraji bývaly patníky (cippi), z nichž pět na východní straně je zachováno. Na vrchní a zadní straně těchto kamenů jsou prohloubeniny, v kterých bývalo něco dřevěného nebo železného připevněno (Not. sc. 1895, 101, Huelsen III 289). Ellipsovitý obvod budovy má 524 *m*, delší osa 188 *m*, kratší 156 *m*. Zevnější zeď celé budovy je více než z třetiny zachována a má nad přízemkem tři patra. Přízemek tvořilo 80 oblouků s rozpětím 4·20 *m* a výškou 7·05 *m*. Pilíře mezi nimi mají v půdorysu rozměr 2·40×2·70 *m* a jsou zdobeny zvenčí polosloupy dorských hlavic; tyto polosloupy podpírají násloupí, běžící kolem celé ellipsy. Oblouky byly číslovány kromě těch, které stály na koncích velké i malé osy budovy; zachované oblouky mají čísla XXXIII—LIIII. Na koncích obou os byly vchody upraveny ozdobněji; jeden z nich (na severu) vedl do císařské lóže. První patro tvoří řada oblouků podobných, o něco nižších (6·45 *m*), a polosloupy, zdobící pilíře mezi oblouky, mají hlavice ionské. V druhém patře je výška oblouků 6·40 *m* a polosloupy jsou korintské. Ve všech těchto obloucích prvního a druhého patra stávaly asi sochy; tak možno souditi z vyobrazení Kolossea na reliefu Hateriů. Třetí patro má souvislou zeď bez oblouků a v ní okna nad každým druhým obloukem spodního patra. Celý pás nejhořejšího patra je rozdělen pilastry s korintskými hlavicemi, které stojí nad polosloupy nižších pater. Mezi jednotlivými pilastry ve výši je po třech konsolách, na kterých stávaly stožáry, čnějící přes hořejší římsu. Na těchto stožárech zavěšovala se lana a roztahovaly plachty k ochraně diváků proti slunci; k opatřování této práce bylo v Římě posádkou oddělení námořníků z Ravenny a Misena (castra Ravennatium et c. Misenatium). Celá budova jest vysoká 48·5 *m*.

Vnitřní její konstrukce se skládá ze zdí dílem elliptických, dílem paprskovitě dovnitř směřujících. Tak povstala řada chodeb, z kterých četná schodiště vedou do pater vyšších, a z kterých se vomitorii vcházelo na stupňovité řady sedadel. Vnitřní zdivo je z tufu a speronu, zevnější z travertinu. Celý vnitřek amfitheatru je velmi rozrušen. Zachovala se jen kostra hlavních zdí, a málo zbývá ze šikmé plochy nad chodbami, která nesla sedadla. Ze sedadel zůstaly jen kusy, nikde souvislá, větší část hlediště, a proto je rekonstrukce v jednotlivostech nejista. Nápisy[1]) mluvící o vnitřku budovy jmenují tři její části: *arena, podium, maeniana.* V maenianech se rozlišují *gradus marmorei* a nejvyšší část *dřevěná* (*in ligneis*), která se dělí na jednotlivá *tabulata* (lešení). Podium byla vyvýšená terasa, upravená nejdoleji, tedy nejblíže areny; na ní měli svá mramorová křesla státní hodnostáři a také císař (Juvenál II 147). Proti výpadům dravé zvěře bylo podium (vysoké 3·5 *m*) chráněno nejspíše tak, jako to bývalo kdysi v dřevěném amfitheatru Neronově, totiž *sítí* (Plin. XXXVII 45). Na dlažbě podia byla vyryta jména osob, které zde měly svá čestná sedadla, a takových nápisů je známo na 200 (CIL 32099—32248; B. c. 1880, 270). Za sedadla, která stávala na tomto podiu, pokládá Lanciani mramorové biskupské stolce v kostele S. Stefano Rotondo a S. Gregorio Magno. Nad podiem zvedala se stupňovitě sedadla, rozdělená na několik oddělení nad sebou ležících. K otázce, kolik bylo těchto oddělení, nalezl Huelsen (III 294) odpověď ve zlomcích plánu Severova. Těchto zlomků, představujících půdorys amfitheatru, není mnoho: jsou to v Jordanově vydání č. 113 a—g (65 a 69 obsahují jen kusy nápisu „amphitheatrum"), ale celý nákres dá se z nich doplniti. Vidíme, že plán označoval širokou linií zevnější a vnitřní obvod hlediště a kromě toho tři vnitřní pásy rozdělovací. Obsahuje tedy hlediště čtyři pásy: 1. podium, 2. a 3. dvě oddělení kamenných sedadel (gradus marmorei) a 4. dřevěné lavice nejvyšší (in ligneis). Za druhým oddělením sedadel byla vysoká zeď s dveřmi, okny a výklenky a výše za ní sloupení.

Kolik diváků pojal amfitheatr? Notitia i Curiosum praví o tom: „qui capit loca 87000," ale novější badatelé popírají možnost tak velké kapacity. Huelsen (III 297) počítá, že obě kamenná mae-

---

[1]) Kromě nápisů výše citovaných důležitý je jmenovitě nápis VI 32363, kterým se bratřím arválským přidělují místa v hledišti.

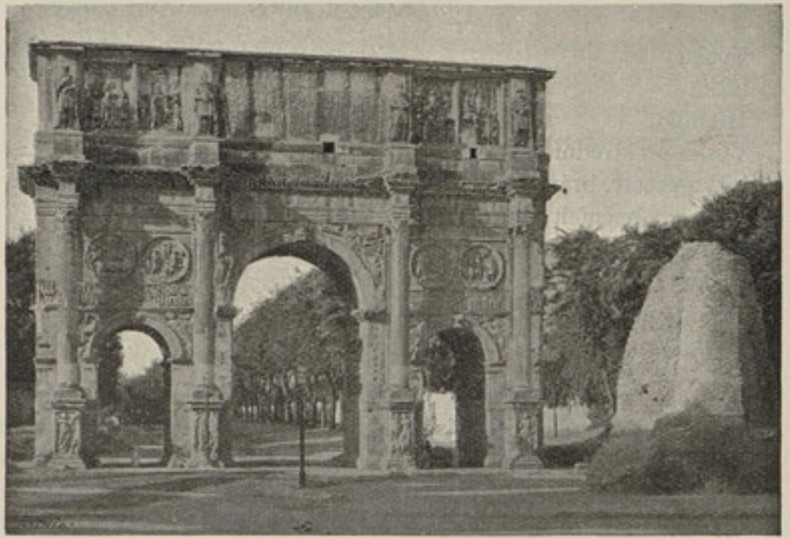
niana mohla míti nejvýše padesát řad sedadel nad sebou, nejdolejší řada měla úhrnné délky 200 *m*, nejhořejší 440. To vše dohromady, odečtou-li se vomitoria a paprskovité řady schodů, kterými se hlediště dělilo na jednotlivé klíny (cunei), mohlo dáti úhrnnou délku sedadel 15.000 *m*. Na dřevěném nejvyšším oddělení předpokládá Huelsen 11 lavic nad sebou, rozdělených na 80 klínů (tabulationes), které by odpovídaly 80 obloukům budovy. Součet délky všech těchto lavic stanoví na 5280 *m*. Z toho vyplývá úhrnná délka všech sedadel 20.280 *m* (= 68750 ř. stop), prostora to, na níž mohlo seděti 40—45.000 diváků. Huelsen upozorňuje, že místa v divadle (podle nápisu VI 32363) se vykazovala mírou délkovou ve stopách, a předpokládá, že i v Notitii je kapacita amfitheatru a všech divadel udána souhrnnou délkou všech sedadel ve stopách; ale toto číslo nemohlo býti 87000. Na tři osoby počítá 5′5″ délky, t. j. 55 *cm* na osobu.

Ellipsa *areny* má 86 *m* délky a 54 *m* šířky. Již na počátku minulého století a ještě důkladněji po r. 1870 byla zkoumána její podzemní substrukce, chodby dílem přímočaré dílem rovnoběžné s ellipsovitou křivkou. Byly částečně klenuté, ale někde, jak patrno, přikryté jen prkny. Bylo tu zařízení, aby se něco pákami mohlo zvedati z podzemí na povrch areny, buď klece se zvěří, nebo nějaké předměty sloužící k úpravě her. Ze svědectví Martiálova (spect. XXIV) a Diona Kassia (LXVI 25) je patrno, že za Flaviovců byla arena také naplněna vodou a provozovány v ní naumachie. Avšak podzemní zařízení, jak je nyní zachováno, neukazuje žádné možnosti nadržeti v areně vodu; patrně byla tato spodní stavba později přeměněna. Viděti naopak kanalisaci k odvádění vody do hlavní stoky, která z amfitheatru vede pod obloukem Konstantinovým a údolím Velikého cirku k Tibeře.

Z divadla vycházejí tři *podzemní chodby*, které, jak se má za to, vedly k různým kasárnám gladiátorským (ludi), umístěným v blízkém okolí. Jedna, na severním konci krátké osy, míří směrem k Esquilinu a je téměř 3 *m* široká. V ní se našly dva sloupy cipollinové, které tam spadly shora, z císařské lože. Na opačné straně vychází chodba proti Caeliu. Pokud byla vyklizena a objevena, je 77 *m* dlouhá, dlážděna mosaikou, zdobena na stěnách mramorovým soklem a výše štukem. V klenbě měla střídavě na obou stranách okna, po způsobu kryptoportiku. Založení této chodby přičítá se Kommodovi. Jiná chodba vychází na konci velké osy

k východu, směrem k Lateránu, a k té přiléhá po každé straně po čtyřech cellách. O něco výše pak jsou po jejích stranách dvě síně rozměrů 25×3·20, a z těch jdou točité schody na podium.

Ozdobnější, slavnostní vchody do divadla byly na východě mezi obloukem I a LXXVI, pak mezi č. XXXVIII a XXXIX. Stěny těchto chodeb byly zdobeny krásným štukem, jehož formy se zachovaly ve výkresech doby renaissanční.



Obr. 57. Arcus Constantini et meta sudans. (Podle fotogr.)

Užitečnou pomůckou k přehlédnutí konstrukce amfitheatru je model, jejž na počátku minulého století zhotovil po dvaadvacítileté práci mechanik Carlo Lucangeli. Je vypracován v měřítku $^1/_{60}$ a vystaven na chodbě Kolossea.[1])

Arcus Constantini. Na jih od Kolossea stojí nejkrásněji zachovaný vítězný oblouk římský, věnovaný císaři Konstantinovi.

[1]) Babucke, Geschichte des Kolosseums. Königsberg 1899. — Huelsen III 282—298. — Durm, Die Baustile, 2. Th. 2. Bd. 2. Aufl. str. 669—679. — Clementi, Il colosseo. Roma 1911. — Colagrossi, L'amfiteatro Flavio nei suoi venti secoli di storia. Firenze 1913. — Lud. Novotný, Amfitheater Flaviovců (Colosseum) a jeho dějiny. Výr. zpráva. gymn. v Rychnově n. Kn. 1913 (nedokončeno). — Jos. Wünsch, Colosseum (Lumír, 1878).

Je postaven na ploše vydlážděné mramorem, která je položena o 2·90 *m* výše než antická dlažba ulice.[1]) Je patrno, že oblouk nebyl určen k pohodlnému procházení a projíždění každému, kdo se ubíral cestou, nýbrž stál nad silnicí slavnostně vyvýšen, podobaje se v tom oblouku Septimia Severa na foru, s tím však rozdílem, že se do něho nevystupovalo po schodech. Jeho rozměry, srovnávají-li se s rozměry oblouku Severova[2]), jsou takové:

	Obl. Konstantinův:	Obl. Severův:
Výška	21	23
Šířka	25·70	25
Hloubka	7·40	11·85
Výška prostřední brány	11·50	12
Šířka prostř. brány	6·50	7
Výška pobočních bran	7·40	7·80
Šířka pobočních bran	3·36	3
Výška sloupů	7	8·78
Průměr sloupů	0·75	0·90
Výška attiky	6·60	5·60

Před průčelím severním a jižním stojí po čtyřech sloupech. Jejich vysoké podstavce jsou zdobeny reliefy, představujícími Viktorie a zajaté nepřátele. Sloupy jsou ze žlutého mramoru (kromě jednoho, který byl odvezen do Lateránu a nahrazen sloupem bílým), korintské hlavice z mramoru bílého. Nenesou konstrukci stavby: část architrávu, která na nich spočívá, vybíhá z fasády. Nad architrávy těchto sloupů jsou base, nesoucí postavy spoutaných králů barbarských, z fialového, žilkovaného mramoru. Cvikle oblouků jsou vyplněny postavami Viktorií a Hór. Stropy bran jsou kasetovány, a v prostřední bráně je po obou stranách mramorový relief, znázorňující boj a vítězný průvod. Nad pobočními branami jsou úzké pásy reliefů s historickými scénami. Výše nad nimi je po dvou medaillonech s reliefy, tedy na obou průčelích dohromady osm medaillonů. Nad římsou se zvedá attika. Je poz-

[1]) Tato antická dlažba z pozdní doby císařské leží skoro 3 *m* pod úrovní nynější ulice; pod ní o 5 *m* hloub je dlažba ještě starší a pod tou široká stoka.

[2]) Čísla jsou vzata z Platnerovy Topography and monuments of ancient Rome.

dějšího původu než oblouk; její zdivo se skládá z betonu a z cihel, kdežto oblouk sám je z mramorových kamenů. V attice je uvnitř síň,[1]) do níž je výstup schodištěm ze západního pilíře celé stavby. Průčelí attiky je vzpomenutými sochami spoutaných králů rozděleno na tři části. Prostřední má na sobě nápis (na obou fasádách), obě postranní po dvou vysokých reliefech.

Díváme-li se na stavbu s boku, ať východního či západního, vidíme tyto plastické ozdoby: 1. úzký relief historického obsahu, který je v stejné výšce jako podobné reliefy nad postranními branami; 2. medaillon, odpovídající umístěním medaillonům nad branami; 3. na attice veliký relief, znázorňující bitvu.

Oblouk Konstantinův neuvádí se ani v Notitii ani v Curiosu a v antické literatuře není o něm nikde zmínky. Jeho historii můžeme vypátrati jen z jeho nápisu a z celé jeho konstrukce. Nápis, opakovaný na severní i jižní straně, zní:

Imp. Caes. Fl. Constantino Maximo
p. f.[2]) Augusto s. p. q. R.
quod instinctu divinitatis mentis
magnitudine cum exercitu suo
tam de tyranno quam de omni eius
factione uno tempore iustis
rem publicam ultus est armis
arcum triumphis insignem dicavit.

Uvnitř hlavní brány jsou napsána slova: „Liberatori Urbis“ a „Fundatori quietis“, nad pobočními branami proti Kolosseu: „votis X. votis XX.“, na jižní straně „sic X. sie XX“ (CIL VI 1159, Dessau 694).

Oblouk je pozoruhodný tím, že nebyl věnován císaři pro vítězství nad zevnějším nepřítelem, nýbrž nad soupeřem. Císař v něm není označen úředními tituly, které měl r. 314. Z toho se soudí, že byl postaven před tímto rokem. Terminus post quem je vítězství u mostu Milviova r. 312. Ze zmínky o slavnosti decennálií soudí se tolik, že oblouk stál již r. 316, kdy Konstantin slavil desítileté jubileum své hodnosti caesarské.

---

[1]) Lanciani (R. a. Ex. 195) vypravuje, že při své návštěvě této síně r. 1879 nalezl na stěně podpisy navštěvovatelů z doby renaissanční, mezi nimi Michelangelův s datem 1494.

[2]) pio felici.

Plastická ozdoba stavby, která je nestejné ceny umělecké a časově různého původu, byla předmětem mnohých studií.[1]) Podle mínění Frotinghamova je historie oblouku takováto.

Vítězný oblouk byl postaven původně ke cti Domitianově a je vyobrazen již na reliefu Hateriů, který pochází z doby Flaviovců. Po Domitianově zavraždění a odsouzení (damnatio memoriae) nebyl zbořen, ale odstraněno z něho jen to, co připomínalo osobu Domitianovu. K plastické ozdobě *původní* náleží jen osm medaillonů, které jsou se svými kameny zasazeny tak, že tvoří část konstrukce budovy. Znázorňují lovecké scény a oběti: výpravu na lov, oběť Apollinovi, lov kance, oběť Dianě, lov medvěda, oběť Silvanovi, lov lva, oběť Herkulovi. Ve dvou případech je odstraněna z reliefu původní hlava císařova a nahrazena Konstantinovou. Jinde je přepracována a dostala jinou podobu, podle různých výkladů Klaudia Gothika, Kara nebo Filipa, a na některých medaillonech je viděti poškození ohněm, které hlavu císařovu učinilo nerozeznatelnou. *Druhá* skupina reliefů náleží době Trajanově, představuje jeho války proti Dákům a vítězný průvod jeho vojska. Do této skupiny náležejí dva velké reliefy uvnitř prostřední brány a reliefy na východní a západní straně attiky. Myslívalo se, že tyto ozdoby jsou vzaty z nějakého vítězného oblouku; Petersen dokazuje, že pomník Trajanových vítězství, z něhož jsou vzaty, nebyl oblouk, ale nějaká rozsáhlejší stavba. *Třetí* skupinou je osm reliefů na severním a jižním průčelí attiky, znázorňujících vítězství Marka Aurelia a Lucia Vera nad Parthy, pak vítězství M. Aurelia nad Germány a Sarmaty. Vyobrazené scény jsou: 1. příjezd císařův; 2. odjezd; 3. rozdávání kongiaria lidu; 4. zajatí nepřátelé před císařem. Na jižní fasádě: 5. císař ustanovuje krále podrobenému národu; 6. zajatí nepřátelé před císa-

---

[1]) Sieveking, Die Medaillons am Konstantinsbogen, R. M. 1907. — Margarethe Bieber, Die Medaillons am Konstantinsbogen, R. M. 1911. — Petersen, I rilievi tondi al arco di Constantino, R. M. 1889. — Id., Die Attikareliefs am Konstantinsbogen, R. M. 1889. — A. Monaci, Le sculture Aureliane sull arco di Constantino. B. c. 1900. — Frotingham, Who built the arch of Constantin ? Amer. j. of archeol. 1912. — Grossi-Gondi, L'arco di Constantino. Roma 1913. — A. J. B. Wace, Studies in roman historical reliefs (Papers of the British school of Rome, IV 272). — Wilpert, Le sculture del fregio dell' arco trionfale del Constantino (B. c. 1923). — Pauly-Wissowa R. E. sv. Rom, p. 1057. — Gradara, Restauri settecenteschi fatti all' arco di Constantino. B. c. 1918, 161—164.

řem; 7. promluva k vojsku; 8. lustrace.[1]) Do tohoto cyklu patří také tři reliefy chované v museu konservátorů (Helbig Führer, č. 540—542). Frotingham dělí tyto reliefy na dvě skupiny. Obě se liší zevnější úpravou, rámcem různé šířky a nestejného profilování a v obou je viděti také různý styl. Jedna ta skupina je vzata z oblouku, jenž slavil oba spoluvladaře, druhá ze slavobrány, jíž byl oslaven M. Aurelius sám. Hlavy císařů na těchto reliefech scházely a byly doplněny r. 1731 s podobou Konstantinovou.

Čtvrtá skupina zahrnuje šest nevysokých reliefů, které jsou upevněny jednak nad pobočními branami na obojím průčelí, jednak na bočných stranách oblouku. Představují dobývání města, vítězné průvody, císaře s družinou na rostrech fora, kongiarium. Tyto práce, chatrného slohu, s četnými drobnými postavami, pokládá Frotingham za předkonstantinovské ; soudí, že později byly přepracovány a podoba Konstantinova do nich vpravena. Wilpertovi se zdá, že jsou původně pracovány za Konstantina a k jeho oslavě. Vykládá je za znázornění činů tohoto císaře ; jeden představuje bitvu na mostě Milviově a tonutí Maxentiova vojska ve vlnách Tibery. Tyto reliefy jsou tesány v kameni, napřed do oblouku zasazeném, ale kámen tam vsazen později než medaillony nad ním, které, jak praveno, jsou součástkou původní stavby. Vsazením těchto kamenů byly některé medaillony částečně poškozeny.

Oba *medaillony na pobočních stranách* jsou pozdějšího původu než oněch osm, které jsou na průčelích. Představují západ Luny a východ Slunce a byly do stavby vsazeny později. Kámen, na němž je vytesán vycházející Sol, je o něco menší než otvor, do kterého byl zasazen, a proto vyplněna prázdná prostora kamenným pruhem, jenž je profilován jako rám. Frotingham klade původ obou medaillonů do doby předkonstantinovské. Pozdního původu jsou sochy na podstavcích sloupů a ve cviklech oblouků.

Byl tedy oblouk okrášlen různými obrazy vítězství už dříve, než byl věnován Konstantinovi, a dedikační nápis může jej případně nazývati *arcum triumphis insignem*.

Přes toto pestré slátání působí celá stavba velmi ladně ještě dnes, kdy je její kámen zvětralý a vyhlodán a sloupy upevněny železnými obručemi. Ve IV. stol. lahodil oku i krásnými barvami

[1]) Jinak jsou vyloženy scény ty v B. c. 1918, 161—164.

svých bílých, žlutých a fialových mramorů, k nimž se družil pozlacený bronz. Není zajisté pochyby, že nad attikou si musíme přimysliti bronzovou quadrigu se sochou císařovou; to bylo, jak víme z antických mincí, pravidelné vyvrcholení vítězných slavobran.

Ve středověku měl oblouk název arco dei Trasi a stával u něho kostel S. Salvatore de' Trasi. Opravován byl r. 1498 a 1731. Budova poutala pozornost malířů časné renaissance tak, že ji malovali v pozadí svých obrazů.[1])

---

[1]) Lanciani, R. a. Ex., str. 195. — Müntz, Les monuments antiques de Rome à l' époque d. l. renaissance. R. arch. 1887, I, 173.

V.

Kapitolium.

Na západ od fora římského zvedá se pahorek Kapitolský, složený z jihozápadního a severovýchodního vrcholku, mezi nimiž je nižší sedlo. Vrcholek severní, na němž stojí nyní kostel Sta Maria Aracelli, zvedá se do výše 49 *m* n. m., jižní je vysoký 46 *m*, sedlo 36·7 *m*.[1]) Délka pahorku měří se na 450 *m*, největší šířka na 180 *m*. V novější době je sedlo uprostřed pahorku hlavním jeho náměstím a hlavní výstup na ně vede se strany severozápadní, od pole Martova. V antické době s té strany nebylo žádného přístupu a pahorek příkře spadal k poli Martovu, jež leželo mimo město. Okraje a svahy pahorku byly kromě toho opevněny hradbami. Hlavním výstupem byl *clivus Capitolinus*, jenž vycházeje z fora otáčel se kolem chrámu Saturnova a končil v sedle. Po jedné straně byl lemován sloupením, jež vystavěli censoři r. 174 př. Kr. (Livius XLI 27). Uprostřed tohoto klivu byla slepá ulička, uzavřená branou zvanou „porta Stercoraria" (Festus 344 b); sem se vynášelo každoročně 15. června smetí z chrámku Vestina, a kalendáře k tomuto dni poznamenávají „quando stercus delatum, fas". Na Kapitoliu postavil proti tomuto klivu P. Scipio Afrikanus r. 190 př. Kr. oblouk, zdobený sedmi pozlacenými sochami a dvěma koňmi; před obloukem zřídil dvě mramorové nádrže (Liv. XXXVII 3). Přímo na skálu Tarpejskou, tedy na jižní část Kapitolia, vedly schody *centum gradus*, známé z líčení Tacitova (Hist. III 71); tytéž schody snad označuje Orosius (V 9) slovy „gradus, qui sunt super Calpurnium fornicem". Dál k severu, podle chrámu Konkordiina na foru, vedly schody na severní vrcholek (Ovid. Fasti I 640); „scalae gemoniae" u karceru byly buďto jejich částí nebo odbočkou.

[1]) Rodocanachi, Le Capitole; Kiepert, Formae IV. Jinak udává výškové cifry Platner, Top. str. 251.

Jméno pahorku jej označuje za pahorek *hlavní* — patrně se stanoviska sakrálního, ježto na něm byla nejdůležitější národní svatyně. Etymologická pověst odůvodnila název ten lidskou hlavou, která byla při kopání chrámových základů nalezena (Liv. I 55, Dionys. IV 59). Starší název byl prý mons Saturnius a mons Tarpeius, jak tvrdí Varro (l. l. V 41, cf. Dionys. H. III 69, Dio 11, 8). Jméno *Kapitolium*, mons Capitolinus, možno si však mysliti teprve po vzniku svatyně Jovovy. Název mons Tarpeius později zase ožívá: vyskytuje se v Notitii, ve výčtu pahorků římských. Podle Varrona (l. c.) byla na pahorku také *porta* Saturnia, později zvaná *Pandana* (Solinus I 13); musila býti stále otevřena (Festus 363 h). Její polohu nemůžeme blíže určiti. Skála Tarpejská, s níž byli shazováni zločinci, byla na východě jižní části pahorku;[1]) upomínka na ni udržuje se jménem uličky vicolo della rupe Tarpea. Jméno odvozuje pověst od dívky Tarpeie, která v době Romulově sabinské nepřátele zrádně uvedla do hradu (Liv. I 11).[2])

Kapitolium náleželo pravděpodobně k Římu, když bylo město rozděleno na čtyři čtvrti; bylo zahrnuto v opevnění Serviovské a konečně v pomerium. Zbytky opevnění jsme vypočtli výše (v. str. 71). Kromě hradeb byl opatřen pahorek r. 389 př. Kr. i mohutnými substrukcemi, které ještě v pozdější době vzbuzovaly obdiv: „opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum" nazývá je Livius (VI 4, 12; cf. Plin. N. h. XXXVI 104). R. 189 př. Kr. bylo nutno znova zesilovati svahy podezděním, neboť veliký kus skály kapitolské se utrhl a zřítil do ulice (Liv. XXXV 21, XXXVIII 28).

Ačkoliv byl Kapitolský pahorek také obydlen soukromníky (Liv. V 50), byl hlavní jeho význam v tom, že na jednom jeho vrcholku byla svatyně Iovis Optimi Maximi, na druhém *tvrz*. Obě místa označují se podle toho častěji zvláštními názvy: *Capitolium et arx*,[3]) ale vedle toho má „Capitolium" také význam širší a značí *celý* pahorek. Který z obou pahorků byl *arx* a který *Capitolium*, bylo dlouho předmětem sporů, a Lanciani ještě r. 1871 (An. d. i., Sulle mura e porte di Servio Tullio) kladl Jovův chrám

---

[1]) Dionys. VII 95, VIII 78. Jordan I, 2, 130.

[2]) Srov. Jiráni, Pověst o Tarpeii. Sborník fil. prof. Fr. Grohovi, str. 118.

[3]) Gellius (V 12, 1) označuje polohu svatyně Vediiovis slovy: inter arcem et Capitolium.

mylně v okolí kostela Aracelli. Dnes je otázka ta dávno rozhodnuta. V zahradě paláce Caffarelli vykopány již r. 1865 a 1876 kusy mohutných substrukcí Jovova chrámu, a r. 1920 znova substrukce odhalena. Zjištěno ze starých zpráv, že na jihu Kapitolia nalezeny kusy ohromných sloupů pentelického mramoru; z tohoto kamene právě byly sloupy Jovova chrámu po přestavbě Domitianově. Jiný důkaz naproti tomu nutí nás umisťovati *hrad* na severní straně pahorku. Je známo, že se na hradě konala auspicia (Liv. I 18, Cic. de off. III 16). Augurům při rozhledu s hradu překážel, podle uvedeného místa Ciceronova, vysoký dům na Caeliu. Kdyby stanovisko augurů bylo v okolí paláce Caffarelli, nebyli by vůbec viděli pahorek Caelius, který by byl býval zakryt Palatinem; místo auspicií, arx, bylo tedy na severní části pahorku.

Založení svatyně Jovovy, v níž byly v pobočních cellách uctívány Juno a Minerva, klade se v dobu Tarquinia Priska (Liv. I 38, Cic. de rep. II 20, Dionys. III 69). Místo vyvolené k tomu nebylo od přírody k stavbě příhodné: pahorek vybíhal v ostrou homoli a bylo třeba jej urovnati pro základy chrámu.[2]) Kromě toho bylo nutno zbořiti napřed několik kaplic na tom místě stojících. Některé z nich zrušiti nepřipustila auguria; byla to svatyně boha *Termina* (podle Livia I 55, Ovidia F. II 665), podle jiných zpráv také *Iuventatis* (Dionys. III 69, Liv. V 44),[1]) a tak kaplice ty zůstaly zahrnuty v předsíni a celle samého chrámu. Servius Tullius a Tarquinius Superbus pokračovali v stavbě, která se ukázala tak nákladnou, že válečnou kořist, určenou k vybudování chrámu, pohltila úprava základů (Liv. I 55, 56). Pomocí dělníků etrurských a nucenou robotou občanů dokončil Tarquinius Pyšný dílo, ale vysvěcení provedl r. 509 již konsul Horatius Pulvillus, nedbaje raffinovaných překážek, jež mu z řevnivosti strojili přátelé druhého konsula, Valeria Publikoly (Liv. II 8, Plutarch Poplikola 14).

Chrám, pod nímž byly podzemní chodby, *favissae*, k uschování chrámového pokladu a starých soch (Gellius II 10), zachoval i v pozdějších přestavbách původní půdorys. Jeho tři celly měly před sebou tři řady po šesti sloupech, po stranách bylo po jedné.

[1]) Dionys. III 69: *Οὔτε γὰρ εὐπρόσοδος ἦν* (sc. ὁ λόφος) *οὔτε ὁμαλός, ἀλλ' ἀπότομος καὶ εἰς κορυφὴν συναγόμενος ὀξεῖαν.*

[2]) Augustinus de civit. IV 23 k nim připočítává také svatyni Martovu.

Byl příkladem araeostylu, s velikými interkolumnii, takže násloupí nemohla býti z kamene, nýbrž z trámů (Vitruvius III 2, 5). Sochařská ozdoba byla hliněná:

> Juppiter angusta vix totus stabat in aede,
> inque Jovis dextra fictile fulmen erat
> (Ovid. F. I 201).

Vejský umělec Vulka zhotovil Jovovu sochu, která byla natírána miniem (Plin. XXXV 157), a ve Vejích také zhotovena hliněná quadriga pro vrchol štítu. Že tato quadriga, vypalovaná v peci, proti přírodním zákonům objemem vzrostla, bylo jedním ze slibných znamení, která provázela založení chrámu (Plin. XXVIII 17).

Během dob byla svatyně znova a znova okrašlována a zdobena bohatými dary, hlavně z kořisti válečné. R. 380 př. Kr. postaven tam Jupiter z kořisti praenestinské (Liv. VI 29), v druhé válce punské věnoval do chrámu L. Marcius zlatý štít s podobiznou Hasdrubalovou (Liv. XXV 39, Plin. XXXV 14), sicilský Hiero zlatou Viktorii (Liv. XXII 37), Scipio Afrikanus zlaté věnce; z kořisti války makedonské Flaminius sochu Jova Imperátora (Cic. in Verr. IV 58, 129). R. 179 byly obíleny sloupy chrámové a sňaty s nich sochy a štíty, kterých se během dob nadbytkem mnoho nakupilo. Za třetí války punské opatřena dlažba z vykládaného kamene (scutulatum) a brzo potom štukový pozlacený strop (Plin. XXXVI 185, XXXIII 57)[1]). V chrámě byly uloženy knihy sibyllinské.

Přes čtyři sta let stála tato stavba Tarquiniova, když r. 83 př. Kr. z neznámé příčiny[2]) vyhořela; její umělecké památky a knihy Sibylliny vzaly za své. Restaurační práce podjal se Sulla, ale zemřel dříve, než ji dokončil; a tak obnovený chrám měl jméno *Q. Lutatia Katula,* který budovu dokončil a vysvětil r. 69 př. Kr. (Liv. periocha 98, Tacit. h. III 72). Nová stavba stála „iisdem vestigiis" (Tacit. l. c.), ale byla nádhernější. Chryselefantina so-

---

[1]) Úplnější seznam soch do chrámu věnovaných v. Jordan I 2, 13 nn. a Rodocanachi, Le Capitole str. XXXII. Ale sluší k tomu poznamenati, že ne všechny sochy, o nichž čteme, že byly postaveny na Kapitoliu, byly umístěny v samém *chrámě.*

[1]) „*Εἴτε ἐξ ἐπιβουλῆς, ὡς οἴονταί τινες, εἴτ᾽ ἐκ ταὐτομάτου*" (Dionys. IV 62). „Arserat fraude privata" (Tacit. h. III 72).

chaře Apollonia[1]) nahradila sochu vejského hrnčíře, skupina ve štítu chrámovém představovala Romu sedící na zbraních (podle mince; Cohen, Méd. cons. pl. XXX), a tašky na střeše byly pozlaceny (Plin. XXXIII 57). Chrám bohatl znova skvostnými dary, bohům věnovanými. Pompeius uložil tam sbírku drahých kamenů, kdysi Mithridatovu, a nádoby myrrhinské, císařovna Livie darovala veliký křišťál, vážící 150 liber (Plin. XXXVII 27). V celle Junonině byl bronzový pes, lízající svou ránu, „pravý to zázrak umělecký" (Plin. XXXIV 38), v celle Minervině visel Nikomachův obraz „Únos Proserpiny" a jinde obraz téhož umělce, představující Viktorii jedoucí na čtverospřeží. Za Augusta byl chrám zasažen bleskem (Dio XLV 17), a to bylo asi příčinou opravy, o níž císař Augustus sám referuje: „Capitolium et Pompeium theatrum, utrumque opus impensa grandi refeci sine ulla inscriptione nominis mei" (R. g. IV 20). Vedle toho věnoval do chrámu bohaté poklady zlata, drahých kamenů a perel (Suet. Okt. 30).

Katulova stavba trvala od r. 69 př. Kr. do r. 69 po Kr. Toho roku při útoku vojska Vitelliova proti přívržencům Vespasianovým, obsadivším Kapitolium, zapálena sloupení okolo chrámu, z nich vzňali se dřevění orlové, podpírající střechu, a celý chrám lehl popelem. Obnovení bylo dílem *Vespasianovým* a započato téhož roku. Původní půdorys byl zase zachován, a třetí stavba lišila se od Katulovy jen větší výškou (Tacit. h. IV 53). Není známo, kterého roku Vespasian stavbu dokončil a vysvětil; ale trvala jen do r. 80 po Kr., kdy zase požárem zničena (Dio LXVI 24).

Císař *Domitian* vystavěl chrám *po čtvrté* a naposled; jeho stavba zachovala se aspoň tak dlouho jako Tarquiniova a přečkala konec pohanství i říše západořímské. O nádheře budovy můžeme souditi ze sumy věnované na pozlacování; bylo to (podle Plutarcha Popl. 15) 10.200 talentů. Sloupy z pentelického mramoru přivezeny byly z Athen, ale, byvše v Římě znovu přitesány a vyleštěny, staly se nepoměrně štíhlými (ibid.). Tašky byly opět z pozlaceného bronzu.

Jovův chrám kapitolský měl pro náboženský a veřejný život Říma stejný význam jako Parthenon pro Atheňany. Ale kdežto z této svatyně zbývají na Akropoli dosud velikolepé trosky, a sochařské skupiny jejích štítů, třeba zkomolené a zavezené do Londýna, jsou v hlavních kusech zachovány, vyhladil nepříznivý osud

---

[1]) Jordan I 2, str. 25, p.

kapitolský chrám tak úplně, že nikde na přístupném místě nelze z něho spatřiti ani stopy; jeho základy odhaleny znova r. 1920. Jen nepřímé zprávy máme o štítové skupině soch. Jedním dokladem je relief chovaný v museu konservátorů na Kapitoliu (Helbig I[1] č. 542). Představuje obětujícího císaře M. Aurelia a v pozadí průčelí chrámu o čtyřech sloupech. Štít ukazuje uprostřed sedícího Jova, po jeho pravici Junonu, po levici Minervu, všechny tři s žezlem v ruce. Pod nohama Jovovýma je rozperutěn orel. U nohou Junoniných stojí hoch, podle Minervy mladý muž a níže ještě dvě postavy. Následují s obou stran vůz Slunce a Luny a na obou koncích je po skupině tří mužů, z nichž dva buší do kovadliny, třetí uprostřed předmět na kovadlině přidržuje. Na šikmých římsách viděti uprostřed zbytky quadrigy a na koncích, po stranách, bigy. Jiný podobný relief se zachoval toliko nepřímo čtyřmi nákresy, z nichž nejvěrnějším se zdá nákres koburský. Jiný nákres zhotoven rytcem remešským v XVI. století.[1]) Z těchto nákresů soudíme, že v nejkrajnějších cípech štítu byly postavy ležící a na hořejší římse stály sochy ještě mezi quadrigou a bigami. Z mincí, které znázorňují chrám, nepoznáváme celkem mnoho. Nejstarší z nich, označená jménem M. Volteius (Babelon, Descr. hist. II, p. 563), znázorňuje chrám před prvním požárem, druhá, se jménem „Petillius Capitolinus", pochází z r. 43 př. Kr. (id. II 1, 291—292); několik mincí ukazuje chrám Vespasianův a Domitianův (Cohen I, Vespasian n. 486—493, Domitian n. 85—90).

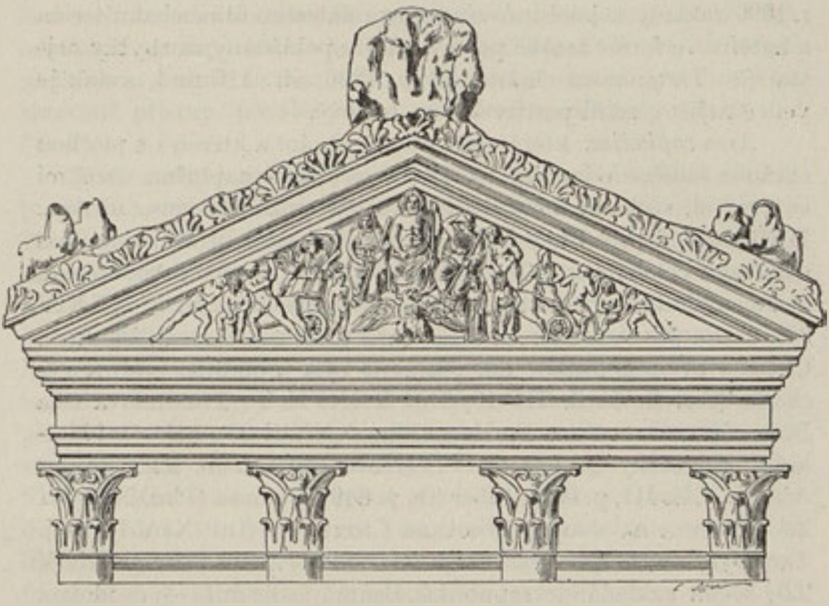
Pustošení chrámu začalo již ve starověku, když zánikem pohanství zmizela úcta, které budova požívala. Místodržitel Stilicho zmocnil se pozlacených dveří chrámových (Zosimus V 38) a vandalský Ricimer odvezl polovici pozlacené střechy (Prokopios, b. vand. I 5). Poggius v XV. stol. viděl „in ipsis Tarpeiae arcis ruinis ingens portae cuiusdam marmoreum limen plurimasque passim confractas ruinas" (Jordan I 2, 33 p.). Zpustlé místo stalo se pastvinou koz a slulo odtud *monte Caprino*. Z úlomků ohromných sloupů, které ležely kolem, tesány sochy (v. str. 121). Nákres chovaný v Uffiziích (sch. 1614) ukazuje bohatou římsu s přípisem,

---

[1]) Nákres koburský v. Daremberg et Saglio, Dictionaire d. ant. (Capitolium), a Rodocanachi, Le Capitole str. XI. O remešském: Aug. Audollent, Dessin inédit du fronton du temple de Jupiter Capitolin (Mélanges 1889, 120—133). Cf. Huelsen, R. M. III 150 nn. — Arch. Z. 1873 (XXX). — Mon. d. in. V, t. 36.

že nalezena na Kapitoliu ve vinici Caffarelli; tato římsa mohla pocházeti jen z vnitřní zdi chrámové, ježto násloupí předsíně mohlo býti z uvedených příčin jenom trámové (Huelsen, R. M. III, p. 150).

V XVI. stol. se místo stalo majetkem rodiny Caffarelli, která tam zbudovala pak svůj palác. V jeho zahradě vykopány již v letech 1865 a 1876 tufové základy bývalého chrámu.[1]) Shledáno, že



Obr. 58. Štít chrámu Iovis Capitolini.
(Rodocanachi, Le capitole Romain, p. IX.)

v přední části, pod sloupovou předsíní, netvořily souvislého podia, nýbrž skládaly se ze šesti širokých, parallelních zdí, které byly podporou šesti řad sloupů. R. 1919 podniknuty znova výkopy v téže zahradě a zjištěn severovýchodní, jihovýchodní a jihozápadní roh základů. Podle toho odhadnuty rozměry celých základů na 60×55 *m*. To se shoduje přibližně s udáním Dionysia Hal. (IV 61), podle něhož obvod celého chrámu měl 800 stop a šířka byla o necelých

[1]) Lanciani, Il tempio di Giove Ottimo Massimo. B. c. 1875, 165; 1876, 31. — Rossi, A. d. i. 1865, 382; Jordan, ibid. 1876, 145.

15 stop kratší než délka. Dionysios jistě neměřil chrám sám, nýbrž udával stará data, která se asi vztahovala k starým stopám oskickým (1 stopa = 0·278 *m*). Podle toho byla délka chrámu asi 59·77 *m* a šířka 51·43 *m*.[1])

Mezi museem konservátorů a palácem Caffarelli je zazděn ve dvoře jediný zbývající kus sloupu z pentelického mramoru. Opodál základů chrámových v ulici *di monte Tarpeio* vykopány r. 1896 základy nějaké tufové stavby a nalezeno hliněné akroterion a antefix ve formě ženské postavy. Byly pokládány za zbytky nejstaršího Tarquiniova chrámu (B. c. 1896, str. 116 nn.), avšak je velice nejisto, zdali patřily k této budově.

Area capitolina, která obklopovala chrám a kterou i s plochou chrámu samého odhadují na 15.000 m^2, byla naplněna různými svatyněmi, sochami bohů a vynikajících mužů. Servius (ad Aen. II 319) mohl proto napsati „in Capitolio enim deorum omnium simulacra colebantur“. Tam stála třicítiloketní socha Apollinova, kterou Lukullus přivezl z pontické Apollonie (Plin. N. h. XXXIV 39), socha Jovova, kterou, když byla před tím sražena bleskem, Cicero v svém konsulátě dal postaviti výše a obrátiti tváří k východu (Cic. in Catil. III 19, Dio XXXVII 9), Praxitelova díla Bonus Eventus a Bona Fortuna (Plin. XXXVI 23), kolosální Herkules, přivezený Q. Fabiem z Tarentu (Plut. Fab. 22), Jupiter Africus (CIL III, p. 853), Liber (ib. p. 849), Nemesis (Plin. XXVIII 22), Minerva na sloupu, věnovaná Ciceronem (Dio XLV 17), a j. Tam byly sochy římských králů i s Titem Tatiem (Plin. XXXIV 22), socha zakladatele republiky Bruta, vedle níž — osudovou ironií — postavena Caesarova (Dio XLIII 45), Marcius Rex, jenž zavedl vodovod na Kapitolium (CIL III, p. 846), bronzová vlčice, kojící Romula a Rema (Dio XXXVII 9, Cic. in Cat. III 19). Q. Fabius Maximus, dobyvatel Tarentu, postavil tam svou jezdeckou sochu kovovou (Plut. Fabius 22); mauretanský Bokchus věnoval ze zlata zhotovenou scénu: vydání Jugurthy Sullovi (Plut. Sulla 6), Marius oslaven tam svými „trofejemi“ (Suet. Caes. 11, Plut. Caes. 6).

---

[1]) Paribeni, Saggi di scavo nell'area del tempio di Giove Ottimo Massimo sul Campidoglio. Not. sc. 1921. — Paribeni v svých počtech omylem klade oskickou stopu = 0·296 a přichází k jiným výsledkům (srov. Hultsch, Metrologie 53). — Srov. i Richter, Der kapitol. Jupitertempel u d. ital. Fusz. Hermes 1887. — Viedebantt, Das älteste röm. Längemasz u. d. Tempel des Jupiter Capit. Arch. Anz. 1914.

Několik jezdeckých soch pozlacených postavil na Kapitoliu konsul Metellus r. 52 př. Kr. (Cic. ad Att. VI 1, 14). T. Seius poctěn tam sochou za to, že r. 74 př. Kr. dovedl zásobiti lid obilím (Plin. N. h. XVIII 16). Pomníky měli tu Pinarius Natta (Cic. de div. II 21, 47), L. Scipio Asiaticus, který umístil na Kapitoliu také obraz svých vítězství (Plin. XXXV 22), M. Aemilius Lepidus, který již v chlapeckém věku zabil v boji nepřítele (Valer. Max. III 1, 1), a j. Množství soch vzrostlo do takového počtu, že Augustus uznal za vhodné odstraniti je na pole Martovo (Suet. Kalig. 34). R. 69 po Kr., když se Sabinus bránil na Kapitoliu proti útoku vojáků Vitelliových, zatarasil přístup povalenými a nakupenými sochami (Tacit. h. III 71).

Mezi *svatyně* na Kapitoliu zřízené patří *Fides.* Historikové připisují zavedení kultu této bohyně Numovi Pompiliovi (Liv. I 21, Dionys. II 65); že byla na Kapitoliu, dotvrzuje poznámka kalendářů k 1. říjnu („Fidi in Capitolio"). Nápis CIL III, p. 844 nazývá ji „aedis Fidei populi Romani". Podle Cicerona (de off. III 29, 104) byla v sousedství Jovova chrámu a byla obnovena od Aemilia Skaura (id. de nat. d. II 23, 61). Někdy se v ní konaly i schůze senátu (Appian b. c. I 16, Valer. Max. III 2, 2). R. 215 př. Kr. dostaly svatyni na Kapitoliu *Mens* a *Venus Erucina*; obě svatyně stály vedle sebe odděleny stokou (Liv. XXXIII 31). Svatyni Mentis znovu vysvětil později Aemilius Skaurus (Plut. de fort. Rom. 10). Ve svatyni Venušině postavila Livie sošku Kaligulova syna, v chlapeckém věku zemřelého, v podobě Kupidově (Suet. Kal. 7). Chrámek *Opis* je znám ze zprávy Liviovy (XXXIX 22) a z akt bratří arválských (ed. Henzen str. CVI); stal se významným tím, že v něm Caesar uložil státní poklad 700 milionů sestercií (Cicero Phil. I 7, 17, II 37, 97, VIII 9, 26 etc.).

Ale sám Jupiter měl vedlejší svatyně kromě svého hlavního chrámu. Nejstarší z nich podle tradice historické byl *Iuppiter Feretrius*, založený Romulem k uschování nepřátelské zbroje, vojevůdcem na vojevůdci dobyté (spolia opima; Liv. I 10), a obnovený Augustem. Byl to podle Dionysia (II 34) chrámek malý, jehož delší strana neměla ani 15 stop délky. Na Kapitoliu asi byl i oltář *Iovis Pistoris,* jehož původ vysvětluje Ovidius (F. VI 343). Augustus založil chrám *Jova Hřimatele* (Iuppiter Tonans), když v Kantabrii hrom udeřil před jeho nosítka, zabil otroka nesoucího pochodeň a jemu samému neublížil (Suet. Okt. 29). V chrámě byla bronzová

socha Jovova, dílo Leocharovo (Plin. XXXIV 79), a před chrámem bronzový Pollux a Kastor, zhotovení od Hegia (ib. 78). Domitian při dobytí Kapitolia Vitelliovým vojskem ukryl se v domku chrámového strážce. Za své zachránění postavil pak na místě tohoto domku chrámek *Iovis Conservatoris* a oltář, na němž byla jeho příhoda vyobrazena. Stav se císařem, nahradil jej velkým chrámem *Iovis Custodis*, v němž znázorněn Domitian sám sedící v klíně chránícího boha (Tac. h. III 74). Z vyobrazení na mincích je znám okrouhlý chrámek *Martis Ultoris*, který založil r. 20 př. Kr. Augustus, aby v něm prozatímně uložil římské zástavy od Parthů kdysi ukořistěné a zase Římanům vrácené (Cohen, Aug. 189 nn., Dio LIV 8); ale ukončiv své forum uložil je pak ve větším chrámu téhož jména na tomto foru (v. str. 230). Kaligula, jenž spojil Kapitolium mostem se svým palácem palatinským, chtěl si vystavěti i nový dům vedle Jovova chrámu (Suet. Kal. 22), ale stavba patrně nebyla dokončena. Na nádvoří chrámovém stála *aedes thensarum*, budova určená pro slavnostní vozy, na kterých při náboženských průvodech voženy sochy bohů (CIL III, p. 845 a j.), pak *curia Calabra*, v které pontifex minor na počátku každého měsíce ohlašoval Nony (v. CIL I², p. 233), a v jejím sousedství slamou krytá chatrč Romulova, kterou viděl ještě Vitruvius (II 1, 5; cf. Macrobius Sat. I 15). Na Kapitoliu byla kaplice *Fortunae Primigeniae* (Plut. de fort. Rom. 10, CIL XIV 2852), ctěn *Mithras* (CIL VI 719, Dessau 4238), *Isis* a *Serapis* (Tertullian ad nat. I 10, apol. 6, Arnobius II 73, CIL VI 2248), obětováno podle zpráv kalendářů *Genio Publico, Faustae Felicitati, Veneri Victrici* (7. října), pak *Felicitati* (1. července). Císař M. Aurelius postavil tam chrám *Euergesie* (Dio LXXI 34).

Kapitolium mělo veliký význam v náboženském, politickém, veřejném i soukromém životě Římanů. Na oltáři před hlavním chrámem konal slavnostní oběť triumfátor, jehož slavný průvod zde končil; tam chodil obětovat i mladý Říman, když oblékl mužskou togu (Servius, Verg. Ecl. 4, 50). Kněz stoupající k oběti na Kapitol v průvodu mlčící vestálky byl patrně charakteristický zjev z náboženského života, bez něhož si básník nemůže mysliti trvání Říma (Horác, Carm. III 30). Na Kapitoliu se konaly někdy schůze senátu, jmenovitě 1. ledna, když se noví konsulové uvazovali v úřad,[1])

---

[1]) Liviovy zprávy o těchto novoročních schůzích v. Jordan I 2, str. 94, p. 12.

vojenské odvody (Liv. XXVI 31), v II. stol. před Kr. i komitia tributa (Liv. XXV 3, XXXIV 1, XLV 36 etc.). Tak jmenovitě ona komitia, při kterých ubit Tiberius Grakchus r. 134 př. Kr. (Appian b. c. I 16).

Posvátnost a úcta k místu byla příčinou, že nejen občané, ale i spojenci národa římského přinášeli dary na Kapitolium a do jeho chrámu. Víme z řeči Ciceronovy (in Verrem IV 28, 64) o nádherném svícnu, vykládaném drahými kameny, který chystal pro kapitolský chrám syrský princ Antiochus, a zachoval se nápis, podle něhož národ Lykiů věnuje na Kapitolium sochu Romy (CIL I², 725). Z posvátnosti místa vyplynulo, že tam ukládány kovové desky, na kterých byly vyryty smlouvy s cizími národy nebo zákony a privilegia. Při zhoubném požáru r. 69 po Kr. bylo na tři tisíce takových kovových dokumentů zničeno — ,,instrumentum imperii pulcherrimum ac vetustissimum, quo continebantur paene ab exordio urbis senatus consulta, plebiscita de societate et foedere ac privilegio cuicunque concessis“ (Suet. Vesp. 8). Vespasian dal je shledávati a obnoviti. Mezi tyto dokumenty patří také propouštěcí diplomy vysloužilých vojáků, jimž se udílí civitas a connubium. Známe tyto diplomy z kopií nalezených v provinciích; kopie ty končí frasí: ,,descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est Romae in Capitolio...“ a udává se blíže, kde je originál připevněn. Takováto udání poučují nás o pomnících Kapitolia a poznáváme z nich kromě pomníků již uvedených ještě *aram gentis Iuliae* a *tropaea Germanici* (CIL III 844 nn.). Na Kapitoliu byla také *bibliotéka,* jak vyplývá ze zpráv pozdějších autorů (Orosius VII 16, Hieronymus ed. Schoene 175); r. 175 po Kr. byla bleskem zapálena a zničena.

Ačkoliv area okolo chrámu byla zastavěna tak četnými pomníky, mohly se tam přece konati *hry a jízda o závod,* a to nejen v době starší (Liv. V 50), ale ještě za Plinia staršího (H. n. XXVII 45). Z neurčité zmínky Pliniovy (H. n. X 51) poznáváme také, že za jeho dob, jako za Cicerona (pro Roscio Am. 56), censoři se starali o vydržování hus chovaných v upomínku na zachránění Kapitolia při nočním útoku gallském. Zdali byly živeny na Kapitoliu samém či na hradě u chrámu Junonina, se nikde neudává.

Severní částí Kapitolského pahorku byla *tvrz, arx,* která bývá vedle vlastního Kapitolia jmenována zvlášť (,,Capitolium arcemque“ Liv. VI 15 a j.). V tvrzi se vztyčoval rudý prapor, kdykoliv se

lid svolával ke komitiím nebo k vojenské výpravě (Liv. XXXIX 15, Makrob. Sat. I 16, 15, Servius ad Aen. VIII 1, Festus ep. 103). Nejvýznamnějším jejím místem bylo *auguraculum,* s něhož augurové pátrali po vůli bohů. Tak se dálo podle Liviova vypravování (I 18) již při volbě druhého krále římského a dálo se v pozdějších dobách občasně, aby se získalo od bohů svolení modliti se za blaho celého státu (Dio XXXVII 24). Bylo to t. zv. augurium salutis, které se dělilo na větší a menší. Vykonání jeho bylo zapsáno do kamene, a takový nápis, odnášející se k auguriím ll. 1, 2, 3, 8, 12 a 17 po Kr., nalezen pod hradem v ulici Marforio č. 78 (B. c. 1910, str. 118 nn.). Z Ciceronovy zprávy (de off. III 66) víme, že augurové nestrpěli na obzoru příliš vysoké budovy, která by volnému rozhledu překážela. Zdá se, že při augurakulu stála nějaká starodávná, slamou krytá chatrč, která augurům byla budovou úřední. Tak se soudí z Vitruviových slov (II 45): Item in Capitolio commonefacere potest et significare mores vetustatis Romuli casa et in arce sacrorum (sc. casa) stramentis tecta.

Na hradě bydlil ochránce Kapitolia Manlius, jehož dům později pro jeho velezradu srovnán se zemí. O čtyřicet let později (r. 344 př. Kr.) vznikl na tom místě chrám *Iunonis Monetae,* zaslíbený diktátorem L. Furiem Kamillem v boji proti Aurunkům (Liv. VII 28). Původ příjmení bohyně „napominatelky“ vykládá legendárně Cicero de divin. I 101; podle toho výkladu vznikl název „Moneta“ teprve po zasvěcení chrámu. V novější době vyloženo toto jméno za název zvláštní bohyně sabinského původu, rozdílné od Junony.[1]) Zvláštního významu dostalo se tomuto chrámu tím, že při něm zřízena *mincovna* (Suidas *Μονητα.* — Liv. VI 20: aedes atque officina Monetae). Odtud slovo „moneta, monnaie“ nabylo významu „mince“. S mincovnou byl spojen i cejchovní úřad, při němž se zkoumaly a potvrzovaly míry a závaží. Zachovaly se váhy s nápisem „exacta in Capito..“ a nádoba, datovaná konsuly r. 75 po Kr., s připisem „mensurae exactae in Capitolio“ (Dessau 8628, 8629, 8632). Tím se vysvětluje i výraz „amphora Capitolina“ (Script. h. a. XIX 4) a pes monetalis u spisovatelů metrologických.

Nejisto jest, byl-li na hradě také chrám *Vedijovův.* Z Plinia (N. h. XVI 216) se dovídáme, že socha tohoto boha, vyřezávaná

---

[1]) Tak vyložil *Babelon,* Moneta, extr. des Mémoires de l'acad. des inscr. et b. lettres t. 39. Paris, 1913. V. Revue critique d'hist. et lit. 1913, II, str. 441.

z dřeva cypřišového, byla na hradě a zasvěcena tam byla r. 551 ab U. c. Zpráva ta se kombinuje se dvěma místy Liviovými (XXXI 21 a XXXV 41), kde se konjekturou opravuje text „deo Iovi" ve *Vediiovi*, a „aedes duae Iovi" na *aedes Vediiovi*. Chrám „deo Iovi" slíbil L. Furius Purpureo r. 552 ab U. c. a o deset let později byl vystavěn. Letopočet shoduje se téměř s datem Pliniovým. Byl sice jiný chrám Vedijovův v sedle mezi tvrzí a Kapitoliem (o něm níže), ale zasvěcení dvou blízkých chrámů témuž bohu nebylo by věcí pravděnepodobnou.

Jistě měla na hradě chrám *Konkordie*, tedy nedaleko svého chrámu na volkanálu (v. str. 175). R. 221 př. Kr. zaslíbil jej praetor L. Manlius za vojenské vzpoury v Gallii. O dvě léta později zvoleni zvláštní duumvirové, aby chrám ten in arce dali vystavěti, a r. 218 byl dedikován (Liv. XXII 23, XXIII 21). Den vysvěcení byl podle kalendářů 5. února.

V starší době byly i hrad i Kapitolium obydleny také soukromníky a těm byla svěřena péče o kapitolské hry, zavedené po osvobození od Gallů (Liv. V 50). Po velezradě Manliově dán zákon, „ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret" (Liv. VI 20). Za Sully náležely pozemky okolo Kapitolia (patrně na straně západní) sborům kněžským a augurům. Sulla je z finanční tísně státní zabavil a prodal (Orosius V 18, 27). Soukromé domy stavěny po zrušení Serviovských hradeb přímo pod svahem pahorku; jejich zbytky nalezeny směrem k ulici via Giulio Romano i dále pod touto ulicí (Not. sc. 1889, 68; R. M. 1893, 287). Z nápisů nalezených v těchto končinách poznáváme kult boha *Sabazia* (Mithry) a bohyně zvané *dea virgo caelestis*; její kněžce Flavii Epicharidě věnována čestná base, datovaná konsuly r. 259 po Kr. (R. M. 1893, 187 nn.). Řeckým nápisem (Kaibel, Inscr. graecae Siciliae et Italiae 1017) je doložen kult *Hekatin*.

Polohu chrámu Junonina nelze přesně určiti. Uprostřed bývalého hradu vznikl v časném středověku kostel Sta Maria Aracelli, a antické trosky, které snad tam byly, byly jím úplně zakryty. Severní část celého pahorku je nyní zaujata velkolepým pomníkem Viktora Emanuela II.

Sedlo mezi hradem a Kapitoliem — nyní významná piazza del Campidoglio, s radnicí, s palácem konservátorů a Kapitolským museem, zdobená od r. 1538 antickou bronzovou sochou císaře M. Aurelia — bylo ve starověku vyplněno dvojím hájem,

a mezi ním byl *asyl*, zřízený Romulem. Livius označuje jeho polohu slovy (I 8) „locus qui nunc saeptus descendentibus est inter duos lucos" (cf. Dionys. II 15, 4). V tomto sedle byl dále chrám *Vedijovův* (Gell. V 12, 1). Socha v něm představovala muže držícího v ruce šípy, provázeného kozou, a byla mylně pokládána za Apollina.[1]) Byl zasvěcen 7. března (Ovid. F. III 429). V sedle kapitolském stával asi také *vítězný oblouk Neronův*, postavený pro domnělé vítězství v Asii „medio Capitolini montis" (Tac. ann. XV 18); jeho obraz, s quadrigou na attice a sochami po stranách quadrigy i po obou stranách brány, je představen na minci Neronově (Cohen, Descr. 2. ed., I, Néron 306). Je pravděpodobno, že po smrti Neronově byl oblouk odstraněn.

Tabularium. Východní strana intermontia, obrácená k foru, byla ke konci republikánské doby vyplněna rozsáhlou budovou, jejížto mohutný spodek dosud trvá, jsa podkladem římské radnice, vybudované podle plánů Giacoma della Porta. Název budovy známe ze starého nápisu, který byl v XV. stol. několikráte opsán a nyní je ztracen; zněl (CIL I^1, 592):

Q. Lutatius Q. f. Q. n. Catulus cos. substructionem et tabularium de s.(enatus) s.(ententia) faciendum coeravit (ei)demque prob.(avit.).

V severní části budovy dosud je nápis téměř totožný: (Q. Lu)tatius Q. f. Q. n. (Catulus cos. ex s)en. sent. faciendum (coeravit) eidemque prob. (CIL VI 1314).

Budova tedy zřízena r. 78 před Kr. a skládala se ze spodní části (substructionem), položené proti foru, a z vrchní stavby (tabularium), t. j. státního archivu, v němž se ukládala senatus consulta a jiné listiny státní. Budova mívala vchod z fora, ale ten zazděn přistavěním Vespasianova chrámu. Vedle toho měla (dosud zachovaný) vchod jižní, z ulice via del Campidoglio, a se strany severní, v ulici via del arco di Settimio Severo. Je zbudována většinou z kvádrů peperinových, jen ozdobné části fasády proti foru, hlavice sloupů a násloupí jsou z travertinu. Naproti foru je v prvním patře širá, kdysi otevřená chodba, jejížto oblouky jsou však nyní kromě jediného zazděny. Byla vydlážděna čedičovými kameny jako ulice starořímské, a kusy této dlažby se zachovaly. K této širé, vysoké chodbě pojily se síně tvořící vlastní tabularium.

---

[1]) O podobě chrámu toho neurčitě mluví Vitruvius 4, 8, 4.

Celá mohutná budova s půdorysem lichoběžníkovým vyplňovala prostranství mezi forem a vyšší úrovní intermontia.

Ve středověku bývalo v jižní části tabularia vězení a hlavní jeho části se používalo až do r. 1623 za skladiště soli. Nyní jsou ulo-



Obr. 59. Rekonstrukce chrámu Vespasianova a tabularia. (Podle A. Schneidra, Das alte Rom, XI, 7.)

ženy v chodbě prvního patra různé kusy říms a kamenných ozdob, pocházející z budov na foru. Na straně proti foru směrem k oblouku Septimia Severa podepřeno průčelí tabularia věží, vystavěnou nebo zesílenou od papeže Mikuláše V. (v XV. stol.). [1]

[1]) Srov. Rodocanachi, Le Capitole romain antique et moderne, Paris Hachette, 1904. — Jos. Wünsch, Capitol (Lumír 1879).

VI.

Velabrum, forum Boarium, circus Maximus.

Obrátíme-li svůj zřetel ke končinám ležícím na jih od *fora,* musíme jmenovati předně dvě ulice, které tímto směrem z něho vycházely. První byla *vicus Iugarius,* začínající mezi chrámem Saturnovým a basilikou Juliovou. Jméno ulice odvozovali staří od oltáře bohyně „Iunonis Iugae, quam putabant matrimonia iungere" (Paul. Diac. p. 104). Spíše však mohlo vzniknouti jméno to od slova „iugarius", hotovitel jha pro soumary; pak by to byl název podobný jako vicus lignarius, inter falcarios.

Vicus Iugarius vedl kolem Kapitolia k bráně Karmentské (Liv. XXVII 37). Byla při něm nezastavěná area jmenovaná *Aequimelium,* podle historické tradice místo, kde stával dům Sp. Maelia. Dům Maeliův zbořen r. 439 pro velezrádné, monarchické snahy majetníkovy a na jeho místě býval pak prodej obětních zvířat (Liv. IV 16, Dionys XII 4, Varro l. l. V 157. — Cic de divin. II 39).

Jiná ulice vycházela z fora mezi basilikou Juliovou a chrámem Kastorovým; byl to *vicus Tuscus,* jehož jméno pocházelo od Etrusků v Římě usazených. V které době se však toto osídlení stalo, o tom jsou ve starověku různé tradice.[1])

Horatiův scholiasta (Cruquius ad Sat. II 3, 228) nás poučuje, že vicus měl také jméno *Turarius,* patrně od prodavačů kadidla. Z etrurského osídlení si vysvětlíme, že v ulici stála socha etrurského boha Vertumna (Varro l. l. V 8). Blíže ní býval za doby Horatiovy oblouk (ianus), kde měli knihkupecký krám bratří Sosiové (Hor. Epist. I 30, 1). V ulici se prodávalo také čínské hedvábí (Martiál XI 27). Jinak se mluví o obyvatelích této ulice s opovržením: „Tusci

[1]) Liv. II 14. Dionys. V 36. Naproti tomu Tac. ann. IV 65, Varro l. l. V 8, Propert. IV 2, 49.

turba impia vici" nazývá je Horác (Sat. II 3, 228), a jeho scholiast dokládá, že to byli kuplíři, nevěstky a lichváři. V starší době tvrdil Plautus (Curculio IV 1, 21), že „in Tusco vico ibi sunt homines, qui ipsi sese venditant." Ulice vedla na náměstí *Velabrum*, a odtud se mohlo jíti jednak k Velkému cirku, jednak na *forum Boarium*.

K ulici Tuské přiléhají na východní straně zajímavé a rozsáhlé zříceniny. Předně síň rozměrů 9·5×12·5 *m*, obrácená svým vchodem směrem k chrámu Kastorovu, opatřená na opačné straně apsidou. Její stěny jsou pokryty malbami křesťanskými, z kterých patrno, že zde máme starodávné *oratorium čtyřicíti mučedníků* (L. f. 1905, str. 83 n.). Jaký byl původní účel této stavby, nevíme. Zajímavé je, že jejím vystavěním byla zatarasena *Nova via*, která podle starých zpráv (v. str. 130) obcházela na západní straně Palatin a blížila se k Velabru. K severovýchodní straně tohoto oratoria téměř přiléhá kaplice Juturnina (v. str. 194). Dále k jihu za stylobatem chrámu Kastorova čnějí do značné výše trosky budovy, která mívala proti ulici Tuské předsíň 6 *m* hlubokou, 32 *m* dlouhou. Na jejích kratších stranách byly výklenky ve zdi, z nichž jeden, na straně jižní, se zachoval. V pozdější době byla příčkami rozdělena na několik menších místností a zřízeny schody, které asi vedly na střechu. Zeď, která dělí předsíň od vlastní budovy, jest velice porušena. Tato rozsáhlá budova sama má půdorys 32·5× 23·5 *m*. V její zadní (východní) stěně jest sedm výklenků, půdorysu střídavě obdélného a půlkruhovitého. V jižní stěně jsou výklenky čtyři, v severní se zachovaly tři, čtvrtý zmizel zničením kraje této zdi. Výše nad výklenky jsou zbytky oken. Ačkoliv zdi jsou zachovány do značné výše, není na nich viděti stop začínající klenby; ale ježto severní a jižní zeď je velmi mohutná a zesílena pilíři, zdá se, že byly určeny za podporu valené klenby, která měla překlenouti tuto rozsáhlou místnost vevelik é výši. Snad tato zamýšlená klenba nebyla nikdy provedena, neboť nenašly se dole žádné zbytky jejích zřícenin. Ve východní stěně jsou dva otvory dveřní do vedlejších místností. Otvory po trámech, které ve stěnách viděti, ukazují, že v pozdější době byla budova rozdělena na patra. Na severní straně před budovou byl portikus, složený z cihlových pilířů, spojených se sloupy; z něho je vchod do hlavní síně.

Celá tato budova byla r. 1901 od G. Bonniho a jmenovitě r. 1914 Delbrückem pečlivě prostudována. Její cihly pocházejí

z doby Domitianovy; pak jsou stopy předělání z doby Hadrianovy.[1])

Čím bývala tato mohutná zřícenina? Lanciani (Storia d. sc. II 204) prohlásil ji za templum divi Augusti, a mínění to bylo po nějaký čas rozšířeno. Bylo tak dalece případné, že Augustův chrám, jak dále doložíme, ležel pod Palatinem, v blízkosti atria Minervae, a to zase blíže chrámu Kastorova; a taková je právě poloha popsané zříceniny. Ale naproti tomu je patrno, že tato budova se chrámu naprosto nepodobá. Kromě toho Augustův chrám byl založen Tiberiem, obnoven za Flaviů a za Antonina Pia, kdežto materiál zříceniny ukazuje na stavbu Domitianovu, předělanou za Hadriana. Delbrück prostudovav trosky prohlásil je za část paláce Domitianova, určenou k audiencím, která zůstala nedokončena a kterou pak Hadrian přestavěl v kasárny císařských otroků.

Na východní straně přiléhají k troskám jiné zajímavé stavby, odhalené r. 1900 zbořením kostelíka Sta Maria Liberatrice, pod kterým byly pohřbeny. Skládají se ze tří částí. 1. *První*, nejsevernější, je síň rozměrů asi 20·50×19·30 *m*, s výklenky ve stěnách, spojená dveřmi se sousední stavbou Domitianovou, kdežto v protější (východní) stěně jsou dveře na šikmou, krytou chodbu, vedoucí vzhůru na Palatin. 2. Z této síně vede široký prostřední vchod a dva užší postranní do *druhé* části, *atria* s nekrytým středem. Uprostřed stojí čtyři pilíře a mezi nimi na straně východní a západní po dvou žulových sloupech s hlavicemi z bílého mramoru. 3. *Třetí* částí jsou tři parallelní síně, z nichž prostřední má apsidu; ze západní pak je vchod ke dvěma jiným místnostem, jež leží na jih od hlavního sálu Domitianova a jsou s ním spojeny dveřmi. Všechny tyto tři části byly brzo proměněny v kostel Sta Maria Antiqua. Mají na stěnách zajímavé fresky z VIII. stol. po Kr.; místy konstatována pod freskami spodní vrstva obrazů ještě starších.[2]) Stavba pochází z doby Domitianovy a byla jediným celkem s velikou síní (domnělým chrámem Augustovým). Pod podlahou druhé části objeveno

[1]) Huelsen, Ausgrab. auf d. röm. Forum 1898—1902. B. c. 1903, 199 nn. 220 nn. — Delbrück, Der Südostbau am forum Rom. Jahrb. d. arch. Inst. 1921, 8—33.

[2]) Srov. L. f. 1905, str. 87 n. Ježto vyvrácen předpoklad, že by veliký sál Domitianův byl chrámem Augustovým, padá tím i výklad, podle něhož první část vedlejší místnosti byla atrium Minervae a druhé dvě obsahovaly bibliothecam templi Augusti.

impluvium *staršího soukromého domu*, zcela jinak orientovaného, takže jeho osa svírala s osou popsaných tří síní úhel asi 20°. V impluviu nalezen zlomek nápisu se jménem Kaligulovým.

Templum divi Augusti nebylo tedy v troskách popsaných nalezeno a známe je dosud jen ze zpráv starých dějepisců.[1]) Chrám začal stavěti Tiberius, ale nedokončil ho. Kaligula jej slavnostně zasvětil na počátku své vlády, a když pak stavěl svůj podivný most mezi Palatinem a Kapitoliem, opřel jej o střechu chrámu Augustova. Tiberius umístil v chrámě obraz Nikiův, představující Hyacintha, přivezený Augustem z Alexandrie (Plin. N. h. XXXV 131). Často je o chrámu Augustově zmínka v aktech bratří arválských a tam se označuje výrazem templum novum (CIL VI 32342, 32346), později slovy „in Palatio in aede divorum" (r. 145 po Kr., CIL VI 2087, 2104, 32379). Z nápisu známe také strážce „templi novi divi Augusti" (VI 8704), „templi divi Augusti et divae Augustae, quod est in Palatium" (VI 4222). Z posledního výroku patrno, že chrám byl věnován také císařovně Livii, a z názvu „aedes Caesarum" (Sueton. Galba 1) možno souditi, že v něm byly sochy i jiných císařů. Určení „in Palatio" nemůže značiti, že chrám byl na pahorku Palatinském, nýbrž že náležel do komplexu palatinských budov a komplex ten byl Kaligulou rozšířen až k samému foru a k chrámu Kastorovu. O poloze chrámu pod Palatinem svědčí udání, že Kaligulův most vedoucí z Palatinu na Kapitolium opíral se o jeho střechu (Sueton. Kalig. 22).

Na mincích Kaligulových je chrám Augustův vyobrazen se šesti sloupy v průčelí, se sochami ve štítě, s kvadrigou na vrcholu a sochami na okraji střechy. Mince Antonina Pia, který chrám obnovil, ukazuje osm sloupů v průčelí, uvnitř chrámu dvě sochy (Augusta a Livii) a sochařskou ozdobu ve štítě i na střeše.

Při chrámě Augustově byla *bibliotheca* a v ní kolosální *socha Apollinova* zvaná Apollo Temenites (Sueton. Tib. 74). Plinius (N. h. XXXIV 7) nazývá ji Apollo *tuscanicus* a udává její výšku na 50 stop. Huelsen (Ausgr. str. 8) ztotožňuje tuto bibliotéku s knihovnou domus Tiberianae, známou ze zmínky Gelliovy (XIII 20, 1) a ze životopisu Probova (Script. h. a. XXVIII 2); ale myslím, že beze všeho důvodu. Bibliotéka byla zničena požárem Nerono-

---

[1]) Sueton. Tib. 47 a 74; id. Kalig. 21, 22; Galba 1; Tacit. a. VI 45; Dio LVI 18, LVII 10, LIX 7.

vým; k jejímu obnovení se vztahují slova Martiálova: *reddita Pierio sunt ubi templa choro* (XII 3, 7).

Blízko chrámu Kastorova a také chrámu Augustova byl *chrám Minervin.* Jeho sousedství s onou budovou je dotvrzeno v Curiosu, kde se uvádí společně „templum Castorum et Minervae". Že sousedil i s chrámem Augustovým, dovídáme se z vojenských diplomat propouštěcích, jež od dob Nervových končí slovy „descriptum et recognitum ex tabula ahenea, quae fixa est Romae post templum divi Augusti ad Minervam" (CIL III s., p. 2035). Na obě budovy sousedící vztahují se i slova Martiálova: *intra penetralia nostrae Palladis et templi limina novi* (IV 53).

Přese všechna tato místní určení nemůžeme chrám Augustův a Minervin nikde přesně umístiti. Určením těm by nejlépe odpovídala ona zřícenina, kterou za Augustův chrám prohlásil Lanciani a která, jak jsme ukázali, přece jím býti nemůže.

Jak vypadalo ve III. stol. po Kr. okolí ulice *Tuské,* na jih od budovy Domitianovy, bylo možno poznati z plánu Severova. Dva úlomky tohoto plánu (u Jordana VII 37 a XIV 36), jejichžto souvislost poznal Lanciani a před ním Trendelenburg,[1]) znázorňují ulici označenou jménem (cli)vus Victori(ae), tedy západní svah Palatina. K ulici přiléhají tři dvory půdorysu lichoběžníkového, obklíčené krámy. Za těmito dvory je opět ulice — patrně vicus Tuscus — a pak rozsáhlá budova označená nápisem „Severi et (An)tonini Au(gg.) nn". Lanciani vyslovil domněnku, že plán představuje skladiště, jež Notitia jmenuje horrea Germaniciana et *Agrippiana* uvádějíc je v pořadí uprostřed mezi chrámem Vestiným a „aquam cernentem", která byla na Velabru. Tato domněnka byla potvrzena výkopy konanými o čtvrt století později. R. 1911 prozkoumána místa mezi budovou Domitianovou a okrouhlým kostelíkem sv. Theodora pod Palatinem. Nalezeny zbytky budov, jež přibližně odpovídaly plánu Severovu. Mezi nimi byla i svatyně s mosaikovou podlahou, ozdobenou obrazem Neptuna a delfínů, a v ní oltář s nápisem:

„salut. Genium horreor
(A)grippianorum negotiantib
L. Arrius Hermes

---

[1]) Lanciani, Di un frammento della pianta marmorea Severiana, B. c. 1885. — Trendelenburg, Arch. Z. 1875.

C. Varius Polycarpus
C. Pagonius Chrysthus
immunes s. p. d. d.

Datum po straně oltáře (posit. dedic. V. idus iun. C. Cossatio Syntropho L. Manlio Philadelpho) uvádí na neštěstí jména konsulů suffektů, jejichžto roku nelze určiti, ale písmo ukazuje na konec II. nebo na začátek III. stol. po Kr.[1]) Byla tedy v těchto místech skladiště nějakého zboží, a poněvadž se v nápisech náhrobních (CIL VI 9972, XIV 3950) vyskytují tituly „vestiarius de horreis Agrippianis (Agrippinianis)", zdá se, že to byla skladiště šatstva. Také budova označená na plánu nápisem Severi et Antonini Augg. nn. podobá se svým půdorysem skladišti.

Ulice Tuská vede nás k jihu na náměstí *Velabrum*. Jeho poloha je určena kostelem *S. Giorgio in Velabro*, jenž svým původem sahá do IV. stol. Ze starých autorů objasňuje polohu Velabra Livius (XXVII 37): průvod ubírající se s fora na Aventin jde „inde vico Tusco Velabroque per Boarium forum in clivum Publicium". Jméno náměstí vysvětluje Varro (l. l. V 44) a vehendo; bylo to místo původně pokryté vodou tak, že se tam jezdilo loďkami. Výklad tento přijímají i básníci Ovidius (F. VI 405), Tibullus (II 5, 33), Propertius (IV—V 9). Kromě toho etymologisovalo se i takto: při průvodech do cirku, které se ubíraly Velabrem, bývaly v ochranu proti slunci na cestě rozvěšovány plachty — vela —, a odtud prý název místa Velabrum (Plut. Rom. 5).

Velabrum bylo živým tržištěm; tam bylo možno nalézti „pekaře, řezníka nebo haruspika" (Plautus, Curculio 483), koupiti dobrý sýr (Mart. XI 52, XIII 32), olej a víno (CIL VI 467, 9184, 9259, 9671, 9993). „Locus celeberrimus urbis" nazývá je Makrobius (Satur. 1, 10).

Na Velabru byla uctívána *Acca Larentia*, vychovatelka Romulova a Remova, a konány tam jí ku poctě oběti od pontifika (Cic. ad Brutum I 15, 8, Makrob. Sat. I 10, 15). Blíže brány *p. Romanula*, tedy snad také na Velabru, bylo *sacellum Volupiae* a v něm socha bohyně *Angeronie* (Makrob. l. c.). Také svatyni *Felicitatis* musíme předpokládati na Velabru. Mámeť zprávu u Suetonia (Caes. 37), že Caesar při svém triumfu gallském *Velabrum praetervehens* téměř vypadl z triumfálního vozu, jehož osa se zlomila, a Dio Kassius

[1]) B. c. 1911, str. 158 nn.; 1915, str. 35 nn.

(XLIII 21), vypravuje o téže události, připomíná, že se to stalo blízko svatyně παρ᾽ αὐτῷ τῷ τυχαίῳ, τῷ ὑπὸ Λουκούλλου οἰκοδομηθέντι. Před svatyní byly Praxitelovy sochy, přivezené z Thespií (Thespiades, v. Plinius XXXIV 69, XXXVI 39, Cic. Verr. IV 2, 4). Notitia uvádí v VIII. okresu „aquam cernentem (?) IIII scaros sub aede" (čti *eadem*). Byla to ozdobná kašna, okrášlená plastickými obrazy čtyř ryb ploskozubců (scarus). Že stála na Velabru, poznáváme z nápisu (CIL VI 9671), v němž se jmenuje „negotiator de Velabro a IIII scaris". Na Velabru stávala socha *Liberova*, kterou podle zachovaného nápisu podstavce věnovalo „collegium Velabrensium" (CIL 4167, R. M. 1893, str. 287).

Forum Boarium, jak ukazuje samo jméno, bylo dobytčím trhem starého Říma („Boarium forum dicebatur, quod ibi venderentur boves", Paulus Diac. p. 30); případnou uměleckou ozdobou stala se mu bronzová socha býka, kterou vítězové římští přivezli z Aeginy (Tac. ann. XII 24, Plin. XXXIV 2, 5).[1] Toto tržiště rozkládalo se od Velkého cirku až k Tibeře (Ovid. F. VI 471), tedy směrem od východu k západu asi 150—200 *m*. Na jih asi nesahalo za kostel S. Maria in Cosmedin, založený na troskách antických budov. Jeho hranice na severu můžeme určiti aspoň na jednom místě, u kostela sv. Jiří. Tento kostel podle svého názvu (S. Giorgio in Velabro) stojí na Velabru, ale těsně vedle něho jest antický oblouk, t. zv. monumentum argentariorum (arcus Septimi Severi), jenž podle svého nápisu byl postaven od obchodníků a stříbrníků *fora Boaria*, tedy stál patrně již na tomto foru. — Pod forem procházejí dvě široké antické kloaky: cloaca Maxima, jež zde ústí do Tibery, a druhá, jež vycházejíc od Kolossea prochází údolím Velikého cirku a vpadá do řeky asi 90 *m* níže pod Velikou kloakou.

Forum Boarium bylo, jak přirozeno, místo velmi frekventované a odtud si lze vysvětlili, že se na něm konaly první zápasy gladiátorské, jež Decimus Junius Brutus vystrojil při pohřbu svého otce, r. 264 př. Kr. (Valer. Max. II 4, 7, Livius per. l. XVI). Za druhé války punské bylo jevištěm barbarského obřadu: Římané k vybídnutí knih Sibylliných pohřbili zde za živa lidské oběti, Řeka s Řekyní a Galla s Gallkou, v hrobě z kamene vyzděném. Nebyl to první případ lidské oběti na tomto místě ani poslední, třeba že obřad ten

---

[1]) Z tohoto místa Pliniova se někdy soudilo nesprávně, že socha byla dílem Myronovým. Něco takového ze slov Pliniových nevyplývá.

byl „minime Romanum sacrum" (Liv. XXII 57, Plin. N. h. XXVIII 12). R. 215 zpustošeno forum i místa sousední velikým ohněm (Liv. XXIV 47) a také Neronův požár tato místa zhoubně zasáhl (Tac. ann. XV 41).

Forum Boarium a jeho okolí bylo sídlem starodávného kultu Herkulova. Známou pověst o utkání heroa s Kakem a o jeho přivítání Euandrem vypravuje Livius (I 7) i Ovidius (F. I 542 nn.). Podle ní založen již Herkulem samým nebo Euandrem k Herkulově poctě Veliký oltář, *ara Maxima*, jenž nabyl pak důležitého významu náboženského: u něho přísahou stvrzovány sliby a smlouvy a bylo zvykem obětovati tam heroovi desátek jmění. Oltář nevynikal uměleckou úpravou (Dionys. I 40, 6), a máme-li bráti Dionysiův výraz doslova, byl vlastně již *mimo* vlastní forum (τῆς Βοαρίας λεγομένης ἀγορᾶς πλησίον). Oběti u Herkulova oltáře vykonával rod Potitiů, později praetor urbanus (Liv. I 7, Varro l. l. VI 54) a upomínka na oběť tu zvěčňována i nápisem, někdy veršovaným. Několik takových nápisů, pocházejících z III. a IV. stol. po Kr., se nám zachovalo (CIL VI 247, 313—319, 342, Dessau 3402—3409).

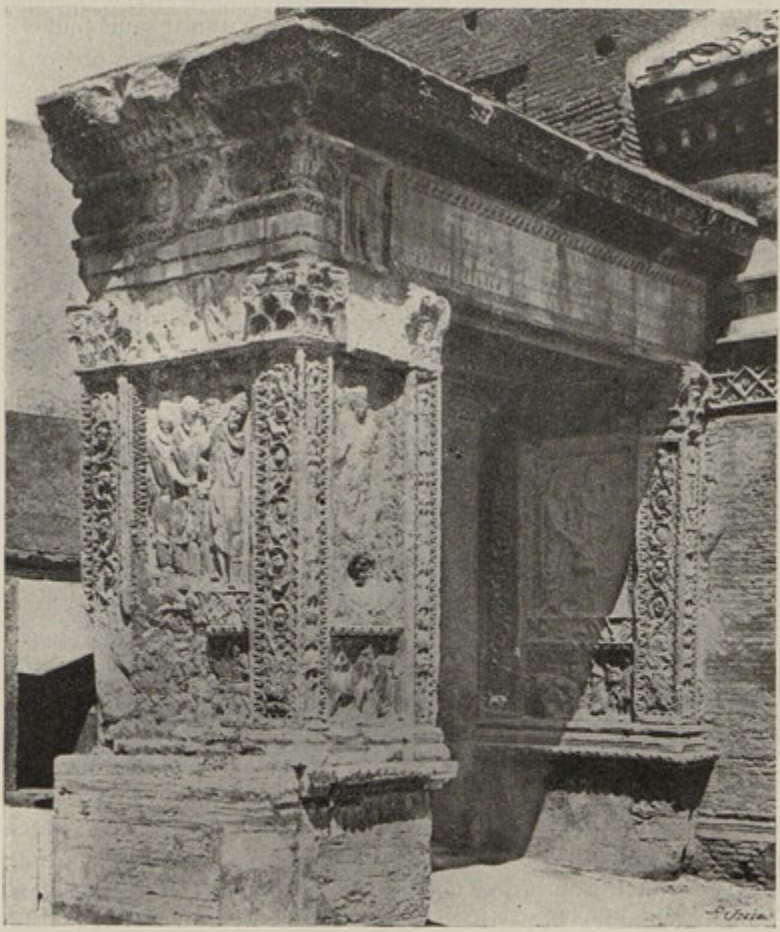
Kromě Herkulova oltáře stál na foru také *okrouhlý chrámek Herculis Invicti.* Tacitus, jak patrno ze slov „magna ara fanumque, quae praesenti Herculi Euander sacraverat" (ann. XV 41), klade jeho původ do dob Euandrových. V něm musíme si mysliti starodávnou Herkulovu sochu, také Euandrově době přičítanou, která byla při vítězných slavnostech oblékána v triumfální roucho (Plin. N. h. XXXIV 33). Že budova byla okrouhlá, víme z Liviovy poznámky X 23. Zdá se, že některý z Aemiliů chrámek obnovil; neboť slova Festova (I 242) „Pudicitiae signum in foro Boario est, ubi *familiana aedisset* Herculis" jistě správně opravil již Scaliger na „*Aemiliana* aedis est." Chrám byl vyzdoben (snad po této aemiliovské přestavbě) malbami básníka a malíře Pakuvia (Plin. XXXV 4, 7), ale byl zničen požárem Neronovým (Tacit. l. c.). Mince císaře Antonina Pia ukazují jedna vítězství Herkulovo nad Kakem, druhá Herkula obětujícího, a podle toho se zdá, že tento císař Herkulův chrámek obnovil. Jeho zbytky bylo ještě na začátku XV. stol. lze viděti a pohled na ně byl zachován starým nákresem, jejž podle vatikánského rukopisu uveřejnil de Rossi (Monumenti annali e bulletino publ. dall. Instituto di corr. archeologica 1854, str. 28—30). Chrámek a blízký portikus zbořen za Sixta IV. (1471 až

1484), a tehdy nalezena i bronzová socha Herkulova nadpřirozené velikosti, která nyní stojí v museu konservátorů (Helbig Führer I, str. 472; RM. 1881, str. 214). Nelze zcela přesně určiti místo, na kterém stávaly kdysi tyto trosky, ale podle všeho bylo to na sever od kostela S. Maria in Cosmedin (Rossi l. c.). V sousedství Herkulova chrámku byla svatyně *Pudicitiae Patriciae* (Liv. X 23, Festus 42).

Na témž náměstí byl chrám *Matris Matutae*. Založil jej podle podání Servius Tullius (Liv. V 19, Ovid. F. VI 477—480), a že stál na tomto foru, patrno ze slov Liviových XXXIII 27. Za diktátora Kamilla r. 396 př. Kr. byl obnoven (Liv. V 23, 7; Plutarch Kamill. 5); pak jej zničil zhoubný požár, který r. 213 př. Kr. zpustošil část města od salin až za bránu Karmentskou (Liv. XXIV 47; XXV 7). R. 196 př. Kr. postavil před ním *L. Stertinius* z bohaté kořisti hispanské *oblouk* a na něm pozlacenou sochu. O dvaadvacet let později stala se svatyně památníkem vítězství Sempronia Grakcha. Pověšena tam mapa Sardinie, obrazy bitev a nápis hlásající, že „Ti. Sempronii Gracchi consulis imperio auspicioque legio exercitusque populi Romani Sardiniam subegit“ (Liv. XLI 28). Chrám Matris Matutae je snad zachován v budově kostela S. Maria Aegyptiaca, kterou níže popíšeme, ač není-li to chrám Fortunin. Téhož dne, kdy se slavilo zasvěcení chrámu Matutina, t. j. 11. června, bylo slaveno i založení chrámu *Fortunina*, na témž foru a od téhož krále prý zbudovaného (Dionys. IV 27, 7; Ovid. F. VI 569). Socha bohyně — podle Ovidia socha krále Servia Tullia — v té svatyni byla oděna purpurovou togou, kterou prý nosíval sám Servius a která se nepoškozená od molů zachovala až do doby Tiberiovy (Plinius N. h. VIII 194 a 197). Podle Plutarcha (quaest. Rom. 74) založil Tullius mnoho svatyní Fortuniných, a to s různými epithety: brevis, *εὐέλπις*, *ἀποτροπαῖος*, *μειλιχία*, *πρωτογενεία*, *ἄρρην*, *ἰδία*, *ἐπιστρεφομένη*, *παρθένος*, *ἰξευτηρία* (= viscata). Jaké epitheton měla Fortuna fori Boarii, nevíme, a jestliže se někdy uváděla s příjmím „*Virilis*“, není to nikde doloženo. Název „Fortuna virilis“ vyskýtá se jen u Ovidia F. IV 133 beze všeho vztahu k nějaké budově chrámové.

U Tibery blíže mostu Aemiliova stála svatyně boha *Portuna*, jemuž ke cti se slavila P o r t u n a l i a (Varro l. l. VI 19; fasti 17. srpna). To by mohlo býti ovšem na obou březích Tibery; bylo-li to na levém, stál chrámek na foru Boariu a může býti totožný s okrouhlou budovou, o níž se zmíníme níže.

To jsou místa a chrámy, jež uvádějí na tomto foru prameny starověké. Ze středověké zprávy pak víme, že v těch místech, před mostem Aemiliovým, jenž tenkráte slul pons S. Mariae nebo pons



Obr. 60. Arcus argentariorum. (Podle fotografie.)

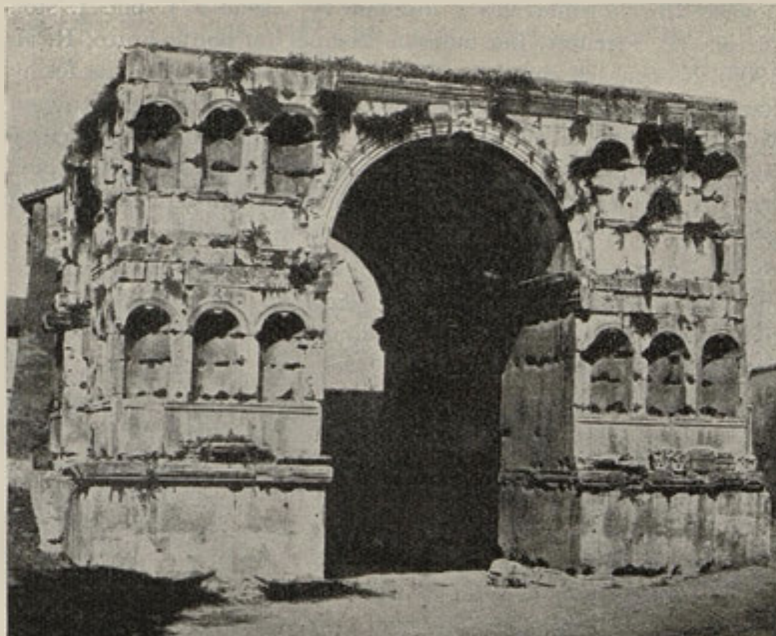
senatorum, stával antický oblouk, označený nápisem se jménem Augustovým (CIL VI 878).

Vedle těchto zpráv je zde však i několik zachovaných památek stavitelských. Předně *arcus Septimii Severi* in foro Boario

(*arcus argentariorum*). Tento oblouk stojí vedle samého kostela S. Giorgio in velabro, takže jedna jeho strana je budovou kostelní zakryta. Kromě travertinových základů je z mramoru, 6.15 *m* vysoký, brána v něm 3·50 *m* široká. Je ozdoben velmi sešlými reliefy, které představují scény obětní, obětní nářadí a uvnitř samé budovy císaře Septimia Severa a členy jeho rodiny, zaměstnané obětováním. Vedle toho zdobí oblouk bohaté ornamenty. V průčelí čte se dosud nápis: imp. Caes. L. Septimio Severo Pio Aug. Arabic. Adiabenic. Parth. max. fortissimo felicissimo pontif. max. trib. potest. XII. imp. XI. cos III. patri patriae imp. Caes. M. Aurelio Antonino Pio Felici Aug. trib. potest. VII. cos. III. p. p. procos. fortissimo felicissimoque principi et Iuliae Aug. matri Aug. (n.) et castrorum et senatus et patriae et imp. Caes. M. Aurelii Antonini Pii Felicis Aug. Parthici maximi Britannici maximi argentarii et negotiantes boarii huius loci qui invehent devoti numini eorum" (CIL VI 1035, Dessau 426). Podle toho byl oblouk postaven r. 204 po Kr. V nápise jsou místa na hlubší ploše rytá; bylo v něm patrně původně i jméno Getovo se svými tituly a po jeho zavraždění vyhlazeno a nahrazeno jinými slovy. Ve zprávách literárních se tento pomník nikde neuvádí.

Blízko oblouku Severova stojí rozsáhlejší památník, jmenovaný *Ianus Quadrifrons.* Na čtverečném půdorysu postaveny jsou ve čtyřech rozích čtyři mohutné pilíře. Mezi nimi jsou sklenuty čtyři oblouky, na každé straně jeden, a střed překlenut křížovou klenbou. V jednom ze čtyř pilířů jsou schody, vedoucí na vrch budovy. Její výška je 16 *m*, oblouky mají šířku 5·70 *m*, výšku 10·60 *m*; jednotlivé strany celé stavby jsou 23·90 *m* dlouhé. Na všech čtyřech stranách je po šesti výklencích ve dvou řadách nad sebou; některé z nich jsou nedodělány. Byly asi určeny k postavení soch. Hořejšek budovy je patrně neúplný; buďto tu schází attika nebo vyšší patro. Ve středověku byla tato stavba proměněna v pevnost a opatřena cihlovým přístavkem, který teprve r. 1829 odbourán. Oblouk není označen žádným nápisem, ani není o něm zmínka v pramenech literárních, ale může se k němu vztahovati výraz „arcus Constantini", uváděný Notitií v XI. okrese. Sloh celé této budovy s dobou Konstantinovou souhlasí.

Na náměstí Bocca della verità stojí na tufovém stylobatu krásný okrouhlý chrámek, obklopený devatenácti mramorovými korintskými sloupy. Cella má v průměru 10 *m* a je stavěna z bílého mramoru. Tufový stylobat je 2 *m* vysoký a vystupuje se naň po osmi stupních; vlys i římsa scházejí a celek je přikryt novou prejzovou střechou. Sloupů bylo původně dvacet.[1]) Chrámek býval



Obr. 61. Ianus Quadrifrons. (Podle fotografie.)

od archaeologů nazýván různými jmény (Vestae, Fortunae); Huelsen (Il foro boario, Dissertazioni della pontificia accademia di archeologia, ser. II, tom. 6) vykládá jej za chrámek Portunův. Budova podle stylu a konstrukce může náležeti prvnímu století císařskému. Byla později upravena pro kult křesťanský pode jménem původně S. Stefano, pak S. Maria del Sole.

---

[1]) Soudívalo se, že scházející sloup postaven na foru jako sloup Fokův; ale rozměry sloupu Fokova jsou jinaké.

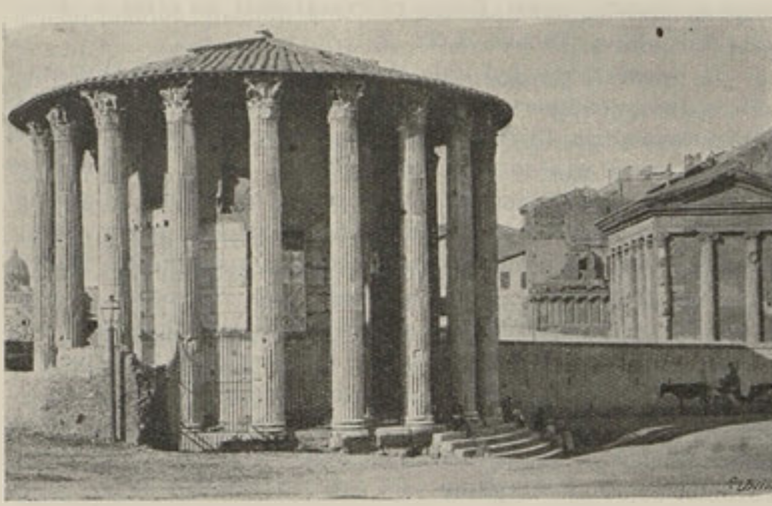
Blízko okrouhlého chrámku stojí ionský chrámek obdélného půdorysu, od XVI. stol. proměněný v arménský kostelík *St. Maria Aegyptiaca.* (Obr. 62 v pravo.) Stojí na podiu vysokém 2·41 *m* a je to pseudoperipteros se sloupy 8·22 *m* vysokými. Předsíň měla hloubku dvou interkolumnií a jest nyní zazděna; v průčelí jsou čtyři sloupy, po stranách sedm sloupů nebo polosloupů. Je to budova z tufu a z travertinu, tedy vystavěná dříve, než Augustus počal proměňovati Řím „z cihlového v mramorový", snad z 1. pol. I. stol. př. Kr. (E. Fiechter, Der ionische Tempel am ponte Rotto, R. M. 1906). Na římsách zbývá omítka, která původně doplňovala formy kamene. Vchod býval na straně severní, ale schody, které k němu vedly, jsou odbourány. U chrámku byly nalezeny čestné base se jmény synů Agrippových, adoptovaných Augustem (CIL VI 897, 898). V zajímavé této budově je nám zachován jeden z chrámů přičítaných Serviovi Tulliovi: Matris Matutae nebo Fortunae.

Na severozápad od oblouku Iani Quadrifrontis ve vzdálenosti 22 *m* nalezeny *podzemní komůrky* v půdorysu 1·95×1·80 veliké, vysoké 1·80 *m*. Ležely 3.25 *m* hluboko pod antickou dlažbou, která je zase o 4·50 *m* hlouběji položena než dlažba nynější. Klenuté tyto komůrky ústily do podzemní chodby, a nalezeny v nich zlomky nádob a zvířecí kosti (B. c. 1901, 141—145, Not. sc. 1901, 354 nn.). Výklad těchto konstrukcí je nejistý. Vzpomenuto při objevení jich Liviových slov (XXII 57), že za živa pohřbené lidské oběti byly uloženy „loco consaepto", a vybavila se i vzpomínka na *doliola.* Tímto jménem bylo označováno místo blízko Velké kloaky, kde nebylo dovoleno plivati na zem. Dvě příčiny toho uvádí Varro (l. l. V 32, p. 156): buď tam byly pohřbeny mrtvoly, nebo po smrti krále Numy byly tam zakopány nějaké posvátnosti (religiosa quaedam). Ale jiné prameny mají ještě jiný výklad: Když se blížili Gallové k Římu, byly některé posvátné věci v nádobách od kněží zakopány do země a tak před nepřítelem chráněny, a to místo pak slulo doliola (Paulus Diac. p. 69; cf. Liv. V 40, 8). Livius při tom udává, že to bylo blízko obydlí flamina Quirinova[1]), a Plutarch klade to místo v sousedství Quirinova chrámu na Quirinálu. Nemožno tedy nalezené komůrky prostě ztotožňovat s tím, co ve starověku slulo doliola. Čím vskutku „doliola" byla, nelze z odporujících sobě a nejasných zpráv vyrozuměti.

---

[1]) Cf. Helbig B. d. i. 1879, str. 76.

Asi na jižním konci fora Boaria stojí nyní kostel *S. Maria in Cosmedin,* jenž tají v sobě trosky dvou antických budov. Přední (západní) z nich byla portikus, ohraničený na jedné straně zdí, na třech stranách sloupy. Jeho rozměry byly 30×15 *m;* v průčelí měl sedm, po stranách po třech sloupech. Takováto konstrukce neukazuje na budovu chrámovou. Na blízku byla nalezena base (CIL VI 1151), kterou „Divo ac venerabili principi Constantino" věnoval Fl. Crepereius Madalianus, v. c. praefectus annonae. To vede k do-



Obr. 62. Templum Portuni, t. Fortunae (Matris Matutae?).
(Podle fotografie.)

mněnce, že zde bývala *statio annonae,* kancelář obilního ústavu, tak důležitého již v dobách republiky a ještě významnějšího v pozdějších stoletích, kdy opatřování obilí, určeného dílem k prodeji, dílem k rozdávání lidu, bylo důležitým úkolem státních úředníků (praefecti annonae). Kostel S. Maria in Cosmedin byl rozšiřován za papeže Hadriana I. (772—795): zbořena *starodávná budova z tufových kvádrů,* která těsně vedle něho stála, a kamene užito při stavbě nové části kostela. Jsou různá mínění o tom, čím tato zbořená budova byla. Lanciani pokládá ji za chrám Cereřin (R.

a. Exc. str. 520 nn.), Huelsen za chrám Herculis Pompeiani a mínění Lancianiovo vyvrací důvody, jež uvedu níže.

Budova byla ohledána komisí římských architektů a zpráva o tom uveřejněna v časopise „Annuario 1895 dell' associazione artistica fra i cultori di architettura in Roma".

Ubírajíce se za tyto budovy dále k jihu byli bychom v době antické přišli k hradbě Serviově a ku bráně *porta Trigemina*. V sousedství brány byl oltář *Iovis Inventoris*, založený podle pověstí Herkulem, když nalezl býky Kakem ukradené (Solinus I 7). Dionysios mluví o oltáři jako o dosud stojícím (I 39. *ὅς ἐστι τῆς Ῥώμης παρὰ τῇ Τριδύμῳ πύλῃ*). Blízko něho stál oltář, na němž se obětovalo Euandrovi (Dionys. I 32, 2).

U řečené brány byl dále chrám *Herculis Invicti* (Victoris); „Herc. Invicto ad port. Trigeminam" je zaznamenáno v kalendáři Allifanském ke dni 13. srpna (Eph. epigr. III 85). Také ze svědectví Varronova, citovaného u Makrobia (Satur III 6, 10), víme, že Herkules příjmím Viktor měl dvě svatyně v Římě: una ad portam Trigeminam, altera in foro Boario. Snad k založení prvé vztahuje se vypravování Makrobiovo, zachované na témž místě: Markus Oktavius Herennius, napřed hudebník, pak obchodník, byl na moři přepaden loupežníky, ale statečně se jim ubránil. Když mu potom ve snách zjevil Herkules, že byl zachráněn jeho pomocí, vyžádal si Herennius od úřadů místo, postavil na něm chrám a věnoval v něm sochu s nápisem „Herculi Victori". Doba, v níž se příběh udál, není přesně určena; ale Makrobius, jenž tímto vypravováním objasňuje Vergiliův verš Aen. VIII 362, vidí ve výrazu básníkově upomínku na *novou* událost, a můžeme tedy klásti založení svatyně u brány Trigeminy do času ne mnoho staršího doby Vergiliovy.[1]) Jest zachován také nákres ztraceného reliefu antického, na němž je vyobrazena hradba, brána a přes hradbu vyčnívající chrám, jenž, maje ve štítu zobrazený luk a kyj, je patrně chrámem Herkulovým. Tento relief, podle poznámky na výkresu, býval „ad clivu Capitolii edibus privatis"; kromě toho je připsáno na něm: „templu Herculis victoris ad porta trigemina, Macrobius." Brána zobrazená má jen *jeden* průchod, nemůže být tedy správným vyobrazením Trigeminy. Ale i přes tuto nepřesnost můžeme výkres

---

[1]) Richter Top.[2] str. 188, p. 1 vztahuje toto vypravování na Tibur, nikoliv na Řím. Ale existence svatyně Herc. Victoris v Římě ad portam Trigeminam je slovy Makrobiovými výslovně dosvědčena.

pokládati za nepřímo starověké svědectví o existenci Herkulova chrámu u řečené brány. (Výkres, chovaný ve sbírce koburské, reprodukoval a pojednáním objasnil E. Schulze Arch. Zeit. 1873, str. 9 nn. Srov. Arch. Zeit. 1878, str. 108.)

Pozoruhodny jsou dva *mezníky* (cippi), nalezené v okolí kostela St. Maria in Cosmedin, podle nichž curatores locorum publicorum iudicandorum to místo „ex privato in publicum redigerunt" (CIL VI 919 a 31574). Jeden byl nalezen na západ, jeden na jih od jmenovaného kostela.

Notitia a Curiosum, pomíjejíce jinak mlčením forum Boarium a jeho budovy, jmenují v XI. okrese mezi branou Trigeminou a Velabrem „*Apollinem Caelispicem, Herculem Olivarium*". Jsou to patrně jména soch, které asi stály na foru Boariu. Herkules přezván „olivarius", protože se v blízkosti té jeho sochy prodával olej (srov. Apollo sandaliarius ve IV. okr.). Z podstavce této sochy zachoval se nápis „....o - olivarius, opus Scopae minoris" (Not. sc. 1895, str. 459). Byla to tedy jedna z lepších uměleckých prací, které z Řecka do Říma přivezeny. Neúplný tento nápis je psán na kusé, podlouhlé basi, která mohla býti podkladem ležící postavy (RM. 1897, p. 58; 1896, p. 500). Jiná socha, která stála na tržišti, byl *Elephantus herbarius* (Notitia VIII); jeho jméno vzniklo patrně z podobných příčin jako Herkulovo příjmí olivarius. *Porticus Margaritaria*, jmenovaná v Notitii a Curiosu, bývala někdy od topografů hledána při Svaté cestě; pořádek, v jakém je však v těchto seznamech uváděna, odkazuje ji spíše na západní stranu Kapitolia.

Údolí mezi Palatinem a Aventinem vyplňoval rozsáhlý a během dob nákladně vyzdobený *circus Maximus*. Místo, protékané potokem nyní jmenovaným Marrana, bylo vyznačeno prastarým náboženským kultem. Tam proti jižnímu cípu Palatinu měl oltář bůh K o n s u s. Oltář byl zakryt v zemi a jen v určité dny v roce se odkrýval, aby se na něm obětovalo (Varro l. l. VI 20, Servius ad Aen. VIII 636, Dionys. II 31, Plutarch Rom. 14). Podle Tertulliana (de spectac. 5) byl na něm starodávný nápis: Consus consilio, Mars duello, Lares coillo potentes. Vedle něho byla svatyně nebo oltář bohyně Murcie, od níž mety na té straně slují metae Murciae. Později ztotožnili Římané tuto bohyni s Venuší a jméno její si (kromě jiných etymologií) vyložili za změnu původního m y r t e a (Varro l. l. V 32, Plin. N. h. XV 29, 36, Servius ad Aen. VIII 636).

Už v nejstarších dobách, podle tradice již za Romula, se v údolí tom pořádaly koňské dostihy. Vášnivá obliba, s jakou byly tyto hry pěstovány, a jejich souvislost s náboženským kultem dodaly cirku velikého významu a v historických zprávách můžeme stopovati jeho vzrůst a zvelebování. Nějaké dřevěné lešení pro diváky, podepřené dřevěnými rozsochami, 12 stop vysokými, zřídil prý již Ankus Marcius (Liv. I 35). Tarquinius I. a II. zakládali pevnou budovu (Dionys. IV 44). R. 330 př. Kr. vystavěny *carceres*, kolny, z kterých závodní vozy vyjížděly (Liv. VIII 20), a r. 196 postavil L. Stertinius v cirku oblouk (id. XXXIII 27). Rozsáhlé závodiště bylo zdobeno kaplicemi a sochami bohů, postavenými na vysokých sloupech. Tak byla tam socha *Pollentie*, kterou svalený stožár r. 186 př. Kr. porazil (Liv. XXXIX 7), tak jako bouře podvrátila o čtyři léta později řadu jiných sloupů a soch (id. XL 2). R. 174 byly carceres znovu zřízeny a postavena na spině kamenná vejce, jichž počtem se divákům oznamoval počet oběhů kolem mety.[1]) Cn. Oktavius zřídil v cirku po třetí válce punské krásné sloupení (Velleius II 1). Caesar rozšířil závodiště a zařídil kolem něho vodou naplněný příkop (euripus), deset stop široký a stejně hluboký; bylo to na ochranu proti divokým zvířatům, jichžto štvanice se v cirku vedle závodění někdy pořádaly (Plin. N. h. VIII 20, 21; Suet. Caes. 39). Zeď rozpolující po délce závodiště (spina) vyplněna znenáhla mnohými sochami a oltáři. Novou a význačnou ozdobu přidal jí císař Augustus r. 10 př. Kr., postaviv na ni obelisk 24 *m* vysoký, z Egypta přivezený. V hieroglyfech obelisku jsou jmenováni králové Seti I. a Ramses II. (14—13. stol.).[2]) Na podstavec obelisku dal napsati věnovatel: *Imp. Caesar divi f. Augustus pontifex maximus imp. XII. cos. XI. trib. pot. XIV. Aegypto in potestatem populi Romani redacta Soli donum dedit* (CIL VI 701). Stejný nápis je na obelisku stojícím nyní na náměstí monte Citorio.

R. 1589 přenesen obelisk na náměstí piazza del Popolo, a na basi kromě citovaného nápisu Augustova napsáno: Ante sacram illius aedem augustior surgo, cuius ex utero virginali Augusto

---

[1]) Tak vyplývá z porušeného Liviova textu XLI 27 a z Varrona de re r. I 2, 11. Dio XLIX 43 připisuje zařízení kamenných vajec a delfínů k tomuto označování teprve Agrippovi.

[2]) Marucchi, Gli obelischi egiziani di Roma. B. c. 1896, str. 87. Plinius N. h. XXXVI 71 jmenuje původcem obelisku krále Psemetnepserphrea.

imperante Sol iustitiae exortus est. — Za Augusta utrpěl cirkus požárem a byl od něho opraven; kromě toho přistavěl císař lóži (pulvinar) pro sebe a pro svou rodinu (Dio XL 10; Res g. IV 4). I za Tiberia je zaznamenán požár na straně k Aventinu (Tac. ann. VI 51, Dio LVIII 26, 5). Fasti Ostienses zaznamenávajíce požár ten nazývají shořelou část cirku „pars circi *inter Ultores*“; jména toho, ani jeho vysvětlení neznáme.[1]) Klaudius přidělil v hledišti zvláštní místa senátorům, zřídil carceres z mramoru a pozlatil mety (Sueton. Klaud. 21). Nero zrušil euripus a zřídil sedadla pro rytíře (Tac. ann. XV 32). Osudný požár r. 64 vznikl právě ve Velikém cirku, kde na severní straně byly upraveny dílny a krámy a v mnohých byly uloženy látky hořlavé (Tac. ann. XV 38). O Neronovi čteme (Dio LXIII 21), že se produkoval v cirku jako vozataj a že složil spoustu svých vítězných věnců, z Řecka přivezených, okolo obelisku; ale zpráva ta se týká spíše cirku Vatikánského, jejž si Nero oblíbil. Za Tita upraven jihovýchodní vchod do cirku ve vítěznou bránu. Anonymus Einsiedelský, který ji ještě viděl, zachoval nám její nápis: *Senatus populusq. Romanus imp. Tito Caesari divi Vespasiani f. Vespasian(o) Augusto pontif. max. trib. pot. X. imp. XVII. (c)os VIII. p. p. principi suo quod praeceptis patr(is) consiliisq. et auspiciis gentem Judaeorum domuit et urbem Hierosolymam omnibus ante se ducibus regibus gentibus aut frustra petitam aut omnino intem(p)tatam delevit* (CIL VI 944, Dessau 264). — Trajan věnoval cirku mnoho péče, rozšířil hlediště a přizpůsobil císařskou lóži, která se předtím již zevnější formou ve stavbě odlišovala, celku ostatního hlediště. Tento rys skromnosti velebí Plinius v svém Panegyriku (51); rozšíření hlediště bylo označeno vděčným nápisem, jenž se chová v Kapitolském museu: „*Imp. Caesari divi Nervae f. Nervae Traiano Aug. Germanico, Dacico pontifici maximo, tribunic. pot. VII. imp. VII. cos. V. p. p. tribus XXXV, quod liberalitate optimi principis commoda earum etiam locorum adiectione ampliata sunt*“ (CIL VI 955, Dessau 286). Stavba hlediště nebyla všude dosti bezpečná, a tak se stalo za Antonina Pia, že se podlomil sloup a nastalou zříceninou zabito 1112 lidí (Script. h. a. III 9, Chronogr. 354). Za Diokletiana při podobném neštěstí zahynulo prý dokonce 13.000 lidí (Chron.

[1]) Dr. Vlad. Groh, Fasti coloniae Ostiensis. L. f. 1920, 140.

354). Ještě ve IV. století byl cirkus zveleben Konstantinem (Aur. Viktor, Caes. 40), a Konstantius, prováděje úmysl svého otce, přivezl do cirku z Egypta druhý obelisk. Byl vytesán z červené žuly za králů Totmesa III. a IV. v XV. stol. př. Kr. a stával původně před chrámem Slunce v Thebách. Jeho převezení, o němž vypravuje Ammianus Marcellinus (XVII 4, 12—16), bylo těžkou úlohou dopravní. Překonání těchto obtíží hlásal nápis o čtyřiadvacíti verších, který byl napsán na basi obelisku, vztyčeného v cirku r. 357 po Kr. R. 1587 byl vykopán obelisk pod rumem 6 *m* hlubokým a nalezen rozbit. Base jeho se vzpomenutými verši (CIL VI 1163, Dessau 736) bylo užito na správku porouchané části, a obelisk převezen na Lateránské náměstí, kde dosud stojí. Je bez podstavce 32 *m* vysoký a je to největší ze všech římských obelisků (v. Or. Marucchi B. c. 1891 a 1896, 89).

Hry v cirku se konaly nejen do pozdního starověku, ale i po této době; poslední dostihy, o kterých se zachovala zmínka, byly r. 549 za gotského Totily (Prokop. b. G. III 37). Ale během středověku zničena rozsáhlá budova úplně. Anonymus Einsiedlensis v VIII. stol. viděl ještě Titovu bránu. Na rytině Du Peracově z r. 1621 viděti zbytky karcerů, a poznámka k obrázku praví, že pod zemí leží tam zlomený obelisk — poznámka nesprávná, opsaná ze starších pramenů; neboť r. 1621 byl obelisk již vyzvednut a odvezen. V nové době údolí mezi Palatinem a Aventinem vyplňují zelinářské zahrady, židovský hřbitov a plynárna. Zachovány jsou z celé tak rozsáhlé budovy jen zbytky substrukcí, jmenovitě pod kostelem sv. Anastasie.[1])

Aby se zjistily základy a rozsah celého cirku, podnikla francouzská Académie des inscriptions et belles lettres spolu s Akademií des beaux arts r. 1908 výzkumy terénu. Vykopány byly na různých místech šachty až přes 8 *m* hluboké. Zjištěno přibližně místo, kde byly carceres, základy obvodních zdí severních a východních. Podle tohoto zkoumání odhadl P. Bigot (Recherches des limites du Grand cirque, B. c. 1908) délku arény na 568 *m*, šířku u karcerů na 75 *m*, na začátku spiny 84 *m*, na jejím konci 87 *m*, délku celé budovy na 600 *m*. Řady stupňovitých sedadel měly šířku 27 *m*. Huelsen (III 135) počítá rozměry cirku podle několika zlomků Kapi-

[1]) Podle nejnovějšího regulačního plánu má býti údolí cirku vykliženo a přivtěleno k „archaeologickému pásmu“ (zona monumentale) na ı Říma.

tolského plánu, které představují jihovýchodní část cirku, a předpokládaje, že plán má měřítko 1/250, odhaduje šířku řad sedadlových na 30 *m*, průměr zaokrouhlené části jihovýchodní na 140 *m*. Poslední číslo téměř souhlasí s udáním Bigotovým, podle něhož by tento průměr měl 141 *m* (šířka arény 87, šířka sedadlových řad 2×27). — Délku nelze z úlomku plánu určiti; Huelsen předpokládá však správně, že carceres nemohly býti víc na západ než antická budova pod kostelem S. Maria in Cosmedin, a dospívá tak k délce 530 *m* až dovnitř zaokrouhlení na straně jižní, tedy 560 *m* až na zevnější stranu budovy. To je o 40 *m* méně, než předpokládá Bigot. — Ze spisovatelů starých udává Dionysios (III 68) délku na 3½ stadia (= 624 *m*), šířku na 4 plethra (= 118·4 *m*). První číslo je o 24 *m* větší než Bigotovo, druhé je příliš veliké, mělo-li by platiti o šířce pouhého závodiště, a příliš malé na šířku celého cirku. Dionysios patrně napsal čísla podle přibližného odhadnutí. Ještě nesprávněji praví Plinius (H. n. XXXVI 102), že délka cirku byla 3 stadia, šířka 1 stadion; neboť poměr délky k šířce mohl být asi 6 : 1.

O počtu diváků, který cirkus pojal, máme troje různé udání. Dionysios za císaře Augusta uvádí číslo 150.000, Plinius (l. c.) za Vespasiana 250.000, Notitia ve IV. stol. po Kr. 480.000 (v jednom rukopise 380.000). Že sedadel rozšiřováním cirku přibývalo, je patrno z historie budovy. Huelsen (B. c. 1894, str. 421) dovozuje, že číslicemi v Notitii uváděnými třeba vyrozumívati nikoliv počet diváků, nýbrž úhrnnou délku všech řad sedadel, vyjádřenou římskými stopami. Kdyby každému diváku bylo odměřeno místo široké 1½′ (44 cm), odpovídalo by uvedené číslo 320.000 (nebo 253.000) diváků. I toto číslo jest nepravděpodobně vysoké.

O zevnější podobě a úpravě cirku můžeme si učiniti představu jednak z popisů u starých autorů (hlavně u Dionysia H. III 68 a v Tertullianově spise de spectaculis c. 8), jednak z četných mincí a reliefů,[1]) znázorňujících jmenovitě spinu s jejími ozdobami. Zevně představovala budova řadu oblouků a klenutých síní v několika patrech nad sebou. Některé oblouky tvořily vchody a přístupy k sedadlům a bylo jich tolik, že tisícihlavé davy, hrnoucí se do cirku nebo z něho, sobě nepřekážely (Dionys. III 68). Ale

[1]) Seznam jich v. u Huelsena III 138 p. U některých ovšem není zcela jisto, zdali znázorňují právě římský circus Maximus.

v některých obloucích byly krámy, dílny a nad nimi byty. Spina měla na obou koncích mety; v době starší bylo snad lze to zábradlí snadno odstraňovati, později však je to pevná zeď. Na ní stály kromě podstavců s dřevěnými vejci a delfíny, na označování vykonaných oběhů, různé oltáře a sochy bohů. Podle Tertulliana byly tam tři oltáře bohů samothráckých, na sloupech stály bohyně Sessia, Messia, Tutulina (cf. Plinius XVIII 8) a Magna Mater, která byla se svými lvy znázorněna na několika plastických obrazech cirku. I obelisk Augustův spatřuje se na antických vyobrazeních. Carceres[1]) jsou představovány jako řada bran s mřížovými veřejemi. Nad nimi bylo vyšší patro a v něm lóže úředníka, pořadatele her.

Poněvadž Notitia uvádí v XI. okresu duodecim portas, vztahují archaeologové tento výraz na brány karcerů, kterých podle toho bylo dvanáct. Od nich musíme rozlišovati dvanáct bran, jež Plinius (N. h. III 66) počítá k branám městským.

Podle cirku byla řada různých chrámů, o kterých víme ze zpráv starých autorů. Je to především chrám *Slunce* (templum *Solis*, podle Notitie *Solis et Lunae*). ,,Slunci hlavně je cirkus zasvěcen, a jeho chrám je *uprostřed prostory*, a jeho obraz stkví se na vrcholu chrámu" (Tertul. de spect. 8). Tacitus v své zmínce (ann. XV 74) praví, že chrám ten je ,,*apud* circum". Můžeme si jej snad nejlépe představiti na svahu aventinském, uprostřed jihozápadní strany hlediště, nad jehož sedadla jeho štít vyčníval; tak mohla jeho poloha býti označena výrazem ,,in medio spatio" a zase ,,apud circum". — *Summanus* měl chrám ad circum a podle kalendářů obětovalo se tam tomuto bohu ročně 20. června. O jeho bytosti nemohl Ovidius říci více, než ,,quisquis is est" (F. VI 725). Jeho chrám podle Ovidiova výrazu (reddita templa feruntur) byl obnoven za války s Pyrrhem. *Iuppiter Arborator* a *Dispater* jsou jmenováni jen v Notitii (XI. okr.), a nevíme, máme-li tyto svatyně klásti mimo circus a v jeho sousedství či snad dovnitř na samou jeho spinu. *Venus Obsequens* dostala blíže cirku chrám r. 295 př. Kr. Založil jej Q. Fabius Gurges z výnosu peněžitých pokut, k nimž odsoudil některé paní pro cizoložství (Liv. X 31, Servius ad Aen. I 720). *Juventas* poctěna chrámem r. 193 př. Kr., Livius praví

---

[1]) Podle Festa epit. 184 sluly také oppidum: ,,oppidum dicitur et locus in circo, unde quadrigae emittuntur."

(XXXVI 36), že byl postaven *in circo Maximo*; ale tento výraz nemusí znamenati přímo prostor závodiště. Podle Plinia (XXIX 57) se zdá, že chrám nebyl daleko chrámu Summanova. Zaslíben byl sedmnáct let před založením od konsula M. Livia v den bitvy proti Hasdrubalovi. Utrpěl požárem za císaře Augusta a byl od něho obnoven (Dio LIV 19, 6, Mon. Anc. 4, 8). *Merkuriův* chrám zasvěcen 15. května r. 495 př. Kr., a to z rozhodnutí lidu nikoliv konsulem, nýbrž pouhým setníkem M. Laetoriem (Liv. II 21 a 27). Oběti konaly se tam v den založení Merkuriovi i jeho matce Maii (Makrob. Sat. I 12, 19, cf. Hemerolog. Caeret. 15/V). Polohu u cirku označují verše Ovidiovy (F. V 669) „templa tibi posuere patres spectantia circum Idibus". Středověká Mirabilia (Jordan II 641), napodobujíce, jak se zdá, Ovidiův výraz, praví: In Aventino templum Mercurii respiciens in circo. Na západní straně v sousedství Cereřina chrámu byla svatyně *Flořina*, založená od aedilů Lucia a Marka Publiciů, kteří zařídili také první dlážděnou ulici z fora Boaria na Aventin (Tac. ann. II 49, cf. Festus 238). Kalendář Allifantský (CIL I^2, p. 325) označuje oběť 13. srpna v chrámě konanou slovy: Florae ad c(ircum) maximum. Chrám je jmenován také na obojku uprchlého otroka (CIL XV 7172): „tene me quia fugi, reduc me ad Florae ad tonsores". „Tonsores" označuje jméno uličky, nazvané tak podle holičů tam usedlých.

Nejvýznamnější chrám v sousedství cirku byl chrám Cereřin, nebo, plným jménem, *Cereris Liberi Liberaeque*. Zaslíbil jej těmto božstvům na radu Sibylliných knih diktátor Postumius r. 496 př. Kr., když za války s Latiny byla obava z neúrody (Dionys. VI 17). O tři léta později byl konsulem Kassiem zasvěcen. O jeho poloze praví Dionysios (VI 94), že byl na konci Velkého cirku nad samým karcerem (*ὑπὲρ αὐτὰς ἱδρυμένος τὰς ἀφέσεις*). U Livia (XL 2) čteme, že za bouřlivého jara r. 182 př. Kr. vichřice vytrhla křídlo dveří u chrámu Lunina na Aventinu a vmetla je na zadní stěnu chrámu Cereřina. To předpokládá, že Cereřin chrám byl blízko pod chrámem Luniným, který pravděpodobně třeba umístiti na severním výběžku aventinském. Z té příčiny se nehodí předpokládati, že Cereřin chrám je pod kostelem S. Maria in Cosmedin (Lanciani R. a. Ex. 322; Borsari, Topografia 368; v. Huelsen III 117). Chrám Cereřin byl sloučen s úřadem aedilů plebejských jako Saturnův chrám s quaesturou. U něho byl archiv aedilů, v němž se ukládala senatus consulta (Liv. III 55); kdo by

byl ublížil tribunům, aedilům, soudcům decemvirálním, toho majetek propadl ve prospěch chrámu Cereřina (Dionys. VI 89, Livius l. c.). Odtud se vysvětlí, že aedilové plebis pečují o výzdobu chrámu, obracejíce k tomu často pokuty osob odsouzených (Liv. X 23; XXVII 6, 36; XXXIII 25). Z konfiskovaného majetku Spuria Kassia, odsouzeného pro velezradu, byla do chrámu pořízena socha Cereřina — první to kovová socha v Římě (Plin. XXXIV 15, Liv. II 41). Podle Vitruviovy zprávy (III 3, 5) byl štít chrámu zdoben „způsobem tuskánským" (t. j. signis fictilibus *aut* aereis inauratis). Později byl vyzdoben pracemi Damofilovými a Gorgasovými, dílem plastickými, dílem malbami, a oba umělci označili své práce řeckým nápisem (Plin. XXXV 154). Nejslavnější dílo, které budovu zdobilo, byl obraz Aristidův, představující Dionysa s Ariadnou.[1]) L. Mummius jej přivezl v II. stol. př. Kr. do Říma jako kořist válečnou. Požárem r. 31 př. Kr. byl chrám i s obrazem zničen (Plinius XXXV 24 a 99; Strabo VIII 6, p. 381; Dio L 10); pak Augustem obnoven a Tiberiem zasvěcen (Tacit. ann. II 49).

Blíže cirku založil Pompeius chrám *Herkulovi*. Byl to araeostyl toskánského slohu (Vitr. III 2, 5) a zdobila jej socha Myronova (Plin. XXXIV 57).

---

[1]) Obrazy tohoto obsahu zachovaly se také mezi malbami pompejskými. Helbig, Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens, Nro 1240.

VII.

Campus Martius a via Lata.

Pole Martovo, protékané dvěma potůčky[1]) (v. str. 33, 34) a chovající v sobě bažinu *Caprae palus*, bylo v době založení Serviových hradeb mimo městské pomerium a zahrnuto v ně částečně teprve za Klaudia a Hadriana. Známe na něm dvě místa, věnovaná již v nejstarší době kultu náboženskému: oltář Martův, k němuž od brány Fontinálské vedlo sloupení (Liv. XXXV 10), a oltář podzemních bohů na „ohnivé rovině". Polohu prvního nelze blíže určiti; druhý, jak bude níže vyloženo, zjištěn r. 1886 a 1887 na corsu Vittorio Emanuele. Kromě Martova oltáře, zdá se, byl na poli Martově také chrám téhož boha blíže mausolea Augustova; „Mavors templo vicinus et accola Campi" je jmenován v básni Consolatio ad Liviam (v. 229 n.). Koňské dostihy na poli Martově, spojené s obětí vítězného koně, jsou asi prastarého původu (Festus 178). Podle vypravování starých historiků (Liv. II 5, Dionys. H. V 13) stalo se pole Martovo národním majetkem po vypuzení Tarquinia Superba, jenž byl předtím jeho držitelem. Vedle toho je však zpráva, že pole odkázala národu vestálka Tarracia Gaia nebo Fufetia nebo Tarquinia, která za to poctěna sochou (Plin. N. h. XXXIV 25, Gellius VII 7, Plutarch Poblic. 8). Snad se tento dar týkal jen části celé roviny. Pole Martovo bylo vojenským cvičištěm a sportovním hřištěm starověku; tam se hrál míč, jezdilo se na koních a závodních vozech a konaly se vojenské přehlídky (podle

---

[1]) Podle Sueton. Caes. 80 uvažovali spiklenci, mají-li Caesara při komitiích na poli Martově shoditi s mostu a pak zavražditi. Deutsch, The plot to murder Caesar on the bridge (Univers. of California publications II, 1916), ukazuje, že se tím asi myslí most přes říčku Petronii, která tedy tenkrát nebyla ještě překlenuta. Viz ref. Journal des savants 1917, str. 327.

pověsti již za Romula). Vedle toho je campus místem volebních a jiných shromáždění občanů.

Jižní část roviny, bližší Kapitoliu, byla však brzo v majetku soukromém. Tam byla *prata Flaminia* v místech, kde později vystavěn circus Flaminius. Jiný soukromý majetek, jehož jméno pak utkvělo na části roviny Martovy, byla „*Aemiliana*", jejichžto polohu nelze blíže určiti. Určitě a spolehlivě se vztahují na ně jen tři starověká svědectví literární. Z nich topograficky nejdůležitější je zpráva Suetoniova (Klaudius 18), podle níž na požár Aemilian se Klaudius díval z diribitoria. (Cum Aemiliana pertinacius arderent, in diribitorio duabus noctibus mansit.) Diribitorium souviselo se Saepty a jeho místo je tedy mezi kostely sv. Marka a sv. Ignáce. Mohla tedy Aemiliana býti k severu nebo k východu od naznačeného místa, ježto dále k jihu bylo Kapitolium a na jihozápad prata Flaminia. S tím se shoduje to, co praví Tacitus (ann. XV 38): že v Aemilianech (kde měl statky praefekt Tigellinus) byla místa otevřená (patulis urbis locis) a byla v nich krásná sloupení a chrámy. Tato sloupení mohla býti porticus Vipsania a sloupení, jež vedlo od brány Fontinalis k oltáři Martovu.[1]) Z Varronovy poznámky (de r. r. III 2, 6) se dovídáme jen tolik, že v Aemilianech byly domy městského rázu, a nikoliv dvorce (villae).

Silnice Flaminiova, vystavěná r. 220 př. Kr. (Liv. perioch. XX.), oddělila od hlavní, západní části pole Martova část východní, rozloženou na úpatí Quirinálu a Monte Pincia, a stala se později hranicí mezi okresem VII (via Lata) a IX (circus Flaminius). Kromě této silnice, jejížto začátek až k hradbám Aurelianovým dostal jméno via Lata a která se shoduje s nynějším Corsem, známa jest na poli Martově ještě via *Fornicata*. Uvádí se u Livia (XXII 36) a z jejího jména lze souditi, že procházela pod nějakými oblouky; její polohy neznáme. Jiná ulice slula via *Tecta*[2]) (Martiál III 5, VIII 75; Seneka, Apocol. 13, 1); topografové předpokládají,

---

[1]) Vlad. Groh (Fasti coloniae Ostiensis, L. F. XLVII 150) soudil, že byla dvojí Aemiliana a že se Tacitova zpráva nemůže týkati téhož místa jako Varronova. Mně z daných textů tento rozdíl nevyplývá. „Vicus Aemilianus" není epigraficky ani literárně doložen. — Huelsen III 409; Berl. phil. Woch. 1920, 309.

[2]) Připadá mi, že by toto jméno mohlo být jen jiným názvem pro ulici „Fornicata"; ulice procházející pod několika oblouky, rozklenutými snad mezi protějšími domy, mohla právě těmi oblouky býti „přikrytou" ulicí.

že mířila od mostu Neronova k východu a shodovala se s nynějšími ulicemi dei Coronari a S. Agostino (Lanciani F. U.). Zbytky různé antické dlažby zjištěny na nejednom místě pole Martova.

Náš popis bude se obírati nejprve nejjižnější částí pole Martova, která se rozkládala za branami Flumentana a Carmentalis, a odtud bude postupovati k severu a k východu.

Hned za těmito branami rozkládal se zelinářský trh, *forum Olitorium.* Na něm stál *chrám Janův*, založený Duiliem za první války punské (Tacit. ann. II 49). Podle poznámky Festovy (285) byl by však chrám o více než dvě století starší. „Religiosum est — praví Festus — quibusdam porta Carmentali egredi et in aede Iani, quae est extra eam, senatum haberi, quod ea egressi sex et trecenti Fabii apud Cremeram omnes interfecti sunt, cum in *aede Iani* S. C. factum esset, uti proficiscerentur." Avšak Livius v svém vypravování o podniku Fabiů mluví výslovně o schůzi senátu v *kurii* (II 48, 10), nikoli v chrámu Janově, a zpráva Festova nezdá se tak bezpečnou, aby mohla zeslabiti svědectví Tacitovo. V chrámě byla řecká socha, připisovaná buď Skopovi nebo Praxitelovi, kterou tam jako sochu Janovu postavil Augustus (Plinius XXXVI 28). Obnoven byl chrám císařem Tiberiem r. 17 po Kr. (Tacit. l. c.). Chrám je jmenován v několika kalendářích (f. Vallenses, Allifani, Amiterni) a označen názvem „Iano ad theatrum Marcelli". — Na témž foru byl i chrám *Spei*, zaslíbený v první válce punské od A. Atilia (Tac. ann. II 49). R. 218 př. Kr. byl zasažen bleskem a o pět let později zničen požárem, jenž zuřil na břehu Tibery od Salin až k bráně Karmentské i za ni; ale brzo zase obnoven (Liv. XXI 62, XXIV 47, XXV 7). O pozdějším jeho požáru, z r. 31 př. Kr., dovídáme se z Diona (L 10); byl potom obnoven Augustem, ale zasvěcen až za vlády Tiberiovy od Germanika r. 17 po Kr. (Tac. ann. II 49). O půl století mladší než tyto dva chrámy byl *chrám Iunonis Sospitae.* Zaslíbil jej konsul C. Kornelius v bitvě proti Insubrům r. 197 př. Kr. (Liv. XXXII 30) a o tři léta později zasvěcen „in foro Olitorio" (Liv. XXXIV 53).[1]) Den zasvěcení byl 1. února (Not. sc. 1921 Anzio). Obnoven byl r. 90 př. Kr. po zjevení, které měla ve snu Caecilia, dcera Q. Metella Balearika (Cicero de div. I 4 a 99). — R. 180 př. Kr. vysvěcena na

---

[1]) Livius praví: „una (aedes) Junonis M a t u t a e in foro olitorio"; ale srovnáním se zprávou o zaslíbení chrámu (l. c.) je patrno, že „Matutae" napsal dějepisec nebo opisovatel rukopisu omylem místo „Sospitae".

foru Zelinářském *svatyně Pietatis*. M.' Acilius Glabrio zaslíbil ji r. 191 v bitvě u Thermopyl, dal ji sám stavěti, ale teprve jeho syn po devíti letech ji vysvětil a postavil v ní pozlacenou sochu svého otce. Byla to první pozlacená socha, kterou Italie viděla (Liv. XL 34, Valerius Max. II 5). Chrám byl zbořen C. Caesarem, aby učinil místo pro stavbu divadla Marcellova (Dio XLIII 49, Plin. N. h. VII 121). Později se vyskytuje zvláštní pověst o založení tohoto chrámu (Festus 209): byl prý vystavěn na místě, kde kdysi žena svého otce (podle Plinia N. h. VII 121 *matku*) navštěvovala ve vězení a živila mlékem svých prsů. Oběma pro tuto lásku dceřinu dána milost a vystavěn chrám Pietatis. Pověst je vymyšlena podle vzoru řeckého a lokalisována snad se zřením k názvu „Pietas".[1]) Z jediné zmínky známa jest *columna lactea in foro Holitorio*; Paulus (ex F. 118) praví o ní: „dicta quod ibi infantes lacte alendos deferebant".

Polohu fora Olitoria není nesnadno určiti. Viděli jsme, že chrám Janův („quod apud forum holitorium C. Duilius struxerat", Tacit. ann. II 49) byl u divadla Marcellova. Odpovídá tedy toto forum nynějšímu náměstí Montanara, které se rozkládá před Marcellovým divadlem. Travertinová dlažba fora objevena pod zemí již r. 1808 a r. 1879 stopována byla v délce 30—40 *m*. — Na východní straně bylo forum ohraničeno nějakým portikem, jehož zbytky nalezeny na náměstí Montanara pod domy č. 27 a 34 a v ulici della Bufala pod č. 35.[2]) Sloupení bylo z travertinu a mělo pilastry s dorskými hlavicemi. Canina i Lanciani vztahují na toto sloupení název porticus Minucia, uvedený v Notitii a Curiosu (reg. IX).

Z chrámů, které stávaly při foru Olitoriu, zachovaly se četné zbytky na jih od náměstí Montanara. Jsou zazděny v kostele S. Nicola in Carcere a patrné ve sklepeních pod ním.[3]) Nejjižnější z těchto tří chrámů byl peristyl a měl v průčelí šest, na po-

[1]) Scéna ta je znázorněna i na malbě pompejské a připsán k ní latinský epigram. R. M. 1904, 259; 1905, 188. — Srov. Götting. gelehrte Anz. 1903, str. 561.

[2]) B. c. 1875, 173; 1909, 352. Not. sc. 1876, 138; 1879, 314. Lanciani, R. a. Ex. 513. Archaeolog Castellani koupil několik domů na náměstí Montanara a daroval je městu, aby byly zbořeny a usnadněno tím zkoumání archaeologické. B. c. 1917, 168 nn.

[3]) Tre tempii a S. Nicola in Carcere (Monum. d. instituto V, tab. 24). — Delbrück, Die drei Tempel am forum olitorium. Rom 1903. — Huelsen, Der dorische Tempel bei S. Nicola in Carcere. R. M. 1906.

délných stranách třináct dorských sloupů. Předsíň nebyla obklíčena zdí, nýbrž dvojitými řadami sloupů; bylo jich do hloubky po pěti, do průčelí po šesti v řadě. Jsou z travertinu, kdežto chrámová cella je vystavěna z peperinu. V XVI. stol. bylo ze zbytků chrámových zachováno ještě mnohem více a nakresleno od různých architektů (Hülsen III 511, p. 11).

Druhý chrám — prostřední ze všech tří — má schema podobné. Je taktéž peristyl se dvanácti sloupy na podélných stranách, se šesti v průčelí. Jeho travertinové sloupy měly 8·70 *m* výšky a 0·90 *m* v průměru; byly mohutnější než sloupy chrámu jižního, jejichžto výšku a sílu nelze však stanoviti přesně. Chrám nejsevernější, divadlu Marcellovu nejbližší, je obklíčen sloupy toliko na třech stranách. Zadní stěna jeho celly je na obě strany prodloužena tak, že uzavírá sloupové chodby po stranách. Všechny tři chrámy mají předsíň jen sloupy obklíčenou. Dva z nich jsou znázorněny i na zlomcích Severova plánu (Jordan F. U. 118, 112 C), z nichž viděti i souvislost jednoho z nich s divadlem Marcellovým.

Z těchto tří chrámů můžeme určiti nejsevernější. Je to patrně chrám Janův, poněvadž ten, podle svědectví starých kalendářů, stál u divadla Marcellova. Z druhých dvou jeden byl templum Spei, druhý Iunonis Sospitae. Delbrückovi zdál se nejjižnější chrám starším než prostřední, a proto jej pokládal za templum Spei, Hülsen nazývá jej Iunonis Sospitae a chrámem Spei jest mu chrám prostřední. Chrámy byly patrně již zničeny, když byl stavěn nad nimi kostel S. Nicola in Carcere; ale o stáří kostela toho není žádných zpráv. První zmínka o něm je v XI. stol. Jeho jméno pochází odtud, že v sousedství bývalo za středověku vězení.[1])

Na severu Zelinářského fora byl *chrám Apollinův.* Kult tohoto neitalského boha se brzo dostal do Říma; již v polovici V. stol. př. Kr. bylo na pozemcích Flaminiových místo zvané Apollinar (Liv. III 63). Chrám byl bohu zaslíben v době moru r. 433 (Liv. IV 25) a o dvě léta později zasvěcen (id. IV 29). Ale po osmasedmdesáti letech je — podle Liviovy zprávy — znova dedikován („aedis Apollinis dedicata est“, VII 20). Tato zpráva Liviova nemůže se týkati jiného chrámu Apollinova, neboť máme výslovné svědectví, že až do stavby palatinského chrámu byl v Římě jediný chrám

[1]) Byron omylem pokládal zbytky antických chrámů pod kostelem za vězení starověké (Child Harold IV).

Apollinův za branou Karmentskou (Asconius ad Cic. or. in toga c. p. 90). Byla tedy budova poškozena a vyžadovala opravy a nového vysvěcení.[1]) R. 179 založil censor M. Fulvius sloupení od Tibery k chrámu Apollinovu. Sloupení musilo asi zmizeti, když bylo založeno divadlo Marcellovo. Chrám je označen u Livia jednou (XL 51) jménem „Apollo *medicus*", což si snadno vysvětlíme z motivu, který vedl k jeho zaslíbení. U Plinia (N. h. XIII 53, XXXVI 28) zase čteme výraz Apollo *Sosianus* a soudíme, že nějaký Sosius — snad C. Sosius cos. r. 32 př. Kr. — jej opravil. Ve svatyni byly čtyři sochy Apollinovy: z cedru vyřezávaný Apollo Sosianus, přivezený ze Seleucie, Timarchidův Apollo s citharou a dvě sochy téhož boha od rhodského sochaře Filiska, jenž byl původcem i Latony, Diany a Mus tam umístěných (Plin. XXXVI 34, XIII 53). Byli tam dále umírající Niobovci, neznámo zda dílo Skopovo či Praxitelovo (Plin. XXXVI 28), a obraz Aristida Thebského, představující tragoeda a hocha. Obraz byl zkažen neobratným čištěním (Plin. XXXV 99). Před chrámem byla kropenka (*περιρραντήριον*), u které si Katilina umyl své zakrvácené ruce, když v době proskripcí přinesl Sullovi sťatou hlavu jakéhosi M. Maria od Janikulu až k chrámu Apollinovu.[2]) Apollinův chrám byl často shromaždištěm senátu a u Livia i Cicerona nalézají se toho doklady.[3]) Jeho polohu lze snadno zjistiti. Byl „extra portam Carmentalem" (Asconius ad Cic. or. in toga c. 90), „in pratis Flaminiis" (Liv. III 63), „ad Octaviae porticum" (Plin. XXXVI 34) a „ad theatrum Marcelli" (acta fr. Arvalium, 23. září). Jeho základy byly zjištěny pod hostincem *della Catena* blízko náměstí Campitelli (B. c. 1878, 218). Snad k budově patřila mramorová deska, zdobená reliefem vavřínovým, nalezená v těch místech r. 1892 v hloubce 2·50 *m* (Pascal l. c.).

V posledním století př. Kr. vznikla při Zelinářském trhu budova, z níž jsou značné a malebné trosky dosud zachovány,

[1]) Pascal, Il più antico tempio di Apollo, B. c. 1893, vykládá poznámku Liviovu VII 20 za omyl a vztahuje ji na vysvěcení chrámu Veiova, boha, který býval s Apollinem zaměňován (v. Gellius V 12). — T. Frank, Am. jour. of. arch. 1919, XL soudí, že chrám byl opravován r. 179 př. Kr.

[2]) Plutarch, Sulla 32, vypravuje tento příběh, klade jej omylem na forum. Že to bylo před chrámem Apollinovým, vysvítá z Ciceronovy or. in toga c. 12 a z poznámky Askoniovy k tomuto místu.

[3]) Liv. XXXIV 43, XXXVII 58, XLI 17. — Cic. ad fam. VIII 4, 4 — 8, 5, 6 — ad Quint. fr. II 3, 3 — ad Att. XV 3, 1.

divadlo Marcellovo. Přípravy k jeho stavbě vykonal Caesar, chtěje poskytnouti Římu a divadelnímu umění to, co před ním



Obr. 63. Theatrum Marcelli. (Podle fotografie.)

učinil Pompeius, a opatřil staveniště vykoupiv soukromé domy a zbořiv i některé svatyně, jež na tom místě stály (Dio XLIII 49). Augustus plán Caesarův provedl a vystavěv divadlo rozsáhlejší,

než bylo Pompejovo, nazval je v upomínku na svého sestřence a zetě M. Marcella, zemřelého r. 23 př. Kr., theatrum Marcelli. Divadlo bylo slavnostně otevřeno 4. května r. 11 př. Kr. (podle Plinia N. h. VIII 65; podle Diona LIV 26 r. 13) a při tom ukázán obecenstvu v hledišti krotký tygr. Augustovi se však při zahájení her stala ta nehoda, že se zlomilo pod ním křeslo a císař upadl naznak (Suet. Okt. 43). Za Vespasiana potřebovalo divadlo opravy; scéna byla znovu zřízena a při novém zahájení her vzbudily sensaci bohaté dary, které císař uštědřil tragickému herci a hudebníkům (Sueton. Vesp. 19). V III. stol. Alexander Severus zamýšlel opraviti divadlo, ale opravy neprovedl (Script. h. a. XVIII 44). Archaeologové poznali, že Cestiův most je spravován kameny vzatými z divadla Marcellova, a z toho patrno, že za císaře Gratiana, kdy se oprava mostu provedla, bylo divadlo budovou již zanedbanou a sešlou. Ale ještě v následujícím století bylo ozdobeno sochami, o nichž nápis (VI 1660) zachoval Anonymus Einsiedlensis.

O budově kromě dosud stojících částí poučují nás i starší nákresy a plány.[1]) Měla nad přízemkem dvě patra a její zevnějšek se značně podobal amfitheatru Flaviovu. Přízemek, nyní do výše skoro 5 *m* skrytý v zemi, tvoří řada oblouků, mezi nimiž jsou pilíře 2 *m* silné a 3 *m* široké. Pilíře jsou zdobeny dorskými polosloupy, jež nesou násloupí a vlys z triglyfů a metop. Nad vlysem je attika, 1·20 *m* vysoká, a nad ní stojí pilíře a ionské polosloupy prvního patra. Druhé patro není zachováno a jest nahrazeno zdí novější konstrukce. Třináct pilířů z této kruhovité fasády je viděti na náměstí Montanara, ale kameny antické konstrukce jsou silně otlučeny, oblouky vyplněny zdí, opatřenou různými okny. Přízemek je proměněn ve skladiště a krámy.

O rozsáhlosti divadla praví Notitia a Curiosum: „capit loca XX. D", a vykládáme-li to způsobem Huelsenovým, znamená to, že se součet délky všech sedadel rovnal 20·500 stop ř. a že tedy divadlo mohlo pojmouti asi 13.000 diváků.

Celá budova bývala ve středověku tvrzí Pierleonů, pak přešla v držení rodu Savelli a po jeho vymření jsou jejími majiteli Orsi-

---

[1]) V. Dezgodetz, Edifices d. R. 291. — Huelsen III 517, p. 29; 518, p. 30. — B. c. 1901, str. 52—60. — Ersilia Caetani-Lovatelli, Passeggiate nella Roma antica. Roma, 1909. Str. 51—58.

nìové. V části divadla vystavěn palác,[1]) který pohltil a přikryl staré konstrukce; část jich je ukryta také ve sklepech okolních domů (Lanciani, R. a. Ex. 493). Jeviště divadla bývalo na straně jižní, blízko Tibery, a jeho půdorys se zachoval na zlomku Severova plánu (Jordan F. U. 28); je na něm označena řada sloupů a po obou jeho stranách dva oddělené sály s apsidami a sloupy. Zlomky 112 a, b, c téhož plánu znázorňují část hlediště. Zevnější zeď divadla je zbudována celá z travertinu, ale zdivo uvnitř je i z tufu a speronu.[2])

U divadla stála socha císaře Augusta, věnovaná od císařovny Livie a Tiberia (Tac. ann. III 64, Hemerol. Praen. ke dni 23. dubna).

Na poli Martově bylo dále *divadlo Balbovo.* Podle Diona (LIV 25) bylo otevřeno r. 13 př. Kr. Jeho zakladatel L. Kornelius Balbus byl prokonsul africký r. 19 a vítěz nad Garamanty. Své divadlo zasvětil za okolností velmi nepohodlných: rozvodněná Tibera zaplavila jeho okolí, takže se mohlo k němu přistoupiti jen po člunech. Při zhoubném požáru za Tita r. 80 bylo poškozeno, ale patrně zase obnoveno. Podle Notitie mělo 11.510 míst, t. j. sedadla asi pro 7000 osob. Poslední zmínka o divadle Balbově je v Ausoniově básni „Ludus VII sapientum". Z divadla není nyní návštěvovateli Říma nic patrno, a jen zprávy minulých věků umožňují určiti jeho místo. Trosky divadla sluly ve středověku theatrum Antonini, pak monte Cenci, a palác Cenciů zaujal částečně jejich místo. Piranesi viděl ve sklepích domů v sousedství kostela S. Tomaso dei Cenci zbytky konstrukcí, které bývaly základem divadelní kavey. Z jeho udání a z jiných důvodů vyplývá, že scéna divadla byla na straně jižní.[3]) Do ulice Arenula budova již nesahala; antické trosky, příležitostně tam objevené, nemají s divadlem nic společného a musíme divadlo umístiti v prostoře mezi ulicemi Arenula, S. Bartolomeo dei Vaccinari, dei Calderari a kolem náměstí dei Cenci. V okolí těchto míst nalezeny

---

[1]) Na jeho fasádě je nápis: Ottaviano Augusto, signore avventuroso del mondo, intitolava a Marcello, figlio di Ottavia, sorella sua, questo teatro per popolari adunanze, per grandiosi spettacoli. Nelle basse età guerescа stanza ai Pierleoni, ai Savelli, ora civile magione degli Orsini, sacra alla pace domestica e all' amicizia.

[2]) V budově bydlil svého času německý historik Niebuhr a v upomínku na něho zasadil hrabě Orsini v chodbě pamětní desku.

[3]) Huelsen III 519.

r. 1565 mramorové sochy Kastora a Polluka s koňmi, které nyní zdobí balustrádu náměstí Kapitolského; snad náležely kdysi k ozdobě budovy divadelní. Plán divadla se částečně zachoval na Severově plánu zl. 29 (B. c. 1899, 21).

Jméno samo nutí spojiti s divadlem budovu zvanou *crypta Balbi*, jmenovanou v Notitii a Curiosu. „Crypta" znamenalo starým chodbu polopodzemní, která jen svou klenbou vynikala nad okolní půdu a okny v této klenbě byla osvětlována; příkladem je palatinský kryptoportikus. Snad podobné chodby v sousedství svého divadla zřídil Balbus, aby poskytovaly divadelnímu obecenstvu ochrany pro případ náhlého deště. — Obyčejně se za tuto kryptu pokládají zbytky antické budovy patrné ve via dei Calderari, které ve stol. XV. a XVI. byly dosti zachovalé a jsou blíže známy z některých nákresů a plánů v oné době pořízených. (Plány i výkresy reprodukuje Lanciani R. a. Ex. 192—194, Serlio, Architettura IV 46, Reber, Ruinen str. 220 nn.) Podle těchto dat byla to řada pilířů travertinových s obvyklými polosloupy, za nimi zeď s polokruhovitými výklenky a nad přízemkem zbytky vyššího patra. K troskám těm vztahuje se asi z plánu Severova frag. 115. Ve středověku byly označovány jménem templum Craticulae. Než tato budova nemá nic podobného s kryptou, a proto Huelsen, hledaje jí jiného výkladu, připsal jí název *porticus Minucia*. Byla dvě sloupení tohoto jména na poli Martově a Notitia je rozlišuje názvy *vetus* a *frumentaria*. Obě pocházejí od M. Minucia, konsula r. 110 př. Kr. a vítěze nad Skordisky (Velleius Pat. II 8, 3). Minucia vetus byla opravena od císaře Domitiana (Chronogr. a. 354); frumentaria měla, jak název ukazuje, spojení s úřadem obilním. Z nápisů známi jsou mnozí „procuratores Miniciae" (VI 1648, III 249, XI 5669). Později vyskytuje se titul „curator aquarum et Minuciae" (V 7783, VI 1532, XIV 3902 etc.). Kde obě tato sloupení byla, přesně nevíme. Jedno z nich je jmenováno v kalendáři Praenestinském (ke dni 22. pros.) slovy: *Laribus Permarinis* in porticu Minucia. Podle toho sousedilo s touto svatyní, kterou r. 190 př. Kr. zaslíbil L. Aemilius Regillus v námořní bitvě proti Antiochovi a kterou po jedenácti letech censor M. Aemilius na poli Martově dedikoval (Liv. XL 52, Makrob. Sat. I 10, 10).

Třetím divadlem na poli Martově, časově však prvním, bylo *divadlo Pompejovo*. Pompeius pojal úmysl vystavěti je, když byl v mitylenském divadle přítomen deklamacím, jemu na počest

pronášeným. Dal si nakresliti plán i nárys budovy, která se mu zalíbila, a umínil si, že v Římě vystaví podobnou, ale velikolepější (Plutarch Pomp. 42). Proti stavbě stálého divadla byly v Římě té doby předsudky. Spatřovalo se v tom porušení starých, jednoduchých mravů a pokládalo se za dosti, jestliže se k provozování her sestrojilo dočasné divadlo dřevěné (Tac. ann. XIV 20). Pompeius, chtěje se vyhnouti výčitkám a odporu, spojil divadlo s chrámem Venuše Vítězné (*Venus Victrix*), takže hlediště bylo zároveň stupni před chrámem, a Pompeius, mohl ohlašovati, že zasvěcuje chrám, nikoli divadlo (Tertullian, de spect. 10). Chrám této Venuše je jmenován v kalendářích; byla v něm přinášena oběť 12. srpna. Klaudius se před počátkem her pomodlil nejprve v chrámě a pak sestoupil středem kavey do orchestry, aby se svého křesla hry zahájil (Sueton. Klaudius 21). Divadlo bylo stavba nádherná. Bylo ozdobeno sochami, mezi nimi sochami žen, které vynikly plodností (Plin. N. h. VII 34), a pokládalo se za chloubu města (Dio XXXIX 38 „*τὸ θέατρον ᾧ καὶ νῦν λαμπρυνόμεθα*). Hry zahájeny v druhém konsulátě Pompejově (r. 55) produkcemi musickými a gymnickými, ale — charakteristické pro kulturní ráz Říma — největší sensací při té slavnosti byla štvanice zvěře, v cirku potom pořádaná, pobití pěti set lvů a jmenovitě ubíjení slonů, „úžasná to podívaná" (Plut. Pomp. 52, Dio l. c., Plin. N. h. VIII 20). Ještě po tomto zahájení se o divadle pracovalo a dedikační nápis na chrámě Venušině upraven až za třetího konsulátu Pompejova (r. 52 př. Kr.).[1])

O rozsáhlosti divadla máme dvě různé zprávy. Notitia praví „capit loca $\overline{\text{XVII}}$ DLXXX", t. j. podle Huelsenových výkladů místo asi pro 11.000 osob. Naproti tomu Plinius (XXXVI 115) určitě praví, že v divadle mohlo seděti 40.000 lidí.

Pompejovo divadlo se v staré literatuře často připomíná. Augustus je opravil a postavil v něm sochu Pompejovu, která stávala v kurii Pompejově, pod mramorovým obloukem „contra regiam", t. j. před zadní stěnu scény (Sueton. Okt. 31, Res gest. 4, 9). Tiberius divadlo, požárem poškozené, také opravoval, ale tuto opravu dokončil teprve Kaligula (Suet. Tib. 47). Na blízku divadla

[1]) Pompeius měl filologické pochybnosti, má-li se napsati „consul *tertium* fecit" či *tertio*. Tázal se o radu i Cicerona, a ten poradil, aby se napsalo zkráceně jen *tert.* — Později, když byl při opravě nápis obnovován, nahrazeno slovo cifrou (Gellius X 1, 7).

postavil Tiberius sochu Seianovu (Tacit. ann. III 72), Klaudius obrovskou sochu Jupiterovu, která však vedle vysoké budovy ztrácela ze své působivosti (Plinius XXXIV 40). Týž císař zřídil vedle divadla čestný oblouk Tiberiovi (Sueton. Klaudius 11). Nero pořádal v divadle své deklamace, a když přijel do Říma arménský král Tiridates, dal divadlo pozlatiti, aby svého hosta oslnil nádherou (Plin. XXXIII 54). Za Tita divadlo vyhořelo (Dio LXVI 24). Pak je zmínka o požáru za Filippa Araba (Hieronymus ad a. 2263), o novém vystavění za Diokletiana a Maximiana (Chronogr. a. 354), o opravách za Honoria a Arkadia (CIL VI 1191) a za Theodoricha (Cassiodori var. 4, 51). Divadlo přečkalo starověk a je jmenováno ve středověkých pramenech (Jordan II 666, 614, 615), ale ku konci středověku bylo již většinou zastavěno soukromými domy. Největší jeho část přikrývá palác Pio-Righetti. Místo divadla je mezi ulicemi de' Chiavari, kde byla asi jeho scéna, via dei Giubbonari a náměstími piazza del Paradiso a campo di Fiore. Ulice Sta Maria di Grotta Pinta, procházející bývalým centrem divadla, zachovala částečně kruhovitý směr, odpovídající vnitřnímu polokruhu kavey. Z bohatství soch, které kdysi divadlo krášlily, pochází bronzový, pozlacený Herkules, 3·80 *m* vysoký, nalezený r. 1864 u paláce Pio-Righetti a postavený ve Vatikánském museu (Sala rotonda), mimo to sochy satyrů, po nichž má jméno piazza dei Satiri a které jsou uloženy v museu Kapitolském (Helbig I 409, 410). Zbytky budovy samé, pokud byly v minulých dobách ohledány, jsou popsány v Bullettinu d. in. (1865, 201—203) a v Atti dell' accademia pontificia VI (1835, 1—31).

Nablízku divadla stály personifikace národů přemožených Pompejem; zhotovil je Koponius. Zdobily asi zvláštní sloupení, zvané *porticus ad Nationes* a zřízené Augustem (Servius ad Aen. VIII 721; Plin. XXXVI 39, 41; Suet. Nero 46). — Na straně východní, za scénou, přiléhalo k divadlu *sloupení Pompejovo*. O jeho účelu mluví Vitruvius (V 9, 1): mělo býti útočištěm divadelního obecenstva, kdyby byly hry přerušeny náhlými dešti. Ze sloupení nezbylo do našich dob téměř nic; náležely k němu asi base tří sloupů nalezené pod nárožním domem v ulicích dei Barbieri a Monte della Farina (B. c. 1892, 46). Jeho půdorys však známe z plánu Severova (Jordan F. U. 30, 110). Podle něho kratší strany, západní a východní, nebyly omezeny přímkami, nýbrž jejich linie ukazují čtyři risality. Uvnitř byly sloupové chodby podle obou

delších stran, ale také uprostřed celého komplexu. Volná prostora, obklíčená těmito sloupovými cestami, byla asi vyplněna sady. Sloupení mohlo sahati na východ až ke kostelu S. Nicola dei Cesarini; dále za tímto kostelem jsou zbytky dvou chrámů antických. Bylo ozdobeno mnohými výtvory uměleckými; tu byl obraz Polygnotův, představující muže kráčejícího se štítem, Kadmus s Europou, malba Antifilova, Pausiovo „obětování býků" (Plinius XXXV 114, 126). I nádherné koberce tam visely za ozdobu (Propertius III 30, 11). Místo stalo se oblíbenou procházkou jmenovitě mladého záletného světa, jenž rád vyhledával „Pompei umbram" (Propert. V 8, 75; srov. Martiál V 10, 3; XI 47, 3). K sloupení přiléhaly exedry a sály, z nichž jeden byl *curia Pompei*, zdobená sochou Pompejovou — místo historické a osudné schůze senátu dne 15. března r. 44 př. Kr. Augustus dal tuto kurii zazdíti a Pompejovu sochu přenesl na jeviště samého divadla. Sloupení bylo zničeno požárem za císaře Karina (Chron. a. 354) a za Diokletiana a Maximiana obnoveno pod dvojím názvem: *porticus Iovia* a *porticus Herculea*, podle titulů, kterých tito císařové užívali. Opravu dal provésti Aelius Dionysius, v. c., a upomínka na ni se zachovala dvojím nápisem (CIL VI 255).

Serviův plán ukazuje v přímém sousedství Pompejova portiku rovnoběžnou s ním zeď, na obou jejích stranách řadu sloupů a nápis „(*Hecat*)*ostylum*" (v. obr. 2.) Toto jméno se vyskýtá i v kronice Eusebiově (ad a. 2263 — 247 po Kr.): „theatrum Pompei incensum et Hecatostylum". Nepřímá zmínka o stosloupové síni nalézá se u Martiála, jenž uvádí „centum pendentia tecta columnis" (II 14, 9). Nablízku tohoto sloupoví byla platanová alej, zdobená sochami dravých zvířat (Martiál III 19, 1; Propert. III 30, 11). Platany se udržely až do středověku; hospic, který byl v těch místech v VIII. stol. založen, nazývá se „xenodochium in platano" (Lanciani, Itin. Einsiedlense 45, ve sbírce Monum. lin.) [1])

Jižní část pole Martova měla kromě tří divadel i *circus Flaminius*. Byl původu mnohem pozdějšího než circus Maximus.

[1]) Na opravu hekatostyla se vztahuje, jak se zdá, kusý nápis VI 1193, 1676. R. 1884 objevena pod corsem Vittorio Emanuele od nám. Gesù až k ulici Arco dei Ginnasi silná peperinová zeď, kterou Gatti (Miscellanea, B. c. 1893) pokládal za zbytek hekatostyla. Pak by bylo hekatostylum delší než Pompejovo sloupení. Huelsen (III 533) pokládá polohu i orientaci této zdi za odlišnou od hekatostyla.

Založil jej censor Flaminius r. 220 př. Kr. (Livius perioch. XX) a budova sloužila nejen závodům, jimiž slaveny ludi *plebei* a *taurii*, nýbrž časem i lidovým shromážděním a sněmům (Liv. XXVII 2; Cic. ad Att. I 14, 1; pro Sestio 33). Lukullus v něm vyložil na odiv válečnou kořist při svém triumfu r. 63 př. Kr. (Plutarch Luk. 37), a triumfální průvod Vespasianův, vedený (podle Jos. Flavia b. iud. VII 5, 4) divadly, „aby podívaná byla davu usnadněna", bezpochyby procházel tímto cirkem. Jako celé okolí, kde byl vystavěn, slulo dříve *prata Flaminia*, tak se po jeho zbudování vyskytuje výraz *„in circo Flaminio"* k označení celého okolí. Tak se praví v aktech arválských „theatrum, quod est in circo Flaminio" o divadle Marcellově. Konečně stává se název ten jménem celého okresu IX. Severův plán zachoval na zlomku 27 (Jordan) slova „*Cir*(*cus*) *Flami*(*nius*)", a snad i jiné zlomky se k cirku tomuto vztahují. Naproti tomu nejistý je vztah neúplného nápisu VI 1676, podle něhož za doby Honoriovy a Theodosiovy městský praefekt Anicius Acilius Glabrio Faustus něco „pohromou osudu rozvráceného" obnovil.

Ve středověku zbývaly z cirku dlouho mohutné trosky, ale jeho jménem bylo označováno mylně stadium Domitianovo (n. piazza Navona). Na severní straně usadily se v jeho tmavých, přízemních obloucích krámy a upomínkou na ně je dosud název ulice „delle botteghe oscure". Volná prostora uvnitř cirku sloužila provazníkům, a odtud je jméno kostela „S. Caterina dei *funari*". Celou trosku označuje bulla Coelestina III. z r. 1192 jménem „castellum aureum". Zprávy ze stol. XV. a XVI. o budově jsou málo určité (Lanciani R. a. Ex. 453 n.). Zřícenina je zničena nyní celá, kromě některých zbytků, zazděných v paláci Mattei-Paganica a Capranica. Zde byla zaokrouhlená strana cirku; severní podélnou stranu označuje ulice delle botteghe oscure, a na východ sahal až na náměstí Margana. Dále na východ, pod ulicí Araceli, konstatovány již zbytky soukromých domů. Notitia ani Curiosum neudávají rozsáhlost tohoto cirku. Podle konstatovaných zbytků byla jeho délka nejvýš 300 *m*, byl tedy skoro o polovici kratší než circus Maximus.[1])

---

[1]) Ersilia Caetani-Lovatelli, Passeggiate nella Roma antica. Roma 1909, str. 107. nn.

K cirku náležely svým účelem čtyři stáje závodních koní, „*stabula numero IIII factionum* VI. (VIII)“.[1]) Strany závodící byly původně čtyři: albata, russata, prasina, veneta. Dvě, které k nim Domitian přidal (aurati purpureique panni — podle Sueton. Dom. 7), zase zanikly (Marquardt, Staatsverw. III 496 nn.). O umístění tří z těchto stájí nemáme žádných zpráv, jen stáj zelených, factio prasina, zanechala do středověku nějaké stopy. Kostel S. Lorenzo in Damaso slul kdysi „in prasina“ a u blízkého paláce Cancellerií nalezen v XVI. stol. nápis: „M. Aurelius Liber pater et magister factionis prasinae“ (CIL VI 10058). Jméno factionis prasinae čte se i na olověných rourách nalezených v těch končinách (XV 7254). Stájím zelených věnoval zvláštní pozornost Kaligula: prasinae factioni ita addictus, ut coenaret in stabulo assidue et maneret (Sueton. Kal. 55). K těmto stájím a místnostem s nimi spojeným náležely snad i stavební zbytky nalezené pod palácem Regis na corsu Vittorio Emanuele (Not. sc. 1899, 387). Poněvadž není žádné zprávy o zvláštních stájích pro dostihy ve Velikém cirku, opatřovala patrně stabula na poli Martově koně pro závodní jízdy vůbec.

Charakteristickými budovami na poli Martově byla četná *sloupení* (*porticus*). Mnohá z nich vynikala uměleckou výzdobou soch a obrazů a všechna vábila obecenstvo římské svým stínem k pohodlným a příjemným procházkám.[2]) Mezi nimi vynikal v sousedství chrámu Apollinova a divadla Marcellova *porticus Octaviae*, jenž obkličoval dva chrámy — Iunonis Reginae a Iovis Statoris. Historie těchto staveb je patrná ze slov Vellejových (I 11, 3) a Liviových (XL 52). Z prvého autora se dovídáme: „Metellus Macedonikus (vítěz v Macedonii r. 148) založil *to* sloupení, jež obkličovalo dva chrámy, které nyní jsou obklíčeny sloupením Oktaviiným, a postavil před průčelím těchto dvou chrámů, jež neměly žádného nápisu, zástup jezdeckých soch, přivezených z Macedonie.“ Tyto dva chrámy, jak vidíme na plánu Severově (fr. 33; v. obr. 3), jsou aedes Iovis a aedes Iunonis. Z nich jeden postavil Metellus sám, neboť Vellejova další slova znějí: „Hic idem primus omnium *aedem* ex marmore in iis ipsis monumentis molitus vel magnificentiae vel luxuriae princeps fuit.“ Byl to chrám *Jovův*, který je u Plinia (XXXVI 40) nazýván Metelli aedes.[3])

---

[1]) Curiosum má číslo VI, Notitia VIII.

[2]) Srov. Lanciani, I portici della regione IX. An. d. in. 1883.

[3]) (Pasiteles)... Jovem fecit eboreum in Metelli aede qua campus petitur.

Chrám Junonin, stojící vedle něho, zaslíbil podle Livia (XXXIX 2) M. Aemilius ve válce proti Ligurům (r. 187 př. Kr.) spolu s chrámem Dianiným[1]) a vystavěl oba r. 179 (id. XL 52) „in circo Flaminio". Jestliže Huelsen přičítá i Junonin chrám Metellovi, odporuje to uvedeným slovům Vellejovým, kde čteme singular „aedem". Huelsen i Richter rozlišují podle mého soudu neprávem Junonin chrám, založený Aemiliem, od chrámu Junonina v sloupení Metellově a předpokládají dva chrámy Junoniny v okolí cirku Flaminiova. Stavitelem Jovova chrámu in porticu Metelli jmenuje Vitruvius (III 2, 5) Hermodora Salaminského, a týž podle Prisciana VIII 17, vystavěl aedem Martis in circo Flaminio.

Za Augusta bylo sloupení Metellovo přestavěno a nazváno ke cti sestry císařovy porticus Octaviae. Tato přestavba byla podle Dionovy zprávy (XLIX 43) provedena po dalmatské výpravě Augustově (r. 33 př. Kr.); ale zdá se, že se dějepisec v tomto datování dopustil omylu, ježto Vitruvius, jehož dílo vzniklo až po r. 16 př. Kr., mluví ještě o sloupení Metellově (III 2, 5). Se sloupením přestavěny asi také oba chrámy, a to, podle Plinia (XXXVI 42), od Lacedaemoňanů Saura a Batracha, kteří si přáli tímto dílem zvěčniti svá jména. Když pak jim bylo zakázáno napsati svá jména na budovách, vytesali prý v závitcích sloupů ještěrku a žábu a tím označili svá jména. Zpráva ta by mohla býti pravdivá — vždyť Plinius ji napsal asi sto let po této přestavbě —, ale také je příliš nasnadě podezření, že je to pověst vzniklá z podoby oněch zvířat na sloupech vytesané. Za chrámy byla v obvodu sloupení síň, kterou Plinius označuje slovem *curia* nebo *schola* (XXXVI 28). V komplexu sloupení byla i *bibliotéka*, kterou spořádal Maecenatův otrok, učený grammatik C. Melissus (Sueton. de ill. gram. 21); známe ji i z narážky Ovidiovy (Trist. III 1, 69; srov. Dio LVI 24) a z náhrobních nápisů, které jmenují její správce. Z těchto nápisů je patrno, že se tato knihovna dělila na latinskou a řeckou (CIL VI 2348, 2347, 4433, 4435).

---

[1]) Huelsen III 487, p. 47 praví omylem „bei der Erzählung des Ligurerkrieges gedenkt Livius aber *nur* der Gelobung des Juno-Tempels". Livius praví l. c. „proelio ultimo, quo cum Liguribus signis collatis conflixit, aedem Iunoni Reginae vovit". Ale o několik řádek výše čteme v téže kapitole: postremo coactos in aciem descendere inito proelio devicit; in quo et aedem Dianae vovit. — Stejný omyl je v Richtrově Top. 2, str. 216.

Chrám Jovův byl podle Vitruviovy zprávy peripteros se šesti sloupy na kratších stranách, s jedenácti na podélných. Oba chrámy měly tu zvláštnost, že ozdoby Jovova chrámu měly vztah k Junoně a ozdoby Junonina chrámu k Jovovu. To se stalo (podle Plinia XXXVI 42) tím, že nosiči přinášející sochy do vystavěných již chrámů omylem vnesli sochu Jovovu do chrámu Junonina a naopak. Bylo to pokládáno za řízení bohů samých a záměna nebyla opravena.



Obr. 64. Porticus Octaviae. (Podle fotografie.)

Bohatý byl počet soch a obrazů, kterými byly chrámy, sloupení a kurie vyzdobeny. Ze starších dob tam byla podobizna Kornelie, matky Grakchů. Podstavec této sochy s nápisem se našel r. 1878 v ulici S. Angelo in Pescheria (CIL VI 31610). Mezi sochami byla díla Fidiova, Praxitelův Kupido, kdysi Frynou do Thespií darovaný, sochy Kefissodotovy, Pasitelův Jupiter ze slonové kosti a j.[1])

---

[1]) Plin. XXXIV 114, 139; XXXVI 15, 22, 24, 28, 34, 35, 40. Domněnku, že v portiku Oktaviině byla nalezena Medicejská Venuše, vyvrací Lanciani Storia sc. III 112.

Sloupení i oba chrámy znázorňuje 33. zlomek plánu Severova (obr. 3). Na něm má Jovův chrám šest sloupů v průčelí a po desíti na stranách delších. Zadní strana, zdá se, prodlužovala se na obou stranách přes šířku chrámu a uzavírala peristyl. To je forma jiná, než jakou udává Vitruvius, ale chrám byl po Vitruviových dobách jednou nebo dvakrát přestavěn. Junonin chrám je znázorněn jako prostylos. Před oběma chrámy jsou stupně a dále na volné prostoře oltáře. Sloupení má uprostřed — před průčelím chrámů — propyleje se sedmi pilíři. Po jedné straně propylejí má sloupení pět, po druhé šest párů sloupů, což je patrně nepřesně nakresleno. Do hloubky bylo aspoň šestadvacet párů sloupů. Za oběma chrámy jsou naznačeny málo srozumitelnými liniemi vedlejší místnosti, schola a bibliotheca. Celá prostora sloupením obklíčená pokrývala asi 13.000 m^2. Z historie budov víme, že se tam konala schůze senátu r. 7 př. Kr. (Dio LV 8). Za Tita r. 80 po Kr. vyhořelo sloupení s knihovnou (Dio LXVI 24). R. 204 byl portikus (neznámo, zda i chrámy) obnoven císaři Septimiem Severem a Karakallou a zprávu o této restauraci hlásá dosud nápis nad jeho západním vchodem: Imp. Caes. L. Septimius Severus Pius Pertinax Aug. Arabic. Adiabenic. Parthic. Maximus trib. potest. XI. imp. XI. cos. III. p. p. et imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Pius Felix Aug. (trib. potest. VI) cos. procos. incendio corruptam restituerunt (CIL VI 1034).

Propyleje s tímto nápisem na štítě ukazují však na sobě opravy z dob ještě pozdějších. Víme z Chronografa a. 354, že „za konsulů Maxima a Pateria (r. 443 po Kr.) stalo se zemětřesení a spadly sochy a nová sloupení“. Snad tato pohroma poškodila i porticus Octaviae a vyžádala novou opravu.

Ve středověku uváděli tuto budovu jménem porticus Severinus (Ordo Benedicti, Jordan II 664). Brzo byl v ní zřízen kostel, nejprve sv. Pavla, pak archandělu Michaelovi zasvěcený, a ježto se v portiku usídlil již ve XIV. stol. také rybí trh, vznikl název kostela S. Angelo in Pescheria. V celém komplexu popsaných budov stojí kromě toho i kostel Sv. Ambrože a S. Maria in Campitelli. Palác Ascarelli leží ještě v jeho obvodu, ulička della Tribuna di Campitelli jde mezi někdejším chrámem Junoniným a Jovovým a zeď celly tohoto chrámu vyčnívá ze země po boku kostela di Campitelli. Tři sloupy portiku z bí-

lého mramoru, s korintskými hlavicemi, viděti je v průčelí kostela S. Angelo.[1])

Vzpomenutý frag. 33 Severova plánu dokazuje připojeným nápisem, že v přímém sousedství sloupení Oktaviina, k severozápadu, byla svatyně *Herculis et Musarum*. Z Eumenia,[2]) řečníka IV. stol. po Kr., se dovídáme, že M. Fulvius Nobilior z peněz censorských postavil chrám Herkulovi a Musám *in circo Flaminio*, poučiv se v Řecku, že Herkules Musagetes bývá průvodcem a vůdcem Mus, a přivezl sochy devíti Mus z Ambrakie. I Cicero se zmiňuje o svatyni Fulviem založené: Fulvius non dubitavit Martis Manubias Musis consecrare (pro Archia 11, 27), a podle jeho slov byla zbudována z kořisti válečné. Fulvius upravil v tomto chrámě kalendář (Makrobius Sat. I, 12, 16) a přenesl do něho starou bronzovou kaplici zasvěcenou Musám, jejíž původ byl přičítán králi Numovi a která byla chována v chrámě Honoris et Virtutis u brány Kapenské (Servius ad. Aen. I, 8). Svatyni Fulviem založenou přestavěl za císaře Augusta Marcius Philippus (Sueton. Okt. 29) a zasvětil ji v den 30. června (Ovid. F. VI 796 n.). Kolem chrámu přidáno sloupení, *porticus Philippi*, ozdobené obrazy Zeuxidovými a Antiphilovými (Plin. XXV 66, 114); tam bylo i umělecké dílo představující boj Herkulův s Geryonem (Martiál V 49, 12). V sloupení sídlili obchodníci s falešnými vlasy (Ovid. ars am. III 165—169). Chrám Herkulův a sloupení Filippovo stály v okolí náměstí delle Tartarughe a jejich zbytky jsou různé antické zdi, ve sklepích okolních domů v různých dobách nalezené (Not. sc. 1890, 11; B. c. 1890, 66 n.; R. M. 1891, 26).

V sousedství sloupení Oktaviina byla nějaká *svatyně Fortunina*. Jul. Obsequens (de prod. 75) zachoval zprávu, že r. 156 př. Kr. bylo sloupení mezi chrámem *Fortuniným in circo Flaminio* a chrámem Iunonis Reginae zasaženo bleskem. Nebylo to sloupení Metellovo, které toho roku ještě nestálo, nýbrž nějaké starší a nám neznámé. Jiný chrám Štěstěny, *Fortunae Equestris*, stál v sousedství Pompejova divadla, „ad theatrum lapideum" (Vitruv. III 3, 2). Byl zaslíben od Q. Fulvia Flakka v Hispanii v boji proti Celtiberům a o sedm let později, r. 173 př. Kr., zasvěcen

[1]) Pellegrini, I tempi di Giove e di Giunone nei portici di Metello e di Ottavia. An. d. in. 1868.

[2]) Pro institutione scholarum Augustoduni, p. 195, ed. Arnte.

(Liv. XL 40, XLII 10). Flakkus chtěl svůj chrám pokrýti mramorovými taškami, které vzal ze svatyně Iunonis Laciniae v Bruttiu, ale nevole senátu donutila jej vrátiti tašky do chrámu Iunonina (Liv. XLII 3). V době císařské již neexistoval; neboť slovy Tacitovými (ann. III 71) je potvrzeno, že za Tiberia nebylo v Římě chrámu Fortuny příjmím Equestris. V okolí Pompejova divadla bylo dále sloupení *Oktaviovo* (*porticus Octavii*). Vystavěl je vítěz nad Perseem Cn. Oktavius, tedy asi po r. 168. Jeho polohu označuje Festus (178) slovy „theatro Pompei proximam". Velleius (II 1, 2) je nazývá „velmi půvabným" (amoenissima) a z Pliniovy zprávy (XXXIV 13) víme, že to bylo sloupení dvojité a mělo bronzové hlavice sloupů. Odtud bylo nazýváno i porticus *Corinthia*. Za dob Augustových zničeno požárem a obnoveno od císaře pode jménem původního zakladatele (Festus 178, Res g. 4, 2).

Z četných chrámů, které stály ve čtvrti „in circo Flaminio", všimněme si předně oněch dvou, které podle Ovidiových veršů (F. VI 202—212) stály na dvou opačných koncích cirku Flaminiova. Byl to na jedné straně *chrám Bellonin*, na druhé *Hercules Custos*. Kde máme který z nich umístiti, není z Ovidiových slov samých jasno. Bellona a area kolem ní hleděla na „*summus* circus" a je otázka, máme-li tímto výrazem rozuměti zaokrouhlenou část cirku či stranu opačnou,[1]) kde jsou carceres. Zaokrouhlená část cirku je, jak jsme viděli, u paláce Caetani. Uvážíme-li však, že nedaleko chrámu Bellonina — jak bude vysvětleno níže — byla villa publica, že tato villa byla in campo Martio extremo a podle plánu Severova asi v sousedství Serapea, uznáme, že chrám Bellonin byl blízko východního, nikoli západního konce cirku Flaminiova, kam jej klade Richter (v. příloha IV. Aed.). Byl zaslíben r. 296 př. Kr. Appiem Klaudiem v bitvě proti Etruskům.[2]) Den chrámového zasvěcení byl 3. června (Ovid. l. c. a kalend. Venus. CIL 1², p. 319). Také Bellonin

[1]) Huelsen III 554, p. 131 předpokládá, že je to strana karcerů, poněvadž prý opačným výrazem *infimus* circus Varro (l. l. V 154) označuje stranu zaokrouhlenou Velikého cirku. Ale u Varrona l. c. nestojí infimus, nýbrž „intumus", což neoznačuje pojmovou protivu výrazu „summus."

[2]) „Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego templum tibi voveo" (Liv. X 19). Podle zprávy Pliniovy XXXV 12 byl zakladatelem Appius Klaudius, cos. r. 259 a. U. c. (495 př. Kr.), ale toto datum, zdá se, je interpolace.

chrám byl často sídlem senátu, chtěl-li se senát shromážditi[1]) extra pomerium, a bylo proto nablízku i *senaculum,* čekárna pro shromažďující se senátory, tak jako na komitiu (Festus 347).

Vedle chrámu bylo symbolické území nepřátel národa římského. Zajatý voják Pyrrhův je musel koupiti podle obvyklé formality právnické a na něm postavena *columna bellica* (Servius ad Aen. IX 52; Ovid. F. VI 205). Při vypovídání války házel fetiál kopí podle sloupu na toto nepřátelské pole. Této formality užil ještě Augustus, vypovídaje válku Kleopatře (Dio L 4), a Markus Aurelius, vypovídaje boj Skythům (id. LXXI 33).

Z nápisů známe Bellonu příjmím Pulvinensis (VI 2232, 2233), a její kněz nazývá se „fanaticus" (VI 490), tak jako kněží orientálských božstev Cybely a Isidy. Tato Bellona není však totožná s Bellonou italskou; je to bohyně kappadocká, o níž čteme zprávy u Hirtia (bell. Alex. 66), Strabona (XII 535) a Plutarcha (Sulla 9), a která měla asi svou svatyni na Kapitoliu.[2])

Chrám *Herculis Custodis,* který „chránil druhou stranu cirku" (podle uvedeného místa Ovidiova), byl tedy na západním konci cirku Flaminiova a byl podle básníkovy zprávy zasvěcen 4. června a založen od Sully k vyzvání knih sibyllinských. Kult Herkulův byl v Římě velmi starý a v Liviových knihách je na to mnoho dokladů (I 7, V 13, IX 44, XXXVIII 35 etc.), ale nezdá se mi nutno pro to předpokládati, že Sulla svatyni Herculis Custodis nezaložil, nýbrž jen obnovil, jak činí Huelsen (III 552). Slavnost Herkula řečeného *Magnus Custos* konávala se 4. června i později v době císařské, jak svědčí poznámky římských kalendářů. A zdá se, že dávno před Sullou oslaven byl Hercules Magnus hrami v cirku Flaminiově. Starý nápis CIL VI 1538, nalezený u silnice Appiovy, zní

...r mag ludos
... colei magno
.... neo fecit,

a velmi pravděpodobné doplnění jeho jest ludos (Her)colei Magno (in circo Flami)neo fecit." [3])

---

[3]) Případy vypočítává Huelsen III 553, p. 129. Také památné SC de Bacchanalibus učiněno bylo v chrámě Belloníně.

[2]) Huelsen III 554, p. 131.

[3]) Konjekturu tuto učinil Whatmough, Class. Review 1921, Nro 3, 4.

V životopise Kommodově (Script. h. a. VII 16) čteme poznámku „Herculis signum aeneum sudavit in Minucia per plures dies“, a kalendář Filokalův připomíná ke dni 4. června, tedy zasvěcenému Herkulovi, „ludi in Minicia“. Z toho se zdá, že chrám Herculis Custodis byl v přímém sousedství sloupení Minuciova.

Do řady chrámů in circo Flaminio náleží dále *chrám Martův*, vystavěný od salaminského architekta Hermodora (Priscian. 8, 4, p. 370). Z Plinia (XXXVI 26) víme, že jej založil D. Brutus Kallaekus (cos. r. 138 př. Kr.) a že v něm byla kolosální socha Marta sedícího a socha Venušina, obě díla Skopova. V předsíni chrámové byly napsány saturnské verše Akciovy (Cic. pro Archia 11 a schol. Bobiens. k t. m.). *Chrám Castoris et Pollucis in circo Flaminio* jmenován je u Vitruvia (IV 8, 4) a v kalendářích ke dni 13. srpna. Vitruvius jej jmenuje pro zvláštní druh půdorysu.

Vynikající skupinou sochařskou byl ozdoben *chrám Neptunův*, zbudovaný Cn. Domitiem Ahenobarbem za císaře Augusta. Upomínka na jeho založení je zachována mincí, jež kolem obrazu čtyřsloupého chrámu má nápis: *Nept. Cn. Domitius M. f. imp.* (Cohen-Babelon I 466, Domitia 20). Skupinu soch, kterou byl chrám ozdoben, zhotovil Skopas. Představovala Neptuna, Thetidu, Achillea, Tritony a Nereovny na mořských zvířatech (Plinius XXXVI 26); snad toto fantastické skupení mělo vliv na verše Ovidiovy v Met. II 8 nn. Chrámový strážce „aedis Neptuni, quae est in circo Flaminio“ jmenován je v nápise VI 8423. Již dávno před vystavěním Domitiova chrámu byl však u cirku Flaminiova *oltář Neptunův*; Livius se o něm zmiňuje v kn. XXVIII 11, 4. — Dále je znám *chrám Pietatis* in circo Flaminio, jmenovaný u Cicerona (de divin. I 98), Obsequenta (114) a v kalendáři Amiternském ke dni 1. prosince. Je rozdílný od chrámu Pietatis in foro Olitorio, zbořeného Jul. Caesarem; neboť, jak svědčí zmínka v citovaném kalendáři, existoval ještě v době císařské. U Livia (XXIV 10) čteme „tactam de caelo *aedem* in campo *Vulcani*“ (r. 216 př. Kr.). U této svatyně postavil Verres pozlacené sochy jezdecké (Cicero in Verr. II 150). *Svatyně Juturnina* byla tam, „kde vodovod aqua Virgo obchází pole Martovo“ (Ovid. F. I. 463), a založil ji (podle Servia ad Aen. XII 139) Lutatius Katulus.[1])

---

[1]) Den zasvěcení, 11. ledna, poznáváme z kalendáře nedávno objeveného v Antiu. Not. sc. 1921, Anzio.

Snad na poli Martově byla také *aedes Nympharum.* Podle Cicerona (pro Milone 75) zapálil ji Klodius, „ut memoriam publicae recensionis tabulis publicis impressam extingueret"; z toho patrno, že v té svatyni byl uložen archiv censorů. Že byla na poli Martově, zdá se vyplývati z poznámky akt frat. Arv. ke dni 23. srpna: (Nym)phis in Camp.. — Svatyni *Fontis* založil podle Cicerona (de nat. deor. III 52) Maso z kořisti korsické (r. 231 př. Kr.), a poněvadž kalendář (CIL VI 32493) má poznámku „Fonti extra p(ortam)", je přirozeno mysliti na bránu Fontinalis a klásti tedy tuto svatyni na pole Martovo. Tam také bylo asi sídlo kultu *Feroniae.* Akta fr. Arv. ke dni 13. listopadu poznamenávají „Feroniae in (ca)mp(o)". Z nápisu uveřejněného v Not. sc. 1905, 15 je znám lucus Feroniae. Na pole Martovo klade Huelsen také chrám *Fortunae reducis,* jmenovaný v epigramu Martiálově (VIII 65) a u Klaudiana de VI. cons. Honorii 1.

Vedle těchto budov literárně dosvědčených jsou známy zbytky tří chrámů v jihozápadní části pole Martova. Jeden byl objeven r. 1837 na rohu ulic *degli Specchi* a *S. Salvatore in Campo.* Objevena tu ve sklepě domu řada pěti sloupů tufových, rovnoběžná s druhou ze jmenovaných ulic, a v jiném sklepě ve vzdálenosti 12 *m* jeden sloup stejné formy. Objevitel, francouzský architekt Baltard, vykládal to za zbytek sloupení Cn. Oktavia. Canina (Ann. d. in. 1838, 344) ukázal na nevhodnost tohoto výkladu: nalezené sloupení má těsná interkolumnia, a to (podle Vitruvia) u portiku nebývalo. Canina sám vykládal sloupy za zbytky chrámu Martova. Později ustálil se výklad, že zde máme zbytky chrámu Neptunova. Důvod vzat odtud, že v blízkém paláci Santa Croce nalezeny v XVI. stol. zazděné reliefy, které představovaly dílem svatbu Poseidonovu s Amfitritou, dílem obětní zvířata suovetaurilií. Reliefy pokládají se za bývalou ozdobu oltáře, jenž stával před chrámem Neptunovým.[1])

Jiná zřícenina, a to chrámku okrouhlého, stojí v klášterním dvoře u kostela *S. Nicolo dei Cesarini.* Je to betonový podstavec, obložený peperinem, 2.10 *m* vysoký, s průměrem 14.82 *m.* Nesl původně šestnáct sloupů tufových; z nich se zachovalo 7 zkomolených kusů (B. c. 1893, 191). O něco více na sever od této trosky

---

[1]) Brunn, Sitzungsber. der bayer. Akad. 1876, str. 344. — Rekonstrukce oltáře byla na archaeol. výstavě v Římě r. 1911. V. L. f. 1912, str. 16.

bývaly až do začátku XVI. stol. zbytky chrámu obdélného půdorysu, v rozměrech 17×25 *m*, které nakreslil Antonio da Sangallo (Lanciani, An. d. in 1883, str. 14; Huelsen B. c. 1893). Oba tyto chrámky viděti na plánu Severově (Jordan F. U. 110, 110′) v sousedství portiku Pompejova. Přisouditi jim nějaké určité jméno je věcí konjektury. Jestliže okrouhlý chrámek bývá pokládán za templum Herculis Custodis, shoduje se to s jeho možnou polohou; neboť k jeho jihovýchodu je konec cirku Flaminiova, jehož jedna strana podle výše uvedených veršů Ovidiových byla hlídána Herkulem Kustodem. Zcela jinak si vysvětluje polohu svatyní okolo cirku Flaminiova Marchetti-Longhi (I templi presso S. Nicola a Cesarini e la sistemazione della zona Argentina, B. c. 1918). Rozuměje výrazem „summus circus“ zaokrouhlenou část cirku Flaminiova, klade podle citovaných veršů Ovidiových (F. VI 202—212) chrám Bellonin na náměstí Paganica, svatyni Herculis Custodis na opačnou stranu mezi cirkus a Kapitolium. Zbytky obou antických chrámků v okolí S. Nicola dei Cesarini pokládá za templum Iunonis Reginae a t. Dianae, budovy založené r. 179 od M. Aemilia (Liv. XL 52), předpokládaje ovšem, že tato Iuno Regina není totožná s chrámem, jenž stál in porticu Octaviae (srov. str. 326).

Na východní straně pod severním cípem Kapitolia byla, jak vyloženo (v. str. 73), brána řečená porta Ratumena (podle jiných Fontinalis), a při silnici Flaminiově, která z této brány vycházela, byly hrobky. Jedna z nich, na východní straně silnice, tedy v VIII. okresu, je částečně dosud zachována: *sepulcrum Bibuli* (obr. 6). Z celé jeho stavby, půdorysu asi obdélného, zbyla jen západní strana. Kamenná ta zeď byla až do začátku našeho století zazděna ve fasádě domu v úzké uličce via Marforio. Demolováním uličky té octl se náhrobek na volném prostranství před pomníkem Viktora Emanuela II. (v. str. 72). V blízkém sousedství nalezeny pod zemí zbytky jiného ještě hrobu, sestrojeného z velkých kamenů tufových, ale nápis na nich se nezachoval.[1]) Nejistou konjekturou byl nazván ten hrob Klaudiovým, protože u Suetonia (Tib. 1) čte se zpráva „locumque sibi (gens Claudia) ad sepulturam sub Capitolio accepit.“ O něco víc k severu ještě na náměstí Venezia začínala rozsáhlá budova *saepta Iulia.* Stará

[1]) B. c. 1909, str. 116.

ohrada, v níž se občané po tribuích nebo centuriích shromažďovali k hlasování, byla obklíčena patrně jen dřevěným plotem, a podobajíc se košárům, byla nazývána také *ovile* (Liv. XXVI 22, Servius ad. Ecl. I 34). Plán, vystavěti pro tyto sněmy mramorovou, krytou místnost, obklopenou sloupením, pojal Caesar, a Cicero o tom píše Attikovi (IV 16): „Provedeme velmi znamenitou věc, hodláme na poli Martově vystavěti mramorovou, krytou ohradu pro tributní komitia a obklopíme ji vysokým sloupením, jehož délka dosáhne rozměrů 1000 kroků". Ale dílo nebylo Caesarem dokončeno. Pokračoval v něm Lepidus, a dokončil je r. 26 př. Kr. Agrippa (Dio LIII 23). Tato saepta Iulia, jak je Agrippa ke cti Augustově nazval, nesloužila svému vlastnímu účelu ani půl století; za Tiberia pozbyla komitia významu a zbavena nejdůležitější funkce, volby úředníků (Tac. ann. I 15). Někdy se tam shromáždil senát, jako r. 17 př. Kr. (Acta ludor. saec. CIL VI 32323); pak se tam konávaly gladiátorské hry,[1]) ba někdy upravena saepta i pro naumachii (Dio LIX 10). V obyčejný den sloužila však — aspoň od doby Flaviovců — za procházku jako kterýkoli portikus. Umělecká díla, jako skupina Pana s Olympem, Chirona s Achillem, byla jim ozdobou (Plin. XXXVI 29), a vyložené luxusní zboží, výrobky z bronzu a ze slonové kosti, perly a drahé kameny, citrové stoly (Martiál IX 59) skýtaly očím podobnou zábavu jako výkladní skříně benátských Prokuracií. — Jak daleko na sever sahalo toto sloupení saept, vyplývá z poznámky Frontinovy (I 22), podle níž vodovod aqua Virgo končil *in campo Martio iuxta frontem saeptorum.* To znamená, že saepta začínala na jih od ulice Caravita, ústící do korsa Umbertova; táhla se pak k jihu až pod palác Venezia. Zbytky pilířů saept tkví v podzemí mnohých staveb na západní straně náměstí Venezia a Corsa a byly v různých dobách objeveny a popsány; tak pod palácem Bonapartovým (na rohu Corsa), palácem Doria, pod kostelem S. Maria in via Lata, palácem Simonetti a j. (Huelsen III 560, p. 7). Vedle těchto zbytků poučuje nás o půdoryse i plán Severův (Jordan, fr. 34, 35, 36). Viděti, že mezi krajními pilíři bylo uvnitř na šířku po šesti pilířích v řadě, takže celý prostor dělily na sedm oddílů. Ve směru délky odhadoval Piranesi počet všech pilířů *vnitřních* na osmdesát, Huelsen[2]) soudil,

---

[1]) Dio LV 8, 10; Suet. Okt. 43, Kalig. 18, Klaud. 21.

[2]) B. c. 1893, str. 135. — Top. III 561, p. 8.

že budova se dělila pilíři na osmdesát oddělení, což by bylo číslo shodné s počtem centurií I. třídy.

Saepta, jak citovaná slova Ciceronova nasvědčují, neskládala se toliko z tohoto asi 60 *m* širokého a přes 350 *m* dlouhého loubí; byla tu původně asi centrální prostora krytá a takovým loubím obklíčená, a v té se mohly pořádati zápasy gladiátorské a naumachie. Snad bylo to místo později zastavěno jinými budovami, a to, co je znázorněno úlomkem plánu Severova, ukazuje saepta, jak vypadala počátkem III. stol.

Zhouba požáru několikráte stihla tuto budovu a vymáhala její rekonstrukci. Snad ji zničil už požár Neronův, jenž při opětném vypuknutí řádil propatulis urbis locis a ničil porticus amoenitati dicatas (Tac. ann. XV 40). Podle všeho jistě vyhořela saepta r. 80, když požár ničil budovy pole Martova (Dio LXV 24), ale Martiálovy zmínky svědčí, že za Domitiana byla zase v užívání. Biograf Hadrianův (Script. h. I 19, 10) je jmenuje mezi budovami od tohoto císaře obnovenými a poslední zmínka o nich je v životopise Alexandra Severa (Script. h. a. XVIII 26). Notitia ani Curiosum jich nejmenují, z čehož ovšem nelze souditi, že by za Konstantina již nebyla existovala.[1])

Svým účelem těsně se saepty souviselo *diribitorium*, které, jak vyplývá z názvu (diribere suffragia, tabellas), bylo úřadovnou pro vykonávání skrutinia po volbách. O jeho otevření r. 7 př. Kr., tedy devatenáct let po dokončení saept, čteme u Diona (LV 8, 3) a zároveň se dovídáme něco o konstrukci této budovy. Byla to nejrozsáhlejší místnost v Římě střechou přikrytá. Její krov byl svými rozměry něco tak velikého, že když byl zničen požárem (r. 80 př. Kr.), působilo to nesnáze jej obnoviti, a za doby Dionovy budova zela beze střechy. Trámy krovu byly 100 stop dlouhé, a jeden, který při stavbě zbyl a ležel v sloupení saept, vzbuzoval za dob Pliniových obdiv svou délkou a tloušťkou (Plinius XVI 20, cf. XXXVI 102). Jako saepta, tak někdy i diribitorium sloužilo účelum, pro které zřízeno nebylo. Kaligula v něm dal za horkého počasí provozovati hry, aby diváci byli jeho střechou chráněni před vedrem. Určiti přesně polohu diribitoria není možno; rozumí se jen, že muselo býti v nejbližším sousedství saept. Huelsen (III 563) soudě, že nikde v okolí není pro ně dosti místa, navrhl

---

[1]) Lanciani R. a. Exc. 473. Huelsen, B. c. 1893, 119 nn.

takový výklad, že diribitorium bylo vyšším patrem nad saepty. Myslím, že námitky, jež důmyslný učenec sám proti tomuto rozřešení uvádí, zůstávají v platnosti i přes jeho vlastní vyvracení. Na druhé straně nezdá se mi, že by plynulo z plánu Severova, jak jeho příslušné části Huelsen na str. 568 sestavil, že by tam nebylo blízko saept místa pro budovu 40—50 *m* dlouhou a širokou.

Mezi nejjižnějším koncem saept a východní stranou cirku Flaminiova třeba umístiti místo řečené *Pallacinae.* Název ten se vyskytuje v staré literatuře jen jednou. Cicero (pro Roscio Am. 7, 18) vypravuje, že S. Roscius byl zavražděn ad balneas Pallacinas; polohy těchto lázní nenaznačuje. Zato vyskytuje se jméno to o určitém místě ve středověku. O kostele sv. Marka čteme, že jej papež Marek (ve IV. stol.) založil *in urbe Roma iuxta Pallacinis* (B. c. 1908, 281), a za papeže Hadriana I. (v VIII. stol.) prý rozvodněná Tibera poškodila *porticum Pallacini* vedle sv. Marka. Snad k tomuto portiku náležely sloupy, jež nalezeny zazděné na rohu ulice sv. Marka a via degli Astalli (B. c. l. c.).

V končinách mezi Kapitoliem, cirkem a saepty ležela *villa publica.* Livius má určitou zprávu o založení tohoto dvorce: klade je na r. 435 př. Kr. Censoři C. Furius Pacillus a M. Geganius Macerinus ji dokončili in campo Martio a konán tam census (Liv. IV 22). V plánech Caesarových, o kterých píše Cicero Attikovi (IV 16, 7), bylo, připojiti tento obecní dvůr k saeptům („Simul adiungetur huic operi etiam villa publica“). Konečně se zachovalo vypravování, podle něhož tato villa nebyla tuze vzdálena chrámu Bellonina: Sulla svolal do tohoto chrámu senát a v stejné době dal vražditi ve ville tisíce zajatých mariovců (Dio frag. 109, 5; Seneca, de clement. I, 12). Křik zabíjených bylo slyšeti v senátě (Plutarch, Sulla 30), obě místa tedy byla nedaleko od sebe. Na blízkost villy a diribitoria ukazuje vyzvání Varronovo (de r. r. III 2): „dum diribentur suffragia vis potius villae publicae utamur umbra?“ Na zlomcích Severova plánu, sestavených u Huelsena III 569, čte se slovo *public(a)* v sousedství svatyně Serapidovy v okolí nyn. paláce Altieri. Villa byla během dob měněna a přestavována. Rozšířena byla r. 195 př. Kr. od censorů S. Aelia Paeta a C. Cornelia Cethega (Liv. XXXIV 44), a patrně i C. Fonteius Kapito ji přestavěl; neboť mince s jeho jménem ukazuje obraz budovy s nápisem *villa publica* (Cohen-Babelon- Fonteia 18). Sloužila při veřejných úkonech, jako jsou odvody, census a hoštění cizích vyslanců

(Varro de r. r. III 2, 4; Liv. XXX 21, XXXIII 24). Titus a Vespasian, nežli vkročili s triumfálním průvodem do města, přenocovali *πλησίον τοῦ τῆς Ἴσιδος ἱεροῦ* (Jos. Flavius b. iud. VII 5, 4), což se asi vztahuje na tento obecní dvůr.

Významnou budovou na poli Martově byla dvojitá svatyně *Isidina a Serapidova.* Kult egyptských těchto božstev lákal římskou společnost svou exotičností a mystičností, takže ani přísné úřední vystupování proti němu (Valerius Max. I 3, 4) ho na dlouho nepotlačilo. R. 42 př. Kr. usnesli se triumvirové postaviti Isidě chrám (Dio XLVII 16). V době císařské oblíbenost tohoto kultu roste a jen dočasně je potlačován a zakazován jako superstitio aegyptiaca (Tac. ann. II 85; Suet. Tib. 36; Dio LIIII 6, 6). Loubí a předsíně chrámů egyptských byly oblíbenými procházkami mladých záletníků;[1]) Jos. Flavius (b. iud. XVIII 3, 4) pak vypravuje případ, že svatyně poskytla rytíři římskému příležitost k cizoložnému útoku na římskou matronu Paulinu. Svatyně vyhořela za Tita (Dio LXVI 24), byla obnovena Domitianem (Chronogr. a. 354), okrášlena Alexandrem Severem (Script. h. a. XVIII 26) a opravována za Diokletiana (Chronog. a. 354) Od své polohy na poli Martově nazývána byla také Isis Campestris (Apuleius Metam. XI 261).

Literární svědectví dokazuje, že egyptská tato svatyně byla v sousedství saept (Juvenál VI 528). Určitěji nás poučily o její poloze hojné archaeologické nálezy. Od apsidy kostela S. Maria sopra Minerva na východ ke Collegio Romano a na jih ke kostelu S. Stefano del Caco bylo ve stejnojmenné ulici nalezeno několik skulptur, jež náležely k výzdobě egyptského chrámu. Jsou to především dva menší obelisky, z nichž jeden, nalezený v XIV. stol., stojí nyní na náměstí della Rotonda před Pantheonem, druhý, vykopaný r. 1883, vztyčen u nádraží za pomník vojákům padlým v Africe u Dohali; pak sfingy, lvové, obludní kynoskefalové, socha říčního boha Nilu, postaveného nyní ve Vatikánském museu, a Tibery, uložené v Louvru, různé reliefy, hlavice a kusy sloupů, jakož i reliefy zdobený oltář s nápisem „Isidi sacr.". (CIL VI 344). Exotický ráz těchto skulptur jeví se částečně i v materiálu; některé z nich jsou zhotoveny z čediče a různých druhů žuly. Nalezeny byly i řecké nápisy (Kaibel 961, 1031, 1039) a jeden latinský (CIL VI

[1]) Martiál II 14, 7; Juvenál VI 528, IX 22; Ovid. am. I 77.

572).[1]) Z obrovské sochy, jež patřila k ozdobě chrámu, je zbytkem mramorová noha, již dosud viděti na rohu ulice „Pie del marmo".

Iseum a Serapeum byly dvě svatyně sousedící, ale přece oddělené a samostatné. Serapeum je označeno připsaným jménem na zlomku plánu Severova (Jordan F. U. 32, 59; Huelsen III 568). Viděti zde půlkruhovitou stavbu s výklenky a sloupy a před ní rozsáhlou síň obdélného půdorysu — něco nepodobného té partii tiburské villy Hadrianovy, která je známa jménem Canopus. Z plánu viděti, že Serapeum bylo položeno víc k jihu, Iseum víc k severu, blíže kostela S. Maria sopra Minerva.[2])

Záhadnou věc označovalo jméno *divorum*, uvedené v Notitii a Curiosu (IX), jmenované u Chronografa a. 354 mezi stavbami císaře Domitiana a označené určitěji u Eutropia VII 23 jako *porticus divorum*. Výraz ten byl vykládán různě; také pokládán za název mausolea Augustova (B. c. 1885 str. 88).

Rozřešení názvu nalezl Huelsen pomocí Severova plánu, k jehož dříve známým fragmentům (Jordan F. U. 59, 167, 224) připojil osm kusů nově nalezených. Tyto kusy dávají obrazec opatřený nápisem *divo*... a představují prostor asi 300 *m* dlouhý, 35 *m* široký,[3]) obklíčený sloupením a snad vysázený stromovím. Na severovýchodní straně je označena trojitá brána do této ohrady, po jejích stranách dva domky a dále na každé straně po jednom chrámu. Další světlo vrhá na tuto budovu nápis CIL VI 10234 (Dessau 7213), nadací to listina, kterou se odkazuje suma peněz collegio Aesculapi et Hygiae. V tomto nápise je dvakráte řečeno „gestum est in templo divorum in aede divi Titi". Byl tedy v tomto sloupení chrám Titův, snad i Vespasianův, a celá stavba, založená Domitianem, je patrně posmrtným holdem těmto imperátorům, oslaveným kromě toho chrámem gentis Flaviae na Quirinálu a chrámem na foru pod Kapitoliem. Na prostranství, z něhož se do portiku divorum vcházelo, označuje plán okrouhlý půdorys s pří-

---

[1]) Srov. Ant. Salač, Isis, Sarapis a božstva sdružená dle svěd. řec. a lat. nápisů. V Praze 1915. Nákl. Čes. akad.

[2]) B. c. 1883, 33; 1887, 277; 1890, 307; R. M. 1903, 32; Lanciani R. a Ex. 502 nn.

[3]) Těmi ciframi odhaduje Huelsen jeho rozsáhlost v Top. III 565; ale v R. M. 1903, str. 17 nn. udává pravděpodobné rozměry číslicemi 180 × 70. — Na našem plánu IV. třeba umístiti porticus divorum jižně od Isea a Serapea.

pisem *Lavachra*; byly zde patrně *fontány*, podle nápisu alespoň dvě, ač na zlomku plánu zachován půdorys jen jedné.

Je zajímavo vzpomenouti, že celý okrslek, o němž tuto jednáme, slul ve středověku *regio pineae*. Jméno to je odvozeno od piniové šišky, 3 *m* vysoké, zhotovené z bronzu, která je antického původu a označena nápisem: *P. Cincius P. l. Calvius fecit*. Je uložena nyní na dvoře Vatikánského paláce, zvaném podle ní giardino della Pigna, a má v svých šupinách otvory tak upravené, že jimi mohla vytékati voda. Byla to patrně ozdoba nějaké fontány. Středověké zprávy o jejím původním umístění jsou nespolehlivé. Je jisto, že bývala na poli Martově, a zajímavá je Huelsenova domněnka, že ve starověku zdobila jednu z kašen označených na plánu Severově slovem „Lavachra".[1])

Úlomek plánu ukazuje v sousedství villy obecné a portiku divorum i soukromé domy, mimo to pak kus nápisu s písmeny *M..gri..* a *.li.*, která se dají doplniti na „M. Agrippae" a „Julia"; ale bližší vysvětlení jich je nejisté (v. Huelsen III 572). Ze soukromých domů dosvědčen je čestným nápisem, nalezeným r. 1780 před kostelem sv. Marka, příbytek L. Turcia Sekunda, praefekta urbis r. 363 po Kr., a jeho manželky Paterny Nomie (CIL VI 1772, 1773). Snad v týchž končinách byl veliký činžovní dům *insula Felicles*. Notitia a Curiosum jej jmenují na konci výpočtu IX. okresu, za slovem „divorum", a zmínku o něm, bez topografického označení, činí Tertullian, adv. Valent. c. 7.

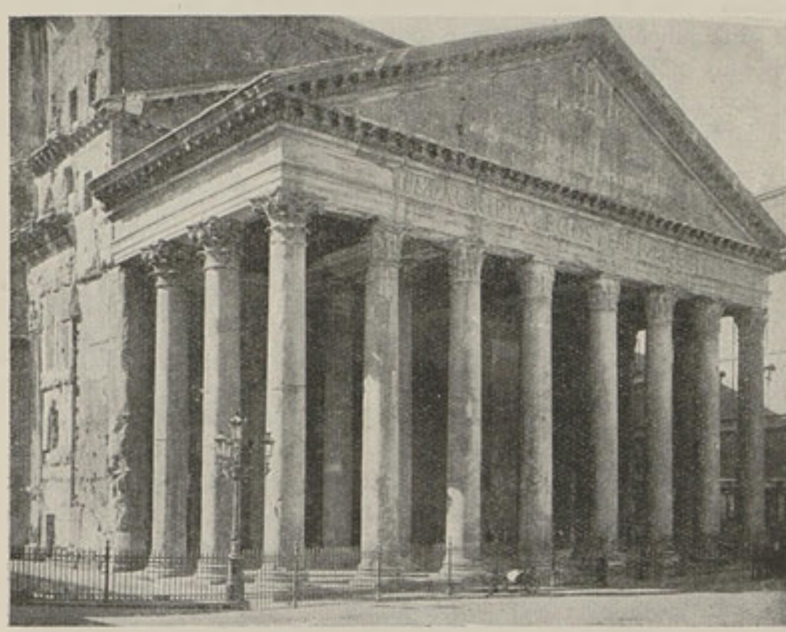
Na severní straně sousedil s Iseem chrám *Minervae Chalcidicae*, o němž máme nemnoho zpráv. Curiosum (nikoli však Notitia) jej jmenuje hned za Iseem a Serapeem a Chronograf a. 354 počítá jej mezi stavby zbudované Domitianem. Ale také se vykládá, že Domitian snad jen přestavěl starší chrám, který (podle Plinia N. h. VII 97) ze své kořisti válečné, dobyté v Orientu, založil Pompeius a v němž dedikačním nápisem vypočetl svá vítězství. Plinius ovšem nepraví, kde Pompeius tento chrám postavil. Středověké prameny znají ještě „Minervium" nebo „templum Minervae Chalcidicae" v sousedství Pantheonu, a na začátku XVI. stol. bylo viděti ještě jeho zbytky (Lanciani R. and Exc. 463, Jordan II 631). Stavbou kostela S. Maria sopra Minerva byly asi zničeny. Kostel

---

[1]) Huelsen, R. M. 1903, 37—47; 1904, 87 nn. — Mélanges, 1904, 48!; Huelsen III 569.

tento nestojí přesně nad bývalým chrámem, nýbrž na jih vedle něho. Krásná, kolosální socha Minervy (zv. Giustinianská), která stojí ve Vatikánském museu v braccio nuovo, byla podle některých svědectví nalezena v troskách tohoto chrámu; ale byly vysloveny pochybnosti o správnosti těchto svědectví (B. c. 1897, 289).

Na západ od Isea a Minervina chrámu přicházíme ke skupině budov, jimiž ozdobil Martovo pole M. Agrippa. Jest to Pantheon,



Obr. 65. Předsíň Pantheonu. (Podle fotogr.)

lázně Agrippovy, při nich umělé jezírko stagnum Agrippae a euripus z něho vycházející.

Pantheon je nejznámější a nejzachovalejší budova starého Říma. Má kruhovitý půdorys s průměrem 43·40 *m*. Nad jeho zdmi, 21·35 *m* vysokými, vznáší se kopulovitý, kasetovaný strop, v jehož temeni je kruhovitý otvor s průměrem skoro 9 *m*, lemovaný bronzovým rámem.[1]) Výška tohoto otvoru nad dlažbou rovná se prů-

[1]) R. 1837 projektoval Valadier železný a skleněný příklop na tento otvor, ale projekt na štěstí neproveden (Not. sc. 1881, Lanciani).

měru kruhovité budovy. Stěny jsou rozděleny římsou na dvě části. Ve spodní je sedm velkých výklenků, v půdorysu střídavě půlkruhovitých a obdélných; místo osmého výklenku je vchod do budovy. Před těmito výklenky, kromě před jižním, ležícím proti vchodu, je po dvou sloupech korintských. Zdi budovy jsou 6 *m* silné, a jsou v jejich nitru ve výši slepé, sklenuté komory. Severní část budovy, vstup, skládá se z mohutných pilířů, v jejichžto hmotě jsou dvě schodiště vedoucí na střechu. Na vnější straně těchto pilířů jsou dva veliké výklenky, obrácené do předsíně, jež bývaly někdy vyplněny sochami. Podle nich je stěna zdobena pilastry a mezi těmi je vlys, zdobený reliefem. — Předsíň Pantheonu má půdorys obdélníku 34 *m* širokého, 13·60 *m* hlubokého, a má v průčelí, obráceném k severu, osm sloupů, za nimi pak ještě dvě řady sloupů po čtyřech. Dva východní sloupy byly rozbity a nahrazeny r. 1662 jinými, mramorovými, taktéž antického původu, ostatní jsou z červené nebo šedivé žuly. Sloupy jsou 12·50 *m* vysoké, 1·50 *m* silné a mají korintské hlavice z bílého mramoru. Zevnějšek budovy, nyní prostá cihlová konstrukce, býval kdysi obložen mramorem. Kruhovité zdi jsou římsami rozčleněny na tři pásma. Okna, jež viděti v druhém patře, nevedou zdí až dovnitř budovy; budova je osvětlována jen otvorem na temeni klenby. Střechu, pokrytou nyní plechem, kryly ve starověku bronzové, pozlacené tašky. Průčelí obrácené k severu má ve vlysu nápis: *M. Agrippa L. f. cos. tertium fecit* (CIL VI 2041), a na architrávu jsou stopy nápisu těžko již rozeznatelného: *Imp. Caes. L. Septimius Severus Pius Pertinax Arabicus Adiabenicus Parthicus Maximus pontif. max. trib. potest. X. im. XI. cos. III. p. p. procos et Imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Pius Felix Aug. trib. potest. V. cos. procos. pantheum vetustate corruptum cum omni cultu restituerunt* (CIL VI 896). První nápis týká se r. 27 př. Kr., druhý r. 202 po Kr.

Nad římsou je vysoký trojhranný štít, nyní beze všech ozdob, četné otvory v něm však svědčí, že bývalo na něm něco připevněno. Ale v pozadí, nad střechou předsíně, viděti druhý trojhranný štít, který byl přistavěním předsíně zakryt a rušivě nad ni vyniká, jsa o něco výše položen než tympanon přední. Sloupová předsíň nesplývá konstruktivně s budovou za ní stojící, a je patrno, že byla k ní přibudována dodatečně. — Historie Pantheonu byla teprve v posledních desítiletích minulého století objasněna a objeveno

překvapující faktum, že budova ta, přes epigrafické svědectví, jež má na svém čele, není dílem Agrippovým, nýbrž Hadrianovým. Ze starých historiků zmiňuje se o založení Pantheonu jediný Dio (LIII 27) těmito slovy: „(Agrippa) dokončil tak zvané Pantheon. Slove tak snad proto, že mezi sochami Martovou a Venušinou dostalo



Obr. 66. Průčelí Pantheonu. (Podle fotogr.)

sochy mnoha bohů, ale, jak já myslím, proto, že jsouc kruhovité podobá se nebi. Agrippa chtěl tam postaviti také Augusta a nazvati stavbu po něm. Když pak on jedno i druhé odmítl, postavil tam sochu prvního Caesara, v předsíni pak Augustovu a svou.“ Z těchto slov možno uhodnouti účel budovy: měl to býti chrám na oslavu rodu Juliova. V něm měla místo Venuše jako matka Aeneova a legendární pramáti Juliů, Mars, otec Romulův a Remův,

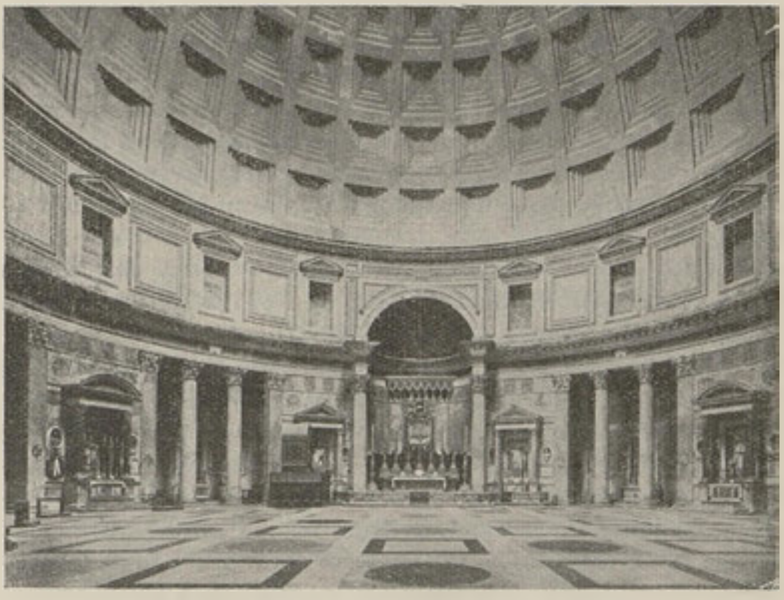
a Caesar, jako první zbožněný člen rodu. První vysvětlení názvu, které podává Dio, je málo pravděpodobné: budova nebyla vymyšlena jako chrám *všech* bohů. Druhý výklad je úsudek Dionův, a pochybno, hodí-li se na původní, Agrippův Pantheon, který snad nebyl kruhovitého půdorysu. Jordan vyložil jméno budovy ve smyslu „velesvatyně".[1]) Dio klade dokončení budovy na r. 25, kdežto třetí konsulát Agrippův spadá na rok 27; snad se tento nesouhlas dá vysvětliti rozdílem mezi hrubým dokončením stavby a její úřední dedikací. -- Plinius, který znal původní Agrippovo Pantheon, vypráví o jeho *sochařské ozdobě*: vynikaly v něm karyatidy (na sloupech), dílo Atheňana Diogena, kdežto sochy ve štítu, jsouce vysoko umístěny, nebyly oceněny (N. h. XXXVI 38). Socha Venušina byla zdobena náušnicemi s velikou perlou Kleopatřinou, rovnou velikostí a cenou perle, kterou Kleopatra vypila rozpuštěnou v octě (Plin. N. h. IX 121; Makrob. Sat. III 17, 18). Sloupy v Pantheonu měly hlavice bronzové (Plin. XXXIV 13). Rok po zahynutí Pliniově vyhořelo Pantheon při požáru, jenž pustošil Martovo pole (Dio LXVI 24), a bylo obnoveno Domitianem (Chronogr. a. 354). Pak bylo zničeno bleskem za Trajana (Orosius VII 12) a restaurováno Hadrianem (Script. h. a. I 19). Jak pronikavá byla tato restaurace, ukázalo důkladné architektonické prozkoumání, jež podnikl v ll. 1891—92 francouzský stavitel Chédanne: všechny cihly, které byly vytaženy z kteréhokoliv místa budovy, měly značku doby Hadrianovy, a této době patří zásluha, že stvořila krásnou a podivuhodnou budovu tak, jak ji celkem dnes vidíme. Po Hadrianovi opravoval budovu Antoninus Pius (Script. h. a. III 8) a pak, podle citovaného nápisu, Septimius Severus a Karakalla. Ammianus Marcellinus (XVI 10, 14) jmenuje budovu mezi starobylými krásami Říma, které vzbudily obdiv Konstantiův, označuje ji výrazem „velut regionem teretem speciosa celsitudine fornicatam". Budova byla šťastným osudem ušetřena zhouby středověkem šířené, neboť počátkem VII. stol. proměnil ji papež Bonifác IV. v kostel a uložil v ní kosti mučedníků, které na několika vozech z předměstských katakomb sem přivezeny. Odtud titul kostela „S. Maria ad martyres" (jinak i S. Maria rotunda).

R. 663 Konstantius II., navštíviv Řím, odvezl pozlacené tašky Pantheonu do Cařihradu. Barbarsky zachoval se k budově

---

[1]) Jordan, Symbolae ad historiam religionum Italicarum. Královec 1883.

papež Urban VIII. (Barberini). Až do jeho dob měla předsíň antický krov sestrojený z bronzových trámů. Urban jej dal snésti a z krovu toho, vážícího 450.000 řím. liber, ulíti jednak bronzové sloupy, které nesou baldachýn nad hlavním oltářem kostela svatopetrského, jednak děla pro Andělský hrad.[1]) Náhradou za toto oloupení přistavěl na budovu dvě zvonice, které jako cizí a neslohový přílepek vzbudily nepříznivou kritiku a přezvány „oslí uši“.



Obr. 67. Vnitřek Pantheonu. (Podle fotogr.)

Popis zmizelého bronzového krovu zachoval se u architekta Serlia (v. Rev. arch. 1885, 2, str. 220). V minulém století zbavena stavba těchto zvonic a podniknuta důkladná práce k jejímu prozkoumání. Bylo zjištěno, že pod podlahou rotundy v hloubce 2·15 *m* jsou zbytky starší dlažby z pestrých mramorů, která se k obvodu budovy sklání, a že pod předsíní jsou travertinové základy, které

[1]) Papež — na své neštěstí — zvěčnil upomínku svého barbarství těmito nápisy, upevněnými v předsíni: 1. Urbanus VIII. vetustas ahenei lacunaris reliquias in Vaticanas columnas et bellica tormenta conflavit ut decora inutilia et ipsi prope famae ignota fierent in Vaticano templo apo-

mohly nésti budovu obdélného půdorysu, rozsáhlejší než předsíň nynější.

Podle těchto objevů představuje si Lanciani (R. and Ex. 476 n.), že Agrippovo Pantheon bylo na sever od nynější rotundy, mělo půdorys obdélníku, orientováno bylo k jihu a vchod mělo na delší straně obdélníku, kde byla i předsíň, užší než průčelí vlastní stavby, takže se schema podobalo půdorysu Konkordie na foru. Spodní, pod rotundou nalezená dlažba byla dlažbou volné arey, rozkládající se před budovou.

Že se na budově zachoval nápis Agrippův, je dostatečně vysvětleno životopisem Hadrianovým (Script. h. a I 19). Hadrian, ačkoliv provedl všude veliké množství staveb, nenapsal na žádnou svého jména, kromě na chrám Trajanův. V Římě obnovil Pantheon, saepta, basiliku Neptunovu, přemnoho chrámů, forum Augustovo, lázně Agrippovy a vše to zasvětil vlastními jmény původních zakladatelů.

V nové době dodaly budově významu hrobky znamenitých osob. Tam pohřben Rafael Santi[1]) a první králové sjednocené Italie, Viktor Emanuel II. a Umberto.[2])

Pantheon stojí nyní níže než úroveň náměstí piazza della Rotonda, a do jeho předsíně sestupuje se po několika stupních. Ve starověku byla úroveň náměstí daleko nižší a do chrámu se po schodech vystupovalo. Zbytky antické dlažby z velikých kamenů travertinových byly zjištěny a rovněž zbytky portiků, kterými náměstí bývalo lemováno (Not. sc. 1881, 270—275; Beschr. Roms III 3, 128 nn.). Ze středověkých zpráv víme, že na tom ná-

---

stolici sepulcri ornamenta, in Hadriani arce instrumenta publicae securitatis. A. 1632.

2. Pantheon, aedificium toto terrarum orbe celeberrimum, ab Agrippa, Augusti genero, impie Iovi ceterisque mendacibus diis, a Bonifacio IV. pont. Deiparae et ss. Christi martyribus pie dicatum, Urbanus VIII. p. m. binis ad campani aeris usum turribus exornavit et nova contignatione munivit. A. D. 1632.

[1]) Na jeho hrobě je kromě jiných slov důmyslné distichon:

Hic ille est Rafael, timuit quo sospite vinci
rerum magna parens et moriente mori.

[2]) Literatura: Not. sc. 1892, 80; R. M. 1893, 305 nn; B. c. 1892, 150 nn.; Durm, Die Baukunst der Römer, 2. vyd., 554 nn.; L. Beltrami, Il panteon. Milano, 1898; Borrman, Das Pantheon in Rom. Arch. An. 1921, 249 nn.

městí až do XV. stol. stával nějaký oblouk, zdobený reliefem. Relief podle výkladu Dantova (Purgatorio 10, 73) představoval císaře Trajana, obklopeného komonstvem, a před ním ženu, která žádá o spravedlnost, ježto jí byl zavražděn syn.[1]) Podle této scény byl oblouk ve středověku nazýván *arcus Pietatis*. Není po něm nyní žádné stopy a nevíme nic o jeho původu a účelu.

K samému Pantheonu přiléhaly *lázně Agrippovy*. Agrippa vystavěl z nich nejprve laconicum, a to téhož roku jako Pantheon (Dio LIII 27). Celé lázně nemohly býti zařízeny dříve, než dokončen vodovod aqua Virgo, který je napájel, t. j. r. 19 př. Kr. Lázně byly odkázány národu a Agrippa učinil opatření, aby užívání jich bylo bezplatné (Dio LIV 29). Jejich zařízení nedosahovalo daleko nádhery pozdějších therm: stěny zdobila jen omítka, klenba za ozdobu měla malby (ornamenty?) do cihel vpálené (Plin. XXXVI 189). Nescházely však obrázky zasazené do mramoru a před lázněmi stál Lysippův Apoxyomenos, jejž Tiberius později odnesl do své ložnice, ale na demonstrativně projevenou žádost lidu zase na původní místo vrátil (Plinius XXXIV 62). Lázně vzaly za své požárem r. 80 po Kr., ale za Domitiana byly již zase v užívání, jak viděti z epigramů Martiálových (III 20; 36). Opravoval je Hadrian a uvedeny jsou ještě v Notitii a v Curiosu.

Ačkoliv přiléhaly k samému Pantheonu, neměly s ním uvnitř žádného spojení a nesprávné je mínění, kdysi vyslovené, že Pantheon byl snad jenom laconicum těchto lázní. Jejich zbytky porůznu byly nalezeny pod budovami za Pantheonem, v ulici Palombara, Sta Chiara, a dosud vyniká v ulici Arco di Ciambella kus cihlové kopule, která přikrývala okrouhlý sál lázní. Mnoho zbytků svého času ohledal při zakládání staveb v této ulici Flaminio Vacca (v XVI. stol.), zmiňuje se v svých pamětech výslovně o síni s hypokaustem, v kterém byly nalezeny zbytky popela a uhlí.[2]) Baldassare Peruzzi (1418—1536) nakreslil plán paláce, který měl býti vystavěn mezi Pantheonem a nynějším corsem Vittorio Emanuele; a naznačil na něm zbytky Agrippových lázní, kterých částečně

[1]) Trajan, vyjížděje do pole, slibuje ženě spravedlnost, ,,až se vrátí", ale ona jej zadrží otázkou: ,,a jestliže se nevrátíš?" Toto vypravování se velice podobá tomu, jež dvě stě let před Dantem napsal náš Kosmas o knížeti Spytihněvovi. Obojí vzniklo vlivem společného neznámého pramene. V. Václ. Novotný, České dějiny I 2, str. 112, p.

[2]) Lanciani, Il panteon e le terme di Agrippa. Not. sc. 1881.

chtěl při stavbě paláce použíti. Plán, chovaný ve florentských Ufficiích, vydal H. de Geymüller, vytkl z něho zvlášť linie lázní Agrippových a Huelsen doplnil tyto zprávy svým výkladem.[1]) Kus lázní s nápisem ...*rmae*......*pae* vyskytuje se na úlomku Severova plánu (Huelsen III 568; B. c. 1901, tab. 1). Celkem jsou však naše známosti o stavbě té dosti neúplné. Množství cihel z Hadrianovy doby, které v jejích zbytcích nalezeno, dosvědčuje, že byly později důkladně přestavěny. V jejich troskách nalezena kdysi porfyrová vana a z ní zhotoven sarkofag Klementa XII. († 1740; v. Piranesi, Campus Martius. Roma 1762).

Někde na blízku lázní bylo umělé jezírko, *stagnum Agrippae*, a průplav *euripus*, s ním bezpochyby spojený, napájený vodovodem aqua Virgo (Frontinus aq. 84). Ovidius v svém vyhnanství vzpomíná verši: „stagnaque et Euripus virgineusque liquor" (ex Ponto I 8, 38) těchto půvabných míst, která byla zdobena Lysippovým *lvem* (Strabo XIII p. 590), obklopena hájem (Tacit. ann. XV 37) a lákala k vykoupání (Seneka ep. 85, 3). Jezírko bylo asi dost rozsáhlé; Tigellinus za Nerona vystrojil bujné noční hody na voru, který po jezírku ploval uprostřed světel, písní a nevěstek, které stály na jeho březích (Tacit. l. c.). Místo, kde leželo stagnum a eurippus, nelze přesně určiti.

S lázněmi Agrippovými sousedil *porticus Eventus boni*, vystavěný praefekfem urbis Klaudiem r. 374 po Kr. Ze zmínky Ammiana Marcellina[2]) není jasno, byla-li to novostavba Klaudiova či rekonstrukce sloupení staršího.

Chrám Boni eventus, o němž se z citovaných slov Marcellinových dovídáme, umisťoval Sarti (Archivio soc. rom. di storia patria IX 476) pod kostelem P. Marie v ulici Monterone; byly tam konstatovány silné zdi peperinové.

Na blízku saept a staveb Agrippových třeba si mysliti ještě několik *portiků*, o jejichžto poloze nelze nic určitého říci. Jeden z nich, *porticus Meleagri*, je znám jenom ze seznamu Notitie a Curiosa; jeho jméno patrně pochází od sochy nebo obrazu, kterým

---

[1]) Documents inédits sur les thermes d'Agrippa, le panthéon et les thermes de Dioclétien, par Henry de Geymüller. Lausanne 1883. — Huelsen, Die Thermen des Agrippa. Rom 1910.

[2]) XXIX 6, 17: Instauravit vetera plurima, inter quae porticum excitavit ingentem, lavacro Agrippae contiguam, Eventus Boni cognominatam, eo quod huius numinis prope visitur templum.

byl ozdoben. *Porticus Europae* je jmenován několikráte u Martiála (II 41, III 20, VII 32, XI 1). Byl v něm obraz Jova-býka, unášejícího Europu („Sidonio Taurus amore calet" Martiál VII 32). Lanciani i Huelsen ztotožňují toto sloupení s portikem Vipsaniae, které bylo na východě Corsa v VI. okresu, nikoliv na vlastním poli Martově; ale není žádného důkazu pro tuto totožnost. *Sloupení Neptunovo, στοὰ τοῦ Ποσειδῶνος,* založil podle Diona (LIII 27) Agrippa na oslavu námořních vítězství a ozdobil je obrazem představujícím Jasona s Argonauty. Juvenálův scholiast (ad VI 153) nazývá je porticum Agrippianam a poučuje nás, že v zimě rozbíjeli v něm plátěné stany obchodníci s drobnými dárky (sigillaria) k saturnáliím.[1]) Vedle toho jmenuje Dio (LXVI 24) mezi budovami na poli Martově, jež zničil požár r. 80 po Kr., *Ποσειδώνιον*, a biograf Hadrianův (Script. h. A. I, 19) praví, že císař obnovil *basilicam Neptuni.* Notitia uvádí porticum Argonautarum a Curiosum kromě toho i basilicam Neptuni. Z toho, zdá se, vyplývá, že třeba rozeznávati: 1. sloupení označené u Diona výrazem *στοὰ Ποσειδῶνος,* v Notitii a Curiosu porticus Argonautarum; 2. basiliku Neptunovu, Dionovo *Ποσειδώνιον.* Obě budovy snad těsně souvisely. Lanciani (B. c. 1878, 10 nn.) a po něm jiní pokládají *Ποσειδώνιον* za chrám a ztotožňují jej s antickými sloupy, které jsou průčelím nynější bursy a obchodní komory na piazza di Pietra (v. níže). Porticum Argonautarum představoval si Lanciani jako širé sloupení, jež se čtyř stran obklopovalo areu kolem tohoto chrámu, sahajíc na jihu až na náměstí S. Ignazio. Je-li však Dionovo *Ποσειδώνιον* označeno latinským jménem *basilica* Neptuni, nemohl to býti *chrám,* neboť tyto dva pojmy v pohanském starověku nejsou totožné.

Na poli Martově byla basilika nazvaná podle Matidie, tchyně Hadrianovy, a Marciany, jeho švakrové. Curiosum ji uvádí jménem *basilica Matidies Marcianes,* Notitia spojuje obě jména spojkou *et.* Jde tu asi o dvě basiliky, jejichžto polohy blíže neznáme. Vedle toho existovalo také *templum Matidiae.* O tom svědčí mince Hadrianova, chovaná ve Vídni, na níž je nápis „divae Matidiae socrui" a obraz chrámu.[2])

Podle zprávy Donátovy (ze XVII. stol.) nalezla se v okolí kostela sv. Ignacia olověná roura s nápisem „templo Matidiae". Lanciani

[1]) Viz Marquardt, Röm. Staatsverw. III 563. — [2]) Huelsen III, XXIV.

(La basilica Matidies et Marcianes dei cataloghi. B. c. 1883) pokládá basiliky za *jednu* společnou budovu, a to za chrám; za jeho zbytky pokládá různé trosky nalezené podle starších zpráv v okolí uličky vicolo della Spada d'Orlando. Huelsen (R. M. 1899, 141 nn.) opravuje jeho výklady a ukazuje nejistotu oněch zpráv.

Zajímavý pro historii pole Martova jest *cippus* nalezený v ulici del Seminario pod palácem Serlupi, opatřený nápisem: Id quod intra cippos ad Campum soli est, Caesar Augustus redemptum a privato publicavit (CIL VI 874).

Na západ od náměstí della Rotunda rozkládaly se širé a slavené *thermae Neronianae,* označované také názvem gymnasium (Sueton. Nero 12, Tacit. ann. XIV 47), založené r. 64 po Kr. Byly oblíbeny i za Martiála, kdy vedle nich existovaly již lázně Titovy. „Quid Nerone peius? Quid thermis melius Neronianis?" (Martiál VII 34). Alexander Severus je rozšířil a zavedl do nich nový vodovod svého jména (Script. h. a. XVIII 24), a Kassiodorova kronika má poznámku k r. 227 po Kr., že lázně Neronovy byly nazvány Alexandrovými. Ale jméno Neronovo z názvu nezmizelo docela; jeho trvání dosvědčuje graffito ve strážnici vigilů v Trastevere (CIL VI 3052) a u samého Kassiodora (Var. II 39) je doloženo ještě pro VI. stol. Trosky lázní zachovaly se dlouho do středověku. V jejich části usídlilo se opatství farfenské, později vznikly na jejich místě paláce Madama, Giustiniani, Patrizi a kostel S. Luigi dei Francesi.[1]) Palladio a Sangallo zanechali nákresy trosek, za jejich dob ještě patrných, a Canina (Edifizi IV, tav. 201) pokusil se o rekonstrukci. V různých dobách byly nalezeny veliké žulové vany těchto lázní, a sloup, jenž byl postaven za památník připojení Říma k Italii blíže brány porta Pia, nalezen byl v uličce salita dei Crescenzi, tedy v obvodu lázní Neronových (Lanciani R. and Ex. 501). „Villicus thermarum Neronis" je jmenován v nápise VI 8676.

Na západ od lázní Neronových rozkládalo se širé *stadium Domitianovo* na prostoře nynějšího náměstí piazza Navona. Athletické hry, pro něž bylo určeno, nebyly u Římanů v oblibě tou měrou jako gladiátorské zápasy, a pokud se pěstovaly, dálo se tak ve stadiích dočasně zřízených, jako za Caesara a Augusta (Sueton. Caes. 39, Dio LIII 1). Nero pro ně zřídil se svými lázněmi gymnasium,

---

[1]) Corvisieri, Delle posterule Tiberiane. Archivio d. soc. rom. di storia patria 1878.

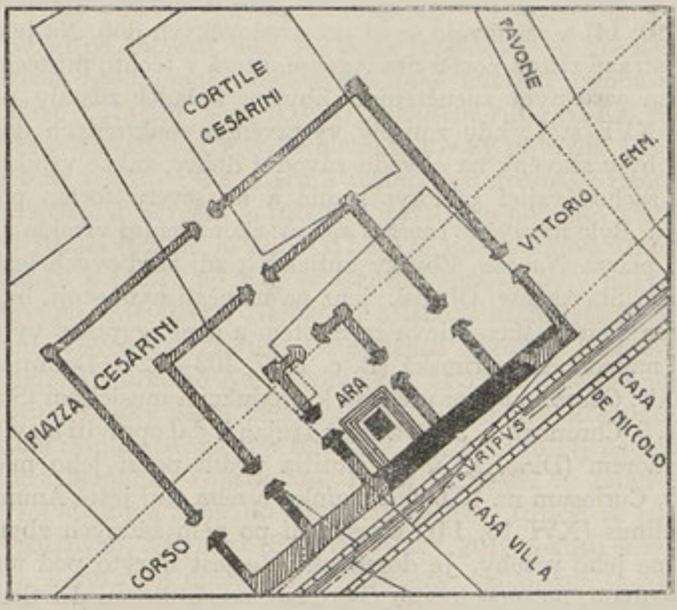
které bylo ještě za jeho vlády zničeno bleskem a požárem (Tacit. ann. XV 22). Stadium, zřízené k zápasům od Domitiana (Chronogr. a. 354), mělo podle Notitie 30.088 míst a nabylo velikého významu jmenovitě r. 217, kdy amfitheatr Flaviův byl blesky a požárem tak poškozen, že po několik let nebylo možno v něm konati hry gladiátorské (Dio LXXVIII 25). Alexander Severus opravil amfitheatr i stadium, uživ k tomu daně uložené nevěstkám a kuplířům (Script. h. a. XVIII 24). Stadium je jmenováno v Notitii a v Curiosu, pak u Ammiana Marcellina (XVI 10, 14) a zachovalo se až do středověkých dob. Na jeho západní straně zřízen kostel Sta Agnese, která v těchto místech byla trestána veřejným zneuctěním. Zbytky sedadel zůstaly patrné až do XVI. stol., kdy zmizely vystavěním soukromých domů.[1]) Domy byly stavěny na obvodu závodní dráhy, takže vzniklo náměstí zachovávající půdorys stadia a na severu formu půlkruhovitou. Bylo nazýváno *campus agonis*; zkomolením vzniklo z toho jméno piazza *Navona*. Zbytky antických zdí stadiových leží pod kostelem Sta Agnese. Obelisk, jenž na náměstí nyní stojí, byl sem přivezen z cirku Maxentiova za městem a není egyptský výrobek, nýbrž napodobenina římská (B. c. 1917, 103—124). Domitian založil také *Odeon*, budovu určenou k produkcím musickým (Sueton. Domit. 5, Chronogr. a. 354), a císař Trajan ji dal opraviti stavitelem Apollodorem (Dio LXIX 4). Notitia uvádí počet jeho míst na 11.600, Curiosum na 10.600 a zmínku o něm činí ještě Ammianus Marcellinus (XVI 10, 14). Dnes není po něm žádných zbytků a neznáme jeho polohy. Je domněnka, že jest ukryto pod umělou vyvýšeninou, řečenou monte Giordano, mezi ulicemi dei Coronari a di monte Giordano.

Mezi mostem Aeliovým a corsem Vittorio Emanuele byly ve starověku rozsáhlé *dílny kamenické*. Svědectví o nich podaly bloky mramorů, vytesané sloupy, nedopracované sochy, kamenické nářadí a hromady žlutého písku, jaký dosud slouží k řezání mramoru, nalezené v různých dobách v ulici dei Coronari, della Pace, del Governo Vecchio, v okolí kostela Chiesa Nuova. Mramory přivážené po Tibeře byly skládány na *molu*, jež objeveno *nad mostem Aeliovým*, a odtud dopravovány do dílen (Lanciani, F. U. XIV; Not. sc. 1886, 51; R. M. 1889, 263). Materiálem dopra-

---

[1]) Huelsen III 594, p. 95; Lanciani R. a. Ex. 499.

vovaným do některé z těchto kamenických dílen byl mramorový oltář nalezený na náměstí Campo Marzio. Je vytesán z jednoho kusu, 0·96 *m* vysoký, ozdobený polověnci z květin a plodů i bukranii. Jeho hořejší část je poškozena. Na vrchu stávala asi do kamene zapuštěná popelnice a celý oltář byl náhrobkem, jenž stál původně někde v okolí Říma. Byl nalezen v hloubce 1 *m* pod zemí a postaven na témž náměstí, kde objeven. Podle stylu sochařské práce pochází z I. stol. císařského.[1])



Obr. 68. Ara Ditis. (Podle Monumenti ant. acc. lincei, I.)

Na poli Martově byl *podzemní oltář Ditis et Proserpinae* na místě jmenovaném Tarentum (Liv. per. 49; Valerius Max. II 4, 5; Ovid. F 501). Podle pověsti vystupoval v dávných dobách z místa toho kouř; bylo to *fumans solum* (Valerius Max. l. c.), *πυροφόρον πεδίον* (Zosimus II 1 nn.). Významu nabylo tím, že s ním byly spojeny slavnosti *saekulární.* Kus tohoto oltáře Ditova nalezen při úpravě corsa Vittorio Emanuele u paláce Sforza Cesarini. Byl ohrazen trojitou zdí a nedaleko něho vedlo kamenné koryto prů-

---

[1]) Mariani, Ara di Campo Marzio. B. c. 1917.

plavu (Not. sc. 1887, 180; R. M. 1891, 127 nn.; Mon. Lin. I 540 nn.). Obšírná zpráva o slavnosti saekulární r. 17 př. Kr. a r. po 203 po Kr. byla vepsána do mramorového pilíře. Ve středověku užito těchto nápisů za stavební materiál a sestrojena z nich zeď na břehu Tibery. R. 1890 objevena tato zeď v okolí kostela S. Giovanni dei Fiorentini, byla rozebrána, a část obou nápisů opět sestavena (CIL VI 32323—32337; Rev. arch. 1892, 19).

Před mostem Aeliovým býval *vítězný oblouk císařů Gratiana, Valentiniana, Theodosia,* který se zřítil teprve ve XIV. stol. Jeho nápis se zachoval v Itinerarium Einsiedlense (CIL VI 1184) a zní: Imperatores Caesares ddd. nnn. Gratianus, Valentinianus et Theodosius arcum ad concludendum opus omne porticuum maximarum aeterni nominis sui pecunia propria fieri ornariq. iusserunt.

Z nápisu toho je patrno, že oblouk stál na konci sloupení *porticus maximae,* jež jmenovaní císařové na poli Martově zřídili. Snad toto sloupení spojovalo řadu jiných (Octavii, Octaviae, Filippi, Pompei) v jeden souvislý celek a snad k němu náležely base korintských sloupů nalezené v ulici del portico di Ottavia — taková konjektura pronesena v B. c. 1911, str. 87.

Anonymus Einsiedlensis zachoval nápis ještě jednoho blízkého *oblouku* na poli Martově (CIL VI 1196): Imppp. clementissimis ddd. nnn. *Arcadio, Honorio Theodosio* Auggg. ad perenne indicium triumph(orum), quod Getarum nationem in omne aevum doc(u)ere extin(gui) arcum simulacris eorum tropaeisq. decora(tum) s. p. q. R. totius operis splendore (perfecto dedicavit). Tento oblouk byl patrně oslavou vítězství Stilichonova r. 405. Stával nedaleko zmizelého již kostela S. Orsa, ale nelze říci, nad kterou antickou cestou. Honosivá hyperbola, s jakou je nápis stylisován, je ostrým kontrastem k nebezpečí, jaké „na věky zničený národ Gotů" připravil Římu v nejbližších letech.

Na poli Martově byly i *loděnice* (*navalia, νεώριον*), místo, kde mohly též větší lodi přistati a byly třeba i vytahovány na břeh. Víme, že po vzetí Antia r. 338 př. Kr. část lodí antiatských byla vytažena „Romae in navalia" (Liv. VIII 14), že r. 167 královské lodi makedonské, ukořistěné ve válce, „in campo Martio subductae sunt" (Liv. XLV 42). Toto místo bylo asi opatřeno pevnou ohradou, takže se ho mohlo použíti k uvěznění rukojmů karthaginských (Polybius XXXVI 3). Podle narážky Ciceronovy (de orat. I 14, 62) byla loděnice přestavována řeckým stavitelem Hermodorem. Blíže určiti

její polohu není možno. Víme sice z Livia (III 26), že byla naproti pozemkům Quinktiovým a tyto pozemky byly podle Plinia (XVIII 20) in Vaticano, ale název Vaticanum označoval neurčitě protější břeh Tibery od Monte Maria až k Janikulu.[1]) O naváliích zmiňuje se ještě Prokopius (b. Got. IV 22) a označuje jejich polohu slovy *ἐν μέσῃ τῇ πόλει.* Při tom podává zajímavou zprávu, že tam za jeho dob byla ukazována loď, na které Aeneas připlul do Italie. Není pochyby, že přístaviště na břehu Tibery bylo nejedno. Epigraficky doloženy jsou názvy *portus Licini* (CIL XV 408), *portus Parrae* (XV 409—412), *portus vinarius* (VI 9189, 9190). Regulační práce na levém břehu Tibery objevily r. 1891 160 *m* nad mostem Aeliovým *antické molo,* jež šikmo vybíhalo do řeky. Bylo sestrojeno z násypu a betonu, a tyto spodní vrstvy byly přikryty konstrukcí z tufových kvádrů. Molo vybíhalo z břehu do řeky 26·50 *m* daleko a zřízeno bylo patrně ke skládání mramoru, jímž se zásobily kamenické dílny na poli Martově (B. c. 1891, str. 45—60).

Pokračujeme-li od místa, kde končila Saepta, k severu, přicházíme k význačnému pomníku starověkému, k *sloupu císaře Marka Aurelia* na náměstí Colonna. Notitia a Curiosum jej nazývají *columnam coclidem.* Válečné scény zobrazené na jeho reliefech představují boje se Sarmaty a Markomany; mezi nimi pověstný lijavec, který zachránil armádu římskou, týranou vedrem a žízní. Z toho patrno, že sloup se týká M. Aurelia, nikoli Antonina Pia, jak nápis na podstavci z r. 1589 chybně udává. Úroveň nynějšího náměstí leží o 4·75 *m* výše než antická dlažba travertinová, a veliká část podstavce, vysokého 10·5 *m,* je pohřbena v zemi. Podstavec byl původně zdoben reliefy, Viktoriemi a věnci, jak poznáváme ze starších vyobrazení. Avšak nápis, který jej asi označoval, scházel podle svědectví Poggiova již v XV. stol.[2]) Sloup sám je dole tlustý 3·80 *m,* nahoře jen o 20 *cm* slabší, a vysoký 29·60 *m,* t. j. sto římských stop, což odpovídá jeho starému názvu „columna centenaria" (CIL VI 1585 a, b).[3]) Uvnitř v něm jsou točité schody o 203 stupních, 19 *cm* vysokých, 74 *cm* dlouhých, a kamenná osa, okolo níž se otáčejí, je 1 *m* silná. Jsou osvětlovány 56 okénky. Na sloupu

---

[1]) Elter, Vaticanum, Rhein. Mus. XLVI, 1891. Jiné zmínky starověké o naváliích, jako Plutarch, Cato Min. 39, nebo Plinius XXXVI 40, nepovídají nic o jejich poloze.

[2]) „Nullae remanent litterae". Urlichs, Cod. top. p. 240.

[3]) Ale Notitia a Curiosum udávají výšku 175 stop.

stávaly bezpochyby *dvě* bronzové sochy, M. Aurelius a Faustina, neboť citovaný nápis jmenuje sloup také „divorum Marci et Faustinae“. Pod palácem Ferraioli, na jižní straně náměstí Colonna, nalezen byl bronzový prst sochy asi dvojnásobné životní velikosti (B. c. 1873, str. 54), který snad náležel některé z těchto soch.

Relief, vytesaný z lunského mramoru, ovíjí sloup jedenadvacíti závity a nerovná se uměleckou cenou reliefu sloupu Trajanova. Je značně poškozen zemětřesením, bleskem a požárem, který jej mohl zasáhnouti, poněvadž ve středověku byl k samému sloupu přistavěn kostelík sv. Ondřeje. Sloup byl ve středověku darován papežem mnichům od sv. Silvestra. V XVI. stol. vydali jeho reprodukci Lafreri (1550), Gammucci (1565), du Perac (1573), Cavalieri (1585), později Bartoli, Belori a r. 1770 Piranesi. Sixtus V. jej dal opraviti stavitelem Dom. Fontanou r. 1589. Při tom byly otlučeny reliefy podstavce, vchod do sloupu přeložen z východní strany na jižní, a na místo soch císařských manželů, které již dávno byly zmizely, postavena obrovská socha apoštola Pavla. Ke konci minulého století byly reliefy z popudu něm. císaře pečlivě ofotografovány a jejich reprodukce publikována v díle: Die Markussäule auf piazza Colonna in Rom, herausg. von E. Petersen, Al. v. Domaszewski, G. Calderini (v Mnichově 1896).

M. Aurelius byl po své smrti poctěn i chrámem, jak čteme u historiků (Sex. Aur. Victor, Caes. 16; Script. h. aug.



Obr. 69. Columna M. Aurelii. (Podle fotografie.)

IV 18), a Notitia i Curiosum jmenují společně „*templum Antonini* et columnam coclidem".

Poněvadž sloup měl vchod na východní straně, je přirozené předpokládati, že chrám stál za ním, tedy na západní straně náměstí Colonna, podle analogické polohy chrámu a sloupu Trajanova. Ale není po něm žádných zbytků.

Dále na západ, na náměstí monte Citorio, býval domek, v němž bydlil propuštěnec *Adrastus, strážce sloupu Aureliova*. Byl tam vykopán r. 1777 dlouhý nápis (CIL VI 1585 ab, Dessau 5920), v kterém se cituje dopis císařských prokurátorů příslušnému správci, 1. aby Adrastovi, procuratori columnae divi Marci, byly vydány tašky a jiný materiál k vystavění domku; 2. aby Adrastovi bylo vydáno stavební dříví k témuž účelu; 3. aby mu bylo poskytnuto stavební místo na jeho domek. Listy jsou datovány rokem 193 po Kr.; zdá se tedy, že sloup byl nedlouho před tím dokončen.

Na západ od náměstí monte Citorio, v nynějším bloku domů mezi ulicemi della Missione a via Campo Marzo, vyčníval ze země ještě na počátku XVIII. stol. památný sloup *columna Antonini Pii*. R. 1705 byl se svým podstavcem vykopán. Mramorový podstavec, 2·47 *m* vysoký, 3·38 široký, ukončený nahoře ozdobnou římsou, má na jedné straně nápis „Divo Antonino Pio Antoninus Augustus et Verus Augustus filii" (CIL VI 1004). Ostatní tři strany base jsou zdobeny reliefy. Na jedné je znázorněna apotheosa Antonina a Faustiny, kteří jsou unášeni geniem do nebes. Na dvou viděti vojenský průvod jezdců, jaký se podle vypravování Herodianova (IV 1, 9) konal také při apotheose Septimia Severa. Sloup sám byl z červené žuly, 14·75 *m* vysoký (50 ř. stop), a na jeho spodním konci byl řecký nápis, jímž byl kámen v lomech označen. Byl zanedbán, pak požárem poškozen a potom jeho kamene užito k vypravení obelisku na náměstí monte Citorio. Zachován je toliko podstavec, jenž stojí nyní v giardino della Pigna ve Vatikáně. Sloup je vyobrazen na antické minci (Cohen-Babelon, Antoninus 353—356); podle toho obrazu stávala na něm socha a podstavec jeho býval obklíčen mříží. Vyobrazení bylo mylně vztahováno na sloup Marka Aurelia.[1])

[1]) Reprodukce mince v. Richter, Top. str. 254. Base sloupu Antoninova: Schneider, Das alte Rom T. XII, č. 21. — Amelung, Die Sculpturen des Vatik. Museums. Berlin 1903 str. 883.

Na blízku tohoto sloupu objevena mramorová ohrada, která se pokládá za žároviště rodiny Antoninu, *ustrinum Antoninorum.* Byl to čtverec mramorový, se stranami 13·80 *m* dlouhými. Kolem něho byla mramorová zeď, ukončená nahoře římsou, která měla tvar většího čtverce se stranami dlouhými 22·88 *m*; tuto zeď obkličovalo kovové zábradlí, po němž zbyly jen kamenné pilíře. Zábradlí táhlo se do čtverce se stranami dlouhými 30·80 *m.* Ustrinum bylo objeveno r. 1703 při stavbě missionářského domu v ulici degli Uffici del vicario. Nález byl popsán Bianchinim a jeho rukopisné zprávy užil v svém popisu Huelsen (Antichità di monte Citorio, R. M. 1889). Je poučné srovnati s těmito nálezy popis ustrina Augustova, podaný Strabonem V 3, 8: „Mramorová ohrada jeho žároviště je uprostřed roviny a je obklíčena železným zábradlím, uvnitř pak posázena topoli."

Snad *zbytky jiného podobného ustrina* jsou různé konstrukce, které nalezeny v ulici della Missione při rozšiřování budovy parlamentu na počátku tohoto století. Shledány tam na jednom místě dřevěné koly, zaražené do země, aby jimi byly základy upevněny; pak kusy mramoru zpracovaného v zaokrouhlenou formu, takže mohly tvořiti stavbu kruhového půdorysu s průměrem 32 *m*; jiné mramory, které se podobaly částem nějaké stavby polygonální; travertinové pilíře, přes 5 *m* od sebe vzdálené, mezi nimiž bývalo kovové zábradlí; úlomky reliefů a nápisu a dva sloupy, jeden zdéli 5·84 *m*, druhý 5·90, jeden z červené, druhý z šedé žuly.[1])

Mezi stavby v době Antoninů provedené náleží *chrám,* jehož malebné zbytky viděti *na náměstí piazza di Pietra.* Je to jedenáct korintských sloupů, 15 *m* vysokých, 1·44 *m* silných, s původním architrávem, které stojí v průčelí nynější bursy a obchodní komory. Antická budova, k níž sloupy náležely, měla na svém průčelí, obráceném téměř k východu, osm sloupů, na podélných stranách asi patnáct sloupů. Sloupy stojí nyní skoro na úrovni náměstí; původně stály na vysokém stylobatu, zdobeném velikými mramorovými reliefy. Tyto reliefy představovaly střídavě skupiny zbraní a allegorické postavy provincií římských. Těchto je známo dvacet, oněch devět, ale rozptýleny jsou po různých museích v Římě a v Neapoli a některé zase ztraceny. Tato budova bývá pokládána za basiliku Neptunovu (ποσειδώνιον), od Agrippy za-

---

[1]) Not. sc. 1907, 525; 1908, 46; 1909, 10; B. c. 1908, 66; 1909, 15.

loženou a Hadrianem obnovenou (Richter Top. 242). Huelsen ji vykládá za *chrám Hadrianův*. Chrám ten založil Antoninus Pius (Script. h. a. III 8) a vysvětil jej toho roku, kdy si L. Verus, narozený r. 130, oblékal mužskou togu (ib. V 3). Polohy chrámové biograf neudává, ale v Notitii uvádí se „Hadrianeum" v řadě mezi sloupem Markovým (columna cochlis) a lázněmi Alexandrovými; to se shoduje s polohou na náměstí di Pietra. Stoka, jež pod budovou prochází, je přikryta cihlami z doby Antoninů (CIL XV 161, 186, 1068), vznikla tedy budova v této době. Uvnitř se zachoval kus zdi z celly chrámové; jiný kus zdiva, jenž náležel k stupňům chrámovým, byl objeven v ulici del Burró (B. c. 1913, str. 226). Na sever a na západ od náměstí nalezeny v domech stopy portiku, který obklopoval rozsáhlou areu kolem chrámu.[1])

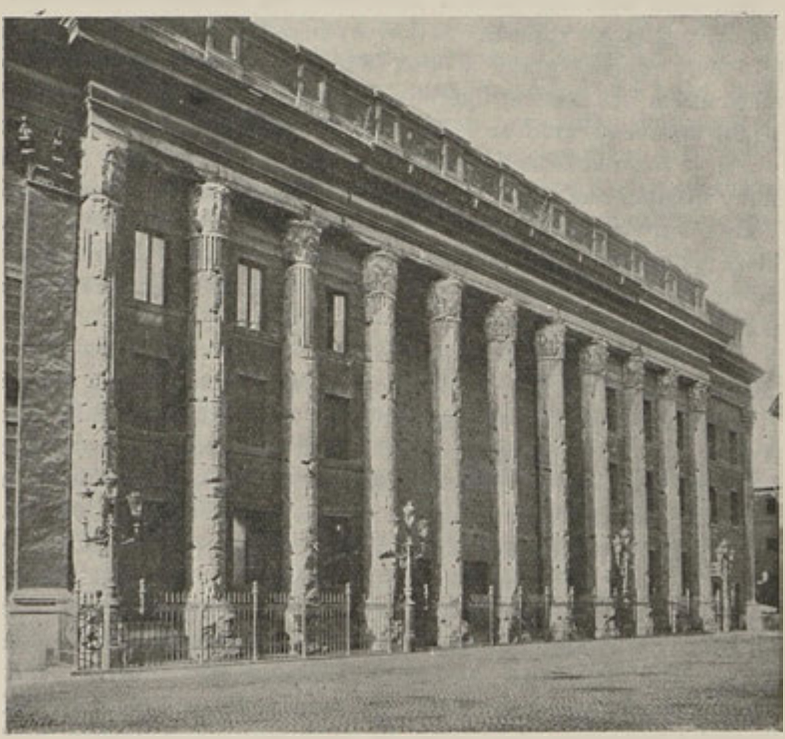
V nejbližším sousedství památek doby Antoninů nalézáme upomínky na činnost a vládu Augustovu. Mezi ně náleží *obelisk* na náměstí monte Citorio. Byl vztyčen na poli Martově r. 10 př. Kr. a věnován Slunci. Nápis na jeho podstavci zachovaný (CIL VI 702) zní: *Imp. Caesar divi fil. Augustus pontifex maximus imp. XII. cos. XI. trib. pot. XIV. Aegypto in potestatem populi Romani redacta Soli donum dedit.* Obelisk byl upraven tak, aby svým stínem zastával sluneční hodiny, což se stalo prací mathematika Fakunda Novia. Vrchol byl opatřen pozlacenou kulí a v dlažbě bronzovými liniemi označen pohyb stínu v různých dobách ročních. Dlažba byla kromě toho zdobena obrazy souhvězdí a větrů s nápisy (jako „Boreas spirat"). Ale Plinius, jenž zprávy o tomto obelisku a jeho významu zachoval (XXXVI 72, 73), poznamenává, že se pohyb stínu neshoduje již po třicet let s vyměřenými liniemi, buď prý pro změny tellurické, nebo solární, nebo proto, že se půda pod obeliskem povodněmi a zemětřesením slehla, ačkoliv byly položeny hluboké základy. Ve středověku byl povalený obelisk zasypán v zemi a objeven teprve v XV. stol. Již před tím přišlo se ve sklepích a stokách v okolí kostela S. Lorenzo in Lucina na kovové obrazy zvěrokruhu, vložené do kamene. Ale teprve v XVIII. stol. byl obelisk vyhrabán ze země a r. 1789 vztyčen na nynějším svém místě. Porouchané části jeho byly spraveny žulou ze sloupu Antonina Pia. Obelisk bez podstavce je 21·79 *m* vysoký a podle svých

---

[1]) Lanciani (Piazza di Pietra, B. c. 1878) pokládal to za porticus Europae. Později (Mon. lin. I, str. 465) klade tento portikus na východ od nám. Colonna. Huelsen III 608.

hieroglyfů pochází z doby Psammeticha II., ze VI. stol. př. Kr.[1])

Na místě nyn. paláce Fiano, na rohu Corsa a náměstí S. Lorenzo in Lucina, stál ozdobný oltář *ara Pacis Augustae*, jehož historie je zachována hlavně ve svědectvích epigrafických. R. 13 př. Kr., když se Augustus vrátil z Hispanie, usnesl se senát založiti



Obr. 70. Templum Hadriani. (Podle fotogr.)

tento oltář (Res g. II 12) na poli Martově, aby u něho kněží a panny vestálské každoročně konali oběti. Památka tohoto usnesení slavila se 4. července (Hemerol. Amiter.), památka zasvěcení oltáře dne 30. ledna (Hemer. Praenest., Acta fr. Ar., Ovid. F. I 709). Zasvěcen byl r. 9 př. Kr. a jest vyobrazen později na mincích Ne-

[1]) O. Marucchi, Gli obelischi di Roma, B. c. 1896. — A. Ermann, Obelisken Römischer Zeit. R. M. 1893, 1896.

ronových a Domitianových (Cohen, Nero 27—31, Domit. 338). Bylo to ozdobné dílo umělecké. Okolo vlastního oltáře byla ohrada čtverečného půdorysu, 10 *m* do čtverce, vystavěná z mramorových zdí, 6 *m* vysokých. Zdi byly uvnitř i zevně okrášleny reliefy. Vnitřní ozdoba skládala se z kolmých pruhů na způsob prkenného plotu, a nad těmi byla bukrania a polověnce. Na zevnější straně byla dolejší polovice vyplněna rozvětveným ornamentem, jehož ratolesti byly oživeny ptáky a ještěrkami, hořejší polovice, oddělená maeandrem, má ozdobu figurální. Směrem ke dveřím, jež v jedné straně upraveny, ubírá se se dvou stran průvod k obětní slavnosti; v něm je rozeznati členy rodiny císařovy,[1]) kněží, senátory, úřední sluhy. Skupina na zadní straně scény vykládá se za personifikaci Vody, Větru a Země. Kusy této mramorové ohrady oltářní jsou uloženy v museích v Paříži, ve Florencii a v Římě. Byly nalezeny dílem v XVI., dílem v minulém století a ležely v hloubce 5·5 *m* pod zemí na mramorové dlažbě.[2])

Na poli Martově byly se svolením senátu pohřbívány vynikající osoby (Dio XXXIX 64). Tam byl hrob Sullův, tam pohřbeni Hirtius a Pansa (Livius perioch. 90, 119; Plutarch Sulla 38; Appian b. c. I 106). Augustus tam založil v svém šestém konsulátě (r. 28 př. Kr.) své rodinné *mausoleum*. Byla to kruhovitá budova s průměrem asi 88 *m*, mající uvnitř na obvodě dvanáct komor. Nad sklenutým stropem byla nasypána hlína a v ní nasázeno stromoví. Na nejvyšším místě čněla obrovská bronzová socha Augustova a okolo celé hrobky zřízen krásný, veřejně přístupný park (Strabo V 236, Sueton. Oktav. 100). Před vchodem, který byl se strany jižní, dal císař připevniti seznam svých činů — známé „Res gestas divi Augusti". Později, snad za Domitiana, byly před hrobkou postaveny dva egyptské obelisky, z nichž jeden nyní

---

[1]) Podle výkladu Domaszewského; Gardthausen si představuje, že to je dav senátorů a kněží, který jde císaři vracejícímu se do Říma vstříc, a že tedy ani Augusta ani jeho příbuzných v něm nesmíme hledati.

[2]) Duhn, Sopra alcuni bassirilievi etc., An. d. in. 1881, Monum. d. inst. XI, tab. 34—36. — Durm, Die Baukunst d. Etrusker u. Römer, Darmstadt 1892, str. 738. — Not. sc. 1899, 50; 1903, 549. — Petersen, R. M. 1903, 163. — Petersen, Ara Pacis Augustae (Sonderschriften d. öst. arch. Instituts 1902). — Gardthausen, Der Altar des Kaiserfriedens, Lipsko 1908. — Studniczka, Zur Ara Pacis (Abh. d. sächs. Ges. d. Wissenschaften 1909). — Van Buren, The ara pacis Aug. (J. of. roman studies III, 1913). — Sieveking, Die kais. Familie auf d. ara Pacis. R. M. XXXII.

stojí na náměstí Quirinálském, druhý na Esquilinském u kostela Sta Maria Maggiore. V této rodinné hrobce byli pohřbeni Marcellus, Agrippa a jeho synové Gaius a Lucius, Drusus, Augustus, Livia, Germanikus; z nástupců Augustových Tiberius, Kaligula, Klaudius a Nerva. Svou dceru Julii a její dceru zakázal Augustus testamentem v mausoleu pohřbíti. Popel Agrippiny, manželky Germanikovy, která zemřela ve vyhnanství, dal její syn, císař Kaligula, do mausolea přenésti.[1]) Některé popelnice, v mausoleu kdysi uložené, i nápisy k nim příslušné jsou zachovány (CIL VI 884—887). Kamenný podstavec popelnice Agrippiny, manželky Germanikovy, dočkal se toho osudu, že ve středověku byl cejchovní mírou na obilí.[2])

Mausoleum mělo ve starověku svého strážce (prokurátora, CIL VI 8686). V IX. stol. slulo monte Augusto, později Agosta, Austa. Bylo v XII. stol. tvrzí rodu Colonna, pak zpustlo a Poggius o něm v XV. stol. napsal: disiectum vineis occupatur. Du Perac (1621) na své rytině znázornil okolo mausolea zahradu, v ní starý sarkofag, sochu, na blízku dva zlomené obelisky a připsal, že zahrada náleží alla casa de' sig. Soderini. Nyní je hrobka na všech stranách tak obklíčena přiléhajícími domy, že ji není možno zvenčí viděti. Ale kruhovitá její stavba je neporušena a její vnitřek byl v různých dobách zápasištěm býků, jevištěm cirkusových produkcí, dramatických představení a je v novější době hlavně koncertní síní. R. 1918, 24. května konala se v ní politická schůze, při níž mluvil princ Waleský, francouzský ministr Simon a Dr. M. Štefánik. Regulační plán z r. 1908 slibuje oprostiti budovu a zachovati ji.[3])

Nedaleko mausolea na rohu Corsa a ulice dei Otto Cantoni nalezeno v XVIII. stol. několik nápisů (CIL VI 888—892), z nichž

---

[1]) Sueton. Okt. 101, Kalig. 15, Klaudius 1; Aurel. Victor Epit. 12; Dio LIII 30, LIV 28, LV 2, 3, LVI 42, LVIII 2; Tacit. an. III 4, XVI 6.

[2]) Nyní je uložena na dvoře paláce konservátorů, opatřena nápisem: Agrippinae virilis animi feminae, quae voluntaria inedia frumenti usum et vitae sibi ademit, sepulchrali hoc lapide translato a mausoleo Augusti excavatcque dimensus est CCC frumenti pondo rudi olim seculo S. P. Q. R. Eundem alia iam aetate literis perpolita expoliendum ornandumque curavit Octavio Muto, Alexandro Rondanino, Bruto Gottifredo coss., Leone Verospio priore.

[3]) Cerasoli, Documenti inediti medioevali circa le Terme di Diocleziano ed il Mausoleo di Augusto. B. c. 1895. — F. Sabatini, Il mausoleo di Augusto. Roma 1907. — Atti della comm. archeologica. B. c. 1908. — V. Gardthausen, Das Mausoleum Augusti. R. M. XXXVI, 1921.

vyplývá, že na tom místě byli spáleni někteří členové rodu Juliova. Zdá se, že tam bývalo *žároviště rodu Juliova*, o němž mluví Strabo V 3, 8.

Hrobka Augustova ležela již za obvodem zastavěným a dále k severu nalezeny jen hroby a sarkofagy (Notizie di recenti trovamenti, B. c. 1902). Císař Gordian III. chtěl ozdobiti tato místa krásným dvojitým sloupením, 1000 stop dlouhým, okrášleným sadem a sochami, ale plán ten nebyl proveden (Script. h. a. XX 32, 6).

Opustíme tyto nejsevernější končiny Martova pole a všimneme si ještě partie u řeky Tibery, od mostu Aeliova výše. Tato část roviny zůstala nezastavěna a byla dále hřištěm a cvičištěm; na ní utkvěl název campus Martius ve vlastním a užším smyslu. Vedle ní jmenuje Notitia a Curiosum „*trigarium*", místo k projíždění a závodění trojspřeží. Bylo u břehu řeky; jeden z pobřežních mezníků tiberských mluví o terminaci břehu „a trigario ad pontem Agrippae" (CIL VI 31545). V sousedství trigaria podle pořádku ve výpočtu Notitie zachovaného bylo místo řečené „*Ciconiae nixae*". Záhadný tento název je vzat asi z nějaké sochařské ozdoby, postavené snad na fontáně, a vyskytuje se také v nápise VI 1785. Mluví se tam o nosičích, kteří dopravovali sudy vína „de Ciconiis" k chrámu Solis v VI. okrese. Bylo to víno, jež se za císaře Aureliana vozilo do Říma jako povinný tribut některých krajů italských; bylo vykládáno na březích Tibery „u čápů" a odtud dále dopravováno do skladiště v portiku chrámu Slunce. V nápisech (VI 9189, 9190) se uvádí *portus vinarius*, který byl asi právě ad Ciconias nixas.

Východní část roviny, rozkládající se mezi Tiberou a úpatím Quirinálu i monte Pincia, byla podle Augustova rozdělení VII. okresem římským, nazvaným později *via Lata*. Jméno to vzato od ulice, která tu část roviny dělila od vlastního pole Martova. Tato ulice byla částí silnice Flaminiovy, od jejího počátku až k hradbám Aurelianovým, a shodovala se s nynějším corsem Umberto. Stará dlažba byla pod zemí zjištěna na různých místech i na severním konci, na nynějším náměstí piazza del Popolo. Mluvili jsme již o hrobech, které při této silnici nalezeny blíže Kapitolia; také v okolí náměstí del Popolo, pod kostelem S. Maria dei Miracoli a S. Maria in monte Santo byly nalezeny hroby. Název „via Lata" je znám z Notitie a Curiosa a doložen je také nápisem na obojku uprchlého otroka (CIL XV 7186). Také druhé dvě ulice, které z ná-

městí del Popolo vybíhají k jihovýchodu a k jihozápadu, totiž via Babuino a via della Ripeta, zachovávají směr antických ulic, jejichžto dlažba byla pod zemí zjištěna. Název via Lata udržel se do středověku v titulech S. Maria in via Lata a S. Marcello in via Lata.

Nad touto ulicí byly ve starověku čtyři vítězné oblouky, jež nyní úplně zmizely. Nejjižnější z nich stál blízko kostela sv. Marka (plán IV. 4), slul ve středověku *arcus manus carneae* a byl zbořen r. 1537.[1]) Nevíme nic bližšího o jeho původu, podobě, ani o příčině divného názvu. Středověcí vykladatelé vypravují jen legendu, která patrně z tohoto názvu vznikla: císař Domitian kázal mučiti sv. Lucinu, ale kat, který chtěl rozkaz vykonati, zkameněl; jen jeho ruka zůstala masitá. Jiný oblouk stál u kostela S. Maria in via Lata (pl. IV. 3) a byl zbořen při přestavování tohoto kostela za Innocence VIII. (1484—1492). Byl to asi oblouk jmenovaný v Notitii a Curiosu *arcus novus*. Chronograf a. 354 uvádí jej mezi stavbami Diokletianovými, takže v době, kdy vznikla společná předloha Notitie a Curiosa, byl nový. Třetí oblouk stával na corsu při ústí ulice Caravita (pl. IV. 2). Tam přecházel Corso vodovod aqua Virgo, jehož oblouky končily, jak jsme viděli, „in campo Martio iuxta frontem saeptorum.“ Oblouk vodovodu stojící nad cestou Flaminiovou byl proměněn v *pomník germánských vítězství Klaudiových*. Zbytky oblouku, kusy mramoru a reliefů byly vykopány v těch místech r. 1562 a s nimi kus nápisu, který však byl zase ztracen a zachoval se jen v opise (VI 920). Jiná část nápisu vykopána r. 1641. Nápis, pokud je zachován, je uložen nyní v zahradě paláce Barberinského (via Quattro Fontane) a zní s doplněním Momsenovým: T. Claudio Drusi f. Caisari Augusto Germanico pontifici maximo trib. potest. XI. cos. V. imp. XX. patri patriai senatus populusque Romanus quod reges Britanniai XI devictos sine ulla iactura in deditionem acceperit gentesque barbaras trans Oceanum primus in dicionem populi Romani redegerit (CIL VI 31206, Dessau 216). Na místě nalezeny ještě nápisy se jmény členů rodiny Klaudiovy (VI 921, Dessau 222). Čtvrtý oblouk stál proti ulici della Vite (pl. IV. 1) a je znám z vyobrazení XVI. stol. Měl jednu bránu, po každé její straně po dvou sloupech a ozdoben byl reliefy. Dva z nich jsou uloženy na

---

[1]) Müntz, Les monuments antiques de Rome à l'époque de la renaissance. Rev. arch. 1887, I 173.

schodišti musea konservátorů (Helbig I^2, č. 564, 565). Oblouk slul ve středověku *arco di Portogallo*, podle sousedního domu vyslance portugalského (jinak také arcus tropholi, arcus ad tres fasciclas) a byl zbořen r. 1662. O nápisu není žádných zpráv; z reliefů jeden se vykládá za apotheosu císařovny, druhý představuje allokuci císařovu. Tvář císařovnina je moderně restaurována, v obličeji císařově viděti však podobu Hadrianovu, a podle toho byl oblouk připisován tomuto císaři. Ale byla vyslovena také domněnka, že oblouk byl slátaninou III. nebo IV. stol. po Kr., k níž užito ruzného staršího materiálu (Lanciani, B. c. 1891, 19; 1896, 239; R. a. Exc. 506 nn.).

Z budov VII. okresu na jižní straně jsou důležity *kasárny I. kohorty vigilů.* Nápis dedikační, svědčící císaři Karakallovi, věnovaný r. 205 od důstojníků a mužstva této kohorty (CIL VI 1056, Dessau 2156), byl nalezen na náměstí *dei Sti Apostoli.* Jiné nápisy podobného rázu našly se pod palácem Muti-Savorelli (VI 233, 1092, 1226). Jestliže mezi dedikujícími jsou nejen setníci I. kohorty, nýbrž i praefectus a subpraefectus celého sboru vigilum, zdá se, že kasárna v těchto místech postavená byla nejen sídlem I. kohorty, nýbrž i vrchního velitelství všech kohort. Část města mezi Corsem a náměstím dei Sti Apostoli a palácem Colonna je znázorněna na úlomku Severova plánu (fr. 36).[1]) Orientace tohoto kusu je dána znázorněním saept. Z tohoto úlomku je viděti, že na vzpomenutých místech, v okolí náměstí dei Sti Apostoli byla rozsáhlá budova s třemi širými dvory a místnostmi okolo nich seřaděnými. Podle řečených nápisů, které v končinách těch objeveny, musíme předpokládati, že budova na plánĕ naznačená je sídlo první kohorty vigilum a vrchního velitelství. Různé kusy antického zdiva byly v okolí tom objeveny, ale neshodovaly se s půdorysem plánu.[2]) To si možno vysvětliti tím, že v pozdější době vykonány tu různé přestavby.

Dále k severu rozkládal se *campus Agrippae.* Je jmenován v Notitii a Curiosu a o jeho otevření vypravuje Dio LV 8, 3. Augustus sám otevřel r. 7 př. Kr. (tedy již po smrti Agrippově) toto cvičiště, které mělo podobný účel jako pole Martovo. Bylo obklopeno sloupením, jež dala vystavěti sestra Agrippova Polla a které sluje *porticus Vipsania* (Tacit. h. I 31, Plut. Galba 25), v Notitii

---

[1]) B. c. 1893, tab. VI, VII.

[2]) Lanciani, Mon. d. Lin. I 475. — Id. F. U. XXII. — Not. sc. 1873, 341. — Huelsen III 461.

zkomoleně „porticus Gypsani". V něm dal zříditi Augustus mapu světa, sestavenou podle zápisků Agrippových (Plinius N. h. III 17).



Obr. 71. Arco di Portogallo. (Podle Donata, Roma vetus ac recens.)

Zbytky tohoto sloupení bývaly dříve hledány na východní straně náměstí Colonna.[1]) Po zevrubnějším ohledání těchto míst, jež bylo

[1]) Lanciani, Monum. Lincei I 465; id. R. a. Exc. 473. — Not. sc. 1914, str. 362.

umožněno novými podniky stavebními, se shledalo, že antické zbytky stavební tam nalezené neukazují na sloupení. Portikus patrně ležel více k severu, teprve za ústím ulice del Tritone do Corsa (Not. sc. 1917, str. 9—16). — Topografové (Becker, Lanciani, Huelsen) pokládají portikus Vipsaniae za totožný s portikem *Europae*. Není pro to žádných přímých důkazů; pravděpodobným objevuje se tento předpoklad jen z toho důvodu, že Martiál, uváděje (II 14, III 20) sloupení často navštěvovaná, nejmenuje mezi nimi porticum Vipsaniam, ale mluví ovšem o portiku Europae.

V severní části Agrippova pole, na místech mezi náměstím S. Silvestre a ulicí Borgognone byly v XVI. stol. rozsáhlé trosky, jejichž plán a nákresy zhotovil architekt Palladio. Jeho kresby nalezl v Anglii a uveřejnil Lanciani (B. c. 1894). Budova skládala se z menšího obdélného dvora, jehož rohy byly uvnitř vyplněny v půdorysu obloukovitě. Dále k severu byla síň 15—16 *m* dlouhá a za ní se rozprostíral rozsáhlejší portikus, který sahal až přes ulici Borgognone. K této rozsáhlé budově patřily sloupy v okolí tom nalezené. Sloupy z červené žuly byly vykopány r. 1886 v ulici Frattina, a nárožní pilíř se dvěma polosloupy, ohromný to monolith, tkví dosud v zemi pod moderní kloakou v ulici della Vite (B. c. 1894, 290). Palladio sám v přípise na plánu vyslovuje domněnku, že to byly nějaké antické zahrady, a Lanciani přijímá tento výklad.

Naproti tomu Huelsen (Il tempio del Sole nella r. VII di Roma, B. c. 1895) pokládá tyto popsané trosky za *templum Solis*. Plán Palladiův ukazuje podobnost s proslulým chrámem v Baalbeku, který chtěl Aurelian napodobiti, a tuto podobnost lze nalézti i v některých architektonických ozdobách, jak je známe z Palladia. I veliké sloupy z červené žuly, nalezené v okolí, hodí se dobře k chrámu orientálského rázu. Poznámka Chronografa a. 354 „(Aurelianus) templum Solis et castra in *campo Agrippae* dicavit“ ukazuje na polohu chrámu. A jmenovitě svědčí pro tento výklad zpráva, že se ve sloupení u chrámu Slunce ukládalo za císaře Aureliana fiskální víno, jež bylo prodáváno lidu (Script. h. a. XXVI 48, 4). Neboť v okolí kostela a bývalého kláštera S. Silvestre in Capite (nyní hlavní pošty římské) nalezen byl nápis VI 1785, který má vztah k dopravě fiskálního vína od přístaviště *ad Ciconias* a k poplatku, který se za tuto dopravu vyplácel. Tento nápis mohl míti případně své místo na blízku chrámu, v jehož sloupení se víno

ukládalo.[1]) Jakkoli tato věc není tak vyjasněna, jak bychom si přáli, je přece výklad Huelsenův velice pravděpodobný.

Aurelianův chrám byla nádherná stavba. „Templum Solis magnificentissimum constituit" a „in templo Solis multum auri gemmarumque constituit" (Script. h. a. XXVI 39). Jinde vypravuje se o skvostné kořisti, v bojích proti Zenobii a Peršanům získané, která byla v chrámě uložena (ibid. 28). Na počátku středověku byl chrám již rozrušen a matrona Marcia darovala z něho osm sloupů na stavbu sv. Sofie do Cařihradu (Huelsen III, 456, p. 28).

Castra, která jsou u Chronografa i v Notitii jmenována ve spojení s chrámem Slunce, jsou *castra urbana*, tábor kohort městských, které pokračováním k devíti kohortám praetorianů byly číslovány 10, 11, 12.[2]) Jejich pravděpodobné místo je na východ od chrámu Slunce. V jejich blízkosti leželo *forum suarium*, známé z Notitie, Curiosa, z nápisů a ze zmínek pozdní literatury. Jestliže podle nápisu VI 1156 a v době Konstantinově jakýsi Fl. Ursacius je tribunem *cohortium urbanarum* a zároveň *fori suarii*, ukazuje to na topografickou souvislost obou míst.

Na rohu ulice Condotti a Corsa byly při stavbě r. 1794 nalezeny a popsány zbytky chrámu. Průčelí mělo osm sloupů z červené žuly, s hlavicemi mramorovými; nalezeny i stupně chrámové a zeď celly. Nelze říci, jakému chrámu tyto zbytky náležely. Notitia uvádí v VII. okresu *templa duo nova Spei et Fortunae*; ale zřícenina podle popisu[3]) ukazovala konstrukci lepší periody stavební a nezdála se proto náležeti nějakému chrámu, který na počátku IV. stol. byl „nový". Notitia i Curiosum podávají ještě několik názvů, pro něž nám schází bližší zpráva a topografické určení. *Nymphaeum Iovis* a *Lacus Ganymedis* konaly patrně v této čtvrti ten úkol jako nynější pověstná fontana Trevi. *Equi Tiridatis, regis Armeniae,* je asi název skupiny sochařské. Ale záhadný je výraz „*Lapis pertusus*" a „*Mansuetae*". *Porticus Constantini* umístil Lanciani (F. U. tab. 15) pod Quirinálem, ale není určitých zpráv nebo nálezů týkajících se tohoto slou-

---

[1]) Lanciani hájil svého výkladu proti Huelsenovi ještě v článku Il panorama di Roma delineato da Ant. van den Wyngaerde, B. c. 1895. Chrám Slunce klade na kraj Quirinálu do zahrady Colonna.

[2]) Mommsen, Staatsverf. II 465; id., Staatsrecht II, 1021, p. 1.

[3]) B. c. 1894, 292. — Lanciani F. U. VIII.

pení. Rovněž tak nevíme, kde byla *aedicula capraria* a *horti Largiani.*

Nádherné zahrady připojovaly se k VII. okresu na severu, vyplňujíce pahorek zvaný ve starověku *collis hortulorum,* nyní monte Pincio. První, kdo podle známých nám zpráv tam zahrady založil, byl boháč *L. Lukullus.* O sto let později byl držitelem jich Valerius Asiatikus (Plutarch Lukullus 39, Tacit. ann. XI 1). Touha po těchto zahradách pohnula Messalinu k tomu, aby stíhala Valeria; zahrady se staly majetkem císařským, ale Messalina sama v nich byla usmrcena (Tac. ann. XI 32, 37). Poněvadž Frontinus (c. 22) tvrdí, že pod zahradami Lukullovými začíná vrchní vedení aquae Virginis, která přes Pincius byla vedena pod zemí, je patrno, že zahrady byly na svahu pahorku mezi ulicemi Due Macelli a via Gregoriana.[1]) Část oblouku aquae Virginis je dosud zachována v ul. Nazareno (v. str. 97). O něco dále k severu, u villy Medicejské, byl majetek *M. Messally Korvina,* doložený nápisem na mezníku tam nalezeném, „locus in quo maceria est et maceria privata M. Messallai Corvini" (VI 29789). Ještě dále k severu byly *zahrady Domitiů.* Tam v rodné hrobce, vybudované z porfyru a mramoru, byl pohřben od svých chův Nero (Sueton. Nero 50).[2])

V II. stol. po Kr. jsou majetníky zahrad v okolí villy Medicejské *Acilii Glabriones.* Blízko vchodu do jmenované villy nalezena mramorová deska s votivním nápisem: „Silvano sacrum Tychicus Glabrionis n. ser. villicus hortorum v. s." (= votum solvit; CIL VI 623). Epigraficky doložen je dále majetek *M. Postumia Festa* (XV 7517) a *Petronia Proba,* cos. r. 371. Čestný nápis tohoto (CIL VI 1751, Dessau 1263) nalezen v XVIII. stol. v zahradě kláštera S. Trinità ai Monti. Známe z nápisu i jeho manželku Anicii Faltonu Probu, spřízněnou s rodem Pinciů, po němž pahorek později dostal jméno.

Tyto zahrady bývaly také zdobeny mnohými stavbami, které nyní většinou zmizely a jejichžto zbytky byly v dobách minulých popsány a nakresleny. Na západním svahu pahorku, proti náměstí del Popolo, kde upraven Valadierem r. 1812 monu-

---

[1]) *Caetani-Lovatelli,* I giardini di Lucullo. N. Antol. 1901, agosto. — G. *Lugli,* Giardini e ville di Roma antica, Roma-Spoleto 1919.

[2]) Středověká pověst vypravuje, že duch Neronův v okolí hrobky té strašil, a k zažehnání toho kouzla založil papež Paschalis II. r. 1099 pod pahorkem kostel S. Maria del Popolo.

mentální výstup, bývaly dvě terasy pod sebou, na vrcholu, v nejvyšším místě villy Medicejské, nymphaeum. V zahradě kláštera S. Trinità dei Monti bývala veliká půlkruhovitá zeď, mající v půdorysu průměr 327 *m*, ozdobená výklenky, sloupy, sochami, studnicemi. Pod restauračním kasinem sadů Pincijských nalezeny r. 1812 trosky ozdobného domu se zbytky nástěnných maleb, mosaikových podlah, s římsami z pozlaceného štuku, s vytápěcím zařízením. V celém pahorku byl pod zemí systém chodeb v pravém úhlu se protínajících, které snad zavodňovaly půdu. Místy se našly i sklepy s vinnými amforami. Dlouhé podzemní chodby mají vchod se strany severní od zborcené zdi (muro torto; v. str. 108); amfory, které v nich nalezeny, byly částečně vyplněny kostmi různých zvířat (skotu, hadů, ještěrek).[1])

---

[1]) Lanciani R. a. Ex. 421.

VIII.

Quirinál a Viminál.

Na pahorku Quirinálském provedena během století umělou regulací nejedna změna. Mluvili jsme na svém místě (str. 63, 240) o odkopání jihozápadní části proti foru Trajanovu i o pronikavé změně terénu v ulici delle quattro fontane, která původně měla svah od svého průseku s ulicí Quirinálskou k ulici Nazionale (str. 32). V XVII. století, když Urban VIII. zakládal zahradu paláce Quirinálského, byl urovnán povrch pahorku, odkopáno z něho množství země a svrženo se severního svahu. Touto spoustou bylo zasypáno krátké údolí („vallicula" podle výrazu Donatova), které vbíhalo do pahorku právě tam, kde je nyní severní ústí moderního tunelu pod Quirinálem (Galeria Umberto I.).[1] Také údolí lázní Diocletianových bylo regulováno a přeměněno za Sixta V. (1585—1590). Staří spisovatelé zaznamenali, že se pahorek v dávných dobách nejmenoval ještě Quirinalis (*τὸν κυρίνιον οὔπω ταύτην ἔχοντα τὴν προσηγορίαν*, Dionys. II 37), nýbrž mons Agonus (Festus 254), což prý je odvozeno od „obětí"; „hostiam enim antiqui *agonium* vocabant" (Paulus ex F. p. 10). Bezpečnější je Varronova zpráva, že jednotlivé části pahorku měly svá vlastní jména patrně proto, že v přírodním stavu, před umělou úpravou, byla to řada kopců od sebe zřetelně oddělených. Quirinalis byl původně název jen nejsevernějšího kopce; k němu se k jihozápadu a k jihu řadily *Salutaris, Mucialis, Latiaris.* První dva mají jméno podle chrámu

---

[1]) Touto okolností se vysvětlí, že v tunelu, 150 *m* daleko od ústí, nalezeny zbytky antického domu s mramorovými ozdobami. Na domě bylo viděti stopy požáru. Podle nápisu na olověné vodní rouře byl majetníkem domu C. Fulvius Plautianus, praef. praetorio (tchán Karakallův). B. c. 1902, Notizie di recenti trovamenti.

Quirinova a chrámu Salutis. Na Muciálu byla svatyně Semona Sanka neboli „dei Fidei"[1]) a blízko ní porta Sanqualis (Paulus ex F. 345). Svatyni Semona Sanka odkazují nálezy epigrafické, o kterých níže promluvíme, do okolí kostela S. Silvestre (via Quirinale). O poloze svatyně Salutis a Quirinovy rozhodují tyto úvahy.[2]) Ze zpráv Ciceronových víme, že T. Pomponius Attikus bydlel v sousedství obou těchto svatyň (ad Att. IV 1, 4, De leg. I 1). Poloha domu Attikova je zjištěna přibližně nálezem v XVI. stol. Tenkráte odhaleny „ve vinici kardinála Sadoleta" zbytky atria a v něm base s čestným nápisem, věnovaným od obyvatel města Ferentina T. *Pomponiovi* Bassovi, curatori alimentorum v II. stol. po Kr. (CIL VI 1492). Tento muž obýval tedy v rodném domě rodiny Pomponiů, v němž bydlíval Attikus. Vinice Sadoletova bývala blíže kostela S. Andrea (via Quirinale) a obě svatyně byly v blízkém okolí. Chrám Quirinův třeba umístiti v zahradě paláce Quirinálského; tam v XVII. stol. nalezen nápis: „Quirino L. Aimilius L. f. praitor" (CIL VI 565). Chrám Salutis nemohl býti daleko od brány zv. *Salutaris*, a ta, jak jsme viděli, mohla býti při ústí ulice *della Dataria* na náměstí *Monte Cavallo.* Na tomto náměstí tedy, na západ od královského paláce, bývala asi svatyně, po níž měl jméno collis Salutaris.

Přehlédneme-li tedy situaci pahorků, z nichž se Quirinálská výšina skládala, vidíme, že Varro (l. l. V 52) je vypočítává v pořádku od východu k západu a k jihu: collis Quirinalis (v užším smyslu) byl v zahradě královského paláce, Salutaris na náměstí před tímto palácem, Mucialis se svatyní Semonis Sanci v sousedství zahrady Colonnů a kostela S. Silvestre. Zbývající collis Latiaris byl odtud k jihu, zahrnuje náměstí Magnanapoli a okolí kostela Sta Catarina di Sienna.

Nejstarší známkou osídlení Quirinálu jsou hroby. Zmínili jsme se již (str. 39) o kostrách uložených v hliněné sarkofagy, jež nalezeny mezi ulicemi Flavia, Quintino Sella, Venti Settembre a Servio Tullio. Jiný hrob objeven na náměstí Magnanapoli.[3]) Pozoruhodným zbytkem starého kultu je *stips votiva,* hromada menších nádob a drobných šperků, jež nalezena před kostelem sv. Susanny,

[1]) Varro l. l. V 52, collis Mucialis quinticeps apud aedem dei Fidei.

[2]) Huelsen, Zur Topographie des Quirinals, Rhein. Mus. 1894.

[3]) Je označen č. CLXX v Pinzově spise Mon. primitivi di Roma e del Lazio antico. Mon. Lin. XV.

a jiný podobný nález pod palácem Hüferovým ve via Nazionale.[1]) V historické době trvají na pahorku chrámy bohů, jejichžto kult pochází z dob velmi starých, jako chrám Dia Fidia, Quirina a Capitolium vetus, t. j. chrám trojice božstev uctívané na Kapitoliu vlastním, ale staršího původu.

Semo Sancus Dius Fidius byl ctěn u starých Sabinů a Sabinům připisují některé zprávy založení jeho svatyně na Quirinálu (Ovid. F. VI 216, Tertullian ad nat. II 9). Podle jiných založil tento chrám poslední král římský, vysvěcen však byl teprve r. 466 př. Kr. konsulem Sp. Postumiem (Dionys. IX 60). V chrámě byla kovová socha Tarquiniovy manželky Tanaquily („quae eadem Caia Caecilia" Plin. N. h. VIII 194), uloženy tam byly její sandály a její kužel s vlnou (Plin. ibid., Plut. quaest. Rom. 35). Jinou pamětihodností tam chovanou byla smlouva uzavřená prý za králů římských s Gabinskými; byla napsána na koženém štítě *γράμμασι ἀρχαϊκοῖς* (Dionys. IV 58; srov. Horác. Epist. II 1, 25). Kalendáře zachovaly datum zasvěcení chrámového, 5. června, poznámkou „Dio Fidio *in Colle*", rozlišujíce tímto přídavkem chrám od jiné svatyně téhož boha, která stála na ostrově. Z Livia (VIII 20) se dovídáme, že r. 329 př. Kr. byl chrám ozdoben bronzovými štíty, které byly pořízeny z konfiskovaného jmění velezrádce Vitruvia Vakka.

Dva starověké nápisy vztahují se k této svatyni. V klášterní zahradě sv. Sylvestra nalezen v XVI. stol. nápis (CIL VI 568): „*Sanco sancto Semoni Dio Fidio sacrum decuria sacerdotium bidentalium reciperatis vectigalibus.*" A jméno tohoto kněžského sboru, který opatřoval bohoslužbu Dia Fidia,[2]) vyskytlo se také na vodovodních rourách, nalezených při stavbě sousedního divadla teatro Nazionale (CIL XV 7253).

Livius (VIII 20) označil polohu chrámu Semona *Sanka* slovy *adversus aedem Quirini*. To se neshoduje dobře s tou polohou, kterou jsme vyšetřili, neboť chrám nestál naproti Quirinovu chrámu, a mezi těmito dosti vzdálenými budovami byla ještě aedes Salutis. Proto Richter (Top.[2] 290) předpokládal, že byla kromě vzpomenutého

---

[1]) Huelsen III 398, 9; Not. sc. 1877, 265; B. c. 1877, 278; 1878, 64-92; Pinza l. c.

[2]) Srov.: Jordan, Statuta Vaticana di Semone Sanco. An. d. i. 1885, 105. — Helbig, Führer [1], I, str. 271. — Wissowa, Religion u. Kultus der Römer, 2. Aufl., str. 130 n.

chrámu ještě nějaká kaplice Sankova u chrámu Quirinova, a že k ní se vztahuje poznámka Liviova. Myslím, že Livius nedopatřením užil zde nepřesného výrazu a že netřeba z něho vyvozovati existenci jiného sacella.

Chrám bohyně *Salutis* byl dedikován r. 303 př. Kr. diktátorem C. Juniem Bubulkem, který jej za samnitské války v svém konsulátu r. 311 přislíbil (Liv. IX 43, X 1); den zasvěcení byl 5. srpna. Kalendáře k tomuto dni poznamenávají: „Saluti in colle Quirinale sacrificium publicum." Chrámu dostalo se význačné ozdoby malbami domácího umělce Fabia Piktora, a jeho malby, ačkoliv chrám byl zasažen bleskem r. 276 př. Kr. (Orosius IV 4) a r. 206 (Liv. XXVIII 11), zachovaly se až do císaře Klaudia, kdy budova zničena požárem (Plin. XXXV 19). Poněvadž za císaře Nerona bylo obětováno Saluti „pro salute et reditu Neronis" *na foru Augustově* (Acta fratr. Arv., ed. Henzen, p. 94), viděti z toho, že chrám tenkráte nebyl ještě obnoven. Ale byl později znovu zřízen a jest uváděn v Notitii. V starém chrámě stávala socha Katona Staršího s čestným nápisem, jenž velebil jeho censorské zásluhy o povznesení kázně (Plut. Cato Maior 19). Na pahorku Salutaris vedle Quirinova chrámu byla *svatyně Slunce*, kterou Quintilian (I 7, 12) nazývá *pulvinar Solis*. Dne 8. srpna konalo se tam, podle poznámky kalendářů, sacrificium publicum.

Chrám Quirinův byl jistě velmi starý, jako vůbec kult tohoto sabinského boha, ztotožněného s Romulem. Legenda o zmizení Romulově a jeho zjevení Prokulovi, jak je napověděna u Cicerona (de leg. I 1) a vypravována u Ovidia (F. II 511), předpokládá, že chrám byl postaven brzy po zbožnění Romulově. R. 435 konala se v něm schůze senátu (Liv. IV 21) a před vpádem gallským skryly prý vestálky většinu posvátností ve dvou hliněných nádobách pod chrámem Quirinovým (Plutarch Kamillus 20). Naproti těmto zprávám čteme zase u Livia X 46, že konsul Papirius Kursor vysvětil chrám ten, zaslíbený kdysi od jeho otce, r. 293 př. Kr. Jakkoliv to vypadá jako zpráva o založení nového chrámu, třeba tím přece rozuměti jen přestavbu a obnovení chrámu staršího. Papirius Kursor zřídil před chrámem také sluneční hodiny, po prvé v Římě tenkráte zavedené (Plinius N. h. VII 213). Před chrámem rostly dvě myrty, jedna zvaná patricijská, druhá plebejská (id. XV 120). Dvakráte byla budova tato poškozena bleskem: r. 206 př. Kr. (Liv. XXVIII 11) a r. 49 př. Kr., kdy chrám shořel

(Dio XLI 14). Byl zajisté hned obnoven, neboť již r. 46 postavena v něm socha Caesarova (id. XLIII 45). O třicet let později přestavěl jej znova Augustus (Dio LIV 19, Res g. VI 35). Chrám byl potom dipteros se 76 sloupy. Snad byl k němu připojen portikus, jenž se stal – podle Martiálova epigramu XI 1, 9 – oblíbenou procházkou zahálčivého světa, ač nemíní-li se tímto portikem sloupení samého chrámu. Poslední zmínka o této budově je v Notitii; a jestliže nějaké její trosky přečkaly středověk, byly jistě důkladně vyklizeny při zakládání zahrady paláce Quirinálského v XVI. století.[1])

P. Hartwig (Ein röm. Monument der Kaiserzeit, R. M. 1904, 23) popisuje relief, na němž je zobrazeno průčelí chrámu a štít. Postavy ve štítě znázorněné vykládá za Rema, Silvana, Merkuria, Romula, Jova a Viktorii a soudí, že je tu představeno průčelí chrámu Quirinova.

S chrámem Quirinovým vypočítává Notitia *statuam Mamuri.* Toto jméno se vyskytovalo v starodávných písních saliů. „Salii quod cantant „Mamuri Veturi“, significant veterem memoriam“, praví k vysvětlení toho Varro (l. l. VI 45). Nevíme, jak dalece byl Varronův výklad správný, ale jisto jest, že jeho století se jím neuspokojilo a pověst učinila z Mamura starodávného umělce-kováře, jenž zhotovil jedenáct napodobenin štítu s nebe spadlého (ancile) a za to si vyžádal, aby jeho jméno bylo vyslovováno v písni saliů při jejich posvátném procesí (Ovid. F. III 380 nn). Každým způsobem souvisel tento Mamurus s kollegiem *saliů* a jedna část tohoto sboru, salii *agonales* neboli *collini*, měla svou úřední budovu (curia) na Quirinálu (v. Marquardt, Staatsverw. III 412). Staré prameny středověké uvádějí *vicum Mamuri*: v aktech sv. Susanny se vypráví, že se obec křesťanská sešla v domě, kde potom vznikl kostel sv. Susanny, a to bylo „regione VI. iuxta vicum Mamuri“ (Jordan II 124). Podle toho stávala Mamurova socha blíže jmenovaného kostela, tedy nikoli přímo u chrámu Quirinova.

Velmi starou svatyní quirinálskou bylo *Capitolium vetus*, t. j. svatyně Jovova, Junonina a Minervina, která, jak jméno ukazuje, byla starší než chrám tohoto trojího božstva na Kapitoliu. Varronova slova (l. l. V 158): „clivus proximus a Flora susus versus Capitolium vetus, quod ibi sacellum Iovis, Iunonis, Minervae et id anti-

---

[1]) Lanciani, Ara incendii Neroniani, B. c. 1889.

quius quam aedes, quae in Capitolio facta" uvádějí jej ve spojení topografické s chrámem bohyně Flory. Toto sousedství potvrzuje i Martiál, jenž podle Flořina chrámu a vedle „travertinového pilíře" bydlel: Sed tiburtinae sum proximus accola pilae, qua videt antiquum rustica Flora Iovem (V 22, 3). Z těchto svědectví patrno, že Flora měla svatyni dole, pod severním svahem Quirinálu, a od ní stoupala ulice vzhůru (susus versus) na Kapitolium. Tato ulice mohla odpovídati nynější via delle quattro fontane, takže Flořin chrám můžeme umístiti na náměstí Barberinském a Capitolium vetus na Quirinálu na východ nebo západ od jmenované ulice. Dva nápisy (VI 373, 374—30925), nalezené kdysi v paláci Barberinském, vyslovují vděčnost obce efeské a laodicenské národu římskému; snad byly kdysi umístěny v Starém Kapitoliu, jako na místě příhodném pro takovéto dokumentární nápisy.

Nádhernou stavbou v tomto okolí byl chrám *gentis Flaviae*. Domitian jej vystavěl na místě svého rodného domu, který slul „u granátového jablka" (*ad malum punicum*, Sueton. Dom. 1) — ač není-li tento výraz spíše jménem celé ulice. Byla to zároveň hrobka rodu Flaviů, kde Domitianův popel byl uložen jeho chůvou do popelnice jeho sestry Julie (Suet. Domit. 17). Martiál zmiňuje se několikráte o této budově (IX 34, 2; IX 3, 12), a z jeho slov, jmenovitě z veršů „Haec quae tota patet tegiturque et marmore et auro, infantis domini conscia terra fuit" (IX 20) je patrno, že to byla budova nádherná. O její poloze vyrozumíváme z Martiála, že byla také v okolí jeho příbytku: Iam vicina iubent nos vivere Mausolea, cum doceant ipsos posse perire deos" (V 64, 5).

V okolí kostela S. Andrea byl nalezen mezník s nápisem „inter duos parietes ambitus privatus *Flavii Sabini*" (CIL VI 29788). Byl tam tedy dům Sabina, bratra Vespasianova, a oba bratří byli si blízkými sousedy.

Na jihozápad od téhož kostela, v bývalé zahradě noviciátu jesuitského, nalezen r. 1888 veliký oltář, *ara incendii Neroniani*. Byl sestaven z travertinu, kdysi mramorem obloženého, vysoký 1·25 *m*, v půdorysu 3·25×6·25 *m* a stál na dlažbě z velikých desk travertinových. Tato dlažba ležela značně níže než dlažba mimojdoucí ulice (semita alta); sestupovalo se na ni po třech vysokých stupních a okolo nich byly vysoké cippi. Vysvětlení tohoto oltáře podává nápis nalezený v těch místech již v XVII. století: po Neronově hrozném požáru zaslíbeny oltáře Vulkánovi, aby ušetřil

budoucně města od podobných katastrof, a ustanoveny na nich výroční oběti. Slib upadl v zapomenutí a splnil jej Domitian postaviv tento oltář a několik jiných podobných. Nápis je znám kromě tohoto ještě ze dvou jiných exemplářů a zní: Haec area intra hanc definitionem cipporum clausa veribus et ara, quae est inferius dedicata est ab imp. Caesare Domitiano Aug. Germanico ex voto suscepto, quod diu erat neglectum nec redditum, incendiorum arcendorum causa, quando urbs per novem dies arsit Neronianis temporibus. Hac lege dedicata est: ne cui liceat intra hos terminos aedificium exstruere, manere, negotiari, arborem ponere aliudve quid serere et ut praetor, cui haec regio sorti obvenerit, sacrum faciat aliusve quis magistratus Volkanalibus X. Kal. Sept. omnibus annis vitulo robeo et verre [f]ac[tis] precationibus infra scrip[tis]: qucd imp. Caesar Domitianus Aug. Germanicus pont. max. constituit q... fieri.... (CIL VI, 826 = 30837).[1])

Chrám Serapidův. Na západním okraji Quirinálu, v zahradě Colcnnů, leží mramorové kusy ohromných říms a sloupů. Ještě na pcčátku XVII. stol. stálo zde několik sloupů se svým násloupím a kusem chrámového štítu. Tuto zříceninu mohutných rozměrů známe ze starých nákresů a rytin (Sadeler t. 29, Du Pérac t. 30). K chrámu vedly od západu z roviny pole Martova široké schody;[2]) celá troska byla jihozápadním cípem antické budovy, která byla svým hlavním průčelím obrácena k východu. Zřícenina slula v minulých stoletích *frontispizio di Nerone*, nebo *torre Mesa*, neb *turris Maecenatis*, a byla rozebrána k účelům stavebním.

Antická tato budova bývala kolosálních rozměrů. Její sloupy s hlavicemi měly asi 20 *m* délky[3]), násloupí bylo 4·83 *m* vysoké a z paty jednoho sloupu mohla býti zhotovena celá fontána na náměstí del Popolo. Jakému božstvu byl zasvěcen tento velikolepý, nyní skoro úplně zmizelý chrám?

Lanciani (Di un frammento inedito della pianta di Roma, B. c. 1894. — Il panorama di Roma delineato da Wyngaerde, B. c.

---

[1]) Ara del incendio Neroniano, B. c. 1889. — Huelsen, R. M. 1894, str. 94; ib. 1891, p. 116.

[2]) Nesprávně se soudilo, že schody ty byly přeneseny před kostel S. Maria Aracelli. Not. sc. 1887, 234, 276; R. M. 1889, 254 nn. — O reprodukcích zříceniny v. Huelsen III 422, p. 79.

[3]) Dorské sloupy Parthenonu jsou 10·43 *m* vysoké.

1895) pokládá jej za Aurelianův chrám Slunce a jeho rozsáhlost a nádheru vysvětluje napodobením palmyrenských chrámů.

Proti tomuto mínění namítl Huelsen (B. c. 1895, str. 41 nn.), že templum Solis se uvádí v Notitii mezi budovami VII. okresu a stálo tedy na poli Martově, nikoliv na Quirinálu.

Ohlížíme-li se pak po jiném výkladu, nezbývá než z výpočtu Notitie zvoliti chrám Serapidův, jenž náleží do VI. okresu. O jeho původu není literárních dokladů. Nalezen byl veliký nápis chrámu se týkající, ale nikoli na původním místě, nýbrž v dlažbě kostela St. Agata in Subura: *Serapidi deo..... M. Aurelius Antoninu... ifex max.. tribunic. pote.... aedem...* (CIL VI 570, Dessau 4287). Nápis tento vztahují archaeologové na císaře Karakallu, takže tento zmizelý nádherný chrám byl by stavbou z prvních let III. stol. po Kr.

Nedaleko těchto trosek rozkládaly se kdysi jiné, taktéž úplně již zmizelé zříceniny: *lázně Konstantinovy*. Byly to v řadě císařských therm poslední, ne dlouho po Diokletianových založené, a podle svědectví S. Aurelia Viktora[1]) nezůstávaly výstavností za jinými. Vystavěny jsouce na svahu pahorku, částečně na místě pobořených domů soukromých, nemohly se rozprostraniti volně na šířku a délku jako lázně Karakallovy a Diokletianovy, ale byly s nádherou ne menší vyzdobeny. Z jejich sochařských okras pocházejí: Kastor a Pollux vedoucí koně — skupina, která stojí na náměstí Quirinálském a která byla příčinou středověkého názvu Quirinálu, „monte Cavallo" —; sochy Konstantinovy, které nyní zdobí balustrádu náměstí Kapitolského, a jiná socha téhož císaře, umístěná v předsíni Lateránského kostela; socha Romy, snad i belvederské torso Herakleovo a bronzové sochy sedícího pěstovníka a stojícího athleta, které byly nalezeny při stavbě teatro nazionale.[2]) Podle nápisu CIL VI 1750 lázně velice sešly „dlouhým zanedbáním a zhoubným pustošením válek občanských nebo spíše vyhlazovacích", takže poskytovaly pohled zoufalý. Senát římský pro finanční tíseň určil na jich opravu jen malou sumu peněz, ale praefectus urbi Petronius Perpenna Magnus Quadratianus

---

[1]) Caes. 40: A quo ad lavandum institutum opus ceteris haud multo dispar. — Cf. Am. Marcellinus XXVII 3, 8.

[2]) Vyobrazení těchto bronzových soch v. Lanciani, Ancient Rome. Stojící athlet je také vykládán za hellenistického vladaře. — O skupině Dioskurů v. R. M. 1898, str. 268.

i svým vlastním nákladem je opravil a „dodal jim zase dřívějšího lesku". To se stalo asi v polovici V. stol. Jak vypadaly trosky těchto lázní, poznáváme zase jen z plánů, nákresů a rytin XVI. a XVII. stol.[1])

Podle poznámky rytiny Dupéracovy byly do zřícenin postaveny soukromé domy a sýpky. Zbudováním paláců Rospigliosi (r. 1603) a della Consulta zničena nebo zastavěna a přikryta celá zřícenina.

Vypočítavše veřejné budovy, které pokrývaly západní část Quirinálu, přehlédněme *ulice*, které touto částí procházely. Hlavní cestou quirinálskou byla *semita Alta*, která dala název celému VI. okresu. Vedla po hřbetě pahorku a shodovala se s nynější via Quirinale počínaje od Quirinálského náměstí k severovýchodu i s jejím pokračováním, ulicí Venti Settembre. Dlažba antická byla zjištěna v hloubce 1·50 *m* a sledována souvisle 400 *m* daleko (B. c. 1872). Na západě, blíže svatyně Semona Sanka, hledati jest ulici *vicus laci Fundani*. Tacitus jej jmenuje v Historiích III 69: jím sestupuje Flavius Sabinus, obyvatel Quirinálu, nbírající se na forum. Vicus tento je také jmenován v nápise VI 1297: jest to base čestné sochy, kterou diktátorovi L. Korneliovi Sullovi věnoval „vicus laci Fundani", a byla nalezena u kostela sv. Sylvestra. Dále k východu jsou příčné ulice, kterými byly spojeny *semita Alta* a *vicus Longus*. Tento vicus stoupal z údolí mezi Quirinálem a Viminálem na onen pahorek, směrem sbíhavým k Vysoké stezce a spojoval se s ní asi v okolí lázní Diokletianových. První příční ulicí mezi oběma byl *vicus Salutaris*, jmenovaný u Symmacha (epist. V 54, 2) a v nápise (VI 31270). Nemohl býti daleko od svatyně Salutis, tedy se mohl přibližně shodovati s nynější ulicí della Consulta. Jako nejbližší ulici příční kreslí Huelsen (III, t. 7) „*vicum Mamuri*". Ale máme-li na mysli výše uvedenou zprávu Akt sanctorum (Jordan II 124), podle níž dům a nynější kostel sv. Susanny byl iuxta vicum Mamuri, třeba položiti tuto ulici daleko více k východu. Jmenovali jsme již ulici, která od svatyně Flořiny stoupala na Capitolium Vetus a mohla odpovídati ulici delle quattro fontane. Huelsen předpokládá, že se prodlužovala až na vicus Longus a dává jí jméno Malum punicum (v. str. 375). Na pahorku

---

[1]) Dupérac t. 31, Sadeler 30. — Palladio, libro IV dell'architettura, t. 14; Serlio, Architettura l. III, ed. 1550, p. 92.

Latiaris byl podle Varronovy zprávy (l. l. V 52) *vicus Insteianus*. Livius (XXIV 10) zaznamenal o něm zprávu, že tam (r. 214 př. Kr.) vyrazil ze země prudký pramen. Hojné podzemní prameny zjištěny byly při zakládání nových ulic na náměstí Magnanapoli (Lanciani, Acque 24), a v těchto končinách možno umístiti jmenovaný vicus. V jeho nejvyšší části bylo *auguraculum* a jeden z *oltářů Argeů* (Varro l. c.). Martiál, jenž bydlel blízko chrámu Flořina, označuje se také za souseda „travertinového pilíře“ *pilae Tiburtinae* (V 22, 3), a také tento výraz lze pokládati za jméno ulice. Pod Quirinálem (na severu) byly *officinae minii*, dílny suříkové. Vitruvius (VII 9, 4) udává jejich polohu slovy „inter aedem Florae et Quirini“ a poučuje nás, že doly suříkové byly v Hispanii, odtud že se kusy tohoto nerostu dopravovaly do Říma a byly zpracovávány od státních podnikatelů (publicani).

Semita Alta mířila přímo k bráně Kollinské; ale snad poslední její část slula „*vicus portae Collinae*“. Tento název vyskytuje se na nápise nalezeném u sv. Susanny (CIL VI 450). Poloha této brány byla přesně určena při stavbě paláce ministerstva financí: bývala pod severovýchodní částí této budovy (v. Lanciani, Ancient Rome str. 145). Blízko ní, uvnitř města, byl osudný *campus sceleratus*, kde byly za živa pohřbívány vestálky porušivší slib čistoty (Liv. VIII 15; Festus 332, 333; Dionys. II 67; Plutarch Numa 10). Pak byly u brány uvnitř města *tři chrámy bohyně Fortuny* (Vitruv. III 2, 2; Crinagorae epigrammata, ed. Rubenson, 48). Jeden z nich sluje *Fortuna primigenia in colle Quirinali* (Liv. XXXIV 53) nebo Fortuna p(ublica) p(opuli) R(omani) Q(uiritium) in colle (Hemerol. Caerit. CIL I) a byl zasvěcen r. 204 př. Kr., byv zaslíben o deset let dříve od konsula P. Sempronia Sopha (Liv. XXIX 36; XXXIV 53). Den zasvěcení jednoho z těchto chrámů byl podle kalendářů a podle Ovidia (F. V 729) 25. května. Jiný chrám je označen v kalendáři Praenestinském názvem *Fortunae publicae citeriori in colle* a měl den zasvěcení 13. dubna (Ovid. F. IV 375). Třetího se týká poznámka v aktech arválských: bylo v něm obětováno 13. listopadu. Na křižovatce ulic via Flavia a via Servio Tullio byla nalezena pevná betonová substrukce, kterou někteří pokládají za substrukci jednoho ze tří chrámů (Lanciani R. a Ex. 421; námitku proti tomu v. Huelsen III 414).

Na severu přesahoval VI. městský okres okraj Quirinálského pahorku i hradby Serviovy a zahrnoval také údolí dělící Quirinál

od monte Pincia i úbočí tohoto pahorku. Rozdíly terénu byly zde v minulém století založením nových ulic značně zmírněny. Dnem údolí je via di S. Nicolo da Tolentino[1]), stoupající k severovýchodu, a via Sallustiana. Toto údolí i výšiny k severu nad ním byly vyplněny pověstnými *zahradami Sallustiovými*, jež založil slavný dějepisec, zbohatlý svým prokonsulátem africkým.[2]) Za Tiberia přešly v majetek císařský a jsouce opatřeny pohodlnými a vkusnými stavbami byly oblíbeným sídlem některých imperátorů. V nich zemřel Nerva (Chron. a. 354), a císař Aurelian bydlil tam raději než na Palatinu. Projížďíval se tam ve sloupení zvaném *porticus milliarensis* (Script. h. a. XXVI 49), které sám zřídil. Podle Plinia (N. h. VII 75) byli v zahradách za císaře Augusta pohřbeni jako přírodní kuriosita dva obři přes 10 stop dlouzí, jménem Pusio a Secundilla. V bojích mezi Vitelliany a vojskem Vespasianovým, které přitáhlo od severu, bránili se vojáci Vitelliovi na obvodní zdi zahrad, ale byli zahnáni od jezdců nepřátelských, kteří vtrhli do brány Kollinské (Tacitus h. III 82). Hůře dolehly na tyto končiny válečné události r. 410. Vojsko Alarichovo vtrhlo branou Salarskou a zapálilo i zpustošilo nejbližší domy, a zejména paláce Sallustiových zahrad. Ještě za Prokopia, v VI. stol., byla ta část města spáleništěm (Prokop. b. v. I 2, p. 316 B). Císařský tento park a paláce měly za ozdobu mnoho soch, a odtud se částečně vysvětlí bohatství uměleckých pokladů někdejších vill Ludovisi a Boncampagni, které se ještě v minulém století rozkládaly na pozemcích zahrad Sallustiových. Odtud pochází ku př. socha dívky hrající v astragalos, Bakchos, Faun, Silén držící v náručí Dionysa (nyní v Louvru), a nejisto, zda také umírající Gall a Gall vraždící sebe a svou ženu (z musea Kapitolského). Umění egyptské mělo pro Římany císařské doby podobnou poutavost jako za našich dnů žaponerie, a odtud si vysvětlíme i nález několika soch egyptského stylu v zahradách Sallustiových. Byl tam i obelisk, 14 *m* vysoký, který je římskou napodobeninou egyptského. Zmiňuje se o něm Ammianus Marcellinus XVII 4, a čte-li se u Anonyma Einsiedelského výraz „thermae Sallustiane et *pyramidem*", míní se tím

---

[1]) Rozdílná od ní je vicolo di S. Nicolo da Tolentino, která ji křižuje.

[2]) Na tento finanční úspěch Sallustiův a na sousedství jeho zahrad s trojím chrámem Fortuniným naráží současný epigram Krinagorův (Crinagorae epigrammata, ed. Rubensohn, 48).

asi právě tento obelisk (Jordan II 649). Bylo vypátráno místo, na kterém obelisk ten původně stával. V bloku domů mezi ulicemi Sardegna, Sicilia, Abruzzi a Toscana byly nalezeny zbytky starořímského domu z II. stol. po Kr. Do nich byl rušivě vestavěn pevný, betonový základ pozdějšího původu, který svým rozsahem mohl býti vhodným podkladem pro obelisk.[1]) Obelisk ležel dlouho na zemi povalen, až r. 1789 byl vztyčen před kostelem Sta Trinità, kde stojí dosud. Zajímavá umělecká památka, která má i význam topografický, nalezena r. 1887 v bloku mezi ulicemi Piemonte, Boncampagni, Abruzzi: tři kusy mramoru, které bývaly lenochem a postranními opěradly mramorového trůnu. Jsou ozdobeny archaickými reliefy[2]), jež se vztahují na bohyni Venuši; snad na tomto trůně seděla nebo (podle známých analogií) i stávala socha této bohyně. To připomíná svatyni *Veneris hortorum Sallustianorum*, kterou uvádějí nápisy VI 122, 32451, 32468, a vede k domněnce, že stávala v naznačeném místě.

Z rozsáhlých staveb Sallustiových zahrad je za našich dnů málo viděti. Zdá se, že na dně údolí se rozkládalo dlouhé stadium podobné palatinskému, ale jen omylem a nedorozuměním mluvili starší topografové o nějakém cirku Sallustiově nebo předpokládali tam circus Florae (v. Becker, Top. 673). Pod kasárnami v ul. S. Nicola da Tolentino jsou zbytky velikých reservoirů a na náměstí Sallustiově ve veliké hloubce zbytky *nymphaea* a budov s ním souvisících. Zprávu o rozsáhlých kdysi zříceninách zachoval starý plán z dob renaissančních.[3]) V naší době zmizely i romanticky malebné parky villy Ludovisi, Boncampagni, Altieri, Spithoever, a jejich místo je pokryto sítí pravidelných ulic s geografickými jmény a bloky obytných domů. Epigrafickou upomínkou na místo

---

[1]) E. Katterfeld, Ein röm. Haus auf d. Pincio, R. M. 1913. — Maruchi, Gli obelischi eg. a Roma. B. c. 1897.

[2]) E. Petersen, Aphrodite, R. M. 1892. — Nilson, Zum Ludovisischen Marmorthrone, R. M. 1906. — Klein, Zur Ludovisischen Thronlehne, Jahrb. d. d. arch. Instit. 1916. — V polovici XVI. stol. objeven ve vinici Gabriela Vakky okrouhlý peripteros se žlutými, mramorovými sloupy, se čtyřmi vchody, podle kterých stály alabastrové sloupy. Popis a výkresy chrámku zachoval P. Ligorio; a Lanciani (B. c. 1888, str. 3 nn.) pokládá tento, nyní zmizelý chrámek za svatyni Venušinu. Proti tomu v. Huelsen, R. M. 1889, 270 nn.

[3]) Lanciani, Quatre dessins inédits de la collection Destallieur, Mélanges 1891.

to jsou náhrobní nápisy císařských otroků „ex hortis Sallustianis" (CIL VI 8670—8672) a vodní roury olověné, opatřené nápisy (XV 7249, 7250). Jak daleko se rozkládaly zahrady k východu a k západu, nemožno přesně určiti; na severu shodovala se jejich ohrada s pozdější hradbou Aurelianovou. Je pozoruhodno, že na sever od této hradby vyskytuje se množství nápisů náhrobních, svědčících o rozsáhlém hřbitově starověkém, kdežto na jihu takovýchto nápisů není.

Rozsáhlou prostoru v severním cípu opevnění Serviovského vyplnily na začátku IV. stol. *lázně Diokletianovy*. Místo, na němž postaveny, bylo pro ně upraveno odklizením soukromých i veřejných budov. Víme, že tam dříve stával i pomník císaře Pisona, socha na čtverospřežním voze (Script. h. a. XXIV 21). Na lázních byl na několika místech opakován nápis, jejž zachoval v přepise Anonymus Einsiedlensis (CIL VI 31242): „dd. nn. Diocletianus et Maximianus invicti seniores Augg., patres impp. et Caess., et dd. nn. Constantius et Maximianus invicti Augg., et Severus et Maximinus nobilissimi Caesares thermas felices Diocletianas, quas Maximianus Aug. rediens ex Africa sub praesentia maiestatis disposuit ac fieri iussit et Diocletiani Aug. fratris sui nomine consecravit, coëmptis aedificiis pro tanti operis magnitudine omni cultu perfectas Romanis suis dedicaverunt."

Otevření lázní spadá v dobu po abdikaci Diokletianově (1. května 305) a před smrtí Konstantiovou (25. července 306). U Photia (80) se zachovala zpráva, že v lázních bylo dvakrát tolik mramorových sedadel jako v lázních Karakallových, kde jich bylo 1600. Za císaře Proba byla v lázních umístěna bibliotéka Trajanova (Script. h. a. XXVIII 2). Lázně mívaly hlavní vchod od strany severovýchodní, obrácené k náspu Servia Tullia. S té strany bývalo rozsáhlé frigidarium, za ním do středu budovy následovalo tepidarium s mohutnou klenbou, podepřenou osmi žulovými sloupy, pak krásná, kruhovitá síň, sklenutá kopulí, a dále za ní kaldarium. Po obou stranách tepidaria byly rozsáhlé palaestry a řada menších místností. Kolem vlastní budovy byl rozsáhlý dvůr, obklíčený zdí a mající tvar čtverce asi v rozloze 400×400 metrů. K obvodní zdi přiléhalo mnoho velikých síní půdorysu obdélného nebo kruhovitého a uprostřed jihozápadní strany byl veliký polokruh exedry, která, bezpochyby jsouc vyplněna stupňovitými sedadly, byla hledištěm pro zápasy nebo posluchárnou pro dekla-

mace. Nápis VI 1131 svědčí o opravě lázní; zanikly asi v V. stol., když barbaři, obléhající Řím, porušili vodovody. V různých dobách středověku byla budova opětně darována od papežů kněžským řádům, aby tam zřídili klášter. Tímto osidlováním se stavba měnila a rušila. V dopise Rafaelově čteme zprávu, že za jeho dob byla zbořena veliká brána u lázní Diokletianových. V ll. 1563—66 vystavěl do centra budovy Michelangelo kostel St. Maria degli angeli a tím zachránil od další zkázy tepidarium s krásnými jeho klenbami a okrouhlou síň, která je předsíní kostela. Naproti tomu kaldarium, které leželo více na východ od těchto místností, bylo úplně zbořeno. Michelangelo zvýšil podlahu kostela skoro o dva metry, takže původní paty sloupů jsou skryty v zemi. Týž umělec zřídil také v jiné části klášterní budovy dvůr s krásným ochozem; v něm je nyní umístěno museo delle terme.[1])

Na dvoře stojí staré cypřiše, které pamatují dobu Michelangelovu, ale cyklonem r. 1886 polámané a zkomolené. Veliká exedra jihozápadní strany obvodu byla sice zrušena, ale domy na náměstí (piazza delle Terme) zachovaly její půlkruhovitý půdorys, přerušený uprostřed ústím široké třídy via Nazionale. Také nárožní kulaté stavby této jihozápadní strany jsou zachovány. Jedna z nich — jižní, v sousedství lycea — bývala věznicí, severní je od r. 1594 kostelem sv. Bernarda. Ve sklepení pod ní našlo se takové množství olova, že to stačilo na pokrytí střechy této rotundy. Značnou část celého komplexu lázní zničil Sixtus V. při regulaci jejich okolí. Spousty zdiva, rozbíjeného i střelným prachem (podle Lancianiho, Acque p. 97, asi 94903 m^3) použilo se k zvýšení terénu v někdejších ulicích Bambino Gesù, via Strozzi a Macao. Dřívější podoba zřícenin je zachována na starých rytinách (Sadeler), plány kreslili stavitelé Serlio, Palladio a neznámý původce výkresu v Uffiziích č. 1546.[2]) Veliké foliové dílo věnované rekonstrukci lázní vydal J. Paulin (Restauration des Thermes de Dioclétien,

---

[1]) Dojem tohoto nádvoří líčí d'Annunzio, Triumf smrti, kn. V, kap. 3, ku konci.

[2]) Výkres pochází z let 1450—1520 a je otištěn v díle H. Geymüllera, Documents inédits sur les thermes d'Agrippa, le Panthéon et les thermes de Dioclétien. Lausanne 1883. — O lázních srov. také: Lanciani R. e. Ex. 434; id., Storia d. scavi II 135; Cerasoli, Documenti inediti medievali, B. c. 1895; Desgodetz, Les édifices de Rome, Paris 1779, č. 24; Huelsen III 377.

Paris 1890). V minulém století objeveny leckde zbytky spodních staveb, nad nimiž byly thermy vystavěny, stopy soukromých domů, místnost collegii Fortunae Felicis, kus veliké olověné roury z plátů 3 *cm* tlustých a j.

Na jih od lázní naproti nynějšímu nádraží bývala rozsáhlá *piscina*, napájená vodovodem Marciovým, z které se lázně zásobovaly vodou. Byla to rozsáhlá stavba kamenná, 80 *m* dlouhá, opatřená klenutým stropem, jejž podpíralo 45 pilířů a v němž byla malá okénka. Její půdorys byl lichoběžník — od sbíhavého směru ulic, které ji ohraničovaly. Máme podrobné její popisy ze XVI. stol. V XVIII. stol. byla pobořena a proměněna v zahradu („ridotto a coltura", Lanciani acque 96). Její zbytky odstraněny r. 1876 při regulaci náměstí před nádražím. — Na blízku lázní Diokletianových umisťují topografové také *kasárny III. kohorty vigilum*; ale nelze o jejich poloze říci nic určitého. Víme jen, že stály v VI. okrese; Curiosum je jmenuje mezi lázněmi Diokletianovými a budovou decem tabernae, kdežto v Notitii jsou jmenovány na konci celého rejstříku regionis VI. —

Za branou Kollinskou byla svatyně *Veneris Erycinae*, zaslíbená konsulem L. Porciem ve válce proti Ligurům a zasvěcená r. 181 (Liv. XL 34). Podle Ovidia (F. IV 871—876) byla socha bohyně v této svatyni přivezena ze sicilského chrámu na hoře Eryx z rozkazu knih sibyllských, a 23. dubna, v den zasvěcení, konala se u chrámu slavnost, které se účastnily hlavně hetéry. Praví-li Livius (XXX 38): „ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inundato extra portam Collinam ad aedem Erucinae Veneris parati sint", je v tom chronologický omyl, ježto toho roku (202 př. Kr.) onen chrám ještě nestál; ale výraz ten je důkazem, že chrám byl *za* branou. Také acta frat. Arvalium užívají výrazu extra p. Collinam. Při chrámě bylo krásné sloupení („Στοὰν ... ἀξιόλογον", Strabo VI 272). Huelsen (III 416) připouští možnost, že chrám je totožný se svatyní Veneris hortorum Sallustianorum, o níž jsme pojednali výše; ale Sallustiovy zahrady nesahaly na východ až k bráně Kollinské, a místo, kde se našly zbytky Venušina trůnu, je od brány značně vzdáleno. Každým způsobem je totožnost obou svatyň pochybná. Za branou Kollinskou měl svatyni také Honos. O jejím založení (v době neznámé) čteme u Cicerona (de leg. II 58), a nápis nalezený při stavbě ministerstva financí — tedy ještě uvnitř města Serviova a proto ne na místě svatyně — mluví o ně-

jakém věnování Honori, jež učinil M. Bicoleius (CIL VI 30915). Také svatyně Herkulova byla za touto branou. Hannibal — podle Livia XXVI 10 — cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus.

Castra praetoria. K východu od města, za branou Kollinskou, byl za Tiberia na podnět Seianův zařízen opevněný tábor praetorianů (Tac. ann. IV 2, Sueton. Tib. XXXVII, Dio LVII 19, 6, Schol. ad Juven. X 95). Kohort tělesné stráže bylo za Tiberia devět. Aby v nich byla udržena vojenská kázeň, měly bydliti opodál „svůdných lakadel města", a tak zřízeno pro ně opevněné sídlo, v kterém praetorianská stráž vyrostla v mocného činitele, jenž se uplatňovali při obsazování císařského trůnu. Za Maximina a Balbina (r. 238 po Kr.) byl tábor praetorianů obležen od Římanů a zkrocen tím, že přerušeny vodovodní roury do tábora vedoucí (Script. h. a. XXI 10). Císař Aurelian pojal jeho hradby do svého opevnění, takže část severní, východní a větší část jižní strany se staly nyní hradbami celého města. Při tom byly zdi zvýšeny, opatřeny cimbuřím a přistavěny k nim věže. Konstantin zrušil praetorianskou stráž a pobořil hradbu západní, obrácenou proti městu (Zosimus II 17). Uvnitř tábora byla svatyně, kde se ukládaly vojenské zástavy (Herodian IV 4, 5), a oltář nebo socha *Fortunae Restitutricis,* kterou podle nápisu nalezeného v táboře (CIL VI 30876) postavil tribun VI. kohorty. Tábor měl podobu obdélníka, jehož kratší strany měly 380 *m* délky, delší (východní a západní) 440 *m.* — Je nejisto, kde byla porta praetoria. Huelsen ji předpokládá na straně obrácené k silnici Nomentanské. U. Antonielli (Sul orientamento dei castra praetoria, B. c. 1913) ukazuje, že na jihu šla skorem podle samého tábora silnice vycházející z brány Viminálské, kdežto na opačné straně je 100—200 *m* od tábora vzdálena silnice Nomentánská. Nejméně se hodí pokládati za přední stranu stranu západní. Pak by v opačné straně byla bývala porta decumana; ale brána tam zachovaná neleží uprostřed celé strany, a podle symmetrie by byla bývala i porta praetoria na opačné (zmizelé) straně západní proti zvyku daleko od středu vzdálena. V obvodu tábora, v němž i v naší době stojí kasárny, objeveny vodovodní roury se jmény různých císařů, kteří se o zavedení vody postarali (Lanciani, Acque 226). Podle hradeb táhla se řada obytných cell, z nichž mnoho ještě zbývá. Byly to komory rozměru 3·16×5·7 *m,* a za každou sedmou byly schody vedoucí na střechu

(B. c. 1876, 178). Na různých místech tábora nalezena mosaiková podlaha, zbytek staveb v tábor zahrnutých. Část takové mosaiky, představující tygra kroceného dvěma muži, je uložena v museu delle terme.

Vedle tábora třeba předpokládati volné pole, na něž byly kohorty v čas potřeby svolávány. Tacitus ann. XII 36 jmenuje „campum qui castra praeiacet" a v životopise Didia Juliana (Script. h. a. IX 5) čteme, že císař káže voditi praetoriany „in campum". Toto cvičiště mohlo býti dobře mezi táborem a náspem Serviovým. Prostora ta, pokrytá nyní náměstím dell'Independenza a sítí ulic do něho vbíhajících nebo s ním rovnoběžných, byla shledána při zakládání celé této čtvrti prostou všech zbytků antických budov, vyjímajíc některé stopy svatyní, oltářů a votivních nápisů, věnovaných od vojáků.

Tři archaeologové z konce XV. a začátku XVI. století, Pomponius Laetus, Francesco Albertini a Andreas Fulvius, zanechali zprávu, že na cestě do zavřené brány Aurelianových hradeb, která je na jihu podle tábora praetorianů, stál vítězný oblouk císaře Gordiana; byl prý rozebrán a spotřebován za stavivo. Nápisu jeho neuvádějí, a Huelsen (III 391) pokládá název „Gordianův" za konjekturu těchto tří zpravodajů. Také je zcela nejistý úsudek, že k tomuto oblouku náležely zbytky velikého násloupí, nalezené roku 1873 v ulici Gaeta, tedy na místě zcela jiném, než na kterém oblouk podle onoho udání stál.

Na Quirinálu bylo shromaždiště matron, kde se za Heliogabala scházel ženský senát (*senaculum mulierum*). Na schůzích tam konaných radily se ženy o malicherných věcech módy a etikety (Script. h. a. XVII 4, 3). Pasqui (Not. sc. 1914, str. 141) podle nálezu ženských soch umisťuje tu budovu na via Venti Settembre pod palácem Bourbon del Monte.

Ze staré brány Kollinské vybíhaly silnice jednak k východu k bráně Nomentánské v hradbách Aurelianových, jednak k severu k bráně Salarské. Za branou Salarskou až k západu k bráně Pincijské vyskytuje se veliké množství nápisů náhrobních (CIL VI 2437 nn., 32667 nn.; Huelsen III 437, p. 125). Bylo tu pohřebiště, a zejména pochováváni zde byli vojáci praetorští. Také uvnitř hradeb Aurelianových na východ od silnice Salarské nalezeno několik hrobů, mezi nimi okázalé mausoleum rodiny Kalpurniů Pisonů (VI 31721—31727) a zajímavý hrob jedenáctiletého bá-

níka Sulpicia Maxima, nalezený r. 1871 blíže brány Kollinské. Řeckou báseň od mladého poety složenou dali jeho rodiče napsati na náhrobní kámen.[1]) Ve čtvrti Quirinálské byly konstatovány zbytky rozsáhlých a bohatých domů, většinou z pozdní doby císařské, z nichž některé lze podle nápisů určiti. Jmenovitě učiněny nálezy tohoto druhu při stavbě ministerstva války. Pod severovýchodní částí této stavby byl *dům rodiny Nummiů*. Byly nalezeny kusé nápisy, jež obsahovaly jméno Nummius Tuscus, v. c. (= vir clarissimus), a vzpomenuto, že již r. 1629 objeven v těchto končinách čestný nápis M. Nummia Albina, konsula r. 345 (CIL VI 1748). Pod domem Nummiů byla podzemní svatyně perského boha Mithry: síň, jen 2·5 *m* vysoká, s nástěnným obrazem, jenž představoval Mithru, zabíjejícího býka.[2]) Pod západním křídlem ministerského paláce objeveny zbytky krásných mosaikových podlah a stopy *nymphaea;* snad k tomuto domu náležela vodovodní roura nalezená v těchto končinách r. 1641 s nápisem *Q. Valerii Vegeti* — jménem to konsula r. 91 po Kr. Pod jižním traktem paláce nalezen r. 1883 čestný nápis (VI 32051), který věnovali se sochou občané ravennští Vulkaciovi Rufinovi, švagru císaře Konstanta, strýci Juliana Apostaty[3]). Jeho palác byl patrně obrácen k ulici vicus Longus. Jiné zdi v těchto místech pokládá Capannari (B. c. 1885) za zbytky skladiště (horrea). Na severní straně ulice Venti Settembre, naproti ministerstvu války, zjištěn při stavbě Skotského kostela dům *Alfenia Ceionia Juliana Kamenia* (CIL VI 1675, 31940). V okolí paláce moderního umění ve via Nazionale nalezen nápis VI 31940, věnovaný od obyvatelů sicilských *Betitiovi Perpetuovi Azzygiovi*, správci Sicilie za Konstantina, a při ulici Genova vodní roura prozradila blízkost obydlí *Aemilie Pauliny Asiatiky*. Z Ammiana Marcellina (XXVII 3, 8) víme, že v těchto končinách, blízko lázní Konstantinových, bydlel praefectus urbis r. 366, *Ceionius Rufius Volusianus Lampadius*. Při stavbě teatra Nazionale, na západním svahu quirinálském, objevilo se na vodovodních rourách několik různých jmen. Nejzajímavější z nich je *Narcissus Aug. l*(ibertus) ab epistulis," (CIL XV 7500), vlivný propuštěnec a sekretář císaře Klaudia, známý z XI. knihy Tacito-

[1]) Kaibel, Inscript. graecae XIV 2012. — Srov. L. Brtnický, Věnčení básníků na Capitoliu. Výr. zpr. gymn. v Hradci Kr. 1916, str. 4.

[2]) Capannari, Di un mitreo pertinente alla casa dei Nummi. B. c. 1886.

[3]) O něm Ammianus Marcell. XXVII 7, 2.

vých annálů. Roura s jeho jménem byla však také nalezena kdysi na poli Martově u kostela sv. Ignáce (Lanciani, Acque 232). — Na jiné straně Quirinálu, pod palácem Barberinským (via Quattro Fontane) objeveny v XVII. stol. zbytky antických síní s nástěnnými malbami (Lanciani, B. c. 1872, 227).

Druhá hlavní ulice VI. okresu, *vicus Longus* (u Plutarcha de fort. Rom. 10 *μακρὸς στενωπός*), měla několik svatyň. Tu byl „in summa parte vici longi" *oltář Febris* (Val. Max. II 5, 6) a chrám *Pudicitiae Plebeiae*. Tento chrám založila podle Livia (X 23) římská matrona Verginia, poněvadž provdavši se za plebeje byla odmítnuta od obřadů v chrámě Pudicitiae Patriciae, ležícím na foru Boariu. V téže ulici byl *chrám Fortunin*, *Τύχης εὐέλπιδος*, jak ji nazývá Plutarch (de fort. Rom. 10). Jméno ulice vicus Longus udrželo se ve známosti až do středověku a vyskytuje se v středověkých listinách (v. Huelsen, Zur Topogr. d. Quirinals, Rhein. M. 1894). Při stavbě Národní banky (Banca Nazionale) zjištěna nalezeným nápisem *svatyně Silvanova* (CIL VI 31020—31022), *dílny kamenické*, *pekárna* a *soukromé domy* (Not. sc. 1886, 208). Před villou Aldobrandini, která při zakládání ulice Nazionale pozbyla části své zahrady, nalezeny dvě parallelní řady síní, snad krámů, a mezi nimi dlážděná ulice. To připomíná výraz *decem tabernae*, známý z Notitie a Curiosa. S tím ztotožněním shodovala by se zpráva Albertinova (ze XVI. stol.), že u kostela sv. Agathy, tedy nedaleko villy Aldobrandini, byl nalezen nápis, týkající se těchto taberen. Z Notitie máme také výraz „*Gallinae albae*". Toto jméno vyskytuje se ještě ve středověku v titulu kostela Scti Sixti in gallina alba. Kostel býval v sousedství kostela S. Lorenzo in Panisperna, na jižní straně Viminálu. V listě Řehoře Velikého III 17 vyskýtá se výraz „domum positam in hac urbe regione quarta iuxta locum, qui appellatur Gallinae albae". Podle tohoto svědectví leželo to místo v sousedství IV. okresu, což by se shodovalo s polohou u kostela S. Lorenzo. O významu slova nevíme nic a stejně neznámá je „*area Candidi*", jmenovaná v Notitii a Curiosu.

Méně rozsáhlý nežli Quirinál je *pahorek Viminálský*, který náležel taktéž do VI. okresu Augustova. Nejvýznačnější budovou je nyní na jeho výšině bývalý klášter S. Lorenzo in Panisperna, rozšířený a proměněný v ústav chemický, fysický a botanický, a palác ministerstva vnitra. V okolí kláštera bývalo v minulých stoletích mnoho starověkých trosek, které již zmizely: starší topo-

grafové mluví o *lázních Olympiadiných* (Mirabilia, Jordan II 641), o rouře vodní, na níž prý byl nápis „*in lavacro Agrippinae*", ale nelze zjistiti přesnost těchto zpráv. Ke konci XVI. stol. nalezeny v nynější ulici via Balbo, v sousedství kostela sv. Pudentiany, krásné mramorové *sochy řeckých komiků Menandra* a *Poseidippa*, sedících na křeslech.[1]) Obě jsou nyní v museu Vatikánském.

Pod jižním svahem Viminálu táhla se dlouhá ulice *vicus Patricius*, jejíž jméno odvozovali starší již z dob Servia Tullia;[2]) udrželo se až do doby středověké, jak dokazují mnohé listiny (Huelsen III, str. 379, p. 42). Plutarch (quaest. Rom. 3) nazývá jej *Πατρίκιον στενωπόν*, což odpovídá latinskému *clivus*; toto jméno příslušelo ulici, poněvadž ve východní své části stoupala vzhůru na Viminál. Vicus Patricius byl hranicí mezi okresem VI a IV; jeho západní konec mířil k Subuře, východní k bráně Viminálské. Podle citovaného místa Plutarchova byla v něm *svatyně Dianina*. Celkem odpovídá nynější ulici via Urbano.

Kostel sv. Pudentiany, který stojí v této ulici, byl založen již v II. stol. po Kr. od Pia I. v domě, kde podle legendy Pudens hostil apoštola Petra. V kostele nalezeny zazděny dva starověké nápisy. Jeden z nich (CIL VI 29769) dosvědčuje existenci *lázní*, které založil nebo opravil nějaký *Maximus*. Druhý (VI 1775) mluví o nějaké stavbě, kterou kázal zříditi městský praefekt *Rufius Valerius Messala* (v V. stol.). Acta sanctorum uvádějí při kostele sv. Pudentiany *balnea Novatii et Timothei* (Huelsen III, str. 340, p. 44), a v XVII. stol. vykopány u zrušeného kostela sv. Eufemie zbytky antické síně s ozdobnými mosaikami a štukem (Lanciani, B. c. 1891, str. 305 nn.). Na vrcholu Viminálu, blíže nynějšího nádraží, bývaly *horti Lolliani*. Jejich mezník, nalezený na rohu náměstí Termini a ulice Umberto, má nápis: „Ti. Cla. Caesaris Aug. Ger area hortorum Loll" (CIL VI 31284). Jméno dal zahradám rod Lolliů, z něhož pocházela i Lollia Paulina, manželka Kaligulova (Suet. Kal. 25).

---

[1]) Lanciani, Miscellanea topografica, B. c. 1891. Troskám, kde byly obě sochy nalezeny, dávají staré záznamy z XVI. stol. název „*palazzo di Decio.*"

[2]) Festus 221: Patricius vicus Romae dictus eo quod ibi patricii habitaverunt iubente Servio Tullio.

IX.

Subura, Esquilin, Caelius.

Stopujeme-li končiny mezi císařskými fory a Esquilinem, musíme jmenovati předně *porticum Absidatam* (v. příl. IV 6). Toto sloupení se uvádí v Notitii a v Curiosu (reg. IV) a jmenuje se ještě v pramenech středověkých. Zdá se, že přiléhalo k zadní, zevnější straně fora Nervova a Augustova (Mélanges 1889, str. 350). Z Nervova fora vycházela k východu ulice *Argiletum*. Její jméno snad pochází od slova argilla a bylo jí dáno podle povahy půdy v těch místech. To je etymologie, kterou i Varro (l. l. V 157) vedle jiné uvádí.[1]) Ale pozdější učenost vyčetla z tohoto názvu smrt nějakého Arga; u Vergilia (Aen. VIII 345) Euander, prováděje po těch místech svého hosta Aeneu, „nec non et sacri monstrat nemus Argileti, testaturque locum et letum docet hospitis Argi". Také Martiálovi (II 17) je to „Argique letum". Jiné ještě etymologie uvádí Servius v poznámce k citovanému místu Aeneidy. Okolo Argileta měli své krámy ševci (sandaliarii, Martiál II 17), a *vicus Sandaliarius* byla poboční ulice Argileta. Ale v obou ulicích sídlili také knihkupci (Martiál I 3, I 117; Gellius 18, 4, 1; Galenus, de libris propriis 19). S touto okolností se dobře shoduje, že v končinách těch byla *horrea chartaria*, jak poznáváme z Notitie. Ozdobou ulice obuvnické stala se socha Apollinova, kterou věnoval císař Augustus (Suet. Oktav. 57, Not. Cur. IV) a která dostala název *Apollo Sandaliarius*. V téže ulici byla svatyně *Statae Fortunae*, kterou založili magistri vici Sandaliari (CIL VI 761). Z Argileta se přicházelo dále do *Subury*. Martiál (II 17) jmenuje majetnici holírny, která je „u vchodu Subury, kde visí hrozné biče katanů a kde kolem Ar-

[1]) Argiletum sunt qui scripserunt ab Argolao, quod is huc venerit ibique sit sepultus, alii ab argilla, quod ibi id genus terrae.

gileta sedí mnohý švec". Subura tedy sousedila s Argiletem a sousedila i s praefekturou městskou, kde se konaly soudy a byli mrskáni zločinci. O praefektuře promluvíme níže. Subura rozkládala se na východ od Argileta, a upomínka na ni se zachovala v přídomku „in subura", jímž bývaly označovány později určité kostely. Některé z nich již zanikly, jiné (S. Sergio e Baccho, s. Salvatore) dosud trvají a stojí v okolí ulice S. Maria dei monti. Také kostel na jižním svahu Quirinálu sluje Sta Agata in Subura, ale jeho starší název, jak upozorňuje Huelsen (III 332, p. 23), zněl „*super* Sobora", a kostel stojí tedy již za obvodem Subury. Rozkládala se tedy tato čtvrt na úpatí Quirinálu, Viminálu a Oppia. Ale Subura je také název ulice, která stoupala na Esquilin; Martiál, chtěl-li navštíviti dům Pliniův, ležící v sousedství fontány Orfeovy, musel vystoupiti na vysokou stezku suburánského klivu, „altum vincere tramitem Suburae" (X 19). Subura byla čtvrt hlučná (clamosa, Martiál XII 18), plná vření (fervens, Juven. XI 51). Z náhrobních nápisů známe nejednoho z jejích obyvatelů, různých to řemeslníků (CIL VI 1953, 9284, 9399, 9491, 33837), a také Martiál mluví o jejích krámech (VII 31, X 94). Bylo to sídlo prostituce (Martiál VI 66, XI 61, XI 78; Persius V 32), ale nescházely tam také domy urozených osob. Tam bydlil jeden čas Caesar (Suet. Caes. 46), v pozdější době L. Arruntius Stella, konsul r. 101 po Kr. (Martiál XII, 3). Nápisem je doložen výraz Subura *maior* (CIL VI 9526) a lze tedy předpokládati i část Subury zvanou minor.

Z míst Subury známe z literárních pramenů věž Mamiliovu (*turris Mamilia*). Když se v říjnu každého roku konaly dostihy na poli Martově, byl obětován pravý kůň vítězného dvojspřeží a o hlavu jeho sváděli boj Sacravienses a Suburenses. Jestliže se kořisti zmocnili Suburští, přibíjeli ji na věž Mamiliovu (Festus 178; Plutarch, quaest. rom. 97). Nevíme nic bližšího o této věži; snad měla jméno od C. Mamilia Turrina, konsula r. 239 př. Kr., nebo od Q. Mamilia Turrina, jmenovaného u Livia XXVIII 10. Že existovala ještě v době císařské, o tom svědčí nápis VI 33837, náhrobní to titul hadráře (M. Octavius, M. l. Attalus, centonar. a turre Mamilia). Také lázně Dafnidovy (*balinea Dafnidis*) náležejí této čtvrti; Notitia a Curiosum je jmenují hned za jménem Subura. Z nápisu nalezeného v ulici Cavourově mezi kostely S. Francesco di Paola a S. Maria dei monti známe *nymphaeum* této čtvrti. Flavius Philippus v. c. praef. urbi nymphaeum sordium

squalorem (sic) foedatum et marmorum nuditate deformem (sic) ad cultum pristinum revocavit (CIL VI 1728).[1]) V bývalém klášteře S. Francesco di Paola objevena r. 1915 v hloubce 16 *m podzemní síň*, v tufové skále vystavěná, zdobená štukem a červeným soklem. V ní se našlo něco hliněných nádob, lampiček a úlomků soch (Not. sc. 1916, 166 nn.).

Mezi Svatou cestou a Esquilinem (Oppiem) známe dvě starodávné cesty, jmenované u Livia I 48 ve vypravování o době Tarquiniově: *vicus Cuprius* a *clivus Urbius*. Manželka Tarquinia Superba, opouštějíc radnici, ubírá se na voze do svého paláce na Esquilinu ulicí vicus Cuprius, z ní zahýbá do ulice clivus Urbius a na křižovatce obou přejede mrtvolu svého otce. Odtud dostává clivus název vicus Sceleratus (cf. Dionys. H. IV 39). Jméno „ciprius", smíme-li věřiti Varronovi (l. l. V 159), je sabinské a *ciprum* tolik co bonum. Že clivus Urbius (nebo Orbius) vystupoval na Esquilin, čteme i u Solina (I 25). Servius Tullius bydlil na Esquilinu *supra* clivum Orbium. Na clivus Orbius sestupovala s Karin stezka, na níž bylo *tigillum sororium*, příčný trámec sestrojený přes ulici jako brána, pod nímž prý byl Horatius, vrah své sestry, symbolickým obřadem očištěn od vraždy (Liv. I 26, Dionys. H. III 22). Při něm byl *oltář Iunonis Sororiae* a *Iani Curiatii*. Tigillum sororium, jehož pravý význam a původ není jistý, udrželo se do pozdních dob a jmenováno jest i v aktech arválských: 1. října bylo obětováno „tigillo sororis *ad compitum Acilii*". Od severní strany vedl na Oppius *clivus Pullius*. Nad ním, „ad Fagutalem", bydlil (podle Solina I 26) Tarquinius Superbus. Fagutal byla část pahorku obrácená k severu; že clivus Pullius musíme hledati na severní straně Oppia, vyplývá z názvu kostela S. Joannes in *clivo plumbi*. Kostel tohoto jména, jež vzniklo patrně zkomolením výrazu clivus Pullius, stával na počátku někdejší ulice *della Subura*, nyní v. Giovanni Lanza. Jméno měl clivus Pullius podle vikomagistra, který jej zřídil nebo upravil (Varro l. l. V 158). Obyvatelé jeho, Clivumpullenses, jsou jmenováni v nápise IV. stol. (VI 31893).

Přenesme tyto místní názvy v plán moderního Říma. Celý pahorek Oppius je výšina, na níž význačnou budovou je kostel S. Pietro in vincoli. Jihozápadní jeho svah, směrem k ulici via

---

[1]) Dva exempláře tohoto nápisu byly známy již v XVI. stol. B. c. 1887, str. 333 nn.

del Colosseo, byly *Carinae*; jiná, severnější část, slula Fagutal a byla na ní ulice *vicus Iovis Fagutalis*.[1]) Výkopy byla zjištěna dlažba dvou antických ulic, křižujících se: .jedna se táhla směrem ulice S. Pietro in vincoli a byla stopována od tohoto kostela až ke Kolosseu. Tuto ulici možno vykládati za clivus Urbius (vicus Sceleratus), příčnou za vicus Cuprius (Lanciani F. U. list XXII a XXIX).

Carinae kontrastem k Subuře, jež ležela pod nimi, byly úhlednější část města: „lautae carinae" (Vergil. Aen. VIII 361). Na nich měl dům Q. Cicero (Cic. ad Quint. fr. II 3) a Pompeius Magnus. Pompejův dům byl zdoben hroty lodními. Po zahynutí Pompejově zmocnil se ho M. Antonius[2]) a nějaký čas v něm bydlil Tiberius (Sueton. Tib. 15). Ve III. stol. náležel dům rodině Gordianů, a tenkráte byla tam nástěnná malba, na níž bylo vyobrazeno na sta různých zvířat (Script. h. a. XX, c. 2 a 3). Jiný obyvatel Karin byl císař Balbinus (Script. h. a. XXI 16).

Blízko Karin byl *chrám Telluris*. Byl zaslíben r. 270 př. Kr. od P. Sempronia Sopha v bitvě proti Picenským, poněvadž mezi bojem pocítěno zemětřesení (Florus I 19). Chrám byl postaven potom tam, kde stával kdysi dům Spuria Kassia, odsouzeného pro velezradu r. 486 př. Kr. (Liv. II 41; Cic. pro domo s. 101). Praví-li Plinius (N. h. XXXIV 6, 14), že censoři dali roztaviti sochu zrádného Kassia, kterou si dal postaviti před chrámem Telluris, neshoduje se to s chronologií událostí.[3]) Dionysios H. VIII 79 výslovně poznamenává, že chrám Telluris byl na pozemku Kassiova domu zřízen v pozdější době. Cicero svého času pečoval o obnovení chrámu a v jeho sousedství postavil sochu svého bratra Quinta (Cic. ad Quint. fr. III 1, 4). Den po Caesarově zavraždění svolal do chrámu konsul Antonius schůzi senátu, poněvadž sám v jeho sousedství bydlil (Appian b. c. II 126; Plutarch Brutus 19; Dio XVIV 22).

Kde byl tento chrám Země? Podle Dionysia VIII 79 stál na cestě ke Karinám, a také Sueton. de ill. gramm. 15 klade jej blízko

---

[1]) Tento vicus se jmenuje v nápise VI 452, ale naleziště nápisu není známo.

[2]) Pompejův syn Sextus, když na své lodi hostil Caesara a Antonia, narážeje na otcovský dům, jenž mu byl vzat, pravil vtipně „in carinis suis se cenam dare" (Velleius II 77).

[3]) Huelsen (III 323) i Richter Top. 323, ovšem soudí, že snad chrám stál už dříve než r. 270 a že Sempronius jej přestavěl. Podle kalendáře Praenestinského obětováno 13. prosince Telluri et Cereri in Carinis.

Karin. Někteří jej umístili pod středověkou věž torr' dei Conti. Zbytky této věže, jejížto hořejší část byla zbořena v XVII. stol., stojí v bloku domů mezi ulicemi Cavourovou a via torr' dei Conti[1]). V nich jsou zazděny dvě staré, mohutné zdi z peperinových kvádrů, area kolem nich byla dlážděna bílým mramorem, a nalezeny byly r. 1825 na místě stupně chrámové a kusy žulových sloupů (Borsari, Topografia 147). K jinému umístění vede zpráva Ligoriova,[2]) obsahující plán a popis výkopů. Podle ní ležel chrám Telluris prope Coliseum in Carinis, prope S. Andream in Portugallo, coniunctum hortulis S. Mariae Novae. Plán má poznámku, že nalezené trosky ukazovaly na budovu rozměrů 158×59 stop, a nalezen byl v nich kus nápisu, svědčící, že tu býval chrám Telluris. — Jmenovaný kostel S. Andrea in Portugallo je v ulici del Colosseo, a S. Maria Nova je nynější Sta Francesca Romana. Podle toho bylo by umístiti chrám Země mezi tyto dvě budovy. Huelsen (III 325), nedůvěřuje zprávě Ligoriově, upozorňuje, že chrám byl v blízkém sousedství praefecturae urbanae, a klade jej dále k východu mezi ulice del Collosseo a dei Serpenti.[3]) Blízkost praefektury, jak uvidíme, je na jisto postavena, a proto nelze mysliti, že by chrám byl býval u věže dei Conti.

Velikou změnu na jižním Esquilinu i na Velii způsobilo zřízení *paláce Neronova*, zv. *domus aurea*. Již před požárem rozšířil Nero své sídlo z Palatinu na Esquilin a nazval jeho střední část na Velii *domus transitoria*. Po požáru r. 64 obnovil svůj palác v obrovských rozměrech a s velikou nádherou. Jeho vestibulum bylo pod Velií; tam stál známý *colossus*, rozkládala se nádržka (stagnum), ,,širá jako moře" (,,maris instar" Suet. Nero 31) a kolem ní byly stavby vzbuzující dojem celého města. Zvláštností paláce bylo podle Suetonia (l. c.) a Tacita (ann. XV 42), že v něm byly rozsáhlé parky a lučiny, oživené rozmanitou zvěří. Bylo v tom královsky pyšné plýtvání místem v městě, jehož občané se tísnili v přeplněných domech. Komnaty paláce byly zdobeny všemi druhy rozmanitých mramorů, porfyrem, alabastrem, lasturami a perlami. Byla tam večeřadla, nad nimiž se prostíraly stropy s pohyblivými deskami ze slonové kosti; otáčením jich sypalo se na hodovníky kvítí a z rour stříkaly voňavky. Jiné jídelny byly kruhovité a strojem se ustavičně otá-

---

[1]) Příčná ulice mezi ul. Cavourovou a ulicí Baccina.

[2]) Viz Lanciani, Gli edificii della prefettura urbana, B. c. 1892.

[3]) V. i B. c. 1892, 19 nn.; R. M. 1893, 299 nn.

čely. Stavitelé paláce, Severus a Celer, dovedli vyhověti všem bizarním choutkám Neronovým. Malby nástěnné pracoval Fabullus (Plin. N. h. XXXV 120). Hranic Zlatého domu nelze přesně určiti. Víme jen ze starých svědectví, že na východě sahal až k chrámu Klaudiovu, tedy skoro ke kostelu Sti Giovanni e Paolo na Caeliu; na severu snad jej omezovala na Oppiu porticus Liviae. Huelsen (III 276, p.) odhaduje jeho rozsah na 50 *ha*, takže by byl daleko převyšoval plochu, kterou pokrývá palác Vatikánský se svými zahradami i s kostelem a náměstím sv. Petra.

Jen nejbližší nástupci Neronovi užívali tohoto Zlatého domu. Otho věnoval padesát milionů sestercií na jeho dokončení (Suet. Otho 7), a Vitelliovi a jeho manželce Galerii nezdál se palác dosti nádherný (Dio LXV 4). Za Flaviovců zrušeno stagnum a na jeho místě zřízen amfitheatr. Na Oppiu postaveny lázně Titovy a později přidány k nim rozsáhlejší thermae Traiani, které přikryly komnaty Zlatého domu. Jak tísnila Řím pyšná rozsáhlost Neronova paláce, je vyjádřeno epigramem citovaným u Suetonia (Nero 39):

Roma domus fiet, Veios migrate, Quirites,
si non et Veios occupat ista domus.

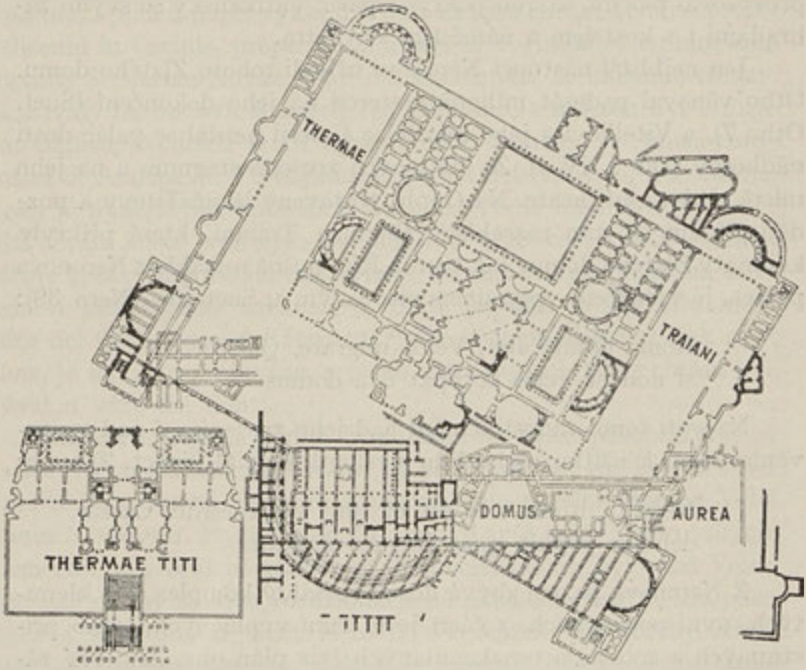
Naproti tomu zadostiučinění nad jeho zrušením a nad vystavěním lázní k užitku všeho lidu vyslovil Martiál (Spect. 2) verši:

Reddita Roma sibi est et sunt te praeside, Caesar,
deliciae populi, quae fuerant domini.

Z Neronova paláce zbývá dosud rozsáhlý komplex síní klenutých, nyní podzemních, z části ještě zemí vyplněných, těžko přístupných a z části neprozkoumaných (viz plán obr. 72). Na západě ohraničuje tyto trosky dlouhá, silná zeď, původu snad ještě předneronovského. K ní se řadí na východní straně čtrnáct komnat podřízeného významu, snad obydlí otroků. Celý další komplex trosek rozděluje se na tři hlavní skupiny.

a) Na západě je řada vysokých, klenutých komnat, 100 *m* dlouhá. Ve středu každé z nich je zřízena apsida buď půlkruhovitého nebo obdélného půdorysu, takže se každá dělí na dvě síně, z nichž jedna je obrácena k severu, druhá k jihu. Na jihu před těmito síněmi býval asi portikus, po němž zbývají nepatrné sledy. Na severu za řadou síní býval dvůr s fontánou a za ním dále je kryptoportikus.

b) Druhou skupinou jsou komnaty seskupené kolem dvora lichoběžníkového půdorysu, jehož východní a západní strana se směrem k jihu rozbíhají. Na severní straně dvora je pět síní. Prostřední z nich je známa jménem *sala della volta dorata*; má strop bohatě ozdobený plastikou a malbami a kdysi v některých částech pozlacený. Na východní i západní straně dvora mají prostřední síně apsidu.



Obr. 72. Půdorys lázní Titových, Trajanových a Zlatého domu Neronova. (Podle Richtrovy topografie.)

c) Třetí skupina, nejvýchodnější, je dosud nejméně prozkoumána. Mezi jejími komnatami je jedna pokrytá klenbou křížovou. Jiná bývá pokládána za naleziště sousoší Laokoontova. Slavné toto dílo bylo objeveno r. 1488, ale teprve r. 1506 ze své skrýše vyzvednuto. Popisy o tomto nálezu nejsou však dosti určité, abychom mohli z nich určiti, kde vlastně sousoší bylo nalezeno. Na sever od tohoto komplexu komnat je *kryptoportikus*, přes 60 *m* dlouhý, jehož strop je bohatě ozdoben reliefy a malbami.

Některé podzemní síně z Neronova paláce byly známy již v době renaissanční, a vkusné jejich malby ornamentální i figurální (zv. grotesky) napodobil Raffael v loggiích Vatikánských. Popisu síní těch byla věnována kniha Carlettiova, Le antiche camere delle terme di Tito, 1776; pak psal o nich de Romanis (Le antiche



Obr. 73. Chodba z lázní Titových. (Podle fotografie.)

camere Esquiline 1822) a v novější době podal o nich pečlivou studii s reprodukcemi nástěnných maleb F. Weege (Das goldene Haus des Nero, Jahrb. d. arch. Instit. 1913.)[1])

Na východ od lázní Trajanových v zahradě paláce Brancaccio-Field stojí troska známá jménem *Sette sale*, lidově kdysi nazývaná

[1]) Vyšla i ve zvl. otisku. Srv. i Antike Denkmäler d. arch. Inst. Bd. III. Heft 1. 1912. — O jiných publikacích a reprodukcích v. Huelsen III, 277, p. 55.

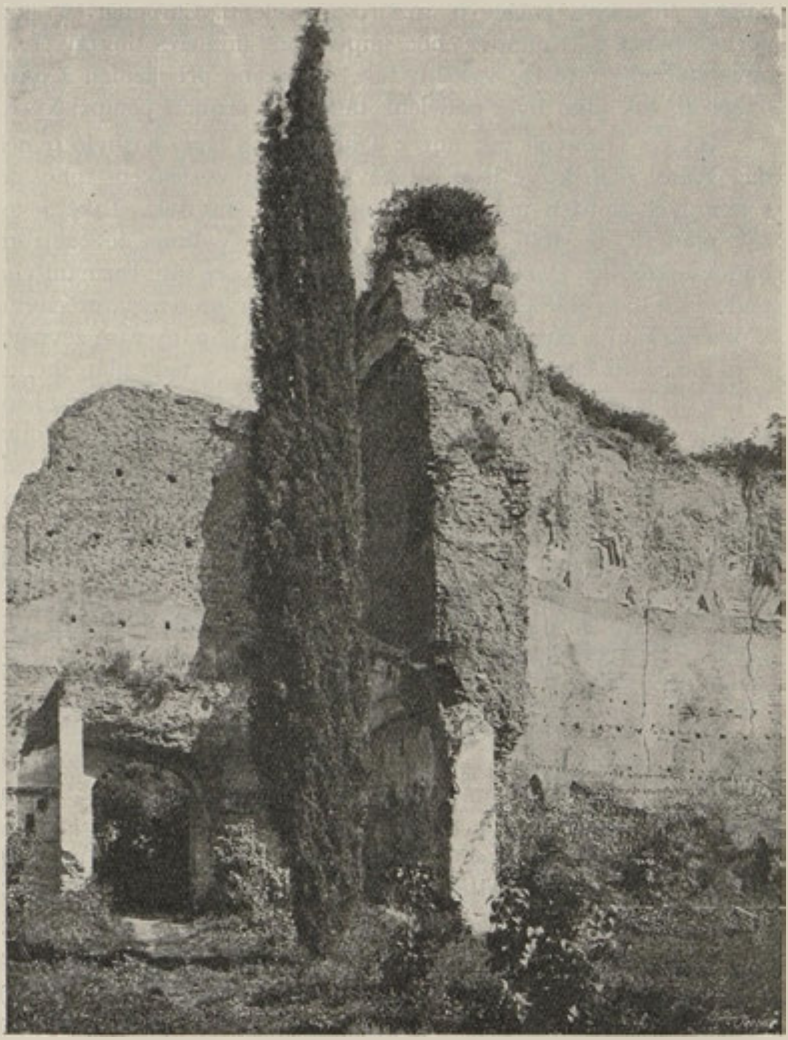
le capocce. Byla to vodní nádržka. Rozsáhlá prostora, obklíčená mohutnou zdí, je příčkami rozdělena na devět oddělení. Je patrno podle orientace zdí, že tato stavba náležela k Zlatému domu a nikoliv k lázním Trajanovým, které byly obráceny k jihozápadu, kdežto zdi paláce Neronova jsou orientovány podle čtyř stran světových.

V obvodu Zlatého domu vznikly *Titovy lázně* (Suet. Titus 7, Dio LXVI 25). Z Martiálových veršů (spect. 2):

Hic ubi miramur velocia munera thermas,
abstulerat miseris tecta superbus ager

vysvítá dvojí věc: lázně byly vystavěny *rychle* (srov. Suet. l. c. thermisque iuxta celeriter... exstructis) a zaujaly místo, kde nebyla budova, nýbrž park (ager). Titovy lázně přišly brzy v zapomenutí pro rozsáhlejší stavbu therm Trajanových v sousedství, a tyto druhé byly pokládány v nové době za přestavbu a rozšíření Titových, ačkoliv nápis CIL VI 9797 vypočítává odděleně „thermis Traianis, thermis Agrippae et Titi". Teprve plán a nákresy Palladiovy (ze XVI. stol.), které Lanciani nalezl v Anglii a uveřejnil v Bullettinu comm. 1896, poučily nás o thermách, jejichž zříceniny nyní skoro úplně zmizely. Byly značně menší než lázně Karakallovy, Diokletianovy, Trajanovy, pokrývajíce plochu asi 105 × 120 *m*. Stály na vyvýšenině Oppia a od Kolossea vystupovalo se k nim po širokých schodech o dvou odstavcích. Pod schody byl *portikus*, sestrojený z pilířů a polosloupů k nim přiléhajících (B. c. 1895, 117 nn.). Na začátku středověku byl v těch místech hřbitov.

Thermae Traianae. Za císaře Trajana byly zbytky Zlatého domu zpustošeny požárem (Hieronym. Chron. ad 2120, Orosius VII 2). Snad tato zhouba byla podnětem, že na jejich místě a nad nimi zřídil císař Trajan rozsáhlé lázně; čteme o nich u Pausania (V 12, 6), u Diona (LXIX 4) a jmenovány jsou také v nápisech. Tak v řeckém nápisu CIGr 5907, nalezeném v klášterní zahradě S. Pietro in vincoli, císař Antoninus Pius udílí družstvu athletů místo „u lázní vystavěných mým dědem", a latinský nápis CIL VI 1670 svědčí, že (nějakou sochu?) Iulius Felix Campanianus v. c. praef. urbi ad augendam thermarum Traianarum gratiam conlocavit. Naproti tomu mají pozdější kroniky, Chronograf a. 354 a Kassiodor, poznámky, podle kterých lázně Titovy a Traja-



Obr. 74. Zbytky lázní Trajanových. (Podle fotogr.)

novy pocházejí od Domitiana.[1]) Obojí zprávy lze srovnati v ten smysl, že Domitian lázně založil, Trajan však po vzpomenutém požáru Neronova paláce je rozšířil a zvelebil. Chronogr. a. 354 poznamenává o Trajanovi „hoc imperatore mulieres thermis Traianis laverunt"; to lze vyložiti tak, že zřízeno při lázních ženské oddělení, tak jako byla oddělení taková v lázních pompejských.

Jako z Titových tak ani z Trajanových lázní nezbylo téměř nic. Plány jich, které jsou otiskovány, jsou výsledkem toho, co v minulých dobách nakreslil Palladio a jiní stavitelé. Také Severův plán (F. U. 109) znázorňuje část jich. Vidíme, že centrum budovy lázeňské, složené z velikého peristylu a ze sálů rozmanitého půdorysu, bylo obklíčeno se tří stran prostornými dvory, určenými k procházkám a zápasům. Tyto dvory jsou obehnány zase zevnější ohradou, v níž znamenati menší síně a exedry — tedy plán shodující se s plánem lázní Karakallových a Diokletianových. Na Diokletianovy upomíná veliká exedra na straně jihozápadní, stojící nad komnatami Zlatého domu, do nichž vestavěna podpěrná zeď. Zbytky jiné, menší exedry jsou patrny v zahradách paláce Brancaccio. Lázně pokrývaly prostoru asi 280×210 *m*, nečítaje vybíhající exedry. Jejich osa svírá s osou Zlatého domu a Titových lázní ostrý úhel asi 60°. Umělecké památky v obvodu therm nalezené bývaly asi původně ozdobou Neronova paláce; víme z Plinia (XXXIV 84), že mnohá umělecká díla byla „violentia Neronis in urbem convecta et in sellariis domus aureae disposita".

Místnosti athletického klubu. Z nápisů nalezených v okolí S. Pietro in vincoli (CIL VI 10153 n.; Kaibel I. G. 1055, 1102—1110) vyplývá, že císař Antoninus Pius daroval nějakou místnost u lázní Trajanových klubu athletů Herakleových (*ξυστικὴ σύνοδος τῶν περὶ τὸν Ἡρακλέα ἀθλητῶν*). To se stalo r. 143 po Kr. Jiné nápisy, věnované vynikajícím athletům, jsou z následujících století (B. c. 1891, 185 nn.).

Mezi lázněmi Trajanovými a chrámem Telluris bývala důležitá budova úřední, *praefectura urbana*, sídlo policejní správy městské za dob císařských. Zprávy o ní podávají nám nápisy objevené v ulicích S. Pietro in vincoli, del Colosseo, Polveriera. Jsou to: 1. podstavce soch věnované různým císařům od městských

---

[1]) Také středověké prameny jmenují „thermas Domitianas, quae nunc cognominantur Traianas" (Huelsen III 391, p. 65).

praefektů (VI 1656 a, b, c); 2. edikt praefekta Turcia Aproniana z r. 363/4 po Kr. o prodeji vepřového masa (VI 1770) a trestní prohlášení proti řadě občanů, kteří v něčem jednali „contra disciplinam populi Romani" (VI 31893). Oba nápisy jsou kusé; 3. nápis VI 31959, oznamující, že městský praefekt Junius Valerius Bellicius obnoviv čestné sídlo městské zřídil *porticum cum scriniis tellurensis secretarii tribunalibus adhaerentem*, t. j. sloupení s archivem, a to v sousedství soudní síně (tribunalia) sekretářství. Jestliže toto sekretářství sluje „tellurense", bylo patrně v nejbližším sousedství chrámu Telluris. Archiv — scrinia praefecturae urbanae — je jmenován také v životopise Aurelianově (Script. h. a. XXVI 9). Významný je také nápis nalezený v Thracii (CIL III 12336), v němž je zmínka o reskriptu císaře Gordiana, veřejně vystaveném „Romae in porticu thermarum Traianarum". Jestliže se v sloupení u Trajanových lázní uveřejňovaly úřední vyhlášky, lze to vysvětliti jen tím, že přímo vedle těchto lázní byla nějaká budova úřední, a tou byla patrně praefectura urbana.

Na severní straně Oppia ležel ozdobný *porticus Liviae*. O jeho založení dovídáme se z Diona (LIV 25) a z Ovidia (F. VI 637). Když se císař Augustus stal testamentárním dědicem Vedia Polliona, zbohatlého propuštěnce, známého svým luxem a svou ukrutností k otrokům, dal jeho nádherný dům zbořiti a vystavěl na jeho místě sloupení, jež nazval jménem své manželky. Bylo zasvěceno r. 7 před Kr., za konsulátu Tiberiova a Pisonova (Dio LV 8). Sloupení stalo se oblíbenou procházkou mladého světa. Bylo okrášleno starodávnými obrazy a rozvětvovalo se po něm do veliké dálky bohaté révoví, vycházející z jediného kmene a poskytující svými hrozny dvanáct amfor vína (Plin. N. h. XIV 11; Ovid. ars am. I 75). Portikus je znázorněn na Severově plánu (fr. 10, 11 a 109), a je patrno, že byl v sousedství lázní Trajanových (B. c. 1886, str. 270 nn.). Podle tohoto znázornění se zdá, že zaujímal prostoru asi 75×115 *m* velikou, obklopenou sloupením. Uprostřed je naznačeno na plánu něco, co se vykládá buď za chrámek (chrám Konkordiin založila v sloupení Livie, podle Ovidia F. VI 637) nebo za fontánu. Císař Trajan konával v sloupení tom soudy (Dio LXVIII 10). Notitia uvádí tuto budovu v III. okresu.

V okolí kostela S. Martino ai monti začínalo *praehistorické pohřebiště*, které se odtud rozprostíralo dále na východ k ulici Napoleona III., k náměstí Vittorio Emanuele a ke kostelu Sta

Maria Maggiore. Jeho hroby jsou většinou inhumační, zřídka popelnicové. Některé z nich byly jeskyně pod zemí vykopané, jiné obdélné jámy, obložené gabinským kamenem. Předměty v nich nalezené jsou hliněné nádoby domácí výroby, bez importu etruského nebo řeckého, mimo to ozdoby bronzové, skleněné, jantarové.[1]) Z Varronova výpočtu „argeů" známe několik *hájů* na Oppiu a Cispiu (v. str. 32) a dovídáme se o *hrnčířských dílnách* (*figlinae* Varro l. l. V 49, 50). Snad s těmito dílnami souvisí nález učiněný na rohu ulice dello Statuto a via Merulana: spousta hliněných střepů a nezdařených poklic byla zde nakupena jako zahozený brak (Lanciani, B. c. 1887, str. 182). V jednom z esquilinských hájů, *lucus Mefitis*, byla svatyně této bohyně (Varro l., c. Festus 348); ležela na Cispiu „vicum Patricium versus", tedy na severním svahu pahorku. Významný byl na Cispiu *lucus Lucinae*. Byl v něm prastarý lotusový strom a r. 375 př. Kr. založen tam *chrám Iunonis Lucinae* (Plinius N. h. XVI 335). Kult této bohyně byl však konán na místě tom již dávno před založením chrámu: Servius Tullius prý nařídil, aby se do pokladnice Lucininy odváděl peníz za každé narozené dítě a aby se tím způsobem vedla statistika porodů (Dionys. H. IV 15). Chrámu týkají se dva nálezy epigrafické. Nápis VI 358 svědčí, že quaestor Q. Pedius dal vystavěti Junoně Lucině zeď nákladem 480.000 sestercií za konsulátu P. Servilia a L. Antonia (r. 41 př. Kr.). Byl nalezen v okolí ulice S. Lucia in selci. Méně určitý je vztah druhého nápisu (VI 359), pocházejícího z týchž míst: Bassa Vitelli pro Q. Vitellio Q. f. filio suo v. s. l. m. (= votum solvit libens merito). Předpokládá se, že na Esquilinu byl také *lucus Libitinae*, ač není pro toto umístění dokladu. V tom háji měl se platiti peníz za každého zemřelého (Dionys. IV 15), a tam měli své sídlo obstaravatelé pohřbů, libitinarii.

V ulici Giovanni Lanza blíže středověké věže torre Cantarelli nalezen nápis: Imp. Caes. divi f. August. pontif. maximus cos. XI. tribunicia potest. XIIII ex stipe quam populus Romanus K. Ianuariis apsenti ei contulit Iulio Antonio Africano Fabio cos. *Mercurio* (CIL VI 30974). Nápis tento, pocházející z r. 10 př. Kr., je objasněn vypravováním Suetoniovým (Okt. 57): Římané odevzdá-

---

[1]) B. c. 1885: Necropoli arcaica a S. Martino; ib. 1898: La civiltà primitiva di Lazio; ib. 1896: I resti di Roma primitiva. — Pinza, Monumenti primitivi di Roma e Lazio antico, Mon. Lin. XV. — Vlad. Groh, Řím, str. 39.

vali na Kapitoliu novoroční dar v penězích i nepřítomnému císaři Augustovi, a ten, opatřiv zaň velmi cenné sochy bohů, okrášlil jimi různé části města. Tak postavena na Esquilinu socha Merkuriova[1]), jinde Apollo Sandaliarius (v. str. 390), jinde Iuppiter Tragoedus.

Někde k východní straně na Cispiu bylo místo zvané *super aggerem*. Bez vysvětlení polohy čteme tento výraz v životopise Elagabalově (Script. h. a. XVII 30) a místní určení podává pramen středověký, listina z r. 1091 slovy: „in loco qui vocatur *superage* non longe a Sancta Maria Maiore" (Huelsen III 336, p. 33). Jméno se patrně vztahuje k náspu Serviovu.

Na Esquilinském pahorku nalezeny v různých dobách zbytky *domů soukromých*. V některejší ulici Graziosa, která splynula s nynější třídou Cavourovou, objeven r. 1848 dům pověstný svými *freskami*, illustrujícími *scény z Odysseje*.[2]) Pověstný chrám Sta Maria Maggiore stojí na místě, kde bývala *basilica Siciniana*, „ubi ritus Christiani est conventiculum" (Ammianus Marcell. XXVII 3, 13), čímž rozuměti třeba ne basiliku ve vlastním smyslu, nýbrž sál soukromého domu (Huelsen III 336). Na blízku téhož kostela, v bloku mezi náměstím Esquilinským a ulicemi Farini a Cavour, zjištěn zachovaným nápisem dům *Naeratii Caerealis*, konsula r. 358 po Kr., a lázně od něho založené (CIL VI 31916, 1744, 1745), a před nádražím, mezi ústím ulice Cavourovy a Maninovy, olověné roury vodní označovaly dům *L. Octavii Felicis*, v. c. (CIL VI 7503). Velmi zachovaný a zámožný dům vykopal r. 1777 Azara ve ville Montalto, která se rozkládala v místech nynějšího nádraží. Trosky byly zničeny a známe je nyní toliko z uveřejněných dopisů a výkresů[3].) Na východ od kostela S. Maria Maggiore, v bloku, v němž je kostel a nemocnice sv. Antonína (S. Antonio Abbate), bývala *basilika*, kterou založil *Junius Bassus*, v. c. consul ordinarius[4]) (r. 317 po Kr.).

---

[1]) Nejistou konjekturou je, že *tento* Merkurius byl nazýván „sobrius", protože stál v ulici *vicus Sobrius*. Vicus toho jména známe z Festa (296, 297) a Mercurius sobrius je jmenován v nápisech VI 9483, 9714; ale nemáme zpráv o jejich místě.

[2]) Woermann, Die antiken Odysseelandschaften vom Esquilinischen Hügel. München 1876. — Helbig Führer Nc. 949. Obrazy jsou nyní v bibliotéce vatikánské.

[3]) Raf. Mengs, Camillo Buti: Pitture trovate l'anno 1777 nella villa Negroni. — Cam. Massimi, Notizie della villa Massimi. Roma 1836. — H. Krieger, Dekorative Wandgemälde, R. M. XXXIV, 1919.

[4]) CIL VI 1737.

V V. stol. byla proměněna na kostel nákladem gotského šlechtice Valily, při čemž budově ponechány obrazy, vykládané z pestrých mramorů. Byl to kostel sv. Ondřeje (S. Andrea), který zbořen r. 1686. Mnoho z jeho pestrých ozdob mramorových zachovalo se dílem v originále, dílem v nákresech Sangallových (B. c. 1893, str. 89 nn.). V sousedství tohoto kostela dosvědčeny jsou nápisy svatyně nebo sochy věnované *Dianě, Minervě, Herkulovi* (CIL VI 127, 268, 266). Na posledním nápise se zachovala také podrobná zpráva o sporu mezi kollegiem valchářů (*collegium fullonum sive fontanorum*) a praefekty hasičské stráže o vodovod. Snad toto kollegium mělo zde své sídlo.

Dále k jihu, v okolí kostela S. Martino ai monti, na rohu ulice dello Statuto, objeveno bylo *lararium,* které náleželo k nějakému soukromému domu, jako se nalézají lararia v domech pompejských. Cihlová budova (cihlové značky byly z různých dob, od Antoninů až do Theodoricha) byla 3 *m* vysoká, klenutá, obložená mramorovou dlažbou. Nalezena v ní socha Isidy-Fortuny, s podstavcem 1·50 *m* vysoká, a třináct menších sošek. Vedle lararia vedly schody ve dvou odstavcích do podzemního *mithraea* se soškami dvou geniů s pochodněmi a obvyklou postavou Mithry, zabíjejícího býka. Kult tohoto perského boha poznali Římané v Asii již za doby Pompejovy. V posledních třech stoletích starověku se nesmírně rozšířil po celé říši římské a připoutal duše svými mystickými obřady; v Římě samém jsou četné jeho svatyně a budeme míti příležitost ještě s jinými se seznámiti.[1])

Blízko tohoto lararia byly zbytky soukromého domu, v němž se jedna síň zdála bibliotékou a měla na stěnách za ozdobu podobizny spisovatelů v plastických, kruhovitých rámech. Ale našly se jen zbytky rámů a v jednom nápis [*Ap*]*ollonius Tyaneus*; podobizny samy byly již zničeny (Lanciani, Ancient Rome l. c.).

Notitia a Curiosum seznamují nás v III. okrese ještě s domem *Bruttii Praesentis*. Byl to konsul r. 180 a tchán císaře Kommoda, nebo některý pozdější člen tohoto rodu. Oba seznamy uvádějí dále „*scholam quaestorum et caplatorum*", pro kterýžto výraz nemáme žádného vysvětlení. Tamtéž je jmenována fontána *Lacus pastorum*

---

[1]) O larariu a mithraeu v B. c. 1885, 27 nn. Lanciani, Ancient Rome 191, 192. — O kultu Mithrově v. Franz Cumont, Les mystères de Mithra, 3e ed., Bruxelles. Marquardt, Staatsverwaltung III, str. 83—87, 1913. Wissowa, Religion u. Kultus, R., 368.

a kasárna námořnického détachement *castra Misenatium*; jejich polohu nelze blíže určiti. Nápis [*c*]astra Mise(na)tium čte se na úlomku plánu Severova (F. U. I 5). — Důležitou a zajímavou zprávu, že v III. okrese byla za doby císařské mincovna, *moneta*, zvídáme jen z Notitie a Curiosa a nevíme, kdy byla u Esquilinu založena. Některé nápisy (VI 42, 43, 44, 237, 791), v kterých je obsaženo věnování „genio familiae monetalis", byly nalezeny v okolí kostela sv. Klementa, a v těchto končinách musíme budovu mincovny předpokládati. V jiném nápise (B. c. 1891, str. 343) jsou jmenováni „monetarii", buď obyvatelé ulice, která vedla podle mincovny, nebo sluhové v ní zaměstnaní.

Kostel sv. Klementa je zajímavým příkladem staletého vrstvení římských staveb nad sebou. Pochází z počátku XII. stol., ale je postaven na starší basilice, o které je zmínka už ve IV. stol. po Kr. Pod touto basilikou jsou zbytky soukromého domu doby císařské a v nich *mithraeum* s oltářem, reliefem boha Mithry a s nápisem: *Cn. Arrius Claudianus pater posuit.*[1]) Ale ještě hloub konstatovány konstrukce tufové operis quadrati.[2])

V těchto končinách, v někdejší zahradě společnosti „Compagnia dei XII apostoli", byl nalezen a opsán okolo r. 1700 nápis: „Domino rerum humanarum Valentiniano Augusto Petronius Maximus v. c. fori conditor post quattuor praefecturas et duos ordinarios consulatus auctori sibi tot honorum locavit" (CIL VI 1198). Z něho patrno, že *Petronius Maximus*, pozdější císař (r. 455), založil v těchto končinách *forum* a na něm postavil po svém druhém konsulátě (r. 443) sochu císaře Valentiniana III. — Jiné forum III. okresu bylo *forum Esquilinum*. Na něm se utkalo vojsko Mariovo se Sullovým, když vojsko Sullovo branou Esquilinskou vniklo do města (Appian b. c. I 58[3]). Forum je jmenováno výslovně v některých nápisech (VI 9179, 9180, 2223). K němu se asi vztahuje také nápis VI 1662, nalezený v kostele sv. Víta, tedy u bývalé brány Esquilinské: Fl. Eurycles Epitynchanus v. c. praef.

[1]) Zasvěcenci kultu Mithrova dělili se na několik tříd; z nich nejvyšší byli patres.

[2]) Luigi Nolan, The basilica of S. Clemente in Rome. 2. ed. 1914. — F. Cumont, Comptes rendus de l'ac. des inscr. et b. lettres 1915, p. 203. — Bullet. cristiano 1870, 125. V basilice podzemní byl pohřben sv. Cyril.

[3]) Rukopisy Appianovy mají čtení *περὶ τὴν δασκύλειον ἀγοράν*, což asi má zníti *Αἰσκύλειον*.

urbis conditor huius fori curavit. Jmenovaný v něm praefekt pozdní doby císařské mohl býti obnovitelem starého fora, zřídiv okolo něho nějaké budovy.

Pod jižním svahem esquilinským ležely někde dvě budovy, které svým účelem náležely k blízkému amfitheatru: *ludus magnus* a *summum choragium*. Ludus magnus byly kasárny gladiátorské. Jsou vyobrazeny na plánu Severově (fr. 4). Podle tohoto vyobrazení byl to rozsáhlý dvůr, rozměrů asi 90×60 *m*, obklopený množstvím malých komnat a mající uprostřed místo ellipsovitě ohrazené, připomíná tedy svým půdorysem gladiátorské kasárny v Pompejích, jejichžto dvůr je asi o polovici menší (56×45 *m*). Ze starověkých katalogů se uvádí jenom v Curiosu; Notitia místo něho, patrně chybou písařskou, jmenuje „ludum matutinum", který je zase uváděn v okrese II. — Z nápisů známe tituly osob zaměstnaných při této budově, ku př. praepositus armamentarii l. m. (CIL VI 10167), procurator ludi magni (VI 1647, 1645). Také summum choragium, zdá se, že je jmenováno na Severově plánu, jehož fr. 7 má přípis „summi ch(oragi)". Je jmenováno v několika nápisech (VI 10083, 10087, 297, 646, 8950 etc.) a vykládá se za skladiště různých přístrojů, kterých bylo třeba k výpravě her v aréně.

Celá tato třetí čtvrt, jejížto památky vypočítáváme, měla název *Isis et Serapis*; podle toho byla v ní svatyně těchto egyptských božstev. Nemáme žádných zpráv literárních o založení tohoto chrámu; o poloze možno poněkud souditi ze slov starověkého biografa (Script. h. a. XXIV 25), kde je zmínka o domě rodiny Tetriků „in monte Caelio contra Isium Metellinum". Podle toho byla svatyně na jižním svahu esquilinském, proti Caeliu, a nějaký Metellus byl jejím zakladatelem nebo obnovitelem. Archaeologické nálezy ukázaly, že egyptský ten chrám stával v okolí kostela Ss. Pietro a Marcellino. Tam byla r. 1653 objevena svatyně, okrášlená obrazy okřídlených zvířat, ibisů, sfing, kněží stojících i klečících, idolů — vše krásně na štuku malováno. Obrazy byly kopírovány a kopie se dostala do Anglie (Lanciani R. a. Ex. 360). S kultem Isidiným souvisí i nápis nalezený v ulici Labicanské (VI 30915): „Isidi Lydiae educatrici valvas cum Anubi et ara Mucianus Aug. lib. proc." V téže ulici ve vinici Reinachově nalezeno několik hlav Isidiných a Serapis (B. c. 1887, 132 nn.; Not. sc. 1888, 626). Na křižovatce ulic Michelangelovy, Galileiovy a Leopardiovy nalezena zeď sestrojená z rozbitých soch, mezi nimiž byly zase Isis a Serapis.

Třetí okres byl ohraničen na východě náspem Serviovým, a v něm se otvírala brána Esquilinská. Z té vycházely jednak via Labicana a Praenestina, mířící k Praenestinské bráně hradeb Aurelianových, jednak, východním směrem, via Tiburtina, jež vedla k Tiburské bráně těchto hradeb.[1]) Zbytky těchto silnic byly pod zemí zjištěny. Poloha Esquilinské brány je dosud označována čestným *obloukem císaře Galliena*, který byl na jejím místě zřízen a stojí u kostela sv. Víta. Je zbudován z travertinu, 8·80 *m* vysoký, 7·30 *m* široký, 3·50 *m* hluboký. Má jenom jednu bránu, ale nákres Giulia Sangalla ukazuje, že míval po stranách ještě po jedné brance; tato část nyní scházející byla asi zbořena při stavbě kostela sv. Víta (1477). Na obou stranách oblouku je nápis: „Gallieno, clementissimo principi, cuius invicta virtus sola pietate superata est, et Saloninae, sanctissimae Aug., Aurelius Victor v. e. dicatissimus numini maiestatique eorum" (CIL VI 1106, Dessau 548). — O věnovateli oblouku nemáme žádných bližších zpráv; podle titulu v.(ir) e.(gregius) byl stavu rytířského.

Za Esquilinskou branou dílem pokračovalo *praehistorické pohřebiště*, jehož část jsme poznali v okolí kostela S. Martino ai monti, dílem tam byly zřizovány již ke konci dob republikánských společné hroby otroků a chudiny, mající podobu hlubokých šachet (*puticuli*)[2]). O tomto pohřebišti mluví Horác v Satiře I 8, 8: „Sem dříve pohřbíval otrok v laciné truhle mrtvoly svých soudruhů, to bylo společné pohřebiště ubohé chátry... Mezník vytýkal rozsah 1000 stop v průčelí a 300 stop do hloubky" (= 26.000 m^2). Tyto puticuli byly nalezeny na prostoře ohraničené ulicemi Carlo Alberto, Ratazzi, Napoleone III. a náměstím Viktora Emanuela, a pokud byly ohledány, pokrývaly místo značně menší, než udává Horác. V jejich sousedství našel se aedilský edikt, kterým se zakazuje na jistém místě zřizovati pohřební hranice a také skládati smetí nebo zemi (Decreto edilizio intorno il sepolcreto Esquilino B. c. 1875). Na Esquilinu bylo také od starodávna popraviště: Tacitus (ann. II 32) mluví o popravě, která vykonána „za branou Esquilinskou po starodávném způsobu".

K šachtám společných hrobů připojovaly se dále k jihu i hroby úhlednější. Že tam pohřbívány také vážené a ctěné osoby, dokazuje

---

[1]) Strabo V 3, 9.

[2]) Srov. o tomto slově Varro de l. l. V 25, Paulus ex Festo 216.

Ciceronův návrh, aby Ser. Sulpiciovi Rufovi, jenž zemřel na cestě, zastávaje úkol vyslance senátu, bylo vykázáno místo k hrobu „in campo Esquilino“ (Cic. Philipp. IX 17). Na nynějším náměstí Vittorio Emanuele stával ještě r. 1885 rozsáhlý náhrobek, známý lidovým názvem *„casa tonda“*. Byl to podstavec čtverečného půdorysu se stranami 24 *m* dlouhými, na němž se tyčila stavba válcovitá s průměrem 20 *m*. Malebná ta zřícenina byla obětována snahám regulačním a modernisačním, ne bez prudkých výčitek obhájců starobylých památek.[1]) V nejbližším sousedství brány Praenestinské, v bývalé vinici Belardi, nalezena v ll. 1731, 1733, 1871—77 rozsáhlá *kolumbaria*. Jedno chovalo popelnice otroků rodiny *Arruntiovy* (příl. IV 17), z níž pocházel konsul r. 6 po Kr. L. Arruntius, jiné rodiny *Statiliorum* (ib. 18), třetí vzbudilo pozornost svými freskami, které znázorňují pověsti starořímské a starolatinské. Fresky byly sňaty a jsou uloženy v museu delle terme.[2]) Plán a situace těchto kolumbarií jsou znázorněny v CIL VI, str. 976 a tam otištěny i nápisy v nich nalezené (č. 5987—6148, 6213—6640). Jiné *kolumbarium* našlo se v ulici *principe Eugenio* v domě č. 79, 13 *m* hluboko pod zemí (Not. sc. 1916, str. 166). *Řada pěti hrobových komor* různé velikosti, v půdoryse 2·80×2·95 *m* až do 4·80×4·66 *m*, objevena r. 1917 v zahradě villy Campanari-Wolkonski, když byla část této zahrady přibrána k rozšíření ulice Sta Croce in Gerusaleme. Jsou vystavěny z tufu, sklenuty, a byly v nich nalezeny dílem kostry, dílem popelnice. Dvě hrobky měly na průčelí reliefní podobizny; podle nápisů byli zde pohřbeni propuštěnci a jejich rodiny.[3]) Mezi ulicemi via di Porta Maggiore, Sta Croce in Gerusaleme a viale Manzoni je zajímavá podzemní *hrobka Aureliů* (příl. IV 16). Skládá se z několika různých komor, mezi sebou spojených. Jméno Aureliů napsáno je mosaikou na podlaze. Stěny komor jsou ozdobeny *freskami*; na jednom obraze viděti sedícího muže, jenž se dívá stranou přes rozevřenou knihu, a před ním stádo koz a ovcí, jinde porůznu dvanáct mužů sedících, oblečených bílým rouchem a držících svitky v ruce. Obrazy tyto se podle některých archaeo-

---

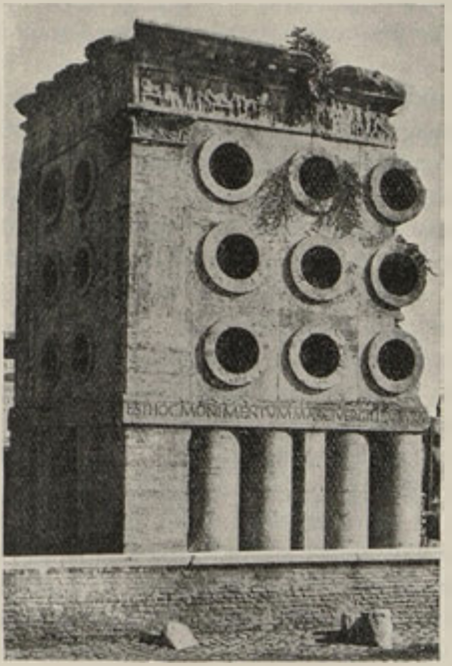
[1]) V. Morning-Post 1886, č. 35489.

[2]) V. Robert, Fregio di pitture referibili ai miti di Enea e di Romolo. B. c. 1878. — Effektními rytinami zobrazil esquilinská kolumbaria Piranesi, Antichità III.

[3]) B. c. 1917: Notizie di recenti trovamenti. — Not. sc. 1917, 174.

logů vztahují na křesťanství.[1]) Ze Suetoniovy zprávy (vita Horatii) víme, že „extremis Esquiliis“ byli pohřb. b ízko sebe *Horatius* a *Maecenas.*

Přímo za branou Praenestinskou mezi rozbíhajícími se silnicemi Praenestinskou a Labikánskou stojí zajímavý *náhrobek pekaře M. Vergilia Eurysaka.* Na podkladě kamene albánského je



Obr. 75. Hrobka pekaře M. Vergilia Eurysaka. (Podle fotografie.)

vystavěn z travertinu a do něho vezděna řada okrouhlých, kamenných hmoždířů (mortaria), v jakých se hnětl chléb. Tak je již zevnějškem pomníku označeno povolání zemřelého. Náhrobek má na třech stranách (čtvrtá není zachována) nápis: Est hoc monumentum Marcei Vergilei Eurysacis pistoris redemptoris apparet.[2])

---

[1]) Not. sc. 1920, 123; 1921, 230; Arch. An. 1921, 111—114.

[2]) Poslední slovo bylo rozmanitě vykládáno. Snad je zkratkou výrazu „apparitorum“; redemptor apparitorum může označovati státního

Na mramorové desce, která kdysi náležela k pomníku, nalezen opodál nápis: „Fuit Antistia uxor mihei, femina opituma, veixsit, quoius corporis reliquiae quod superant sunt in hoc panario.“ Byl nalezen i mramorový koš, který asi zdobil původně vrchol pomníku, ale popel Antistiin v něm nemohl být uložen, jak bychom podle nápisu očekávali, ježto není dutý. Celý pomník je na hořejším konci zdoben reliefy, na kterých je znázorněna činnost dílny pekařské. Náhrobek pochází z posledního století před Kr. Byl ve středověku zazděn do přistavěné věže a jejím demolováním objeven r. 1838.

Blízko za branou Praenestinskou nalezena r. 1917 pod tratí dráhy římsko-neapolské *podzemní svatyně* neznámého kultu. Jest to síň 12 *m* dlouhá, 9 *m* široká, položená směrem od východu k západu, s apsidou na straně východní. Síň je dvojí řadou po třech pilířích rozdělena na tři lodi, z nichž prostřední je 3 *m* široká, poboční 2 *m*. Strop je klenutý a vrchol klenby ležel níže než dlažba antické silnice. V pilířích na straně k hlavní lodi jsou čtvercové prohlubně, kdysi vyplněné reliefy nebo nápisy a lemované dosud plastickým rámcem. Pod těmito rámci jsou stopy pilastrů 0·80 *m* vysokých, 0·35 *m* širokých. Na stěnách byly reliefní portrety, z nichž jen tři se nedokonale zachovaly. Kromě toho jsou tu zbytky maleb, jež představují různé mythy: Heraklea, Hesionu, únos Helenin, Danaovny, Marsya a j. Apsida má poloměr 1·50 *m*, a také její stěny byly zdobeny malbami. V její podlaze je otvor, jenž sahá pod základy zdi. V něm byla nalezena kostra psa a podsvinčete; patrně tu pohřbena tato zvířata jako oběť při zakládání svatyně. Budova má jediné okno nad vchodem ve stěně západní, a to vede do předsíně. Předsíň má rozměry 3·62×3·50 *m* a byla osvětlována jen otvorem v klenbě. Tato klenba je zdobena dílem štukovým ornamentem, dílem malbami. Podlaha je — jako v hlavní síni — zdobena bílou mosaikou s černým rámcem a sklání se do středu k malé studni, 2·55 *m* hluboké; do ní se shromažďovala dešťová voda a odváděna odtud kloakou. Na stěnách jsou ornamenty z bílého štuku, červený sokl a pruh pod klenbou ukazují malbu figurální. Z předsíně vychází chodba směrem severním a obrací se pak v pra-

---

dodavatele chleba, jejž dostávali úřední sluhové, apparitores. V. O. Jahn, I bassirilievi e le iscrizioni del monumento di M. Vergilio Eurisace. An. d. i. 1838. — Canina, Descrizione del luogo denominato la Speranza vecchia, ibid. — Mau, R. M. 1886, 47. — CIL VI 1958. — Dessau 7460 a, d.

vém úhlu k východu. Její podlaha stoupá a vedla patrně na úroveň silnice. Původ celé stavby kladou archaeologové do I., jiní do II. stol. po Kr.

V budově nenalezen žádný nápis a z její výzdoby nelze souditi, jakému mystickému kultu byla věnována; stopy Mithrovy bohoslužby tu naprosto není. Huelsen (Berl. phil. Woch. 1919, 259) vyložil tuto podzemní stavbu za hrobku Antinoovu. Že tento miláček Hadrianův, zahynuvší v Egyptě (Script. h. a. I 14), měl hrob (snad kenotafion) v Římě, je dokázáno nápisem obelisku stojícího nyní v sadech na monte Pinciu; jeho hieroglyfy praví, že obelisk je vztyčen „na místě, kde odpočívá Antinoos" (R. M. 1896, 113—121). Ale tento obelisk ještě v XVI. stol. ležel rozbit za branou Praenestinskou.[1])

Z těchto končin u brány Praenestinské vraťme se zpět ku bráně Esquilinské. Nedaleko za ní, k severu, rozkládalo se tržiště *macellum Livianum*, uvedené v Notitii a v Curiosu jménem „macellum Liviani". Zdá se, že dostalo jméno podle manželky Augustovy a pochází tedy z její doby. Zbytky jeho a upomínka na ně udržely se do středověku; kostel Sta Maria Maggiore je v středověkých pramenech označován výrazem „basilica . . . iuxta macellum Libyae" (Huelsen III 344, p. 4). Anonymus Einsiedlensis opsal kusý nápis, pocházející z tohoto tržiště: „. . Valens et Gratianus, pii, felices ac triumphatores, semper Augg. porticus areasq. . . . . [ma] cello Liviae ornatu[m] urbis suae addi dedicariq. iusserunt" (CIL VI 1178, Dessau 5592).[2]) Zbytky tohoto tržiště byly objeveny v bloku mezi náměstím Manfredo Fanti a ulicemi Mazzini, Rattazzi a Napoleone III. Byla vykopána centrální area i sloupení ji obkličující a krámky. Předměty v nich nalezené ukazovaly na obchod s barvami, s mastmi a vínem (B. c. 1874, str. 36, 212 nn. — Lanciani, Mon. Lincei I 531). Zdivo objevených zbytků mělo konstrukci pozdních dob; patrně bylo původní macellum Augustovy doby

---

[1]) Gatti, Brevi notizie relative alla scoperta di un monumento sotterraneo presso porta Maggiore. — Not. sc. 1918. — Fornari, Osservazioni sul monumento sotterraneo rinv. presso p. Maggiore (ib.). — Lanciani, Il santuario sotterraneo recentemente scop. ad Spem Veterem (B. c. 1918). — G. Bendinelli, Il mausoleo sotterran. B. c. 1923. — Archäol. Anz. 1921, 102. — L. f. XLVII 249. — O obelisku Pincijském v. Huelsen III 251; Lanciani, Itin. Eins. 490 n.; id. R. a. Exc. 397 nn.

[2]) Část tohoto nápisu se slovy „. . . . cello Liviae ad ornatu . . ." nalezena r. 1871 v dlažbě kostela S. Maria in Trastevere, tedy zabloudila velmi daleko od svého původního místa.

později přestavováno nebo rozšiřováno. Ve středověku byla v něm zřízena vápenná pec. Na sever od macella, blíže k bráně Viminálské, třeba někde umístiti *campum Viminalem sub aggere*. Je jmenován v Notitii a v Curiosu: jiných zpráv o něm nemáme. — Na východ pak v bloku mezi ulicemi principe Amedeo, Umberto, Rattazzi, Cappellini vyskytla se vodní roura se jménem známého již Vettia Agoria Praetextata a jeho manželky Pauliny;[1]) patrně měli v těchto končinách zahradu a villu.

Zahrady[2]) vyplňovaly velikou část V. okresu a dodávaly mu zvláštního rázu. Známe jich podle jména velikou řadu: horti Maecenatis, Lamiani, Maiani, Tauriani, Epaphroditiani, Calyclani, Pallantiani, Liciniani, h. ad Spem Veterem, ale jejich polohu můžeme určiti jen přibližně.

Maecenas byl první, jenž začal přeměňovati pusté, nevlídné pohřebiště v krásný sad a proměnil i zbytečný násep Serviův v slunnou procházku.

> Nunc licet Esquiliis habitare salubribus atque
> aggere in aprico spatiari, quo modo tristes
> albis informen spectabant ossibus agrum (Horác S. I 8, 14).

V zahradách Maecenatových byly i stavby. S vysoké věže bylo tam možno rozhlížeti se po okolí Říma; byla to „moles propinqua nubibus arduis" (Hor. c. III 29, 10), patrně táž, o které mluví Suetonius (Nero 38): hoc incendium e turri Maecenatiana prospectans, laetusque flammae, ut aiebat, pulchritudine, *ἅλωσιν* Ilii in illo suo scenico habitu decantavit. Nelze říci, kde tyto zahrady ležely, zda na sever či na jih od brány Esquilinské či na obou stranách. Philo (de legat. ad Gaium 2) praví o zahradách Maecenatových a Lamiových, že jsou *πλησίον ἀλλήλων τε καὶ τῆς πόλεως;* je-li tento výraz přesný, byly by zahrady ty bývaly na východ od náspu Serviova mimo město. Staré hroby byly při zřizování zahrad zasypány vysokým návozem. Předpokládá se, že v obvodu těchto zahrad ležela záhadná budova jmenovaná *auditorio di Mecenate* (příl. IV 15), objevená r. 1874 a stojící na křižovatce ulic Merulana, Leopardi, Ferrucio. Je to sál 19·10 *m* dlouhý a 10·60 *m* široký, výška až k římse, kde začínala klenba, je 7·40 *m*. Na severo-

---

[1]) CIL XV 7563. Lanciani, Acque str. 219.

[2]) G. Lugli, Giardini e ville di Roma antica. Roma-Spoleto 1919.

západní straně má apsidu 5 *m* hlubokou a v ní sedm půlkruhovitých stupňů, podobných divadelním sedadlům. Ve zdi apsidy i na podélných stranách sálu byly výklenky, na stěnách slabé stopy bývalé malby. Podlaha byla kryta jemnou mosaikou. Tato síň je vestavěna napříč do hradby Serviovy, takže apsida je uvnitř města, ostatní část v hradbě a za ní. Je položena o několik metrů hloub než antická půda okolní a sestupovalo se do ní chodbou nakloněnou. Konstrukce zdiva, opus reticulatum, ukazuje na dobu Augustovu. Stupňovitá sedadla vzbuzují dojem, jako by na nich měli seděti posluchači, a to vedlo k zajímavému výkladu síně. Byl to prý deklamační sál. A poněvadž byl vystavěn v době Augustově a leží asi v obvodu zahrad Maecenatových, je možno, že v něm Vergilius a Horatius deklamovali své básně Maecenatovi a jeho přátelům (B. c. 1874, 137 nn.; 1875, 118 nn.). Ale také vykládána byla stavba ta za jakýsi skleník k pěstování rostlin — ačkoliv nemohla míti k takovému účelu dosti světla (Mau, B. d. in. 1874, 141 nn.; 1875, 118 nn.). — V okolí „auditoria" byly zbytky jiných staveb antických, mezi nimi síň auditoriu podobná, 12 *m* široká, s apsidou 5 *m* hlubokou (Not. sc. 1876, 140, 186; 1877, 85).

V sousedství Maecenatových zahrad bydlil, podle Donatova životopisu, Vergilius.

S nimi hraničily *horti Lamiani*. Jejich jméno připomíná rod Aeliů Lamiů, jehož jednomu členu je věnována Horatiova óda III 17. V těchto zahradách přijal Kaligula poselství Židů (Philo l. c.) a v nich byl také prozatímně pohřben (Sueton. Kalig. 59). *Horti Maiani* jsou jmenovány v náhrobních nápisech několika otroků císařských (VI 6152, 8668, 8669). Jestliže (podle nápisu 8668) nějaký Moschus mohl býti správcem zahrad Majanských i Lamiových zároveň, ležely asi oboje vedle sebe. Plinius (N. h. XXXV 51) zachoval zprávu, že Nero dal malovati obrovskou podobiznu svou na plátně 120 stop vysokém. Malba byla v zahradách Majanských, a tam ji zapálil a zničil blesk.

Horti *Calyclani et Tauriani*. R. 1874 nalezeny v ulici principe Amedeo za apsidou kostela sv. Eusebia[1]) dva mezníky s nápisem: cippi hi finiunt hortos Calyclanos et Taurianos. Zakladatel první zahrady, podle jména nějaký propuštěnec císařský, není jinak

---

[1]) Přesná zpráva o nalezišti nebyla zachována (Huelsen III 368, p. 66).

znám. Druhá připomíná známý rod Statiliů Taurů, jehož jméno je spojeno s několika místy na Esquilinu. Mluvili jsme výše o kolumbariu Statiliů. V středověkých pramenech uvádí se v okolí kostela Sv. Bibiany a brány S. Lorenzo „forum Tauri" a brána ta sama někdy slula „porta Taurina" (Lanciani R. a. Ex. 406 nn.).

Horti Liciniani. Že existovaly zahrady tohoto jména, vyplývá z těchto svědectví: v životopise Licinia Galliena (Script. h. a. XXIII, c. 17) čteme, že císař chodíval „in hortos nominis sui", a středověké prameny jmenují palatium Licinianum u kostela sv. Bibiany a u vodovodu Klaudiova. Byly tedy zahrady Liciniovy a jeho palác mezi tímto kostelem a branou Praenestinskou. *Horti Pallantiani* jsou nám známy z knihy Frontinovy de aquaeductibus. V c. 19 čteme, že z Marciova vodovodu vycházela odbočka jmenovaná rivus Herculaneus za zahradami Pallantovými. Tato odbočka začínala u čtvrté věže Aurelianských hradeb, počítaje od brány Tiburské k jihu. V 20. c. praví Frontinus, že vodovod Klaudiův a Annio Novus končí post hortos Pallantianos. Konce těchto vodovodů byly u pisciny, jež ležela v bývalé vinici Belardiově, blíže brány Praenestinské. Mezi těmito dvěma body byly tedy hranice jmenovaných zahrad. Jejich zakladatelem byl patrně Pallas, propuštěnec Klaudiův, známý z Tacitových annálů. Také *horti Epaphroditiani* byly založeny císařským propuštěncem, a to Neronovým (Tacit. ann. XV 55). Z Frontinovy zprávy (c. 68) viděti, že byly blízko vodovodu a. Tepula a Annio Novus, tedy zase nedaleko brány Praenestinské. V témž okolí se prostíraly i *horti Torquatiani.* Podle Frontina (c. 5) připojoval se k vodovodu Appiovu přítok Augustem přidaný, „in confinio hortorum Torquatianorum et......norum". Lanciani doplňuje mezeru textu na Epaphroditianorum. Obě zahrady asi sousedily. *Horti ad Spem Veterem* se uvádějí v životopise Heliogabalově (Scrip. h. a. XVII 13, 14). Tímto neurčitým názvem mohou býti míněny některé ze zahrad výše jmenovaných, které ležely v končině označované názvem „ad Spem Veterem". Lanciani tím vyrozumívá zvláštní zahradu, o níž předpokládá, že ji založil S. Varius Marcellus, a dává jí název horti Variani (R. a. Ex. 397 nn.).

Všechny tyto zahrady přešly v držení císařů a tvořily nádherný majetek, jehož rozsáhlost rozmnožovala bytovou tíseň velikého města. Měly za ozdobu mnoho staveb a *nymphaei,* jichžto zřízení usnadňovala blízkost tolika vodovodů. Nescházely však ani na

veřejných ulicích ozdobné fontány a vodotrysky. Mezi nymphaea náleží rozsáhlá troska stojící v ulici principessa Margherita, asi 400 *m* na sever od brány Praenestinské. Byla ve středověku označována jménem *Le Galuzze*, později nesprávným názvem Minerva Medica.[1]) Budova má půdorys desítiúhelníku, s průměrem zevnějším 34 *m*, vnitřním 23 *m* a bývala 33 *m* vysoká. Klenba, která ji pokrývala, zřítila se r. 1828, a 1829 byla troska bleskem poškozena. V jedné z desíti stěn je vchod, v ostatních devíti výklenky, nad nimi i nade dveřmi okna. Cihlová stavba bývala obložena mosaikou z porfyru a mramoru a měla bohatou ozdobu sochařskou; množství soch bylo zde nalezeno v XVI. stol. i v ll. 1875 až 1878. K ní se připojovaly kdysi jiné, vedlejší síně, nyní zbořené. Bývala předmětem architektonických studií a zachovalo se mnoho jejích starých nákresů (Palladio, l. IV 39; Piranesi, Antichità I, tab. 16 ; Durm, Baukunst der Römer p. 192).[2]) Jiné *nymphaeum* bylo *pod obloukem vodovodu Juliova* mezi třetí a čtvrtou věží hradeb Aurelianových, počítáme-li od Tiburské brány k jihu. Byla to zeď, zdobená výklenky, umělými krápníky, lasturami a sochami. Při stavbě Aurelianova opevnění bylo nymphaeum i se svými sochami zazděno do hradby a objeveno r. 1882 (Not. sc. 1884, 392; 1886, 271, 418; B. c. 1886, 309, 341). Nymphaeum je také zajímavá troska esquilinská na náměstí Vittorio Emanuele, nazývaná od středověku trofeje Mariovy (*trofei di Mario*) a ještě starším jménem Cimbrum. Cihlová tato troska skládala se asi původně z bassinu, do něhož se z podstavce budovy vylévala voda. Nad bassinem strměla vysoká, ozdobně rozčlánkovaná zeď. Uprostřed byl veliký výklenek, určený patrně pro sochu, a po obou jeho stranách po jednom obloukovitém okně. V těchto oknech stávaly až do r. 1587 mramorové trofeje, skupiny to zbraní. Řečeného roku dal je Sixtus V. odnésti a umístil je na zábradlí náměstí Kapitolského, kde stojí dosud.

Že budova byla ozdobným nymphaeem, je zcela patrno. Vodovod, který ji napájel, byla blízká aqua Iulia. Nesnadnější jest rozhodnouti otázku chronologickou. Jméno Mariovo, kterým

---

[1]) Toto jméno zavedl Nardini. Domníval se klamně, že u trosky té nalezena socha Minervy s hadem u nohou, stojící ve vatikánském Braccio Nuovo (114). Název Minerva Medica se vyskytuje v Notitii.

[2]) E. Pfretschner, Die Grundrissentwickelung d. röm. Thermen, Strassburg 1909, vyslovil mínění, že to je kaldarium nějakých lázní.

bývala stavba označována,[1]) není žádným historickým svědectvím, ač mohlo býti přeneseno na tuto trosku ze skutečného vítězného pomníku Mariova. Mramorové trofeje samy mají na jednom místě vytesaný nápis „imp. Dom. Aug. Ger. Per. Cre Lib.“ (R. M. 1892, 44) a vznikly tedy v době Domitianově. Ale nejdůležitějším dokumentem je mince Alexandra Severa z r. 226 po Kr. (Donaldson, p. 270). Její rub má na sobě obraz, který lze jistě ztotožniti s touto zříceninou a na němž jsou trofeje zcela patrné. Byl tedy



Obr. 76. Mince Alexandra Severa (zvětšená). (Podle Donaldsonovy Architectura numismatica, str. 270.)

Alexander Severus buďto zakladatelem nebo obnovitelem tohoto pomníku a ozdobil jej kamennými trofejemi, vzatými z nějakého staršího pomníku Domitianova. Další otázka je, můžeme-li na toto nymphaeum vztahovati název v Notitii a Curiosu uvedený: nymphaeum Alexandri. Jmenovaná mince to činí velmi pravděpodobným, ale nesmíme předpokládati, že toto nymphaeum bylo napájeno vodovodem Alexandrovým, který u brány Praenestinské

[1]) Poggius, De varietate fortunae: Sunt et monumenta quaedam prisca, quae hodie Cimbrum appellant; templum ex manubiis cimbricis a C. Mario factum, in quo adhuc eius trophaea conspiciuntur (Urlichs, Cod. topogr. p. 236).

je v tak nízké úrovni, že by tohoto pomníku nedostihl.[1]) Zvláštním způsobem viděly lidové oči ve skupině trofejí ozbrojené husy a v zápiscích z XV. stol. jmenován je tento pomník „oche armate" (v. Archivio d. società Rom. di storia patria, 1881, str. 576). A z toho vznikl zase bizarní výklad, že je to pomník těch hus, které zachránily Kapitol (Huelsen III 349, p. 14).

O jiném nymphaeu v sousedství „Mariových trofejí" zmiňuje se v XVI. stol. Flaminio Vacca (Memorie 110): byla to osmihranná stavba a v ní socha Venušina a Herkulova. *Lacus Orphei* je fontána jmenovaná v Notitii a Curiosu a popsaná v Martiálově epigramu X 19. Přicházelo se k ní přes clivus Patricius, na vrcholu „mokrého divadla" stál pěvec Orfeus a okolo něho užaslá zvířata, mezi nimi Jovův orel. Blízko této fontány, v domě, který dříve náležel Pedonovi Albinovanovi, bydlil Plinius Ml. — Podle fontány Orfeovy slují kostely S. Martino a Sta Lucia ve středověku „in Orphea". Tyto kostely leží uvnitř hradby Serviovy, tedy v III. okrese, kdežto fontána, podle svědectví Notitie, náleží do okresu V., ale název mohl se snadno rozšířiti na končiny sousední.

Ozdobou esquilinských zahrad bylo také *množství vynikajících soch*, a veliký počet byl jich zde v různých dobách vykopán. Odtud pochází skupina florentských Niobovců, nalezená r. 1583 někde v okolí kostela Scala Santa.[2]) Z nálezů získaných po r. 1871 připomínám t. zv. Venuši Esquilinskou („Venus Lamiana"), poprsí císaře Kommoda s attributy Herakleovými, dva tritony a krásný dekorační rhyton mramorový s podpisem umělce Pontia (B. c. 1875, str. 3—28, 118—134; R. M. 1888, 303 nn.; Helbig Führer, 2. vyd., č. 574—576, 582). Tyto na posledním místě jmenované sochy byly nalezeny v okolí nyn. náměstí *Dantova*, kde se zjistily zbytky *mnohých ozdobných staveb*, budovy půlkruhovitého půdorysu, portiku, mithraea a lázní, v nichž roury vodní byly označeny jménem Alexandra Severa (CIL XV 7333; B. c. 1875, 79 nn.; Not. sc. 1881, 373), a klenutý sál s malovaným štukem (B. c. 1909, 290 nn.).

V V. okrese známe, ač jen podle jména, několik chrámů. Měla zde svatyni *Isis Patricia*. Její přívlastek, známý z Notitie a Curiosa,

[1]) Nepřípadné bylo vztahovati na tento pomník název „lacus Orfei"; jeho sochařská ozdoba vylučuje skupinu Orfea a zvířat jeho zpěvem okouzlených.

[2]) Huelsen III 355, p. 33.

snad se vysvětlí jménem ulice „vicus Patricius", jestliže svatyně ležela někde za branou Viminálskou, v prodloužení tohoto viku. Chrám *Minervae Medicae* je jmenován v Notitii, Curiosu a v některých nápisech (CIL VI 10133, 30980). Za zříceniny tohoto chrámu se dlouho pokládaly bez důvodu trosky zvané jinak Le Galluzze. Nálezy učiněné r. 1887 na jižním výběžku esquilinském, na jih od trosek Sette sale, vzbudily myšlenku, umístiti tam tuto svatyni. Byly vykopány hromady terrakottových výrobků, mezi nimi podoby lidských údů, jako votivní dary za uzdravení, a nádobka s nápisem: [Mi]nerva dono de[dit] (B. c. 1887, 170, 190, 1888, 125). Ale ovšem mohou to býti, jak upozorňuje Huelsen (III 313, p. 26), také jen odpadky nějaké hrnčířské dílny. V knize Frontinově se častěji jmenuje *Spes Vetus.* U této svatyně stýkaly se téměř všecky římské vodovody, a tam začínaly arcus Neroniani, jimiž se odváděla část vodovodu Klaudiova na Caelius. Byl tedy tento chrám na blízku brány Praenestinské. O jeho původu nic nevíme; snad je totožný s tím chrámem Spei, který jmenuje Livius II 51. Pak by to byl chrám opravdu starý, sahající svým původem alespoň do prvních dob republiky. V Notitii a Curiosu uvádí se *Hercules Sullanus.* Uvážíme-li, že Sulla svedl na Esquilinu vítězný boj s Mariovci (Appian, b. c. I 58), pochopíme, že tam mohl založiti tuto svatyni v upomínku na své vítězství. Nápis VI 330, věnovaný Herculi Victori a nalezený v končinách brány Praenestinské, snad se vztahuje k této Sullově svatyni.

Kaplice bohyně *Naenie,* poněvadž ležela za branou Viminálskou (Festus 163), byla taktéž v obvodu V. okresu. Byl tam ctěn i *Iuppiter Dolichenus*; poddůstojník hasičské stráže M. Caecilius Rufus věnoval mu v době císaře Kommoda „tetrastylum nymphaeum, crateram cum columella et altarium cum columella marmorea et aliam columellam" (CIL VI 414 b).

Tento věnovatel byl z II. *kohorty vigilum,* a také věnovací nápis císaři Karakallovi VI 1059, nalezený blíže vodovodu Klaudiova, pochází od členů téže kohorty, která v tomto okrese měla svou kasárnu; je uvedena i v Notitii a Curiosu. V jiných kasárnách téže čtvrti sídlili *equites singulares,* jízdní stráž císařská. Tento sbor existoval, pokud známo, od dob Trajanových a byl sestavován z jízdy pomocných národů. Jeho vojáci jsou většinou z provincií balkánských a z Asie. Zbytky těchto kasáren nalezeny v ulici Torquata Tassa a vyznačovaly se množstvím votivních nápisů,

věnovaných jednotlivými jezdci různým božstvům. Z nápisů patrno, že byly *dva* tábory této jízdní gardy, castra priora (VI 3183, 1391 etc.) a castra nova (3198, 3266 etc.) Severiana (CIL III, p. 893, dipl. 51).[1])

Sessorium. V cípu, v který vybíhá Aurelianova hradba na jih od Praenestinské brány, měníc svůj směr v ostrém úhlu, jsou trosky rozsáhlejšího kdysi komplexu budov, a část jich tvoří i nynější kostel S. Croce in Gerusaleme. Jest to síň rozměrů 34·35×21·75 *m*, 20 *m* vysoká. Císař Konstantin proměnil ji v kostel, v němž jeho matka Helena uložila kříž Kristův, přivezený z Palestiny. Při této proměně byly zazděny oblouky, jež budova mívala v přízemí pod okny, a přistavěna apsida (Lanciani, Itin. Eins. v Mon. linc. I 492). Liber pontificalis (vita Silvestris c. 22) nazývá tento kostel „S. Crucis in palatio *Sessoriano*". Palatium Sessorium je jmenováno také u Anonyma Valesianského (Mommsen, Chronica minora I 324), a místo zvané Sessorium zná také scholiast Horatiův (Cruq. ad Hor. Sat. I 8, 11). Byl zde tedy císařský palác, a jak ukazují zbytky zřícenin, rozkládal se i dále za hradbami Aurelianovými, které jej rozdělily, nechávajíce část mimo město. Něco trosek viděti v zahradě klášterní vedle kostela S. Croce, a část jich bývala kdysi označována jménem „templum Veneris et Cupidinis"; myslilo se klamně, že tam byla nalezena socha Venuše s Kupidem, stojící v osmihranném belvederském sále Vatikánského musea.[2]) V části paláce za hradbami bývalo prý viděti, podle pochybných zpráv starších archaeologů, cirkus, a v něm prý ležel *obelisk*, který je od r. 1822 vztyčen v sadech na Monte Pincio (v. str. 411). Obelisk tento byl zhotoven v Římě za císaře Hadriana ke cti Antinoově. — Původ jména paláce Sessorianského ani doba založení nejsou známy (Huelsen III 251; R. M. 1896, 113—130).

Blízko něho, v jižní části hradeb Aurelianových, je *amphitheatrum Castrense.* Žádná zmínka literární ani epigrafická nepodává o něm zprávy, a z Notitie a Curiosa známe pouhý jeho název a polohu v V. okresu. Kromě tohoto amfitheatru a Flaviova není v Římě jiný zachován, a více než dvé jich podle „Breviaria" ne-

---

[1]) Not. sc. 1886, 12 nn.; 1887, 139; 1891, 126 nn.; R. M. 1889, 279; 1892, 300; B. c. 1885, 137; Henzen, Iscrizioni recentamente scoperte degli equites singulares, A. d. i. 1885.

[2]) Helbig Führer I 143; Huelsen III 250, p. 80.

bylo. Název „castrense" třeba bráti ve významu „dvorní" (Huelsen III 248); divadlo náleželo patrně k sousednímu paláci Sessoriu. Aurelianovy hradby pojaly v sebe jeho ellipsu, takže jedna jeho polovice zůstala obrácena z města ven. Divadlo má delší osu zdéli 90 *m*, kratší 75 *m*, arena sama má délky 75 *m*, šířku 60 *m*. Starší nákresy jeho ukazují nad přízemkem dvojí patro,[1]) nyní zbývá jen přízemek a část patra prvního. Pilíře mezi oblouky jsou zdobeny korintskými sloupy, ale oblouky samy byly při opevnění zazděny. Vnitřek, vyplněný klášterní zahradou, nezachoval nic ze svých konstrukcí a zbývá jenom obvodní zeď sestrojená z cihel.

O něco více k severu proti amfitheatru, v bývalé ville Conti, jsou nepatrné zbytky *lázní císařovny Heleny*. Byl v nich nalezen nápis (VI 1136): d. n. Helena ven[erabilis do]mi[n. Constantini A]ug. mater e[t] avia beatis[simor. et floren]tissimor. Caesarum nostror. therm[as...d]estru[ctas restituiit]. Antonio da Sangallo a Palladio nakreslili kdysi plány těchto lázní, dokud jejich zřícenina byla zachovalejší (v. Palladio, Le terme dei Romani, Vicenza 1797, tab. 17). Piscina ve vedlejší ville, jejíž půdorys přináší Lanciani (Acque, tab. VIII 5), náležela patrně k těmto lázním.

Za Praenestinskou branou bývala před hradbou Aurelianovou nižší zeď bez věží a cimbuří a tvořila s hradbou ohradu k chování lvů a jiné zvěře (Prokop. b. G. I 22). Toto místo slulo *vivarium*. Ve středověku název ten — bez důvodu — přenesen na okolí tábora praetorianského. —

Nejjižnější z východních pahorků římských je *Caelius*. Je oddělen od Esquilinu proláklinou, kterou prostupuje via Labicana, vycházející od Kolossea, a její pokračování viale Manzoni. Na jih se sklání k hradbě Aurelianově, na západ k Appiově silnici. Pahorek je rozčleněn ve dvě části, na jedné stojí klášter a kostel S. Giovanni e Paolo, druhá je označena starobylým chrámem Sti Quattro Coronati. Dvojdílnost pahorku je doložena také v literárních pramenech starověkých. Martiál (XII 18) jmenuje *maior* Caelius a *minor*, z Cicerona (de harusp. resp. 15) známe výraz Caeliculus a z Varrona (l. l. V 46) Caeliolum. Ale ani literární doklady ani formace půdy nedovolují tento „malý" a „velký" Caelius určitým místem rozlišiti. Tacitus (ann. IV 65) uvádí starší jméno

---

[1]) V. vyobr. u Lancianiho R. a. Ex. 386.

pahorku mons Querquetulanus.[1]) Název ten je zcela ve shodě se jménem brány v hradbách Serviových a s názvy starých božstev na pahorku tom kdysi ctěných, jako „Lares Querquetulani" (Varro l. l. VIII 54) a „Querquetulanae virae"; tak se jmenovaly podle Festa (261) nymfy uctívané u jmenované brány. Jméno pahorku dal prý etrurský vůdce Caeles Vibenna, jejž různé zprávy kladou buď do dob Romulových, nebo Serviových neb Tarquiniových (Varro l. l. V 46; Dionys. Hal. II 36, 50; Tacit. ann. IV 65; řeč Klaudiova CIL XIII 1668). Ani v tom není tradice shodná, který římský král pahorek ten k městu připojil; podle Livia (I 30) byl to Tullus Hostilius, jenž na Caeliu sám bydlil, podle Cicerona (de re pub. II 18) a Strabona (V 234) Ankus Marcius.

Jak daleko na východ sahá označení „Caelius", lze přibližně určiti ze zpráv Notitie a Curiosa. Ony počítají amphitheatrum Castrense, palác Sessorium a kasárny equitum singularium do okresu V. (Esquiliae); rodný dům císaře Marka Aurelia v sousedství Lateránu byl naproti tomu ještě na Caeliu (Script. h. a. IV 1). Byly tedy hranice čtvrti Caelimontium nedaleko k východu od kostela Lateránského. Huelsen (III 221) pokládá ještě okolí brány Praenestinské za Caelius, a důvodem mu je, že odbočka vodovodu Klaudiova, která tam začíná, slula „arcus Caelimontani" (CIL VI 1259); ale ten název, myslím, se dostatečně vysvětlí již tím, že ono rameno vodovodu vedlo k Caeliu a pak přes Caelius. Název „Caelimontani" byl rozšířen i na tu část, která ještě nebyla na vlastním Caeliu. Za Tiberia r. 27 po Kr. byl pahorek zpustošen ohněm, při čemž v domě senátora Junia uprostřed spousty požárové zůstala socha císařova nepoškozena. Tiberius věnoval obyvatelům postiženým požárem štědrou náhradu a z těchto příčin se senát usnesl, že se pahorek má jmenovati „mons Augustus" (Tac. ann. IV 64). Ale jméno to přišlo brzy v zapomenutí a pahorek zůstal dále Caeliem.

Okolnost, že nejjižnější čtvrt Říma serviovského slula regio Suburana, a Varronova slova „in Suburana regione princeps est Caelius mons" (l. l. V 46) svědčí, že se název Subura vztahoval původně na část Caelia. Nejbližší místa za městem měla jméno

---

[1]) Huelsenovi (III 221) se to zdá spíše konjekturou starořímských učenců než tradicí; ale to je zcela subjektivní domněnka.

„pagus Succusanus", a staří si to vyložili od verba „succurrere".[1]) Mezi Caeliem a Karinami, tedy v údolí, leželo místo jmenované locus *Ceroniensis* nebo *Ceroliensis* (Varro l. l. V 47). Na jihu pahorku směrem k potůčku Marraně byly končiny jménem *Decenniae* nebo *Decennium*. Název ten je doložen sice teprve prameny středověkými, ale je patrně původu antického, poněvadž už ve starověku se vyskytuje jméno obyvatel toho místa „Decennenses" (CIL VI 31893). Bezpochyby již za hradbami Serviovými bylo pole řečené *campus Caelimontanus*. Název tento je znám z náhrobního nápisu (CIL VI 9475) a míní se jím patrně to pole, které jinak sluje i *campus Martialis* a na němž se konala slavnost equirií v tom případě, když její obvyklé místo, vlastní campus Martius, bylo zaplaveno Tiberou (Paulus ex Festo 131; srov. Ovid. F. III 519 nn.). Stopy toho názvu se udržely v těch končinách až do středověku; býval blízko Lateránu kostel zvaný S. Gregorius in Martio (v. Ordo Benedicti, Jordan II 665).

Na Caeliu bylo sídlo kultu různých starodávných božstev. Kromě vzpomenutých larů a nymf byl tu ctěn *Iuppiter Caelius* a *Genius Caelimontis*; jsou jmenováni v nápise na reliefu CIL VI 334 (= 30739; B. c. 1887, str. 313). Od Bruta, konsula 1. roku republiky, dostala na Caeliu svatyni dea *Carna*, bohyně, která podle Makrobiovy zprávy (Sat. I, 12, 31) chrání životní sílu a ke které byly vznášeny prosby za zdraví vnitřností těla. Velmi stará byla svatyně *Minervae Captae*; stávala tam, „kde se pahorek Caelius snižoval v rovinu" (Ovid. F. III 835). O významu příjmí „capta" byl Ovidius v pochybnostech; z výkladů jím uváděných zní nejpravděpodobněji ten, že socha této Minervy byla vzata s kořistí města Falerii a dovezena do Říma. Svatyně tato je jmenována u Varrona ve výpočtu Argeů („circa Minervium, qua in Caelio monte itur", de l. l. V 48). Neznámo, v které době založeno „maximum et sanctissimum *Dianae sacellum* in Caeliculo" (Cic. de har. resp. 15); za dob Ciceronových bylo zrušeno.

Za doby císařské vznikl na severozápadním výběžku Caelia proti Kolosseu *chrám Klaudiův*. Založila jej vdova Klaudiova Agrippina, ale Nero jej skoro od základů zbořil (Sueton. Vesp. 9)

[1]) Suburam Verrius a pago Succusano dictum ait... ita appellatam et regionem et tribum a stativo praesidio, quod solitum sit succurrere Esquiliis infestantibus eam partem urbis Gabinis (Festus 309 M.).

a zavedl tam odbočku Klaudiova vodovodu, která, vycházejíc od brány Praenestinské, zde, u chrámu Klaudiova, končila (Frontin. aq. 20 a 76). Snad tam zřízen portikus a ozdobná nymphaea (Martiál l. d. spect. 2, 9). Vespasian obnovil Klaudiův chrám (Sueton. l. c.). Zmínka o něm je v nápise (VI 10251) a v Notitii i Curiosu. Chrám i vodovod je vyobrazen na fragmentech plánu Serviova č. 45 (kde je připsáno slovo „aquaeductium"), č. 77 a 96. Podle



Obr. 77. Arcus Dolabellae et Silani. (Podle fotogr.)

těchto zlomků měl chrám v průčelí šest sloupů. Zbytky těchto staveb jsou mohutné zdi, které obklopují klášterní zahradu Sti Giovanni e Paolo, jejich cihlové oblouky a výklenky. R. 1909 objeveno tam v hloubce 8 *m* osm stupňů (Not. sc. 1909, str. 427). V XVI. století nalezena vedle Kolossea směrem k zahradě Sti Giovanni e Paolo dlažba z velikých kamenů travertinových, dvě korintské hlavice a velmi ozdobná fontána s mnohými olověnými rourami (Flaminio Vacca, Memorie 22).

Přes Caelius vedly vysoké oblouky Neronovy odbočky aquae Claudiae, a jeden z nich, rozpínající se nad ulicí Giovanni e Paolo, je označen nápisem konsulů Dolabelly a Silana (v. str. 99).

Antické ulice byly konstatovány na Caeliu nálezem starověké dlažby ve třech směrech. Jedna stoupala od Kolossea podle východní strany Klaudiova chrámu, a shodujíc se s nynější ulicí della Navicella, mířila k bráně Serviova opevnění (Querquetulanské?) a odtud k bráně Metrovii v hradbách Aurelianových. Tato ulice slula *vicus Capitis Africae*, podle budovy, o níž se dále zmíníme, a její jméno („vico capitis Africae") čte se u grammatika Proba (Keil, Grammatici latini IV 198). Druhá cesta shodovala se s nynější via Sti Giovanni e Paolo. Středověké prameny mají pro ni jméno „clivus *Scauri*" (Huelsen III 231), které může býti původu antického. V nápise I 9940 uvádí se *vicus* Scauri, snad s oním klivem totožný. Třetí ulice antická zjištěna pod ulicí S. Stefano; mířila z náměstí della Navicella k východu.

Z budov veřejných na Caeliu je zajímavé *paedagogium a capite Africae*, škola to určená k výchově otroků císařského dvora („pážat"). Notitia a Curiosum jmenují toliko neurčitý výraz „caput Africae", ale nápisy nás seznamují s paedagogy „a caput Africae", nebo uvádějí „paedagog. puer. Kap. Afr." (VI 8982, 8983, 8984), nebo označují císařské otroky názvem „Caputafricensis" (VI 8987). Několik těchto paedagogů uvádí se na věnovacím podstavci z r. 198 po Kr., svědčícím císaři Karakallovi (VI 1052). Tento kámen byl nalezen pod klášterem Sti Giovanni e Paolo, a v okolí tom musíme si mysliti ono paedagogium, jehož zvláštní jméno pochází asi od nějaké sochařské ozdoby.[1]) Ve středověku bývaly na Caeliu kostely Sti Stephani de capite Africae (rozdílný od S. Stefano Rotondo) a „monasterium Sti Andreae in caput Africae".

Na Caeliu byly umístěny dvoje kasárny, castra peregrina a V. cohors vigilum. *Castra peregrina* jsou známa z Notitií a Curiosa, jakož i ze zmínky u Ammiana Marcellina (XVI 12, 66): „in castris peregrinis, quae in monte sunt Caelio". V nápisech (VI 354, 428) jmenují se principes castrorum peregrinorum. Bylo to sídlo vojáků, kteří byli od svých vojenských oddílů v provinciích s nějakým po-

---

[1]) Je nasnadě srovnati s tím název „ad capita bubula"; tak se jmenoval dům, v němž se narodil Oktavian (Suet. Okt. 5). O paedagogiu v. článek Gattiův A. d. i. 1882.

selstvím posláni do Říma.[1]) Nápisy mluví také o jejich náboženském kultu: jeden z nich, centurio Domitius Bassus, ozdobil chrám Iovis reducis (CIL VI 428), jiný učinil věnování „Genio sancto castrorum peregrinorum" (VI 231) nebo „Isidi reginae" (VI 354). Nápisy ty našly se v okolí kostela Sta Maria in Navicella. V téže končině nalezeny také mramorové lodičky, votivní to dary, které případně naznačovaly prosbu, aby se věnovatel šťastnou plavbou vrátil z Říma zpět, nebo jeho dík za pout šťastně vykonanou. Tyto loďky byly podnětem k zhotovení novověké mramorové fontány v podobě člunu, podle níž blízký kostel P. Marie (založený v IX. stol.) dostal potom své příjmí della navicella.

Nedaleko těchto kasáren, v obvodu villy Mattei-Hoffmannovy, měla své sídlo *V. cohors vigilum*. Nápisy (VI 221, 232, 1057, 1058, 3327, 3330, 3392) v těch místech nalezené jsou dokumenty ze života této kohorty. Z nich se dovídáme, že r. 111 po Kr. poddůstojník Gresius Facundus zřídil kaplici s geniem své centurie; r. 156 tuto kaplici sešlou obnovil setník téže kohorty Ti. Klaudius Messalinus a ozdobil ji „porfyrovými sloupy, bronzovými dveřmi, mramorem a vší okrasou", a to vše z peněz stržených za otruby této centurie.[2])

R. 113 postavila podobnou kaplici svému geniovi jiná centurie, které velel C. Julius Rufius. R. 205 a r. 210 věnovalo sedm centurií kohorty pomník císaři Karakallovi a označili jej podpisy všech vojáků těchto setnin.[3])

Vojenské kasárny na Caeliu a na blízkém Esquilinu (equites singulares) vysvětlují, proč v II. okresu byly umístěny nevěstince, *lupanarii* (Not. Cur.). Snad stávaly na jihu pod hradbami Serviovými; k takové domněnce vedou slova Martiálova, který nazývá sídlo prostituce „summoenianum" (I 34) a jeho obyvatelky „summoenianae" (III 82, XI 61).

Antického původu je okrouhlý kostel S. Stefano rotondo. Tato stavba, jak v podrobném popise a rozboru jejím dokázal

---

[1]) Takoví poslové sluli frumentarii. I. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung II 476. — Henzen, B. d. i. 1851, str. 113; 1884, str. 21. — Sitzungsberichte der Berlin. Akad. 1895, 491.

[2]) „Pecunia furfuraria" creditur esse pecunia collecta ex vendito furfure frumenti publici, quod vigilibus tributum erat." Dessau 2161.

[3]) Kellermann, Vigilum Romanorum latercula duo Caelimontana. Romae 1837. — CIL VI 1058, Dessau 2157.

Lanciani,[1]) byla původně složena ze dvou koncentrických kruhů sloupových; vnitřní měl 22 sloupů, zevnější 36 sloupů a 8 pilířů. Pocházela asi ze IV. stol. po Kr., ale spočívá na starších základech stejného půdorysu kruhovitého. Tato starší budova mohla býti *macellum magnum*, tržiště uváděné v Notitii a Curiosu. Založil je a r. 59 po Kr. otevřel císař Nero (Dio LXI 18). Zachovala se i mince z doby Neronový s nápisem Mac. Aug. (Cohen, Nero 126—130). Tržiště s okrouhlou budovou na sloupech je známo i z Pompej. Kostelem se tato stavba stala již za papeže Simplicia (468—482), při čemž byly prostory mezi sloupy zazděny.

Soukromých domů na Caeliu známe mnoho, dílem z literárních zpráv, dílem z archaeologických nálezů. Za republiky měl tam *Klaudius Centumalus* dům, který svou přílišnou výškou překážel augurům ve volném rozhledu při auguriích, takže jej rozkázali zbořiti (Cic. de off. III 16, 66; Valerius Max. VIII 2, 1). V době Caesarově bydlil na Caeliu zbohatlý parvenu *Mamurra*, Caesarův praefectus fabrum, jehož dům první v Římě měl stěny obložené mramorem a mramorové sloupy (Plin. N. h. XXXVI 48). Domus *Philippi* a *Victiliana* jsou jmenovány v Notitii a v Curiosu; o druhém z nich je zmínka v biografii Kommodově (Script. h. a. VII 16). Kommodus v něm bydlil, nemoha prý na Palatinu spáti, a byl tam r. 192 i zavražděn (Script. h. a. VIII 5).[2]) V téže sbírce biografické (XXIV 25) čteme o domě Tetrikově: „*Tetricorum domus* hodieque extat in monte Caelio inter duos lucos contra Isium Metellinum pulcherrima." O domě senátora *Junia* byla zmínka výše (str. 421). Významný pro historii byl *dům Lateránů*. Čteme u Aurelia Viktora (epit. 20), že císař Septimius Severus daroval krásný dům Lateránovi (bezpochyby konsulovi r. 197). V XVI. stol. nalezeny u kostela Lateránského vodní roury s nápisem „Sextiorum Torquati et Laterani" (Lanciani, Acque 213; CIL XV 7536). Ale jiná roura, nalezená u téhož kostela, má nápis: „d. n. Juliae Mammaeae A(ug. Pol)ychonius Aug. l. fecit." (CIL XV 7336), a z toho patrno, že dům Lateránů za Alexandra Severa náležel císařskému rodu. V jeho držení byl i Konstantin, který v části domu založil křesťanský kostel. Zbytky paláce Lateránů, mramorové sloupy, dlažba,

---

[1]) Itinerarium Einsiedlense (Monumenti pubblicati per cura d. accadem. d. lincei I, str. 502 nn.).

[2]) Lanciani hádá, že tento dům byl pod nemocnicí S. Giovanni di Laterano (Storia d. scavi I 38).

sochy, byly v různých dobách objeveny v hloubce 7—13 *m* pod úrovní nynějšího kostela S. Giovanni Laterano; ale nesahaly do východní polovice chrámové, nýbrž pod příční lodí zjištěny byly zbytky antické ulice.

V sousedství domu Lateránova byl *dům Annia Vera,* děda císaře M. Aurelia, jenž se v tomto domě narodil a vyrostl (Script. h. a. IV 1, 5 a 7). Na nynějším Lateránském náměstí, tedy nedaleko tohoto domu, stávala od starověku jezdecká bronzová socha Aureliova, která byla teprve r. 1538 přenesena na Kapitolské náměstí.

Dům svatého Jana a Pavla. Nynější kostel S. Giovanni e Paolo je vystavěn na rozsáhlých zbytcích antického domu. Oba světci byli podle legendy dvořany za Juliana Apostaty a umučeni pro křesťanství. V jejich domě zřízen okolo r. 400 po Kr. kostel; během dob byl několikráte přebudován. R. 1887 objeveny místnosti pod kostelem a shledáno, že obsahují tři řady komnat, některé s nástěnnými malbami dílem pohanskými, dílem již křesťanskými. Rozsáhlý tento dům pocházel asi z II. a III. stol. a měl několik pater. Přední řada jeho síní, obrácená ke klivu Skaurovu (nyn. via S. Giovanni e Paolo), byla původně otevřený portikus, který později přepážkami rozdělen v komnaty. Za touto řadou k severu ležela řada síní druhá a třetí, půdorysu nepravidelného, lichoběžného. Byly orientovány podle ulice na sev. straně, která nebyla rovnoběžná s klivem Skaurovým.[1])

Mnoho zbytků bohatých domů soukromých se sochami, nápisy, mosaikovými podlahami nalezeno v někdejší ville Casali, vyplněné nyní vojenskou nemocnicí. Zde bydlil ke konci 4. stol. slavný řečník a horlivý obhájce hynoucího pohanství *Q. Aurelius Symmachus.* Sám nazývá se v svých listech ,,montis Caeli habitator" (epist. III 12, 88), a našel se čestný nápis, věnovaný mu vlastním synem (CIL VI 1699). Jiná zajímavá osobnost, jejíž jméno nalezeno tam na vodní rouře (CIL XV 7544), byl *C. Stertinius Xenophon,* osobní lékař i vrah císaře Klaudia.[2]) Pocházel z ostrova Kóu a tam

---

[1]) P. Germano di S. Stanislao, La casa Celimontana dei ss. martiri Giovanni e Paolo. Roma 1894. — B. c. 1887, str. 151, 321; Not. sc. 1887, 532; 1890, 79, 150; 1891, 161. — Amer. j. of arch. VIII, str. 25-37.

[2]) Taciti ann. XII, 67. — Dubois, Un médecin de l'empereur Claude. Bull. de corr. hellénique V, 468. — Brian, Un médecin d'emp. Claude. Revue arch. 1882, XLIII, 203. — L. Brtnický, Dvanáct dní na moři Aegejském, str. 130.

ztrávil i konec svého života, jak čestné jeho nápisy kójské svědčí. Na východ od kostela S. Stefano Rotondo byl rozsáhlý a zámožný dům *Valeriů*. Různé jeho části byly vykopány v XVI., XVII. a XVIII. stol. a nalezeny v nich netoliko mosaikové podlahy, nástěnné malby, sochy, nápisy,[1]) ale i kovové předměty, j. poháry, lžíce, zrcátka a bronzová lampička v podobě loďky, jejížto kormidlo řídí Kristus a jejíž stožár má nápis „Dominus legem dat Valerio Severo". Držiteli domu na počátku V. stol. byli Pinianus, syn praefecti urbis Valeria Severa, a jeho choť Melanie. Podle legendy o těchto manželích zachované byl jejich dům od nepřátel (snad za vpádu Alarichova r. 410) zničen a zapálen. V části jeho zřízeno xenodochium et oratorium Valerii, pak klášter sv. Erasma a v novější době útulek pro rekonvalescenty (Ospedale dell'Addolorata).[2])

Zbytky soukromých domů nalezeny byly i dále odtud na východ směrem k Lateránu; mezi nimi v zahradě nemocnice sv. Jana (ospedale di S. Giovanni) *triklinium*, na jehož stěně byli namalováni v životní velikosti otroci, přinášející jídla (An. d. i. 1877, 364). Ve výpočtu Notitie nalézáme v II. okrese (Caelimontiu) ještě *antrum Cyclopis* (snad to byla nějaká fontána, ozdobená postavou Cyklopa v jeskyni?), *arborem sanctam, micam auream.* — „Mica aurea" připomíná sice Martiálův epigram II 59:

Mica vocor. Quid sim cernis: cenatio parva
Ex me Caesareum prospicis ecce tholum.
Frange toros, pete vina, rosas cape, tingere nardo:
ipse iubet mortis te meminisse deus,

ale ztotožniti caelimontánskou „miku" s popsaným zde večeřadlem není možno, ježto z tohoto bylo viděti okrouhlou hrobku césarů (mausoleum Augusti). Snad byla i na Caeliu jiná, podobná, „cenatio parva". Kassiodorus uvádí micam auream mezi stavbami Domitianovými, provedenými r. 95, ale neoznačuje jejího místa. V sousedství domu Xenofontova byla *basilica Hilariana.* Označena byla v mosaikové podlaze nápisem: „intrantibus hic deos propitios et basilicae Hilarianae". Jméno dal jí M'. Poblicius Hilarus, jehož čestný nápis se nedaleko in situ našel. Byl to prodavač

[1]) CIL VI 1684—1693.

[2]) Gatti, La casa Celimontana dei Valerii ed il monastero di S. Erasmo. B. c. 1902, 145.

perel a člen kněžského sboru (dendrophori) Matris Deum Magnae (R. M. 1891, 109; B. c. 1890, 18).

Na severním svahu blíže Kolossea hledati nutno budovy, které sloužily potřebám produkcí gladiátorských: *spoliarium* (kam se odnášely mrtvoly zabitých), *samiarium* (dílnu k čištění zbraní[1]), *armamentarium* (zbrojnici) a gladiátorské školy *ludum matutinum*,[2]) *ludum Gallicum* (podle Notitie) nebo *Dacicum* (podle Curiosa).

---

[1]) Lydus, de magistratibus r. rom. I 46: *σαμιάριοι οἱ τῶν ὅπλων στιλπωταί.*

[2]) ,,Medicus ludi matutini" je jmenován v nápisech VI 10172, 10173.

X.

Jižní část Říma.

Jižní část městského obvodu vyplňuje pahorek *Aventinský* a jeho úpatí. Pahorek ten skládá se ze dvou zcela od sebe oddělených návrší. Větší, západní, je nyní vyplněno vinicemi, kláštery a kostely. Na severozápadě jsou to kostely sv. Alexia, sv. Sabiny, Sta Maria del priarato, na jihu kostel sv. Anselma, na západě svaté Prisky. Menší, východní Aventin označen je kostelem sv. Balbiny a svatého Saby. Mezi oběma táhne se široká silnice, spojující okolí Velkého cirku s branou Ostiensis (porta S. Paolo). Bývaly pochybnosti o tom, zdali *oba* tyto pahorky byly ve starověku zahrnovány jménem Aventinus. Ale nápis nalezený v kostele sv. Chrysogona (v Trastevere) vylučuje o tom pochybnost. V tomto nápise, který je úlomkem z akt bratří arválských a vztahuje se k r. 240 po Kr., vyskýtá se název *Aventinus maior,* a z toho je patrno, že východnímu pahorku náleželo jméno Aventinus minor.[1])

Při Augustově rozdělení města v okresy byly oba pahorky odloučeny. Západní se svým úpatím utvořil okres XIII., který označen později názvem Aventinus, východní se svým okolím pojat do okresu XII., jmenovaného „Piscina publica.“ Jméno pahorku odvozovali staří od ptáků, kteří se tam od Tibery sletovali, nebo od krále albánského Aventina pohřbeného na tom pahorku a jinými ještě nekritickými způsoby (Varro l. l. V 43).

Na pahorku nebyly dosud nalezeny žádné zbytky osad praehistorických. Dějepisná tradice mluví o Aventinu jako o místě závislém na Římu. Nejstarší svatyně, Dianina a Lunina, byly prý založeny králem Serviem Tulliem (Liv. I 45, Dionys. IV 26, Taciti

---

[1]) Not. sc. 1914, str. 469.

ann. XV 41). Prvního obyvatelstva dostalo se pahorku za Anka Marcia, když tam byli usídleni obyvatelé přemožených měst latinských — tak tvrdí Livius (I 33) i Dionysius (III 43). Ale toto vypravování se dobře neshoduje se zprávou, že pahorek vykázán za obydlí lidu teprve lege Icilia de Aventino publicando r. 456 př.Kr. Zvláštností je, že pahorek zůstal až do císaře Klaudia *mimo pomerium*, ačkoliv z důvodů strategických byl pojat v Serviovské opevnění. Souvislost Aventinu s plebeji projevuje se v některých událostech historických: na Aventin zaměřila secessio plebis r. 450 př. Kr., a C. Grakchus, stíhaný nobilitou, uchýlil se do chrámů aventinských.

Aventin větší.

Z chrámů na západním pahorku známých nejpamátnější v staré historii Říma byl *chrám Dianin*, podle tradice založený od Servia Tullia společným nákladem všech Latinů. Byla to společná svatyně Latinského spolku, a postavení její v Římě bylo uznáním tohoto města za hlavu Latinské federace (Liv. I 45, Dionys. IV 26, Varro l. l. V 43). Chrám byl zasvěcen podle svědectví kalendářů 18. srpna, a slavnost jeho vysvěcení byla slavností otroků (Plutarch, quaest. Rom. 100; Festus 343; Martiál 67). V chrámě byla prý uložena stará smlouva s Latiny a na sloupu vyryt tam zákon Iciliův (Dionys. X 32). Dianin oltář, k tomuto chrámu náležející, měl své zvláštní zákony, které se v jiných krajinách citovaly jako vzor.[1])

Za císaře Augusta dal opraviti chrám L. Kornificius (Sueton. Aug. 29), a odtud se Aventinská Diana jmenuje „Cornificia“ (CIL VI 4305 „aedituus Dianae Cornif.“). Jméno „Cornificia“ čte se také na Severově plánu (Jordan F. U. 2), na němž je půdorys chrámu částečně zachován.

Do stejné doby jako původ chrámu Dianina klade Tacitus (ann. XV 41) vznik *chrámu bohyně Luny*. Den zasvěcení jeho byl 31. března (Ovid. F. III 883; Hemerologia). R. 182 př. Kr. bylo za ohromné bouře vytrženo křídlo dveří tohoto chrámu a vrženo na zadní zeď chrámu Cereřina (Liv. XL 2). Z toho lze souditi na polohu chrámu. Jestliže chrám Cereřin byl v XI. okrese blízko

---

[1]) Lex arae Salonae (CIL III 1933) končí slovy: „ceterae leges huic arae eaedem sunto quae arae Dianae sunt in Aventino.“

karcerů Velikého cirku (*„ὑπὲρ αὐτὰς ἱδρυμένος τὰς ἀφέσεις“* Dionys. VI 94), stál patrně chrám Lunin nad ním, na severním svahu Aventinu. Po vzetí Korinta dostaly se do chrámu darem Mummiovým kovové resonanční nádoby (*ἠχεῖα*) z divadla korintského (Vitruv. V 5, 8). Požár Neronův zničil tento chrám a o jeho dalších osudech nic nevíme.[1])

Z prvních dob republiky pochází *chrám Iunonis Reginae*, v němž byla umístěna starodávná dřevěná socha bohyně, uctívaná kdysi ve Vejích. Oblehatel Vej Kamillus slíbil bohyni, dá-li mu vítězství, že jí opatří v Římě chrám a nádherné pocty (r. 396 př. Kr.; Liv. V 21, Dionys. XIII 3). Bohyně „se ochotně dala převésti a bez pohromy byla dopravena na Aventin, své věčné sídlo“ (Liv. V 22). Zaslíbený chrám byl vysvěcen r. 392 (Valerius Max. I 8, 3; Plutarch, Camillus VI). Vedle této staré dřevěné sochy (*ξόανον*) dostalo se bohyni r. 218 darem od matron římských sochy kovové (Liv. XXI 62). R. 207 př. Kr. udeřil do chrámu blesk a k usmíření tohoto prodigia konal se na Aventin náboženský průvod, při čemž se zpívala píseň složená Liviem Andronikem (Liv. XXVII 37). O sedm let později konalo se podobné procesí a ku poctě bohyně zpívala se píseň, jejímž původcem byl P. Licinius Tegula. Podle kalendářů byl chrám zasvěcen dne 1. září. Augustus jej opravil, a zpráva o tom v jeho „Res gestae“ je poslední zmínka, kterou o chrámu máme.

Starodávná byla na Aventinu, a to „in Loreto minore“, *aedes Vortumni*, v níž byl vymalován triumf M. Fulvia Flakka (z r. 264 př. Kr.), a *aedes Consi*, ozdobená obrazem triumfu L. Papiria Kursora (z r. 272 př. Kr.). O obou zmiňuje se Festus 209 a kalendáře ke dni 13. a 21. srpna.

Chrám Minervin byl zasvěcen o slavnosti Quinquatrus, 19. března (Ovid. F. III 812; Hemerolog. Praenest.; Festus 257). Festus 333 má o něm tuto zprávu: Cum Livius Andronicus bello punico secundo scripsisset carmen, quod a virginibus est cantatum, quia prosperius res publica populi Romani geri coepta est, publice attributa est in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac dona ponere. Z toho viděti, že chrám stál již za druhé války punské a stal se tenkráte klubovní místností

---

[1]) Merlin, Aventin dans l'antiquité, str. 310 soudí, že nebyl už po požáru obnoven.

hercû a písařů. Augustus jej obnovil (R. g. IV 6), a k zasvěcení této nové stavby se vztahuje Ovidiova poznámka (F. VI 722): coepit Aventina Pallas in arce coli. To bylo 19. června. Minervin chrám s nápisem *Minerbae* naznačen je na Severově plánu (Jordan F. U. 2; Huelsen III 136); podle tohoto půdorysu byl to peristyl se šesti sloupy v průčelí, rozměrů asi 22×45 *m*. Na začátku IV. stol., jak dokazuje zmínka v Notitii a Curiosu, ještě existoval.

V III. stol. př. Kr. založil Sempronius Grakchus na Aventinu z pokutových peněz svatyni *Libertatis* (Liv. XXIV 14). Jeho syn, zvítěziv r. 214 u Beneventa, věnoval do této svatyně obraz představující vojáky, jak po vítězství hodují. Na Aventině měl dále chrám *Iuppiter Libertas* (*Ζεὺς ἐλευθέριος* Res IV 6). Zmiňují se o něm acta fratrum Arvalium ke dni 1. září. O jeho původu není zpráv a víme jen, že Augustus jej obnovil.[1]

O poloze vypočtených chrámů můžeme si učiniti přibližný obraz podle těchto svědectví. Z Martiálova epigramu VI 64 víme, že přítel Trajanův Sura bydlil na severním kraji pahorku, směrem k cirku a zároveň byl sousedem chrámu Dianina. Surovy lázně znázorňuje Severova plánu fragm. 258 a k němu náleží fragm. 2,[2]) na němž vidíme svatyni Dianinu a Minervinu. Oba tyto chrámy sousedily se severní částí pahorku. Na chrám Iunonis Reginae poukazují dva věnovací nápisy (CIL VI 364, 365) nalezené u kostela sv. Sabiny; stál tedy chrám na západní straně pahorku. Poučné pro seznání polohy těchto chrámů je vypravování o boji C. Grakcha proti Opimiovi. Kombinujeme-li o této události zprávu Orosiovu (V 12) a autora de viris ill. (III 65), dostáváme takový obraz: Grakchus obsadil nejprve chrám Dianin. Když Opimius postupuje proti němu přes clivus Publicius, ustoupí do chrámu Minervina, pak do chrámu Lunina a odtud dostane se po svahu pod Aventin k bráně Trigemina a k Dřevěnému mostu. Opimiův postup děje se ze středu pahorku k severnímu okraji.

V době císařské stal se Aventin sídlem kultu orientálního Baala; kultus ten tam byl zanesen z kommagenského města *Doliche*. Bůh byl uctíván pode jménem *Iuppiter Dolichenus*. Několik nápisů věnovaných tomuto božstvu bylo nalezeno v okolí kostela

[1]) Huelsen III 167 soudí, že názvy „Libertas" a „Iuppiter Libertas" označují jednu a touž budovu.

[2]) Podle uspořádání Huelsenova III 136.

sv. Alexia (CIL VI 366, 406 = 30758, 407, 409—413; 408 = 30759). Jiná jeho svatyně byla na Esquilinu (v. str. 418), a byla vyslovena domněnka, že aventinské nápisy byly přineseny z Esquilinu, ježto mniši od sv. Alexia měli pozemky na Esquilinu, blíže brány Praenenestinské.[1]) Ale Notitia a Curiosum uvádějí v XIII. okresu výslovně „dolocenum", což není nic jiného, než chrám Iovis Dolicheni.[2])

Náměstí a ulice aventinské. Dvě místa na Aventinu slují *Loretum* a *Armilustrium.* Loretum svým jménem zachovalo upomínku na vavřínové háje, kterými býval pahorek pokryt. V seznamu ulic XIII. okresu, jejž čteme na basi Kapitolské (CIL VI 975), vyskýtá se vicus Loreti maioris a Loreti minoris. Armilustrium, které dalo název ulici vicus Armilustri, bylo místo, na němž se konávala slavnost stejného jména. „Armilustrium festum erat apud Romanos, quo res divinas armati faciebant ac, dum sacrificarent, tubis canebant" (Paulus ex Festo p. 19. Srov. Varro l. l. VI 22). Na Armilustriu byl hrob krále Tita Tatia (Plut. Rom. 23); jestliže jiné zprávy kladou tento hrob na Loretum (Varro l. l. V 152, Festus 310), vyplývá z toho asi, že obě místa byla nedaleko od sebe. Zbytky antické dlažby — snad vici Armilustri — našly se na různých místech pod nynější ulicí *di Sta Sabina* (Lanciani F. U. 34, Merlin 313). Pohodlnou, dlážděnou cestu, která od brány Trigeminy a fora Boaria stoupala na Aventin, zřídili v III. stol. před Kr. bratří L. a M. Publicii Malleoli z peněžitých pokut, jež vybrali v svém úřadě aedilském (Varro l. l. V 158, Festus p. 238, Ovid. F. 293); slula *clivus Publicius.* Ovidius praví, že Publiciové ze zbytku peněz zařídili slavnost Floralia, a poněvadž tato slavnost vznikla r. 238 nebo 240 př. Kr. (Plin. XVIII 286, Velleius Pat. I 14), pochází také klivus z této doby. R. 207 klivus vyhořel — „ad solum exustus est" (Liv. XXX 26); byl tedy lemován budovami. R. 184 př. Kr. zřízena kloaka na Aventinu (Liv. XXXIX 44). Od Tibery vedly na Aventin schody, *scalae Cassi* (Notit.), a ty viděl ještě v VIII. stol. po Kr. Anonymus Einsiedlensis („scala usque in Aventinum").

---

[1]) B. c. 1893, str. 223.

[2]) Merlin str. 376 hádá, že tato svatyně Dolichenova byla totožná se starším chrámem Iovis Libertatis, jehož kult vlivem orientálských kultů pozměněn.

Lázně. V době císařské zřízeny na Aventinu dvojí lázně. První založil, podle Diona K. LXVIII 19, *L. Licinius Sura*, přítel Trajanův. Podle Aurelia Viktora (epit. 13) založil je Trajan sám a nazval je na počest svého přítele jeho jménem. Lázně jsou znázorněny na fragmentech plánu Severova (Jordan 141 a 387; Huelsen III, str. 136), a jak vysvětleno výše, ležely v severní části pahorku Aventinského. V klášteře sv. Sabiny nalezen nedávno zazděný kusý nápis: imp. Caes. Marcus Antonius (Gordianus Aug.) balneum Surae o(rnandum curavit). Je-li nápis takto správně doplněn (Not. sc. 1920, 141), dosvědčoval by opravu v ll. 238—244. Nějakou pravděpodobnost dodává tomuto předpokladu zpráva, již podávají Script. h. aug. XX 32: Opera Gordiani Romae nulla extant praeter quaedam nymphia et balneas. Bezpečněji je zaručeno, že lázně opravil praefectus urbis r. 414 po Kr., Caecina Decius Acinctius Albinus. Nápis nalezený r. 1723 ve vinici Cavalettiově mluví o tom, že tento praefekt „cellam tepidariam inclinato omni pariete labantem..... duplici munitione fulcivit“ (CIL VI 1703).

Rozsáhlejší byly lázně založené císařem Deciem (249—251), *thermae Decianae*. Že zakladatelem jich je císař, dotvrzují Eutropius (9—4) a Kassiodorus (pozn. k. r. 252). Lanciani mylně připisoval lázně ty některému jinému členu rodiny Caecinů Deciů Albinů (R. a. Ex. 544). Lázně jsou jmenovány v Notitii i Curiosu spolu se Surovými lázněmi. V XVI. stol. bylo viděti rozsáhlé zbytky jich ve vinici Maccarani-Torlonia. Palladio nakreslil jejich plán a označil jej přípisem „Terme Traiane su lo Aventino“. Plán tento objevil Lanciani v Anglii a reprodukoval jej v své knize „Ruins and Excavations“ str. 545.[1]) Ještě v minulém století nalezeny v končinách mezi kostely sv. Alexia a sv. Prisky zbytky nádrží a síní s mosaikovými podlahami s ozdobou štuku a maleb na stěnách. Z těch míst pocházejí také umělecká díla, jež asi zdobívala tyto lázně: socha dětského Herkula, nalezená r. 1570 ve vinici Torloniově, a relief znázorňující spícího Endymiona. Obě díla jsou umístěna v museu Kapitolském (Helbig I 470 a 528). K ozdobám lázní náležely také sochy imperátorů, postavené od praefektů městských. Tak postavil sochu Konstantiovu Memmius Vitrasius Orfitus, praef. u. r. 353—354 a o rok později Fl. Leontius (CIL VI 1159,

---

[1]) Srov. B. d. i. 1870, 74. B. c. 1878, 153. — Pellegrini, Le terme Suriane e Deciane e la casa privata di Traiano, B. d. i. 1868.

1160). Na jiném kusém nápise, tam nalezeném, čte se jméno Fabius Titianus... praef. urbis iterum (r. 351 po Kr.).

Mezi chrámem Minerviným a lázněmi Surovými jmenují Not. i Cur. „*nymphea tria*." Někde nablízku sv. Prisky byl *fons Scaurianus*. Byl předmětem náboženského kultu, a nápisy CIL VI 163—166 uvádějí magistros et ministros fontis Scauriani. Poslední z těchto nápisů byl nalezen pod kostelem sv. Prisky.

Literární a epigrafické doklady poučují nás o nejednom *soukromém obydlí* na Aventině. Podle Hieronyma (ad Abr. 1777) bydlil tam básník Ennius. Varro (l. l. V 153) označuje místo jeho obydlí slovem „Tutilinae loca". Poněvadž bohyně Tutilina měla svou svatyni ve Velkém cirku, byl dům Enniův asi na severním svahu aventinském, v sousedství cirku. Na Aventinu bydlila milenka Propertiova Phyllis (Proper. IV 8, 29) v sousedství chrámu Dianina, a byl tam otcovský dům císaře Vitellia (Sueton. Vitellius 16). Notitia — ale jenom v některých rukopisech — jmenuje *privata Traiani*; o domě Trajanova přítele *Licinia Sury* byla již zmínka. Na vodní rouře nalezené blíže kostela sv. Alexia čte se jméno Sex. Cornelius Repentinus. (CIL XV 7439); byl to praefectus praetorii kolem r. 159 po Kr. V troskách bohatého kdysi a ozdobného domu nalezených blíže sv. Sabiny přečteno na vodovodní rouře jméno *T. Flavius Cosmus* (CIL XV 7443). Je to jméno propuštěnce císařského domu a pokladníka císaře M. Aurelia.[1]) V téže končině bydlil *M. Valerius Bradua*, konsul r. 191 po Kr. (XV 7556). Na jihu pahorku vykopány zbytky soukromých domů při stavbě kláštera sv. Anselma v ll. 1892—94. Nalezeny tu mosaikové podlahy, mramorové obložení stěn, fragmenty reliefů a soch. Značky cihlové ukazovaly k II. stol. po Kr. a na vodovodní rouře čtlo se jméno „*Pactumeia Lucilia*" (CIL XV 7507, Not. sc. 1892, 1893, 1894). Effektním objevem v těch místech byl poklad několika set zlatých mincí s podobiznou L. Vera, tak zachovalých, jako by nebyly bývaly ani v potřebě (B. c. p. 1893, 12; Not. sc. 1893, p. 119). Ve vinici Torloniově, blíže kostela sv. Prisky, zjištěn dům *C. Maria Pudenta Korneliana*; nalezen tam v XVIII. stol. bronzový dekret, jímž concilium conventus Clunieni zvolilo sobě r. 222 po Kr. tohoto muže svým patronem „ob multa et egregia eius in singulos universosque merita" (CIL VI 1454 = 31569).

---

[1]) B. d. i. 1855, str. 48 nn.

Také *Vettius Agorius Praetextatus*, známý horlivý obhájce hynoucího pohanství, měl na Aventinu dům (CIL VI 1777). Aventinským pánům náleželi uprchlí otroci, jejichžto železné obojky se nám zachovaly; jeden slul *Apronianus Palatinus* (XV 7182), druhý *Potitus* (XV 7181).[1]) Místo „*mappa aurea*", kde bydlil Apronianus, je jmenováno také v Notitii a v Curiosu; za ním následuje výraz „*platanonis*"; oba snad jsou označením nějakého viku. Z dopisu sv. Jeronyma (48, 96) známe dvě horlivé křesťanky z Aventinu, *Albinu* a *Marcellu*, které přijímaly v svém domě coenobity z Egypta od arianů vypuzené a shromažďovaly křesťanské ženy k pobožnostem. Z těchto a jiných dokladů[2]) viděti, že pahorek, původní sídlo plebejů, v pozdějších dobách se stal čtvrtí aristokratickou a byl sídlem zámožných a vynikajících osobností.

Na mnohých místech trosek aventinských shledávají se stopy požáru, a poněvadž jsou to zbytky domů, jež byly obydleny ve IV. stol. po Kr., soudí Lanciani (Destruction str. 57, 58, 61), že Aventin byl zpustošen ohněm při vpádu Alarichově r. 410 po Kr. Že se našlo přece mnoho věcí drahocenných, lze vysvětliti tím, že v některých případech obyvatelé před blížícím se nebezpečím své skvosty pečlivě ukryli a pak, sami zahynuvše, nemohli jich už vyhledati. — Blíže sv. Prisky nalezena v XVI. stol. *podzemní komnata* bez oken a dveří, přístupná jen shora. Její podlaha byla vykládána drahými kameny a stěny pokryty pozlacenými měděnými deskami; našly se v ní misky a nářadí obětní (Lanciani, Stor a sc. II 98 n.; 137).

Po opětném drancování ve IV. a V. stol. Aventin zpustl a byl až do našich dob vyplněn vinicemi, kostely a kláštery. Kult křesťanský usadil se v něm velmi brzo. Kostel sv. Sabiny sahá svým původem do V. stol., a počátky kostela sv. Prisky tradice klade až do I. stol. po Kr. (v. Merlin, str. 378 nn.).

Menší Aventin a jeho východní a jižní úpatí tvořily XII. okres římský, zvaný *piscina publica*. O vodní nádržce, která dala okresu jméno, píše Festus 213: Piscinae publicae hodieque

---

[1]) 1. Tene me et reboca me Aproniano Palatino ad Mappa aurea in Aventino quia fugi. 2. Fugitivus so, revoca me in Aventino in domo Potiti v. c. ad Decianas.

[2]) Obšírnější seznam obyvatelů aventinských podává Merlin, Aventin str. 333—361.

nomen manet, ipsa non extat. Ad quam et natatum et exercitationis alioqui causa veniebat populus. Nedovídáme se žádných zpráv, kdy byla tato piscina založena; podle citovaných slov však neexistovala již v době Veria Flakka, jejž Festus excerpuje, t. j. v I. stol. před Kr. R. 215 př. Kr., kdy se Hannibal zdál Římu nejnebezpečnějším, ustanovili konsulové, že senát se má scházeti u brány Kapenské, a praetoři konali soudy u pisciny (Liv. XXIII 32). Mělo se tím lidu pro povzbuzení ukázati, že se nejvyšší úředníci nebojí prodlévati a klidně úřadovati „ante portas" v době postrachu hannibalského.

Nejznámější místo na menším Aventinu byla *Remoria*, „locus ubi Remus de condenda urbe fuerat auspicatus" (Paulus ex Festo 276). Podle Ovidiova výkladu (F. V 149 n.) jmenovalo se to místo také *Saxum*. Pod ním byla svatyně *Bonae Deae Subsaxanae* (Not. XII). Bohyně zde uctívaná slula jinak Fauna a Maia; ale také splynula s řeckou Damií.[1]) Byl jí připisován účinek léčivý a léčivé byliny byly rozdávány v její svatyni. Chrám byl nepřístupen mužům a muži byli vyloučeni i z noční slavnosti bohyně, která se konala v bytě manželky velekněžovy. Ovidius (l. c.) připisuje založení chrámu vestálce Klaudii. Ale chrám je asi starší a vestálka Klaudia Licinia založila jen „aram et aediculam et pulvinar sub saxo" (Cicero pro domo sua 136). Opraven byl chrám od císařovny Livie (Ovid. l. c.) a později od Hadriana (Script. h. a. I 19).

Je-li výšina, na níž stojí kostel sv. Balbiny, asi starověké saxum, pak někde blízko tohoto kostela stávala svatyně Bonae Deae; přesněji nelze místa určiti, ježto nikde se nenašly její zbytky. V okolí téhož kostela byla *kaplice Silvanova* a *svatyně Mithrova*; tak poznáváme z nápisů (VI 543, 742) nalezených v těch místech. Notitia a Curiosum uvádějí ještě dvě jména bohyň: *Fortunam mammosam* a *Isidem Athenodoriam*. Nelze říci, míní-li se tím chrámy či sochy při cestě v kaplicích postavené, ani určiti, patří-li obě na pahorek Aventinský či pod jeho svah směrem k silnici Appiově. Na východním úpatí Aventinu byly některé prameny, které byly předmětem náboženského kultu. V nápisech nalezených v těch místech jmenuje se *fons Lollianus* a *fons Pala*... (CIL VI 155—157, 159—162, 30705).

Vici XII. okresu podle base Kapitolské jsou: vicus Veneris almae, piscinae publicae, Dianae, triari,? (Silv)ani salientis, laci

[1]) Wissowa, Religion u. Cultus der Römer. 2. vyd. str. 216.

tecti, Fortunae mammosae, compiti pastoris, portae Raudusculanae, portae Naeviae, Victoris. Dva z nich mají název podle brány Serviova opevnění, ke které vedly. Jestliže porta Naevia byla na východní straně pahorku, mohl vikus toho jména vésti po pahorku od východu k západu. *Vicus portae Rauduscalanae* kladou topografové obyčejně v jižní část nyn. via di porta S. Paolo, a *v. piscinae publicae* pokládají za severnější pokračování téže ulice až k Velikému cirku. Notitia a Curiosum uvádějí v XII. okresu *clivus delphini*; byla to asi ulice stoupající na Aventin od východu. Z téhož pramene známa jest *area radicaria* a *campus lanatarius.* O tomto nevíme nic bližšího. Area radicaria ležela na blízku mutatoria, které je v okrese I, tedy na východní hranici XII. okresu (F. U. fr. 3). Ze soukromých obydlí XII. okresu známe dům Hadrianův, uvedený v Notitii a Curiosu pod názvem *privata Hadriani.* Nějaký čas v něm bydlil M. Aurelius, když byl Antoninem Piem adoptován (Script. h. a. IV 5). O poloze domu toho nevíme nic určitějšího. Z téhož pramene známe *domum Cilonis.* Fabius Cilo byl konsul r. 204 po Kr. a byl mezi těmi osobami, jež císař Septimius Severus obdařil „aedibus memoratu dignis" (Aurelius Viktor ep. 20). V hojných zbytcích soukromých budov, které se našly v okolí sv. Balbiny (B. d. i. 1859, 10—164; Not. sc. 1884, 223; Notizie di recenti trov., B. c. 1917), vyskytla se také roura vodovodní se jménem Cilonovým (CIL XV 7447), a také čestné nápisy latinské týkající se Cilona (VI 1408—1410) a jeden řecký (Kaibel, Ins. gr. I 1078) pocházejí asi z tohoto domu. Nejisto, zdali se týká té budovy zlomek plánu Severova (Jordan F. U. 43), na němž se čte neúplné jméno ..ILONIS. — Na zlomku 58 téhož plánu čte se nápis h o r t i C e l o n i a e F a b i a e.

Ve XII. okresu bydlila *Kornificia,* příbuzná císaře M. Aurelia Její dům je jmenován v Notitii a Curiosu a její jméno se našlo na vodní rouře (XV 7442), jejíž naleziště však není řádně zjištěno (B. c. 1891, 210; R. M. 1892, 296). *Septem domus Parthorum* slul palác darovaný císařem Septimiem Severem jednomu z přátel (Aurelius Viktor epit. 20; Not., Cur.). Ani příčina zvláštního tohoto názvu ani poloha domu není známa. Na jihu XII. okresu ve vinici Volpi, ležící mezi lázněmi Karakallovými a hradbami Aurelianovými, vyskytly se taktéž zbytky soukromého domu. Z nich pochází zajímavá *podlaha mosaiková,* uložená nyní v museu Lateránském: znázorněny jsou na ní odpadky jídel, kosti, lastury,

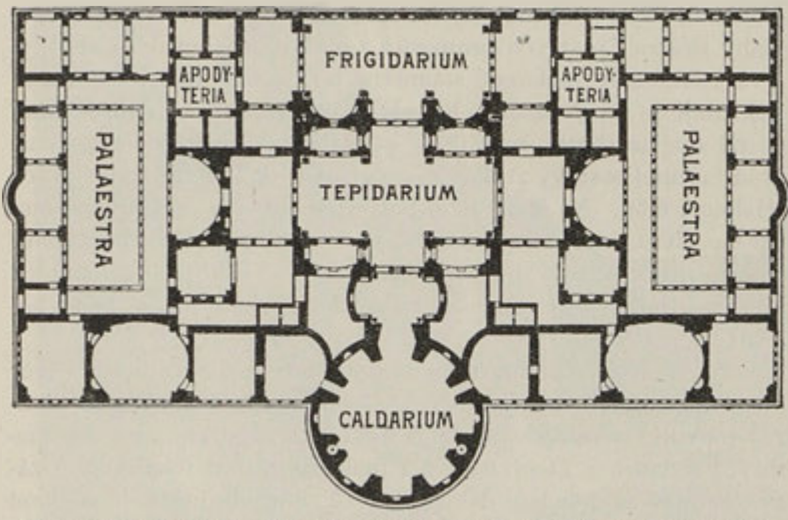
lupeny zeleniny, kaštany, ořechy a mezi tím hlodající myš. Na jiném kusu mosaiky je podepsán umělec: *Ἡρακλειτος ἠργασατο.* Mosaika je patrně napodobením invence Sosa Pergamského (Plin. XXXVI 184), jehož podobně ozdobené podlahy byly známy pode jménem „nezametený dům" (*ἀσάρωτος οἶκος*). Nesnadno říci, kde byly *zahrady Asiniovy* (horti Asiniani). Frontinus (de aquaed. 21) píše, že odbočka vodovodu Anio Vetus, zvaná specus Octavianus, přicházela (od jihu) do Říma „in regionem viae Novae ad hortos Asinianos". Nevíme, kde byla tato via Nova; neboť je patrno, že nelze při tom mysliti na viam Novam, kterou teprve Karakalla u svých lázní založil. Zahrady jsou asi totožné s místem, jež Plinius (XXXVI 23 nn.) nazývá *Asinii Pollionis monimenta.* Asinius Polio tam shromáždil množství vynikajících scch řeckých. Také *horti Serviliani,* majetek Neronův, ležely někde na jihu Říma (Tac. ann. XV 55, Suet. Nero 47). Byly vyzdobeny vynikajícími sochami (Plin. XXXVI 23, 25).

Na jižní straně menšího Aventinu měla svou kasárnu *IV. cohors vigilum.* V okolí kostela sv. Saby našel se nápis VI 219 (Dessau 2162), podle něhož za konsulů r. 130 po Kr. jedna centurie IV. kohorty pod velením setníka C. Coelia Valenta zřídila na svůj náklad mramorovou kaplici s bronzovými dveřmi; setník ji dal na své útraty vydlážditi.

Největší a nejskvělejší budova, která byla v XII. okresu zřízena, jsou lázně *Karakallovy, thermae Antoninianae.* Leží na jihozápad od Appiovy silnice, od které k nim vedl vicus Sulpicius (Script. h. a. XVII 7, 8). Karakalla kromě toho zřídil k nim zvláštní cestu, *viam Novam,* „nad niž by se v Římě nenašlo tak snadno něco krásnějšího" (Script. h. a. XIII 9). Označena je na plánu Severově (fr. 3) a podle rozměrů byla daleko širší než silnice Appiova. Lázně byly otevřeny r. 216 po Kr. (podle Kassiodorovy kroniky), ale ještě nástupci Karakallovi Heliogabal i Alexander Severus je doplňovali (Script. h. a. XVII 17, XVIII 25). Za císaře Aureliana utrpěly požárem a byly jím obnoveny (Chronogr. a. 354); o pozdějších opravách svědčí značky cihel z doby Theodorichovy (CIL XV 1665). Místo, na němž lázně stojí, bylo před tím částečně vyplněno soukromými domy; lázně byly někde vystavěny nad těmito domy, jen částečně demolovanými. Něco z těchto spodních staveb bylo objeveno a popsáno: tak dům s peristylem, mosaikovou dlažbou, v níž byl vy-

obrazen triton a mořské obludy, a se stopami nástěnných maleb (Lanciani R. a. Ex. 535).

Z lázní Karakallových zbývají imposantní zříceniny, které vzbuzují obdiv rozsáhlostí a mohutností konstrukce. Středem lázní je obdélník rozměrů 216×112 *m*. Okolo něho je rozsáhlý prostor ohraničený čtyřúhelníkem dalších budov, síní, apsid. Tyto zevnější stavby mají rozměr 353×335 *m*, a celek pokrývá plochu 118.255 m^2. — Vchod do lázní býval se strany severovýchodní.



Obr. 78. Půdorys lázní Karakallových. (Podle Richtrovy Topografie.)

První rozsáhlá síň, do níž se vcházelo, bylo *frigidarium*. Bývalo pokryto klenutým stropem, jejž podpíralo osm žulových sloupů. Uprostřed byla nádržka rozměrů 53×24 *m*, do níž se sestupovalo po stupních. Část zřícené klenby leží na zemi; nalezena v ní železa na jedné straně hákem ukončená, na druhé straně mající příčné železo provlečeno. To připomíná poznámku biografa Karakallova (Script. h. a. XIII 9, 4) o uměle provedené klenbě cellae solearis, která je prý udržována „mříží bronzovou nebo měděnou".[1]) Za frigidariem následuje *tepidarium*, síň neméně

[1]) Výklad toho místa v. Mélanges, 1909, str. 401—406. Výraz historikův cella solearis nalézá vysvětlení ve slovech Festových: alvei quoque lavandi causa instituti, quo singuli descendunt, *solia* dicuntur.

rozlehlá (170×82 *m*), v níž jsou čtyři nádrže vodní. I zde bývala klenba podporována mocnými žulovými sloupy. Jeden z nich dopraven v XVI. stol. do Florencie na náměstí della Trinità. Na zlomcích spadlé klenby je viděti, že ke zmírnění tíže bylo užito v ní za stavivo pemzy. Dále směrem k západu následuje síň kruhovitého půdorysu, vykládaná obecně za *kaldarium*. Má v průměru 35 *m* a bývala přikryta kopulovitou klenbou, podepřenou osmi pilíři. Ve dvou pilířích se zachovaly schody, kterými se mohlo stoupati vzhůru. Kaldarium polovicí svého půdorysu vybočuje ze čtyřúhelníka, jehož tvar má celý komplex lázní. Z ozdobné jeho podlahy, složené z pestrých mramorů a z porfyru, zachovaly se zbytky. Dva veliké sály, položené souměrně po obou stranách tepidaria, vykládají se za *palaestry*. Bývaly kdysi rozděleny sloupy. Mají dosud značné zbytky mosaikové podlahy; ale nejvýznačnější kus, představující postavy athletů, byl přenesen do Lateránského musea (Helbig I 699). Na stěně jižní palaestry zachoval se kus mramorového vlysu, kterým byly zdobeny stěny těchto sálů. Ornamenty a scény lovecké byly na něm znázorněny. Vedle těchto hlavních sálů mají lázně ještě řadu síní menších, jejichžto určení nelze poznati.

V zevnějším čtyřúhelníku budov, jež obkličovaly širý dvůr okolo lázní, viděti na straně severovýchodní řadu jednotlivých komnat (obydlí lázeňských otroků?) a na opačné straně řady stupňovitých sedadel, s kterých diváci mohli přihlížeti tělocvičným závodům nebo poslouchati deklamace. Za tímto hledištěm je ve dvou řadách a ve dvou patrech celkem čtyřiašedesát komor, které měly úkol reservoirů vodních. Severozápadní a jihovýchodní strana čtverce ukazují mimo jiné každá po jedné dlouhé apsidě, jež je vyplněna několika síněmi.

Rozsáhlé prostory lázní oplývaly uměleckou výzdobou sochařskou, z níž se mnoho zachovalo. Nejvýznamnější dílo zde nalezené je skupina Farneského býka, představujícího Zetha a Amfiona, jak se strojí Dirku na divoké zvíře přivázati.[1]) Sousoší, dílo bratří Apollonia a Tauriska, přivezl do Říma z Rhodu Asinius Pollio (Plin. XXXVI 33). Bylo objeveno ve zříceninách lázní v XVI. stol. a v XVIII. stol. dostalo se do musea neapolského. Jiná socha odtud pocházející je Farneský Herkules, dílo Glyko-

---

[1]) Vyobrazeno v Ottově Slovníku naučném IX 26.

novo, pak kolosální Pallas Athene, Flora, Diana, několik poprsí Antonina Pia a mn. j. Ještě r. 1901 byly tam nalezeny dvě mramorové hlavy (Savignoni, Di due teste scoperte nelle terme Ant., B. c. 1901. — Amelung, R. M. 1903, 1—16). Z lázní Karakallových pocházejí dvě velké žulové vany, které zdobí náměstí Farneské v Římě.[1]) Pod lázněmi táhnou se široké podzemní chodby, vydlážděné jako ulice, s patníky na křižovatkách, jimiž se vozilo pa-



Obr. 79. Trosky lázní Karakallových. (Podle fotografie.)

livo do hypokaust. Mezi různými místnostmi, jež s chodbami těmi souvisí, jest i *svatyně Mithrova* s obrazem boha malovaným na stěně.

Rozsáhlé a velikolepé zříceniny, zobrazené na nejednom starém výkrese a rytině, lákaly architekty k rekonstrukci. Tak vydal Blouet v Paříži 1832 „Restauration des thermes de Caracalla".

---

[1]) Vany z antických lázní, zhotovené ze žuly, mramoru, porfyru, serpentinu, alabastru, měly rozmanité osudy. Některé se staly kašnami, jiné zdobí paláce a musea, jiných se použilo za sarkofagy k uložení kostí mučedníků a dostaly se za oltáře do kostelů. V. Lanciani, Storia sc. I; id., The destruction of ancient Rome str. 90.

Později se podrobným studiem trosek obíral ruský architekt Sergěj Andrejevič Ivanov a jeho práci (Architektonische Studien, H. 3) s pojednáním Huelsenovým vydala berlínská Akademie (1898). Jako z jiných budov antických odváženy i odtud sloupy a kusy mramoru; bylo jich užito k ozdobě kostela S. Maria in Trastevere a snad i v basilice svatopetrské.[1])

Podle statistiky Notitie a Curiosa byly v XII. okrese třiašedesatery lázně. Jedny se jmenovaly *„balineum Scriboniolum"* a uvádějí se na obojku uprchlého otroka („Hilarionis so, tene me quia fugi de regione XII. a balin. Scriboniolum Rome " CIL XV 7186). — Mezi lázněmi Karakallovými a hradbami Aurelianovými byly *hroby*. Okrouhlá hrobka se našla ve vinici Cavalieri-Volpi (B. d. i. 1838, p. 49) a z téhož okolí pocházejí nápisy kolumbarií. Na blízku bývalé brány Ardeatské byla *vinea publica*. Známe ji z nápisu mezníku (CIL VI 933), podle něhož císař Vespasian r. 75 po Kr. locum viniae publicae occupatum a privatis per collegium pontificum restituit.

Západní a jižní okolí Aventina na severu až ku bráně Trigemině a na východě bezpochyby až k cestě vedoucí do brány Ostiensis náleželo k XIII. okresu. Nejsevernější část této roviny byl velmi úzký pruh země mezi Tiberou a Aventinem. Někde na úpatí aventinském a u Tibery býval v nejstarších dobách *lucus Stimulae*, v němž se slavívaly noční bakchanálie (Liv. XXXIX 12 nn. — Schol. Juven. II 3. — Ovid. F. VI 693 nn.). Jméno bohyně v pozdějších dobách vešlo v zapomenutí a proto Ovidius (l. c.) váhá, nemá-li je zaměniti jménem „Semele", které mělo známý vztah k Bakchovi. Někde na břehu řeky byly *Salinae*, skladiště soli dovážené do Říma od ústí Tibery. Staré texty (Solinus 1, 8; Frontinus aq. 5) svědčí, že byly u brány Trigeminy, což mohlo býti uvnitř Serviových hradeb, na foru Boariu, nebo za branou. Mimo sůl dováželo se po Tibeře hlavně obilí, a přístaviště pro obilní lodi bylo pod Aventinem. Proto byl *pomník L. Minuciovi*, tribunovi lidu r. 439 př. Kr., který dovedl opatřiti levné obilí, postaven za branou Trigeminou. Tím pomníkem byla podle Plinia (XVIII 15) socha, podle Livia (IV 16) pozlacený býk a podle jiného místa Pliniova

---

[1]) V. Not. sc. 1878, 346; 1879, 15, 40, 114, 314; 1861, 67, 89; 1901, 248 nn. — B. d. i. 1867, 109. — Lanciani, Storia sc. II 161, 179 nn. — Id., R. a. Ex. 535 nn.

(XXXIV 16) sloup. Pod Aventinem měli své sídlo *negotiatores frumentarii*, jejichžto družstvo je jmenováno v nápise (VI 1262) nalezeném v ulici Marmorata, a patrně v těch končinách byl i *vicus frumentarius*, jmenovaný mezi ulicemi XIII. okresu na basi Kapitolské. K pohodlnému spojení obilního přístavu s branou vystavěli r. 192 př. Kr. aedilové M. Aemilius Lepidus a M. Aemilius Paulus sloupení *porticum Aemiliam* a zřídili *emporium* u řeky (Liv. XXXV 10, 12). Censoři r. 174 Q. Fulvius Flakkus a A. Postumius Albinus dali toto tržiště vydlážditi, ohraditi dřevěným plotem a od řeky k němu zříditi stupně (Liv. XLI 27, 8). Zbytky přístaviště a emporia objeveny u Tibery r. 1868. Břeh řeky byl opevněn cihlovou zdí a na tu vedly od řeky vždy dvě a dvě rampy šikmo proti sobě. Rampy měly šířku 176 *cm* a byly dlážděny cihlovými dlažicemi. U emporia nalezeno 493 kusů různých mramorů, zde vyložených z lodí; byly v těchto končinách i kamenické dílny a *skladiště mramorů*. Něco nalezeno amfor a mnoho střepů. Do řeky vyčnívaly veliké kameny s provrtaným otvorem, určené patrně k přivazování lodí.[1]) Regulací Tibery a stavbou nového nábřeží byly tyto zbytky odstraněny. V nápise VI 9683 uvádí se negotiatrix frumentaria et leguminaria *ab scala mediana*; snad je tímto výrazem označena část schodů v přístavišti zřízených. K ukládání zboží, jež se přiváželo do přístavu, sloužila rozsáhlá skladiště *horrea*, kterými byla vyplněna celá čtvrt městská, rozkládající se mezi Tiberou a ulicemi della Marmorata, Galvani, Amerigo Vespucci. Část těchto skladišť slula *horrea Seiani*. Dva nápisy jsou dedikovány „Genio horreorum Seiani" (VI 238; — Mancini, Le recenti scoperte di antichità al Testaccio, B. c. 1911). Známější byla *horrea Galbiana*. Rod Sulpiciů Galbů měl v těchto končinách své statky a r. 1885 nalezen tam hrob Sergia Sulpicia Galby, konsula r. 108 př. Kr. (VI 31617). Později přichází skladiště v majetek císařů: znám je z nápisů Zmaragdus, otrok císařský, který je šafářem horreorum Galbianorum (B. d. i. 1880, 98; Dessau 1621). Horatius zmiňuje se o tomto skladišti výrazem „Sulpicia horrea" (Car. IV 12, 181) a jeho scholiast k tomu poznamenává, že tam byly „hojné zásoby vína, oleje a pod. věcí". Náboženská fantasie vymyslila také *bonam deam Galbillam*, jak viděti z uvedeného nápisu Zmaragdova.

---

[1]) Pellegrini, Il portico Emilio coll' emporio. B. d. i. 1868. — Not. sc. 1886, p. 22, B. c. 1886, p. 36 nn. — Lanciani, Ancient Rome 250, R. a. Exc. 527.

O císaři Galbovi praví Chronogr. a. 354: „domum suam deposuit et horrea Galbae instituit"; snad se nejasná tato zpráva vztahuje na rozšíření skladiště, podniknuté Galbou. — V III. stol. po Kr. zpustošil horrea požár. Mezi ulicemi Giovanni Branca a Bodoni vykopána v troskách spousta mincí požárem speklých a roztavených. Pokud mohly býti rozeznány, pocházely z dob od Antonina Pia do Galliena (138 — 265 po Kr. — B. c. 1911, 246 n.).

Rozsáhlé skladiště Galbovo zanechalo po sobě veliké zříceniny, o kterých ve XII. stol. píše hebrejský rabín Benjamin Tudelský jako o „rozsáhlém zámku krále Galbina, který má 360 oken". (Jordan II 68). Název „orrea" udržel se na těchto místech po celý středověk. Při zakládání nových ulic a domů v minulém století byly zbytky těchto staveb znovu objeveny.

Horrea vůbec byla ve starověkém Římě důležitým zařízením a stála ve všech okresech města. Jména měla buď podle uloženého zboží, jako piperitaria, candelaria, chartaria, nebo podle majetníků a zakladatelů, jako h. Vespasiani (Chronogr. a. 354 o Domitianovi), Caesaris (CIL VI 4240), Agrippiana (v. str. 292), Sempronia, Lolliana (CIL VI 4226; F. U. 51) etc. Nejstarší z nich, pokud známo, jsou asi horrea Sempronia; o nich praví Festus 290: „Sempronia horrea qui locus dicitur, in eo fuerunt lege Gracchi ad custodiam frumenti publici."

Horrea byla nejen skladištěm zboží do Říma dováženého, ale bezpečnostními schránkami, které se soukromníkům pronajímaly (Digesta I 15, 3, 2). O zákonech tohoto pronajímání mluví Paulus (Digesta XXXIII 2, 56) a nápis nalezený za branou Salarskou.[1]) O jejich rozmnožení staral se jmenovitě císař Alexander Severus (Script. h. a. XVIII 39), a počet jich později tak vzrostl, že Breviarium Notitiae uvádí jich v celém Římě 290.

Mnoho produktů (víno, olej, rosolované ryby) přiváželo se do emporia v hliněných amforách. Rozbité amfory byly pohazovány na určité místo, a ze střepin těch za několik století vyrostl celý pahorek *mons Testaceus* (Testaccio), 35 *m* vysoký. Místo, na něž se střepy odhazovaly, bylo ohraničeno mezníky (CIL VI 1263 n.), jež mají jméno konsulů suffektů z r. 4 po Kr., a do té doby tedy

[1]) Gatti, Frammento d'iscrizione contenente la lex horreorum, B. c. 1885. — L. Michalon, Des lieux des dépôts d'objets précieux dans l'antiquité et de la location des coffres forts à Rome. Diss. Lyon, 1911. — R. M. 1886, 42—65.

spadají počátky tohoto pahorku. Ale hromada rozšířila se i přes vytyčené hranice a zasypala v okolí hrob Rusticeliů, sestrojený z albánského kamene (CIL VI 11534). Z pohozených střepů jsou mnohé označeny nápisy, které umožňují poznati jednak jejich dobu, jednak i provenienci. Nápisy s velikou péčí prozkoumal H. Dressel a shledal, že severní strana pahorku má střepy nejstarší, z doby 140—149 po Kr., strana východní z ll. 150—160, západní z ll. 174—230. Nejpozdější známé datum je r. 251 po Kr. Velká část nádob pochází z Hispanie, méně často se vyskytují produkty z Gallie.

Ve středověku si vykládali, že v nádobách, jejichžto střepy tu jsou nahromaděny, byl přivážen tribut provincií do Říma. Při pašijových hrách, které se konávaly postupem na různých místech pod Aventinem, představoval na konec Testaccio Kalvarii.[1])

Monte Testaccio strmí nedaleko hradeb Aurelianových, a jdeme-li podle těchto hradeb k východu, přicházíme k známé *pyramidě Cestiově* (obr. 17). Je to náhrobek vystavěný z cihel, obložený deskami mramorovými. Jeho půdorys je 30×30 *m* a výška 35 *m*. Pyramida byla zazděna do hradeb Aurelianových tak, že jest její východní strana obrácena z města, západní dovnitř města. Obě strany mají nápis: „C. Cestius C. f. Pob. Epulo pr. tr. pl. VII vir epulonum“ (CIL VI 1374). Na východní straně je kromě toho napsáno, že dílo vystavěno v době 330 dnů pod dozorem jednoho z dědiců Cestiových, L. Pontia Mely, a propuštěnce Pothia. U pyramidy se našly r. 1660 dvě base s nápisem (CIL VI 1375). Z nich se dovídáme, že pět dědiců Cestiových a s nimi jeho bratr, jemuž svůj podíl dědický přenechal M. Agrippa, postavili Cestiovi (sochu) náhradou za to, že ediktem aedilovým jim nebylo dovoleno uložiti v hrobě zemřelého skvosty (attalica). Z bronzové sochy, která na jednom podstavci stávala, zbývala ještě noha, a podle jejích rozměrů odhadnuta výška sochy na 3·30 *m*. V pyramidě je skryta komnata 5 *m* dlouhá, 4 *m* široká, 4·80 *m* vysoká. Její stěny byly ozdobeny freskami, které v XVII. stol. byly ještě dosti zřetelné. Do komnaty býval přístup jen oknem se strany severní; při novém ohledání pyramidy za Alexandra VII. (1665—67) byly proraženy dveře.

---

[1]) H. Dressel, Ricerche sul monte Testaccio. A. d. i. 1878. — id. CIL XV p. 492., 560 nn. — de Rossi, A. d. i. 1885, 232. — Cantarelli, Il monte Testaccio e la Gallia, B. c. 1915. — Lanciani, Il Testaccio ed i prati del popolo Romano. B. c. 1915.

Ve středověku v pyramidě viděli „hrobku Removu“. Snad byl Cestiův nápis zakryt vegetací, a tak historické poznání ustoupilo fantastickému dohadu.[1])

Regio I: porta Capena. Mezi Caeliem a XII. okresem byl stísněn okres první, nazvaný podle staré brány Serviova opevnění. Sahal na jihu až k říčce Almo (Marrana della Caffarella), na západě byl ohraničen celkem Appiovou silnicí, na východě Caeliem. Na severu sahal jistě dovnitř opevnění Serviova. Byla sice někdy vyslovována domněnka, že ležel jen vně tohoto opevnění, ale dva jeho vici, známé z Kapitolské base, totiž vicus trium ararum a vicus Fabricii, dokazují opak toho. Vicus trium ararum je jmenován v nápise VI 453, nalezeném blízko kostela sv. Řehoře, tedy uvnitř hradeb. Vicus Fabricii snad ležel u východního výběžku palatinského; Huelsenova argumentace (III 201) to činí aspoň pravděpodobným. A ježto na západě Palatin a na východě templum Claudii náležely jiným okresům, měla regio I svým severním výběžkem tvar úzkého cípu, dotýkajícího se oblouku Konstantinova. Tam se stýkala s jinými čtyřmi okresy: druhým, třetím, čtvrtým a desátým.

Hlavní třída procházející prvním okresem byla *via Appia*, „regina viarum“, spojující Řím s Kapuou, založená r. 312 př. Kr. (Liv. IX 20). Ve vzdálenosti 850 *m* od brány odštěpovala se od ní *via Latina*, odchylujíc se v ostrém úhlu stranou k východu. Z base Kapitolské jest známo těchto devět ulic: 1. *vicus Camenarum*, 2. *Drusianus*, 3. *Sulpicius citerior*, 4. *Sulpicius ulterior*, 5. *Fortunae Obsequentis*, 6. *pulverarius*, 7. *Honoris et Virtutis*, 8. *Trium ararum*, 9. *Fabricii.* Jak slula ulice vedoucí od brány Kapenské dovnitř města, k oblouku Konstantinovu, nevíme; název „via triumphalis“, kterým někdy bývá označována, je výmysl moderních archaeologů a není proň starověkých dokladů.

Je přirozené mysliti si vyjmenované ulice jako ulice příčné, ústící do Appiovy silnice. Vicus Honoris et Virtutis se patrně dotýkal svatyně stejnojmenné, a podle nějaké svatyně nebo sochy má jméno i v. Fortunae Obsequentis. In vico Sulpicio byly (podle

[1]) O. Falconieri, Discorso intorno alla pyramide di C. Cestio. Otištěno v Graevii Thesaurus antiquitatum IV (r. 1697) a v Nardiniově Roma antica IV. — L. Brtnický, Starořímské nápisy náhrobní. Výr. zpr. gymn. v Hradci Král. 1909, str. 24.

Script. h. a. XVII 17) lázně Karakallovy; poněvadž lázně ty jsou na jihozápadní straně Appiovy silnice, odbočoval jeden vicus Sulpicius (ať ulterior či citerior) na tuto stranu. Tím je také dáno faktum, že Appiova silnice nebyla přesně hranicí mezi I. a XII. okresem a I. okres sahal na některých místech i přes tuto silnici směrem k Aventinu. Vicus Drusianus a Camenarum vysvětlí se památkami, o kterých promluvíme níže, a název v. *pulverarius* odvozuje si Huelsen (III 29) od hlinky (pozzolana), která se v končinách brány sv. Šebastiana vykopávala a vykopává.

Mimo devět ulic uvedených na basi Kapitolské známe ještě z Notitie vicum *vitrarium*, *aream pannariam*, *aream Apollinis* et *Splenis* et *Calles*, aream *Carruces*.

Mezi chrámy v tomto okrese postavené náleží předně dvojitá svatyně *Honoris et Virtutis*. Zaslíbil ji v bitvě u Klastidia r. 222 př. Kr. M. Marcellus a vysvětil ji jeho syn r. 205 př. Kr. (Liv. XXIX 11). Marcellus chtěl zříditi oběma božstvům svatyni společnou, ale když pontifikové prohlásili, že to není dovoleno, byla narychlo přistavěna ještě jedna svatyně a zřízeny dva chrámy spojené (Liv. XXVII 25; srov. Symmachus epist. I 21). Jinak zní zpráva u Cicerona, de nat. d. II 61: Vides Virtutis templum vides Honoris a M. Marcello renovatum; quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. *Maximo* dedicatum. Nechceme-li předpokládati, že Cicero zde omylem uvedl jiná data o zasvěcení a obnovení chrámu, týkala by se jeho zpráva *jiné* svatyně téhož božstva než chrámu u brány Kapenské.[1]) Marcellus, dedikátor chrámu, ozdobil jej bohatě uměleckou kořistí, kterou přivezl ze Sicilie (Cicero Verr. IV 121), ale všechna ta ozdoba odvezena během času zase jinam a za dob Liviových bylo z ní viděti jen nepatrnou část (Liv. XXV 40). Také syn dedikátorův ozdobil budovu, a postaviv u ní sochu svou, otcovu a dědovu, podepsal je slovy: tres Marcelli novies coss. avus quinquies pater semel (Ascon. ad Cic. in Pison. 44). Pak byl chrám obnoven za Vespasiana; tenkráte jej ozdobili malbami Kornelius Pinus a Akcius Priskus (Plin. XXXVI 120). Ve IV. století ještě trval, jak dokazuje zmínka o něm v Notitii a ještě u Symmacha (epist. I 20). Nyní není po něm žádných stop a jeho polohu nelze přesně určiti.

---

[1]) O chrámu tohoto jména na Quirinálu v. str. 384. Ale k němu se tato slova Ciceronova nemohou vztahovati.

Je patrno z Livia (XXV 40)[1]), že stál blízko brány Kapenské, a to vně brány; neboť podle jiného svědectví (Symmachus l. c.) byl blízko chrámku Kamen, ležícího za hradbami pod Caeliem. Snad má Cicero na mysli stupně tohoto chrámu, když vypravuje, že, vraceje se z vyhnanství, viděl u brány Kapenské stupně chrámové naplněné lidem (Ad Att. IV 1, 5).

Blízko brány Kapenské byl také oltář *Fortunae Reducis.* Byl založen r. 19 př. Kr. na památku šťastného návratu císaře Augusta z provincií. Na něm se konávala výroční oběť a slavnost zvaná Augustalia; tak se dovídáme z římských kalendářů a z Augustových R. g. (11, text řecký; srov. Dio LIV 10).

Blízko téže brány za městem byl posvátný háj, *lucus Camenarum,* v údolí Egeriině, s chrámkem a s pramenem vytékajícím z jeskyně. Podle tradice byl zasvěcen králem Numou, jehož choť Egerie se v těch místech s Kamenami radívala (Liv. I 21); vodou z pramene pak umývaly panny vestálské svatyni Vestinu (Plut. Numa XIII). Numa postavil tam Kamenám také malou kovovou kapli. Byla později zasažena bleskem, pak přenesena do chrámu Honoris et Virtutis a konečně na pole Martovo do svatyně Herculis et Musarum (Servius ad Aen. I 8). Prostá jeskyně, z níž posvátný pramen vytékal, byla později nákladně vyzdobena mramorem k nespokojenosti básníka Juvenála (III 16, 20), který přirozenou, travnatou jeskyni pokládal za místo pro náboženský kult dojemnější. „Svatoháj a chrám Kamen — líčí týž básník — je nyní pronajat Židům, a Kameny z něho vypuzeny.“ V chrámě postavil básník L. Akcius svou sochu, která jej, člověka maličké postavy, představovala velikého. Na svahu Caelia ve ville Mattei-Hofmann vyvěrá několik pramenů a jeden z nich je patrně starodávný pramen Egeriin. Vicus Camenarum je asi (podle Lancianiho, Acque 11 nn.) totožný s nynější ulicí via *delle mole* di S. Sixto.

V prvním okresu byl dále chrám *Tempestatum,* jmenovaný v Notitii a u Ovidia (F. VI 193). Verše Ovidiovy „Te quoque, Tempestas, meritam delubra fatemur, cum pene est Corsis obruta classis aquis“ napovídají důvod jeho zaslíbení a založení; a určitou zvěst o zakladateli podává náhrobní nápis L. Scipiona, konsula r. 259 př. Kr., který „dedet tempestatibus aide merito“ (CIL VI

[1]) „Visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello templa propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet.“

1287). Nemáme žádných dokladů o poloze této budovy. Notitia vedle ní jmenuje *aedem Minervae*, jinak úplně neznámou. Asi dva kilometry za branou Kapenskou byl starodávný *chrám Martův*, častěji v literárních pramenech jmenovaný. Zdali se týká jeho založení zpráva Liviova (VI 5): „eo anno (t. j. 387 př. Kr.) aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a T. Quinctio, duumviro sacris faciundis", nelze říci, ježto Livius blíže chrám neoznačuje. Ovidius praví o chrámě tom (F. VI 191): Lux eadem Marti festa est, quem prospicit extra appositum tectae porta Capena viae. Z toho se dovídáme, že den založení chrámu byl 1. června a že blízko chrámu podle Appiovy silnice bylo *sloupení*. Chrám byl významný tím, že se u něho každoročně 15. července shromažďoval sbor římských rytířů, kteří sloužili equo publico, aby odtud seřazen vjel do města a defiloval na foru před chrámem Kastorovým (Dionys. VI 132).[1]) R. 350 př. Kr. shromáždilo se u chrámu vojsko, aby vytrhlo do pole proti Gallům (Liv. VII 23). Při chrámu byl chován zázračný *lapis manalis*, jenž v procesí býval nošen do města, měl-li se za suchého počasí vyprositi dešť (Paulus Diac. 2, 128; Varro ap. Nonnium XV, p. 547 M.).

Místo, kde chrám stával, nelze přesně určiti. Podle Appiana (b. c. III 41) bylo to patnáct stadií od města, což by nás vedlo až za říčku Almo. V nápise VI 10234, obsahujícím legem collegii Aesculapii et Hygiae, děje se zmínka o svatyni „quod est via Appia ad Martis intra milliarium I. et II. ab urbe euntibus parte laeva." Podle toho se zdá, že Martův chrám, u něhož byla jmenovaná svatyně, byl také na *levé* straně silnice. Že chrám stál při silnici, vyplývá také ze zmínky o vydláždění Appiovy silnice „a porta Capena ad Martis" nebo „a Martis ad Bovillas" (Liv. XXXVIII 28, X 47). Terén v okolí chrámu byl vyvýšen a tvořil *clivum Martis*. Později byl applanován, a zmínka o tom se zachovala v nápise nalezeném za branou Appiovou.[2]) Za touto branou nalezeno i několik basí s dedikací Martovi (VI 473, 474, 478) a kusy mramorových říms; tím však není poloha chrámu přesně určena (Huelsen III 214, p. 35). U chrámu Martova býval háj, v němž básníci recitovali své básně (Schol. ad Iuvenal. I 7).

---

[1]) Na omylu zajisté se zakládá zpráva autora de vir. ill. III 32, který toto shromáždění klade k chrámu Honoris et Virtutis.

[2]) „Senatus populusque Romanus clivum Martis pecunia publica in planitiem redegit" (CIL VI 1270).

Říčka *Almo*, jmenovaná v Notitii jako část I. okresu, měla zvláštní význam sakrální: v ní byl každoročně dne 27. března koupán meteor Magna Mater, uložený v svém chrámě na Palatinu, a zdá se (podle Martiálova epigr. III 47, 2), že se tato ceremonie konala blízko Appiovy silnice.

V I. okresu bylo, jak pověděno výše (str. 35), několik pramenů, k nimž se vztahoval i kult náboženský. Kromě pramene Kamen jest to *pramen Merkuriův*, blízko brány Kapenské (Ovid. F. V 669), a snad i *Apollinův*. K tomuto, zdá se, že se vztahuje úlomek plánu Severova (Jordan F. U. I 1), na němž je naznačen kulatý půdorys nějaké fontány nebo kaplice a připsána slova (a)*rea Apo*(llinis). Také *vodovody* přiváděly sem hojnost vody. Na sever od brány Kapenské přecházela z Caelia na Aventin aqua Appia. Přes bránu samu vedlo koryto aquae Marciae, zvané rivus Herculaneus; voda kapající z něho na bránu odůvodňuje Juvenálův název „madida Capena" (III 11). Anio Vetus posílal sem svou odbočku, zařízenou císařem Augustem a zvanou specus Octavianus, která končila u zahrad Asiniových. Pak zavedeno sem nové rameno vodovodu od Septimia Severa, a Karakallovy lázně zásobovala *aqua Antoniniana*. Okres — ačkoliv byl v blízkosti velikých těchto therm — měl hojnost jiných lázní. Notitia jmenuje *balineum Torquati e Vespasiani, thermas Severianas, Commodianas,*[1] *balineum Bolani, Mamertini, Abascanti, Antiochiani*. Z ozdobných bassinů poznáváme z téhož svědectví *lacum Promethei*.

Notitia jmenuje dále *aream carruces*. Toto „vozové" náměstí byla asi stanice, kde zastavovaly povozy přijíždějící do Říma, neboť jeti dále dovnitř města zakazovala jim lex Iulia (CIL I 206, § 56; Dessau 6085). U ní měli povozníci svůj klubovní dům, „*scholam carrucarum*" (CIL X 949, cf. B. c. 1912, 204). Podobně se vykládá i zvláštní výraz Notitie „*mutatorium Caesaris*"; to mohla býti stanice, kde císař, když přijel do Říma povozem, přestupoval na nosítka, aby se dal donésti do svého paláce. „Mutat. Caes." je psáno na fr. 3 Severova plánu. Na témž úlomku je napsáno „*area radicaria*", jméno náměstí XII. okresu, a označena Nova via.

Výpočet míst I. okresu je ukončen v Notitii zmínkou o třech čestných obloucích: *arcus divi Veri Parthici, divi Traiani, Drusi*.

---

[1]) O nich zmínka také u Herodiana I 12, 3, u Chronogr. a. 354, Script. h. a. X 19, 5.

Nejstarší z nich byl oblouk Drusův, jímž bratr Tiberiův poctěn za svá vítězství v Germanii (Sueton. Klaud. I). Z těchto tří oblouků zbývá na silnici Appiově jeden. Stojí uvnitř hradeb Aurelianových nedaleko brány S. Šebestiana. Je stavěn z travertinu, obložen mramorem, 7·20 *m* vysoký, 5·50 *m* široký. Podle brány obloukové jsou dva sloupy ze žlutého mramoru, s hlavicemi korintskými z bílého mramoru. Nápisu není. Na oblouku spočívá vodovodní koryto, sestrojené z cihel. Je patrno, že máme zde zbytek vodovodu aquae Antoninianae, který zásoboval kdysi Antoninovy lázně a zmizel krom tohoto jednoho oblouku, pod nímž prochází Appiova silnice. Vítězný oblouk, který zde stával již dříve, byl vřaděn do stavby vodovodu. Obyčejně byl dosud nazýván arcus Drusi. Snad je to, podle tvaru sloupů, spíše oblouk Trajanův. Po druhých dvou vítězných obloucích není žádných zbytků a není známo, na kterých místech stávaly.

Poněvadž větší část I. okresu ležela za hradbami Serviovými, nalézá se v ní mnoho *hrobů*, hlavně v trojúhelném cípu mezi silnicí Latinskou a Appiovou. Již za krále Tulla Hostilia byla prý tam pohřbena Horatia na místě, kde ji bratr, vracející se z vítězného souboje, zabil (Liv. I 26). R. 1780 objevena podzemní *hrobka Scipionů*, vytesaná v tufové skále. Literární zmínka o hrobech Scipionů při Appiově silnici je u Cicerona (Tusc. I 13) a u Livia (XXXVIII 56). Hrobka se skládá z několika chodeb, vytesaných v tufové skále, a mívala ještě vyšší patro, jež se nezachovalo. Vchod do ní je z příčné ulice, kterou byla spojena via Appia a via Latina. Na zevnějšku byla tufová fasáda, ozdobená polosloupy s attickými patkami. — Uvnitř se našlo šest koster, veliký kamenný sarkofag a několik náhrobních nápisů. Mnozí členové rodu, kteří zde byli pohřbeni, zemřeli v mladém věku a jsou v historii bez významu; nejslavnější pak člen rodu, Africanus Maior, nebyl v Římě pohřben (Livius l. c.). Nejstarší ze Scipionů pochovaných zde, a to v peperinovém sarkofagu, je L. Scipio Barbatus, konsul r. 298 př. Kr., pak syn jeho Lucius, kons. r. 259. Jejich pověstné náhrobní nápisy jsou otištěny v CIL I 30 (Dessau 1). — Bylo nalezeno v hrobce také peperinové poprsí muže ověnčeného vavřínem. Víme z Livia (XXXVIII 56), že v hrobce Scipionů byla socha básníka Ennia a básník sám byl tam pochován (Sueton de poët. 8). Cicero ovšem praví (pro Archia 22), že to byla socha *mramorová*, ale v tomto udání se mohl snadno

mýliti, a není tedy vyloučena možnost, že ono poprsí, uložené se Scipionovým sarkofagem ve Vatikáně, představuje Ennia.[1])

V blízké vinici Codiniově byla nalezena v minulém století čtyři *kolumbaria*, z nichž tři náležela propuštěncům a otrokům císařské rodiny. Všechna ukazují podobné zařízení: klenuté síně, polopodzemní, do nichž se sestupuje po kamenných schodech. Ve výklencích, jež pokrývají stěny, je místo obyčejně pro dvě popelnice, a pod každou bylo napsáno jméno zemřelého. Kolumbaria jsou popsána v VI. sv. CIL (od čís. 4414) pod těmito názvy:

1. Monumentum familiae Marcellae effossum 1847. Jeho půdorys je skoro čtverečný a je v něm místo na více než šest set popelnic. Podle nápisů byli zde pohřbeni propuštěnci císaře Augusta, jeho sestry Oktavie a jejích dcer Marcelly st., Marcelly ml., Antonie st. a ml. a manželky Augustovy Livie, Ti. Caesara, Germanika a j.

2. Monumentum effossum in vinea Codiniorum a. 1840 (nápisy 4881—5170). Kolumbarium toto má půdorys 7·50×5·65 *m*, je vysoké 6.16 *m*. Klenbu kdysi podpíral pilíř a také v něm byly výklenky na popelnice. Patroni otroků zde pohřbených byli císařové Tiberius a Klaudius (Dessau 1588).

3. Monumentum eruderatum in vinea Codiniorum a. 1852 (5179—5345). Chodba tohoto kolumbaria má na konci pobočná křídla, v pravém úhlu se ohýbající. V jednom z nich jsou schody. Mohlo pojmouti osm set popelnic. Jako patroni otroků se v nápisech uvádějí Tiberius, Gaius, Klaudius a j. Jméno Augustovo se vyskytuje s přídavkem „divus“.

Ozdobnější bylo kolumbarium objevené u brány Latinské ve vinici Sassiově, v jehož mosaikové podlaze bylo napsáno jméno *Pomponius Hylas* a *Pomponia Vitaline* (CIL VI 5539—5537).

---

[1]) Helbig Führer I, č. 79. — Brtnický, Starořímské nápisy náhrobní. Zpráva gymn. v Hradci Král. 1909, str. 22—24.

XI.

Zátibeří a tiberský ostrov.

Pravý břeh Tibery byl jmenován břehem *Vejentským* (ripa Veientana); tak je označován v úředních nápisech na meznících, jimiž byla vytyčena linie říčního břehu (CIL VI 31547, 31548 b). Tím se vysvětlí poetický výraz Horatiův „litus Etruscum“ (Carm. I 2, 13) a Statiův „Lydia ripa“ (Silvae IV 4, 3). Je to dokladem, jak dlouho se udržela v paměti římské představa o mocném městě etrurském, které bývalo sokem mladé republiky římské. S druhé strany však jsou doklady, že se moc římská rozhostila za řekou již v dobách nejdávnějších. Byly na pravém břehu dvě svatyně Fortis Fortunae, jedna u prvého, druhá u šestého milníku na silnici jmenované později via Portuensis. Tradice připisovala jich založení Serviovi Tulliovi, a druhá z nich byla sídlem náboženského družstva bratří arválských. Rovina na pravém břehu Tibery sluje campus *Vaticanus* (Cicero ad Att. XIII 33, 4; Liv. X 26, 15; Plinius N. h. III 54), a výšiny, které ji na západě ohraničují, „*montes Vaticani*“; nejvýznačnější jejich část je Janikul (Gianicolo). Význam obou jmen, Vatikán a Janikul, se během dob patrně změnil. Horác v básni I 20 mluví o ozvěně, která „od hory Vatikánské vracela potlesk, rozléhající se z divadla“. Divadlo bylo na poli Martově, a protější hora za Tiberou byl Janikul. Měl tedy výraz „mons Vaticanus“ za dob Horatiových širší význam a neomezoval se na nevysokou výšinu za kostelem svatopetrským a Vatikánským palácem. Ale také název „*Ianiculus*“ nebyl omezen na výšinu mezi klášterem sv. Onufria a svahy nad klášterem S. Cosimato. Martiálův epigram IV 64 líčí polohu krásné villy Julia Martiála „longo Ianiculi iugo“. Villa poskytuje krásný rozhled přes celý Řím a jeho okolí: „hinc septem dominos videre montes et totam licet aestimare Romam,

Albanos quoque Tusculosque colles".[1]) Ale viděti odtud také Rubras (= saxa Rubra) a most Mulviův, který je „tak blízko". Takové vyhlídky nemůže poskytovati nyn. monte Gianicolo, a villa Julia Martiála patrně ležela na nyn. Monte Mario, který byl tedy zahrnován tenkráte názvem Ianiculus. (Elter, Vaticanum, Rhein. M. 1891.) Jméno „Vaticanus" uváděli staří ve spojení se slovem „vates" (Paulus ex F. 379), „Ianiculus" pak odvozováno ode jména „Ianus" (Ovid. F. I 245, Servius ad Aen. VIII 357).

V prvním století republiky byla za Tiberou asi jen pole: tam oral L. Quinktius Cincinnatus, povolaný od pluhu za diktátora (Liv. III 26, Plinius XVIII 20). Jeho pole slulo *Quinctia prata* a leželo proti naváliím (v. str. 353). Neméně památná byla *Mucia prata,* která za svou hrdinnost dostal od obce Mucius Scaevola (Liv. II 13, 5; Paulus ex F. 144; Dionys. H. V 35, 1). Půda vatikánská nebyla nejlepší jakosti (Cic. de leg. II 96); byly tam i vinice, ale o jejich produktu mluví Martiál s opovržením (Epigr. I 8, 2; VI 92, 3; X 25, 5; XII 48, 14).

Některá místa v Zátibeří byla věnována kultu lokálních božstev jinak málo známých. Tak byl tam *lucus Albionarum* (Paulus ex F. 4) a jinde ctěny *Corniscae divae* (ib. 64); jejich jméno se zachovalo na nápisu „devas Corniscas sacrum" (CIL VI 96). Na Janikulu byl háj *Furrinae.* Do něho uprchl a v něm skončil C. Grakchus (De viris ill. III 65). Neznámá ta bohyně byla později ztotožněna s Furiemi, a odtud Plutarch (C. Grakchus 17) překládá název slovy *ἱερὸν ἄλσος Ἐριννύων.* Na Janikulu nebo pod ním byl prý pohřben král Numa Pompilius (Dionys. II 76; Plutarch Numa 22; Liv. XL 29; Solinus I 21). Jeho sarkofag podle Liviova vypravování nalezen spolu s jiným, chovajícím náboženské spisy, r. 181 př. Kr. Blízko Numovy hrobky byl oltář *Fontův* (ara *Fonti,* Cic. de leg. II 56).

Obraťme pozornost nejprve k nejsevernější části Zátibeří, která se rozkládá mezi řekou a nyn. palácem Vatikánským. Od *Aeliova mostu* k západu vedla antická silnice, která procházela středem nyn. kostela svatopetrského. Z hrobů, kterými byla lemována, nalezeno mnoho nápisů (CIL VI 9797, 9971, 10048, 10052,

---

[1]) Tyto verše čte nyní navštěvovatel krásných sadů na Janikulu (passeggiata Margherita) napsané na mramorovém pomníku; ovšem není ten pomník na místě, na něž se vztahují Martiálovy verše.

10054, 10056, 17985, 34112). Zdá se, že se jmenovala *via Cornelia.*[1]) Porta Cornelia sluje v některých pramenech středověkých i brána Aurelianových hradeb u mostu Aeliova (Jordan I 1, 390). Jinou antickou silnici kreslí Lanciani (F. U. VI) tak, že asi od paláce Giraud v ulici Borgo S. Angelo míří k severozápadu, protíná ulice Borgo Pio, b. Vittoria, borgo Angelico, prochází náměstím Risorgimento, přetíná ulici Vespasianovu a ulici Lva IV. I při ní nalezeny četné nápisy náhrobní (CIL VI 10048, 10052, 10053, 10054, 10056; — B. c. 1886, 310; 1887, 25, 39, 52). Archaeologové dávají této cestě jméno *via triumphalis.* Tento název vyskytuje se v seznamu silnic v přídavku Notitie a Curiosa. Poněvadž podle starověkého nápisu (Orelli-Henzen 6501) jeden a týž úředník byl curator viarum Aureliae veteris et novae, Corneliae et triumphalis, je nasnadě úsudek, že všechny tyto silnice byly v Zátibeří a nedaleko od sebe. Mezi hroby při této cestě zřízené náležela *pyramida,* již známe z popisů středověkých. Stávala v ulici borgo Nuovo na východ od kostela S. Maria Transpontina. Poggius se o ní zmiňuje slovy: Pyramis est praeterea in Vaticano, grandis operis, instar molis, omni ornatu ablato (Urlichs, Cod. topogr. 241). Známe ji také z některých vyobrazení, jako z bronzového reliefu na kostelních dveřích sv. Petra, jenž pochází z dob Eugena IV. (1431 - 47). Nazývali ji hrobkou Romulovou nebo Scipionovou.[2]) Podle ní stával podle autora Mirabilií záhadný „terebintus Neronis tante altitudinis quantum castellum Adriani" (Jordan II, str. 430). Blízko nyn. kostela svatopetrského bývala *hrobka Marie, dcery Stilichonovy,* v dětském věku provdané za císaře Honoria a v dětském věku zemřelé. Hrobka, plná zlatých skvostů a drahokamů, byla otevřena a vyprázdněna r. 1544 (Rev. arch. 1884, II, 55).

Místo mezi řekou a nyn. kostelem svatopetrským bylo vyplněno v I. stol. po Kr. *zahradami Agrippiny,* matky Kaligulovy. Podle Senekovy zprávy (de ira 3, 18) sahaly tyto zahrady až k řece. Bylo tam sloupení oddělené od břehu xystem (Philo, De legatione ad Caium 2, p. 272). Dále k severu od těchto zahrad byly *zahrady Domitie,* matky Domitianovy. V nich vystavěl Hadrian své mauso-

---

[1]) Středověký jeden pramen praví, že apoštol Petr pohřben i u x t a v i a m C o r n e l i a m a d p r i m u m m i l i a r i u m (Jordan I 1, 376, p. 51; cf. ibid. str. 390).

[2]) Lanciani F. U. 14. — Huelsen, Atti dell' accademia pontificia ser. II, vol. 8, 1903, str. 374. — Jordan II 626 n.

leum, a se zálibou tam pobýval Aurelian (Script. h. a. III 5; XXVI 49). Agrippininy zahrady si oblíbili císařové Kaligula a Nero. Onen vystavěl tam *cirkus*, jenž byl asi od Nerona rozšířen a zveleben; neboť Plinius (XXXVI 44) užívá o něm výrazu „Cai et Neronis principum circo". Kaligula podle Pliniovy zprávy ozdobil cirkus *obeliskem*, jejž v Egyptě dal kdysi vytesati Nenkorus, syn Sesostridův. Obelisk je bez hieroglyfů; je to monolith 25·36 *m* vysoký. Na podstavci je nápis: „Divo Caesari divi Iulii f. Augusto, Ti. Caesari divi Augusti f. Augusto sacrum" (VI 882). Zahrady i cirkus byly za Nerona svědky „živých pochodní" a jiných muk, připravených křesťanům (Tacitus ann. XV 44). Zbytky cirku Kaligulova byly nalezeny, když se zbořila stará, původní basilika sv. Petra. Shledalo se, že jižní strana basiliky stála nad severní podélnou stranou cirku, šířka arény byla 51·29 *m*, šířka celého cirku 73·59, délka 323 *m*. Sedadla cirkusová podpíraly tři silné, rovnoběžné zdi, sestrojené retikulátem. Trosky cirku byly ve středověku nazývány „palatium Neronis". Obelisk stál po celý středověk na svém místě neporušen. R. 1586, když stála již nová basilika, dal jej Sixtus V. přemístiti do středu Svatopetrského náměstí, kde dosud stojí.[1]) Vrchol obelisku je ozdoben kovovou koulí, o které středověká pověst, zaznamenaná v Mirabiliích, tvrdila, že je v ní uložen popel Julia Caesara (Jordan II 625).

V okolí basiliky našlo se nemálo nápisů, jimiž urození Římané senátorského stavu zachovali památku svého posvěcení tajemnými obřady taurobolií a kriobolií. Nápisy (CIL VI 497—503) pocházejí z různých dob od začátku do konce III. stol. po Kr. Poněvadž tyto obřady byly spojeny s kultem *Matris Magnae Phrygiae*[2]) a perského *Mithry*, ukazuje to k tomu, že svatyně těchto božstev byly v blízkém okolí. První je patrně označena v Notitii (XIV.) výrazem *Frigianum*.

Ze všech císařských staveb okolí vatikánského zbyla do našich dob jen kostra mohutného *náhrobku Hadrianova*. „Fecit et sui nominis pontem et sepulcrum iuxta Tiberim", praví Hadrianův

---

[1]) Těžký tento úkol technický provedl architekt D. Fontana. Při transportu vznikly nesnáze; překonány namokřením a zkrácením provazů. Výdaje za tuto práci byly 37.000 scudů a Fontana za ni dostal rytířský titul a doživotní pensi,

[2]) Wissowa, Religion u. Kultus der Römer 2, 325. — Marquardt, Röm. Staatsverwaltung III 89.

biograf (Script. h. a. I 19); životopis jeho nástupce připisuje však stavbu Antoninovi Piovi, který ji patrně dokončil (ib. III 8). Hrobka stála v zahradách Domitiiných a bývala obklopena bronzovou mříží mezi travertinovými pilíři; na pilířích seděli bronzoví pávi. Budova sama měla čtyřúhelný podstavec, jehož strany



Obr. 80. Mausoleum Hadriani. (Podle fotogr.)

byly 84 *m* dlouhé a 10 *m* vysoké. Je sestrojen z betonu, travertinu a býval obložen mramorovými deskami. Na rozích býval ozdoben korintskými pilastry a ve výši vlysem, jenž ukazoval býčí lebky a mezi nimi rozpjaté polověnce. Na jižní straně proti mostu byl vchod a na téže straně ve fasádě zasazeny byly desky se jmény osob v mausoleu pohřbených. Nápis Hadrianův a jeho manželky Sabiny byly nad vchodem (CIL VI 984, Dessau 322).

Nad touto spodní částí stavby zvedá se část kruhovitá s průměrem 64 *m* do výšky 21 *m*. Byla kdysi taktéž obložena mramorem. Vrchní římsa byla ozdobena sochami, a nejvýše byla asi bronzová quadriga s císařem Hadrianem.[1]) Vchodem k jihu obráceným vstupovalo se do široké chodby, jež vedla do klenutého vestibulu s výklenkem pro sochu císařovu. Odtud šla stoupající cesta okruhem do hrobní síně, jež při půdorysu 8×9 *m* měla 12 *m* výšky a v níž byly ve výklencích stěn uloženy popelnice. Podle zpráv starých dějepisců byli v tomto mausoleu pohřbeni: Hadrian, Antoninus Pius, L. Verus, M. Antonius, Kommodus, Septimius Severus, Karakalla a Geta.[2]) Anonymus Einsiedlensis četl na hrobce celkem jedenáct jmen (CIL VI 984 nn.). Mezi nimi nejsou uvedeni všichni císařové, ale mnoho jiných členů císařských rodin.

Od mausolea vystavěn v době již křesťanské *portikus* ke kostelu sv. Petra. Zmiňuje se o něm Prokopius (b. Got. I 22, 21) a upomínají naň středověké názvy kostelů „in porticu" (Lanciani, Itiner. Einsiedlense, Mon. Lin. I). Když bylo vystavěno opevnění Aurelianovo, mohutná hrobka, ačkoliv zůstala mimo kruh hradeb, tvořila pevné předmostí a byla spojena zdí s mostem Aeliovým. Za obležení gotského r. 537 po Kr. bylo na ni útočeno, a obhájci bránili se shazujíce na útočníky sochy. Papež Řehoř Veliký, veda r. 590 procesí na odvrácení moru, domníval se, že vidí nad mausoleem anděla, schovávajícího meč do pochvy. Odtud založena od Bonifacia IV. v VII. stol. na vrcholu budovy kaplice *St. Angelus inter nubes* a stavba později přezvána castell' *S. Angelo*. Vedle toho vzniklo ve středověku jméno castellum Crescentii, podle římského patricia, jenž tam byl od císaře Otty III. obléhán a zemřel. Během století mausoleum, oloupené o svůj mramor a bronz, nejen zpustlo, nýbrž vnitřními přestavbami i značně pozměněno. Papežům bývalo v bouřlivých dobách útočištěm, jindy sloužilo za vězení. Popisy středověké a nákresy z doby renaissanční uchovaly památku na zmizelé partie stavby a napomáhají při myšlenkové rekonstrukci, která nicméně v některých jednotlivostech zůstává nejistá (Jordan II 431, 627; Huelsen III 666 p.). Z mramorových ozdob base zbývá korintská hlavice, uložená v museu delle terme; z bronzových pávů

---

[1]) Vrchol celé stavby bývá rozličným způsobem v nákresech doplňován. Srov. Huelsen, R. M. 1891, 137—145.

[2]) Script. h. a. III 5, IV 7, V 11, VII 17, X 24, XV 5; Herodian IV 1; Dio LXXVI 15; LXXVIII 9; 24, 3; Dio nazývá hrobku τὸ Ἀντωνινεῖον.

výše vzpomenutých zachovali se dva a zdobí nyní dvůr Vatikánského paláce, zv. giardino della pigna.[1])

Na severozápad od Hadrianovy hrobky v místech, kde se stýkají ulice Crescenzio, Terenzio, Ovidio, byly nalezeny r. 1743 v zemi mocné a dlouhé zdi, oddělené chodbami a poskytující podklad divadelním sedadlům. Šířka budovy z těchto zdí složené byla 300 palmů (= 66 *m*), délka nemohla býti zjištěna. Starší topografové (Biondo, Fulvio) mluvili o *cirku* v těchto končinách, a v některých pramenech od XIV. do XVI. stol. bývá dáván těmto místům název *Gaianum* (Lanciani F. U. VI). Výklad těchto trosek je nejistý. Mohl to býti kus jedné z těch pěti *naumachií*, které podle Notitie[2]) stávaly ve XIV. okresu; „regio naumachiae" slula ve středověku místa mezi Vatikánem a mausoleem Hadrianovým (Huelsen III 660). Jiní vykládají tyto zbytky za *cirkus Hadrianův*, jehož existence, zdá se, je dokázána zachovanou mincí tohoto císaře (Eckhel, Doctrina num. VI 501). Mince je datována třetím konsulátem Hadrianovým (r. 119 po Kr.), ukazuje obraz cirku a slova *p. cir. con.*, což může býti vyloženo „pro circo condito".

Nejistý je výklad výrazu *Gaianum*, uvedeného v Notitii. Někteří ten výraz přijímají za název vatikánského cirku, založeného Gaiem Kaligulou. Huelsen (III 662) pokládá je za otevřené místo, kde Kaligula proháněl své spřežení, a upozorňuje na výrok Dionův (LIX 14): *ὥστε καὶ νῦν ἔτι Γαιανὸν ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ χωρίον, ἐν ᾧ τὰ ἅρματα ἤσκει, καλεῖσθαι.* Sochy vynikajících vozatajů, jejichžto base v novějších dobách nalezeny na různých místech, snad náležely k tomuto Gaianu (CIL VI 10046, 10052—4, 10057, 10058, 10067, 33937, 33953); ale ovšem mohly státi také při vatikánském cirku.[3])

Na východ od mausolea našly se při stavbě justičního paláce *dva mramorové sarkofagy*, monolithy. V jednom byl podle nápisu pohřben *Krepereius Euhodus*, v druhém *Krepereia Trifaena*, a té

---

[1]) Rev. arch. 1885, 2, 350. — Borgatti, Castell S. Angello. Roma 1890, 2. vyd. 1911. — Borsari, Note topografiche relative alla regione transtiberiana. B. c. 1890. — Huelsen, R. M. 1891, 137 nn. — Rodocanachi, Le château Saint-Ange. Paris 1909.

[2]) O Domitianově naumachii mluví také Sueton. Dom. 4, 5.

[3]) L. Borsari, L'epigrafe onoraria di Avilius Teres. B. c. 1902, 177.

do hrobu byly vloženy zlaté šperky a loutka s pohyblivými údy.[1])

Z vatikánské čtvrti vchází se nyní branou S. Spirito do ulice Lungara, jež se táhne téměř rovnoběžně s řekou k jihu, procházejíc nejužší část roviny zátiberské; svahy janikulské na západě ji tísní. Skoro na konci této ulice, kilometr dlouhé, je místo, které kdysi protínalo severní rameno hradeb Aurelianových. Hradby sestupovaly od brány Aureliovy (porta S. Pancrazio) po svahu janikulském a blížily se k řece přes pozemek villy Farnesiny, která většinou leží vně hradeb. Na pozemcích této villy nalezeny zbytky *antického domu* s pěknými freskami a plastickými ozdobami štukovými.[2]) Z týchž končin pochází také nápis (VI 8826), na němž je jmenováno collegium Liberi Patris et Mercurii negotiantium cellarum vinariarum Novarum et Arruntianae Caesaris nostri. Bylo zde tedy dvojí skladiště vína *cella Arruntiana* a *cellae Novae*, a obojí bylo císařským majetkem. Okolo nápisu nalezeny střepy rozbitých amfor a zbytky budov se sloupením a síněmi; jejich půdorys připomínal horrea (Not. sc. 1878, 66; 1879, 15, 188, 127; 1884, 238; B. c. 1900, 321). Při regulaci Tibery byly všechny tyto trosky opět zasypány. Jiný zajímavý objev v těchto místech byla krásně zachovaná *hrobka s popelnicemi*, s poprsím mladé dívky. Podle nápisů zde nalezených byl majetníkem hrobu rod *Sulpiciů Platoriů* a hrob založen v době Augustově (CIL VI 31761—31768).

V té části Zátibeří, která byla pojata v opevnění Aurelianovo, bylo sídlo mnohých řemesel. Že byly ve XIV. okrese jirchárny, víme z Notitie, která je nazývá *coriaria Septimiana*. Jejich stopy byly nalezeny v okolí kostela sv. Cecilie (Not. sc. 1900, 121, 230), a družstvo jirchářů — *corpus coriariorum* — známe z nápisů VI 1118 a 1682, z nichž prvý nalezen v končinách mezi Tiberou a jmenovaným kostelem v ulici Piscinula. Jiný řemeslnický cech poznáváme z nápisu VI 33885: jsou na něm psána pravidla *corporis eborariorum et negotiantium citrariorum* (obchodníků a vyrabitelů nábytku ze slonové kosti a dřeva citrového). Nápis tento nalezen v okolí kostela sv. Kalixta (B. c. 1890, Note epigrafiche), a v těch

---

[1]) Lanciani, Delle scoperte [illegible] ute nei disterri del nuovo palazzo di Giustizia. B. c. 1889. Huelse[illegible] [illegible]. 1889.

[2]) Malby ty jsou popsány [illegible] d. i. 1882 a 1885; reprodukovány v Monum. d. i. vol. XI a XII. — [illegible] s malbami a plastickými okrasami byla přenesena do musea delle te[illegible]

místech ležela spolková místnost řečeného cechu; je označena v nápise výrazem *schola tetrastyli.* Nápisy VI 29700 a 29702, z nichž druhý nalezen v řečišti Tibery, jmenují cech rybářů a potapěčů, *corpus piscatorum et urinatorum totius alvei Tiberis;* víme z Festa (238), že tito rybáři slavili každoročně v červnu v Zátibeří své rybářské hry, které pořádal sám praetor urbanus. Průmyslová tato čtvrt měla svou *svatyni Bonae Deae.* Nápisy s věnováním té bohyni (VI 65—68) našly se v okolí kostela sv. Cecilie. Jeden z nich (67) dává v ochranu bohyně *insulam Bolanam;* byl nalezen r. 1744 a kolem něho zbytky nádvoří se studnou. Charakteristický pro kult bohyně Bonae Deae je nápis č. 68: osleplý otrok Felix Asinianus, nad jehož uzdravením lékaři pozbyli naděje (derelictus a medicis), děkuje v tomto nápise bohyni, která mu pod vedením kněžky Kannie Fortunaty vrátila zrak.[1]) Nějakou *veřejnou budovu neznámého účelu* poznáváme z nápisu VI 2219, nalezeného u kostela S. Maria dell' Orto. Budova ta měla porticum, cellam, culinam, aram a byla vystavěna podle usnesení pagi Ianicolensis.

V této lidnaté řemeslnické čtvrti byla strážnice policejně-hasičská, *excubitorium VII. cohortis vigilum.* Je jmenována v Notitii a Curiosu a byla objevena r. 1866 v ulici Monte di Fiore na východ od kostela sv. Chrysogona (S. Crisogono) v hloubce 10 *m* pod úrovní nyn. ulice. Je dosud zachována a přístupna. Hlavní její síň je dlážděna mosaikou, má uprostřed šestibokou studnici, u stěny kaplici s obrazy na omítce; v jiných místnostech je apsida se soškou. Na omítce se našlo množství nápisů, načmáraných od členů stráže (CIL VI 2998—3091, Dessau 2174—2177). Jsou datovány vesměs konsuly z I. polovice III. stol. po Kr. V některých se vzdává dík Genio excubitorii, jmenován je dočasný velitel VII. kohorty a často se udává, že podepsaný v určitém roce a měsíci „sebaciaria fecit". Výraz ten se vykládá za „noční stráž se světlem" (sebum = lůj, lojová svíčka).[2])

V Zátibeří, a to v okolí kostelů S. Maria in Trastevere, S. Calisto, Sti Cosma e Damiano, třeba umístiti *castra Ravennatium,* kasárny, kde sídlil oddíl námořníků z válečného loďstva ravennského. Breviarium Notitiae jmenuje tato castra bez udání okresu, do něhož náležela, ale středověké zprávy doplňují naše vědomosti

---

[1]) Srov. výklad o aventinské svatyni Bonae Deae str. 438. — Pauly-Wissowa R. E. III 691.

[2]) B. d. i. 1867, str. 8, 27; A. d. i. 1874, str. 111.

o jejich poloze. Mirabilia jmenují „in Transtiberim castra Ravennatium effundens oleum ubi est St. Maria" — narážka na legendu o prameni oleje, který vytryskl v tomto kostele. Jiný pramen praví: „infra urbem Ravennatium trans Tiberim (abbatia) sti. Cosmae vico aureo".[1]) Viděli jsme, že i z válečného loďstva misenského byl détachement námořníků v Římě a měl kasárny v III. okrese.

Notitia i Curiosum uvádějí v tomto okrese *castra lecticariorum*. Bylo to stanovisko veřejných nosičů lehátek, kterých urozené osoby užívali místo povozů (Marquardt, D. Privatleben d. Römer 715). Něco bližšího o jeho poloze nevíme.

Ale vedle řemeslnických dílen a kasáren byly za Tiberou také některé *zámožnější domy*. V troskách jednoho z nich našel se Lysippův Apoxyomenos v ulici dei Vascellari r. 1849 (Helbig I 31). Za Cicerona byly za Tiberou oblíbené, krásné pozemky se zahradami. Cicero, hledaje nějakou okázalou zahradu, kde by postavil pomník své zemřelé dceři, pomýšlí právě na Zátibeří. „Cogito interdum trans Tiberim hortos aliquos parare et quidem ob hanc causam. Nihil enim video, quod tam celebre esse possit" (Cic. ad Attic. XII 19). Za Plinia ml. měl *řečník Regulus* za Tiberou zahrady s rozsáhlými sloupeními a sochami na břehu (Plinii Epist. IV 2, 5), a také přítel básníka Statia, *Vitturius Marcellus*, měl villu a zahradu na předměstí „na lydském (= etrurském) břehu Tibery" (Statius, Silvae IV 4, 3).

Antická silnice, která vedla od mostu Aemiliova Zátibeřím na Janikulus, byla sestrojena na vysokých zděných obloucích, aby byla chráněna proti zaplavení, byla však 4 *m* hluboko pod úrovní dnešních ulic. Zbytky tufových pilířů, jež podpíraly oblouky silnice, byly nalezeny pod náměstím sv. Chrysogona (Not. sc. 1889, 362—364; B. c. 1889, 476; 1890, 6—8; R. M. 1891, 38).

Rozsáhlé místo u Tibery zaujímala *Augustova naumachia*. Byl to umělý rybník, 355 *m* široký, 532 *m* dlouhý, obklíčený hájem, jenž slul nemus Caesarum nebo určitěji *Γαίου καὶ Λουκίου ἄλσος* (Dio LXVI 25, Mon. Anc. IV 43, Vel. Paterculus II 100, Tacit. ann. XII 56). Nero na něm vystrojil hostinu lidu, takže hodující seděli na lodích (Dio LXXI 20); Titus opakoval tam lodní bitvu (Sueton.

---

[1]) Archivio d. società rom. di storia patria XXI 468. — Jordan II 617. — Lanciani, Storia sc. I 5.

Titus 7). Naumachia byla zřízena r. 2 před Kr. (téhož roku, kdy zasvěcen Mars Ultor), a lodní boj tenkráte předvedený znázorňoval bitvu mezi Peršany a Atheňany (Dio LV 10). Aby se rybník naplnil, zřídil Augustus zvláštní vodovod, aqua Alsietina, který u naumachie končil (Frontinus, aq. 22).[1]) Zdá se, že v III. stol. naumachie již zanikla, neboť v té době Dio, mluvě o ní, praví, že „nějaké její stopy se dosud ukazují" (LV 10). Ale brzo potom císař Filip a jeho spoluvládce zřídili jezero „za Tiberou" (Aurel. Victor, Caes. 28). Začátkem IV. stol. Notitia a Curiosum uvádějí za Tiberou naumachias V nebo (podle jiných rukopisů) II. — O poloze naumachie bylo vysloveno dvoje různé mínění. Lanciani (Acque 131 n.) pokládá za koryto vodovodu alsietinského, který u naumachie končil, velikou zděnou stoku, která podle zachovaných zpráv byla objevena r. 1720 u kláštera S. Cosimato. Blízko těch míst našla se i mosaiková podlaha, která se rozprostírala pod několika domy a ukazovala postavy z černých kamínků vykládané, 14 stop dlouhé, mezi nimi Neptuna. Tuto podlahu již v XVII. stol. pokládali za dno Augustovy naumachie. Kusy travertinových zdí, nalezené u kostela S. Francesco a Ripa a u kláštera sv. Cecilie, byly pokládány za část této stavby. Podle toho mohla se rozkládati naumachie mezi třemi jmenovanými kostely. Naproti tomu Huelsen (III 654) pokládá mnohé zlomky staveb, které se vyskytly blíže sv. Cosimata, za domy soukromé, které vylučují existenci naumachie v těch místech. Upozorňuje, že se v XVII. stol. našly na svahu janikulském pod klášterem sv. Onufria zbytky antických reservoirů, které mohly býti zakončením aquae Alsietinae. Myslí si tedy naumachii na sever od hradeb Aurelianových a připomíná k podepření svého mínění, že ani na pozemcích villy Corsini ani na místě trestnice (penitenziario) nebyly při příležitostném překopávání půdy nalezeny zbytky nějakých antických budov. Ale toto místo je pro naumachii udaných rozměrů příliš těsné, a proto zdá se mi umístění podle Lancianiova návrhu pravděpodobnějším.

Kromě alsietinským vodovodem bylo Zátibeří zásobováno vodou Trajanovou, a tou byly poháněny mlýny, *molinae*, stojící na svahu janikulském. Jsou jmenovány v Notitii a v Curiosu a mluví o nich Prokopius (b. Got. I 15). Za obléhání gotského musily

---

[1]) Co znamená pons naumachiarius u Plinia N. h. XVI 190, 200, nelze říci.

zastaviti práci, poněvadž oblehatelé přerušili vodovod Trajanův; Belisar je nahradil lodními mlýny na Tibeře. Někde blízko nich byla upevněna deska s vyrytým ediktem městského praefekta „de fraudibus molendinariorum" (CIL VI 1711); Anonymus Einsiedlensis opsal jej u někdejšího kostelíka sv. Jana a Pavla blíže brány sv. Pankráce. Vodovod Trajanův umožňoval zřízení lázní ve XIV. okrese. Byly tam lázně *Septimia Severa*, které však za nedlouho zanikly (Script. h. a. X, c. 19), a balineum *Ampelidis, Prisci, balineum Dianae* (Not. Cur.). Na Janikul klade Lanciani *zahrady císaře Gety* (Ruins a. Exc. 549); ale nemáme o jejich poloze žádných zpráv kromě té, že byly ve XIV. okresu (Not. Cur.). Ještě neurčitější je poloha *zahrad císaře Galby*, v kterých bylo jeho tělo pohřbeno (Sueton. Galba 20). Byly u silnice Aureliovy, ale je otázka, zdali uvnitř opevnění Aurelianova či dále za jeho obvodem. Za městem ležely *zahrady Caesarovy*. V nich Caesar přijal návštěvu královny Kleopatry (Cicero ad Att. XV 15, 2); svou závětí odkázal je lidu římskému se všemi uměleckými památkami, jimiž byly zdobeny (Cicero, Phil. II 109; Plutarch, Brutus 20). Lanciani (R. a. Exc. 549) připisuje těmto zahradám četné sochy, které byly v různých dobách objeveny na vinicích za branou Portuensis, mezi nimi poprsí Anakreontovo, označené jménem, a poprsí jiných básníků, filosofů a císařů. Počítá k nim také skupinu Menelaa s mrtvolou Patroklovou, objevenou ve vinici Vittori a stojící nyní ve Florencii v logii de'Lanzi.[1])

Vedle zahrad Caesarových byly *zahrady Antoniovy* (Dio XLVII 40) a *chrám Fortunin*, připisovaný Serviovi Tulliovi. Císař Tiberius jej obnovil a zasvětil r. 17 po Kr. (Tac. ann. II 41). U chrámu tohoto a druhého, vzdálenějšího chrámu téže bohyně, jenž stál až u šestého milníku, konaly se výroční slavnosti dne 24. června (Hemerol. Arv. a Amiter). Toho dne putovalo se k svatyním pěšky i na loďkách; poutníci vracívali se rozjařeni vínem na ověnčených člunech (Ovid. F. VI 771 nn.). —

V Zátibeří stála někde na veřejném místě *statua Valeriana* (Not. Cur.). Od ní má jméno *vicus statuae Valerianae*, jmenovaný na basi Kapitolské (CIL VI 975); jeho obyvatelé slují „*statuavalerienses*" (CIL VI 31893). Sochařskou ozdobou nějakého domu

---

[1]) Visconti, Escavazioni di vigna Bonelli n. a. 1859, 1860. An. d. in. 1860.

nebo fontány bylo *caput Gorgonis* (Not. cur.). Notitia jmenuje dále *Herculem cubantem*, a Curiosum udává prostonárodní latinou obšírněji: Herculem sub terram medium cubantem, sub quem plurimum auri positus est. V nějakém spojení s touto sochou byla snad svatyně, jejíž zbytky objeveny r. 1889 pod svahem Monte Verde, blízko nádraží. V ní se našlo několik sošek ležícího Herkula a věnovací nápisy svědčící tomuto heroovi (CIL VI 30890, 30891, R. M. 1891, 149). Jiný nápis, svědčící Herculi victori (VI 332), nalezen za branou Porteskou již r. 1632 (R. M. 1892, 331).

V Zátibeří bylo usazeno mnoho Syrů, Feničanů a jiných orientálů, kteří přinesli do těchto končin *kult bohů palmyrenských*, Bála, Jeribola, Astarty, Malakbela, Iovis Maleciabrudis a j., jak nás o tom poučují nápisy v těch místech nalezené (CIL VI 50, 52, 31034; Kaibel, J. G. 972; Visconti, An. d. i. 1860, 415 nn.). Nejzajímavější zbytky svatyně tohoto exotického kultu se našly na Janikulu při ulici viale Glorioso na pozemcích villy Sciarra-Wurtz r. 1906. Nápisy bylo zjištěno, že v tom místě býval *lucus Furrinae* (v. str. 456) a v něm pramen, jejž upravil ve fontánu M. Antonius Gaionas. Gaionas podle nápisu nalezeného v Ostii (CIL XIV 24) žil za M. Aurelia a Kommoda. Dále nalezena tu *svatyně*, částečně prohloubená do hory, která měla v pozadí apsidu a uprostřed trojhranný, z cihel sestrojený oltář. V apsidě ve zvláštním výklenku bývala socha: ta nalezena bezhlavá, rozbitá na zemi. Představovala boha sedícího, s pláštěm položeným přes záda a přes nohy. Pod zemí pod výklenkem nalezena ukryta část lidské lebky — snad zbytky lidské oběti, která byla při založení svatyně vykonána. V trojhranném oltáři byla skrýše cihlou pečlivě zakrytá. V ní se našla 50 *cm* dlouhá bronzová soška, se stopami pozlacení. Představuje mužskou postavu se saženýma nohama, s rukama těsně k tělu přiléhajícíma, ovinutou spirálou hadího těla, jehož hlava spočívá na hlavě sošky. Okolo sošky byly rozbité skořápky pěti vajec, jejichžto obsah ji pokryl lepkavou hmotou. Svatyně měla ještě několik vedlejších místností. V nich byla nalezena socha mladého Bakcha, mramorová, se stopami pozlacení na rukou a v obličeji. Zdi svatyně jsou chatrná konstrukce z druhé polovice II. stol. po Kr. a spočívají na starších zbytcích tufových. Zdá se, že tu byla starší svatyně obnovena, a obnovitelem byl asi jmenovaný M. Antonius Gaionas, již známý z nápisů dříve naleze-

ných. Jaké exotické božstvo představuje soška hadem ovinutá, není bezpečně vysvětleno.[1])

V blízkém okolí byla svatyně nebo oltář *Febris*, jak poznáváme z nalezeného nápisu (B. c. 1911, str. 95). O něco níže pod těmito místy při ulici viale del Re nalezena r. 1915 *kaplice s pramenem*. Je to síň v půdorysu 2·38×2·25 *m*, se vchodem 1·97 *m* vysokým, v níž proti vchodu byla aedicula s trojhranným štítem, s výklenkem pro sochu a s nápisem, podle něhož za druhého kon-



Obr. 81. Bronzová soška syrského boha.
(Lanciani, Wanderings in roman Campagna.)

sulátu Vespasianova a Titova (r. 70 po Kr.) P. Pontius Eros a C. Veratius Fortunatus, magistri quinquennales nějakého kollegia, spolu se svými manželkami Tutilií Helikou a Popilií Proou zasvětili tuto kaplici Prameni.[2]) Vzpomínáme při tom, že Cicero de leg. II 56 mluví o oltáři Fontově na Janikulu.

Notitia a Curiosum uvádějí v tomto okrese dvojí *campus*: *Bruttianus* a *Codetanus*. Jméno prvního je snad správně vysvětleno

[1]) R. M. 1907, str. 223 nn.; Mélanges, 1908, str. 283 nn.; 1909, str. 1—87; B. c. 1909, str. 97 nn.; Lanciani, Wanderings in the Roman Campagna, str. 170—178; Darier, Les fouilles du Janicule à Rome. Genève, 1920.

[2]) Notizie di recenti trovvamenti, B. c. 1915.

tím, že tam Římané usadili přemožené obyvatele z Bruttia, tak jako usazovali trans Tiberim i obyvatele jiných pokořených měst (srov. Liv. VIII 14, 20; XXVI 34).[1]) Jméno Codetanus, jak vysvětluje Paulus Diakonus 58, je odvozeno ode jména rostliny codeta (přeslička polní), která podobou připomíná koňský ohon (cauda). Pole tohoto jména bylo také na levém břehu Tibery a slulo Codeta minor (Sueton. Caes. 39; srovn. Dio XLIII 23).

Uprostřed Tibery leží ostrov, *insula Tiberina*, o jehož původu zaznamenali staří takovou pověst: Po vypuzení Tarquinia Superba bylo obilí na jeho poli na rovině Martově posečeno a vhozeno do řeky. Nakupená hromada uvázla v řece, a dalším náplavem vznikl ostrov (Liv. II 5, 4; Dionys. V 13). Ve skutečnosti je to zbytek tufové skály, kterou si řeka vyhloubila své koryto. Ostrov je 270 *m* dlouhý a 70 *m* široký. Významu nabyl zavedením Aeskulapova kultu r. 292 př. Kr. Toho roku Římané, sužovaní morem, hledali rady v Sibylliných knihách a k jejich vybídnutí poslali do Epidauru pro sochu Asklepiovu. Na jejich loď vplížil se had, „in quo ipsum numen esse constabat", a když loď vjela do Říma, vyskočil na ostrov; tam potom postaven *chrám Aeskulapův* (Liv. epit. 11); Ovid. Met. XV 739 nn.; F. I 290 nn.). Den zasvěcení chrámu byl 1. leden (Hemerol.). Událost tato — had vyskakující z lodi — je vyobrazena na bronzové minci Antonina Pia (Richter Top.[2], str. 202). Mince je pravděpodobným svědectvím, že za tohoto císaře byl chrám opraven. Augustus postavil vedle sochy Aeskulapovy sochu svého lékaře Antonia Musy, který jej uzdravil z těžké nemoci (Sueton. Oktav. 59). Za císaře Klaudia vyskytl se nelidský zvyk, že pán, jemuž se dlouho stonající otrok stal obtížným, dal jej zanésti na ostrov k svatyni Aeskulapově, aby se ho způsobem na oko zbožným zbavil. Císař trestal tuto ukrutnost tím, že otroky tam deportované obdařil svobodou (Sueton. Klaud. 25, Dio XLVII 2).[2]) Chrám Aeskulapův byl na jižní polovici ostrova, tam, kde nyní stojí kostel sv. Bartoloměje; na těch místech nalezeno množství votivních darů (CIL VI 7, 12). Jiné takové dary byly vybrány z řečiště Tibery (R. M. 1899, 230).

Ostrov byl připojen k levému břehu kamenným mostem Fabriciovým r. 62 př. Kr. (v. str. 86). Ale je pravděpodobno, že již

---

[1]) Beschreibung Roms III 3, 578.

[2]) Srov. Филологическое Обозрѣнiе IX 1 a X 2.

předtím byl tu nějaký most dřevěný, aby svatyně léčivého boha byla snadno přístupna. Když pak byl zřízen most i k pravému břehu řeky, vzniklo jméno ostrova „inter duos pontes". Toto jméno, doložené u Plutarcha (Pobl. 8) a u Chronogr. a. 354, čte se také na plánu Severově fr. 42.

S chrámem Aeskulapovým sousedil *chrám Jovův neboli Vediiovis*, jenž měl stejný den zasvěcení. Těsné sousedství obou chrámů naznačují slova Ovidiova: Cepit locus unus utrumque iunctaque sunt magno templa nepotis avo. Kalendáře poznamenávají ke dni 1. ledna „Aesculapio, Vediiovi in insula." Chrám zaslíbil praetor L. Furius Purpureo r. 200 př. Kr., a o šest let později byl zasvěcen. Vitruvius uvádí jej za příklad prostylu (III 2, 3). — Podobný půdorys měl podle Vitruvia také *chrám Faunův*. Aedilové Cn. Domitius Ahenobarbus a C. Skribonius Kurio dali jej stavěti z výnosu pokut r. 196 př. Kr. Zasvěcení stalo se o dvě léta později, 13. února (Liv. XXXIII 42, XXXIV 53; Hemerol.; Ovid. F. II 193). — Ovidius označuje svatyni Faunovu slovy: „altaria Fauni hic, ubi discretas insula rumpit aquas", a podle toho se zdá, že stála na západním cípu ostrova, proti proudu řeky. V neznámé době dostal na ostrově chrám *Semo Sancus*. Víme o něm z dedikačního nápisu VI 567, nalezeného pod kostelem sv. Bartoloměje, a z nápisu na mosaikové podlaze, která byla objevena pod klášterem S. Giovanni Calibita. Tento druhý nápis (VI 379) zní: C. Volcaci(us) C. f. har(uspex) de stipe Iovi iurario...(pav)imentum. Není pochyby, že Iuppiter Iurarius zde jmenovaný je totožný se Semonem Sankem (j. Dius Fidius); výraz odpovídá řeckému *Ζεὺς πίστιος* a tímto jménem byl Semo u řeckých dějepisců označován (v. Dionys. IX 60). Křesťanští apologetové čtouce dedikaci na soše tohoto boha zmátli si jej se Šimonem Magem. Tak čteme ku př. u Justina Martyra, apolog. pr. 26 a jinde (Huelsen III 636 p.).

Snad ku konci republiky nebo za císaře Augusta vystavěno kolem ostrova nábřeží, které mu dávalo podobu kamenné lodi a tak budilo upomínku na onu loď, která kdysi z Epidauru přivezla posvátného hada Aeskulapova. K tomu přispíval i *obelisk*, který čněl kdysi uprostřed ostrova jako stožár. Jen malý kus té nábřežní zdi zachoval se v klášterní zahradě sv. Bartoloměje. Je na něm viděti relief Aeskulapa držícího hůl ovinutou hadem jako napodobení obvyklých ozdob lodních (*παράσημα*). Staré rytiny

představují často z fantasie doplněnou podobu ostrova jako kamenné lodi s obeliskem uprostřed (Huelsen III 633, p.). Z obelisku nalezen kdysi jen kus.[1]) Na ostrově stávala *socha Julia Caesara*. Čteme u Tacita (hist. I 86) a Plutarcha (Otho 4) zprávu o prodigiu, že se socha najednou obrátila od západu k východu.

Podle poznámky kalendářů konala se 8. prosince oběť *Tiberino* in insula, a lze podle toho předpokládati tam kaplici nebo oltář říčního boha. Kalendář nově nalezený v Antiu[2]) poznamenává k tomu dni: *Tiberino, Gaiae,* a toto druhé jméno připomíná poznámku annálů, zachovanou u Plinia (N. h. XXXIV 25), podle níž Vestálka *Taracia Gaia* nebo *Fufetia* darovala lidu římskému campum Tiberinum.

O ostrově a jeho budovách není v Notitii ani v Curiosu zmínky, a nevěděli bychom ani, do kterého ze čtrnácti okresů náležel, kdyby úsudek o tom nevyplýval ze svědectví epigrafických. Nápis pocházející z r. 100 po Kr., nalezený na ostrově, jmenuje *aediculam regionis XIV. vici Censorii* (CIL VI 451), a tento vicus Censorius je také na basi Kapitolské uváděn mezi ulicemi XIV. okresu.

Ve středověku byl ostrov nazýván nevysvětleným dosud jménem insula Lycaonia (Huelsen III 631, p.). Kostel sv. Bartoloměje, na ostrově stojící, byl původně zasvěcen sv. Vojtěchu a založen německým císařem Ottou III.[3])

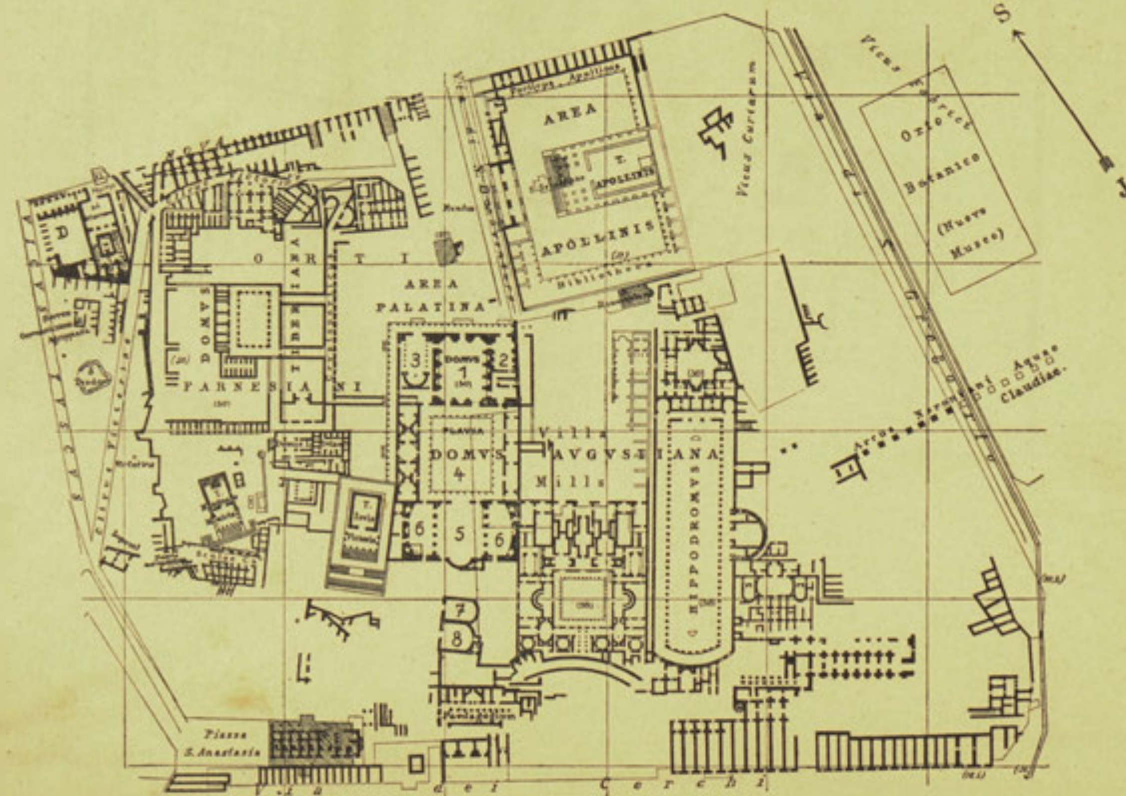
---

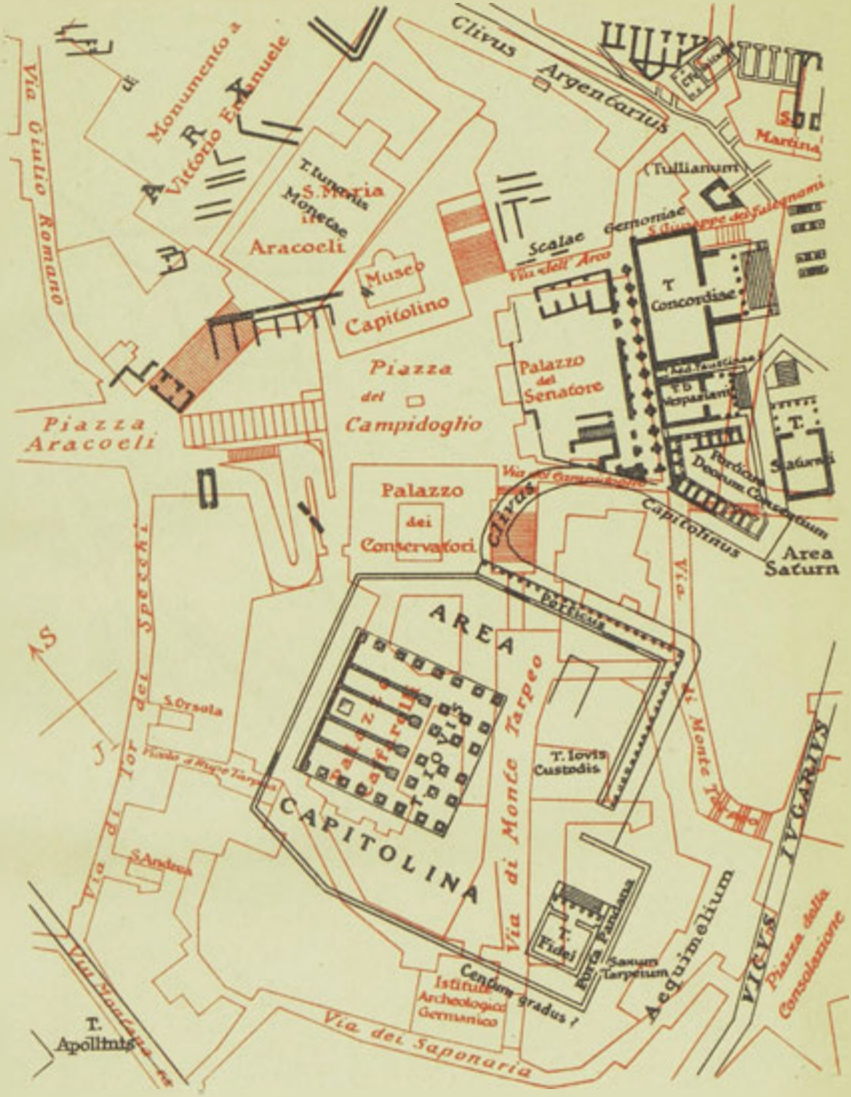
[1]) An. d. i. 1867, 389.

[2]) Not. sc. 1921: Anzio, Scoperta di un calendario romano anteriore a Giulio Cesare.

[3]) Jordan, An. d. i. 1867, 389. — Preller, Berichte d. sächs. Ges. d. Wissenschaften, phil.-hist. Cl. 1848. — Bésnier, L'île Tiberine dans l'antiquité (Bibl. des écoles d'Athènes et de Rome. Paris 1902). — Ersilia Caëtani-Lovatelli, L'isola Tiberina. Nuova antol. 1902, dicembre, 407—417.

REJSTŘÍK.


S
J
Vicus
Orto Botanico
(Nuovo Museo)
Vicus Curiarum
AREA
APOLLINIS
T. APOLLINIS
AREA PALATINA
O R T I
DOMVS
FARNESIANI
DOMVS
FLAVIA
Villa AVGVSTIANA
Mills
HIPPODROMVS
Arcus Neroniani Aquae Claudiae
Piazza S. Anastasia
Via dei Cerchi



Capitolium. (Podle Kieperta-Huelsena.)


Templum
Vestigia
Domus Aurea
Basilica Constantini
Sacra Via